Gülnara ERGAN

Tarih Anabilimdalı

Doktora Tezi

2022



T.C.
ERCİYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

İTİL BÖLGESİNDE BULUNAN FİN-UGOR HALKLARININ TÜRKLERLE ETKİLEŞİMİ
(ARKEOLOJİK BULGULARA GÖRE)

Hazırlayan
Gülnara ERGAN

Danışman
Dr.Ögr. Üyesi Erhan YOSKA

Doktora Tezi

Eylül 2022, KAYSERİ

T.C.
ERCİYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

İTİL BÖLGESİNDE BULUNAN FİN-UGOR HALKLARININ TÜRKLERLE ETKİLEŞİMİ (ARKEOLOJİK BULGULARA GÖRE)

(Doktora Tezi)

Hazırlayan
Gülnara ERGAN

Danışman
Dr.Ögr. Üyesi Erhan YOSKA

Eylül 2022, KAYSERİ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Gülnara ERGAN

İmza

T.C.

ERCİYES ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Anabilim Dalı : Tarih

Program Adı : Doktora

Tez Başlığı : İtil Bölgesinde Bulunan Fin-Ugor Halklarının Türklerle Etkileşimi (Arkeolojik Bulgulara Göre)

Yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının a) Giriş, b) Ana bölümler ve c) Sonuç kısımlarından oluşan (Kapak, Ön söz, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) toplam 250 sayfalık kısmına ilişkin 19/09/2022 tarihinde ***Turnitin*** intihal programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre tezin benzerlik oranı**: % 3'**dır.

Filtrelemeye **alıntılar dahil** edilmiştir. Filtrelemede **yedi (7) kelimeden daha az** örtüşme içeren metin kısımları hariç tutulmuştur.

Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez İntihal Raporu Uygulama Esaslarını inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmasının herhangi bir intihal içermediğini, aksinin tespit edilmesi durumunda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim. 20/09/2022

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Erhan YOSKA

İmza

Öğrenci: Gülnara ERGAN

İmza

KILAVUZA UYGUNLUK

"İtil Bölgesinde Bulunan Fin-Ugor Halklarının Türklerle Etkileşimi (Arkeolojik Bulgulara Göre)" başlıklı Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırlanmıştır.

Hazırlayan	**Danışman**
Gülnara ERGAN	**Dr. Öğr. Üyesi Erhan YOSKA**

Tarih ABD Başkanı

Prof. Dr. Hasan Ali ŞAHİN

ÖN SÖZ

Tezimizin amacı bugüne kadar Eski Macarların tarihlerini arkeolojik çerçevede ele almaktır. Tezimizde Macarların ilk oluş coğrafyası düşünülen Batı Sibirya'dan ve eski vatanları olan Güney Urallar bölgesinde Rus bilim adamların buldukları arkeolojik verilerini değerlendirmektir. Bu bölgelerde Batı Sibirya'da M.Ö. V. yüzyıldan M.S. IV. yüzyıllar arasında olan "Sargatskaya" ve Güney Sibirya'da M.S. VII. yüzyılın başında bölgede bulunan "Kuşnarenkovskaya" arkeolojik kültürleri Eski Macarlara ait olduklarını düşünülmektedir. Bu arkeolojik kültürlerin yerleşim, defin gelenekleri ve seramik eşya verileri Türk ve Ugor kültürlerine yakınlığı araştırmaktır.

Tezimizde topladığımız verilerin büyük kısmı Rusya Federasyonunda birçok kütüphanelerden temin edilmiştir. Bazı önemli eserlere ulaşmamız için bize destekte bulunan Tataristan Cumhuriyeti İlimler Akademisi üyesi Prof.Dr. Fayaz Şaripoviç HUZİN ve Güney Ural uzmanı Doç.Dr. Tatyana Sergeyeva MALYUTİNA hocalarıma sonsuz teşekkürlerimi borç bilirim.

Teze başlamadan önce beni arkeoloji alanına yönlendiren ve destek veren Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL hocama, tez çalışma sürecinde yol gösteren ve teze farklı açıdan görmemi sağlayan değerli danışman hocam Dr.Öğr. Üyesi Erhan YOSKA ve diğer hocalarım Prof. Dr. Remzi KILIÇ ve Prof. Dr. Havva SELÇUK hocalarıma teşekkürlerimi sunarım.

Gülnara ERGAN Kayseri, 2022

İTİL BÖLGESİNDE BULUNAN FİN-UGOR HALKLARININ TÜRKLERLE ETKİLEŞİMİ (ARKEOLOJİK BULGULARA GÖRE)

Gülnara ERGAN

Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Doktora Tezi, Eylül 2022
Danışman: Dr.Öğr. Üyesi Erhan YOSKA

ÖZET

Rusya'da XVIII yüzyılda I.Petro döneminde başlamış olan ilim sahasında köklü reformlar ve akabinde akademik seferler gerçekleştirilmiştir. Akademik seferlerin birincil hedefi Rusya'nın doğusunda keşfedilmemiş toprakları araştırmak ve çeşitli halklar hakkında bilgi toplamaktı. Seferler sırasında dil, coğrafya, etnografya ve arkeoloji ile ilgili zengin veriler toplanmıştır. XIX. yüzyılda yapılan yeni arkeolojik kazılar başta Batı Sibirya ve Güney Urallarda Eski Macarlara ait olduğu düşünülen arkeolojik kültürler de tespit edilmiştir. Bu kültürler Batı Sibirya'da "Sargatskaya" arkeolojik kültürü ve Güney Urallarda "Kuşnarenkovkaya" arkeolojik kültürleri olmuştur.

Batı Sibirya'nın orman-step kuşağında M.Ö. V. yüzyılından beri varlığını sürdüren Sargatskaya kültürü M.S. IV. yüzyılında Hunların baskısı ile batıya doğru ilerlediği bilinmektedir. Batıya ilerleyişi ikinci göç dalgası Gök-Türklerle birlikte M.S. VII. başlarında olmuştur. Güney Urallarda anide beliren Kuşnarenkovskaya kültüründe Sargatskaya kültüründen izleri tespit edilmiştir. Kuşnarenkovskaya kültürü kökenleri hakkında birçok araştırmalar yapılıp, ona ait olan mezar ve kurganların devamı diyebileceğimiz maddi kültürün Karpat havzasında paralellerine rastlanmıştır.

Çalışmamızda, Eski Macarların Batı Sibirya'da Erken Demir Çağından Güney Uralların Orta Çağına kadar olan Arkeolojik kültürleri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arkeoloji, Batı Sibirya, Sargatskaya Arkeolojik Kültürü, Güney Ural, Macarlar.

THE INTERACTION OF THE FIN-UGORIC PEOPLE IN ITIL REGION WITH THE TURKS (ACCORDING TO ARCHEOLOGICAL FINDINGS)

Gülnara ERGAN

Erciyes University, Graduate Social Sciences
PhD Thesis, September 2022
Supervisor: PhD. Lecturer Erhan YOSKA

ABSTRACT

He carried out radical reforms in the field of science, which started in the 18th century in Russia during the reign of Peter I, and subsequently academic expeditions.The primary goal of the academic expeditions was to explore uncharted lands in eastern Russia and gather information about various peoples. During the expeditions, rich data on language, geography, ethnography and archeology were collected. Recent archaeological excavations in the 19th century have also identified archaeological cultures thought to belong to the Ancient Hungarians, primarily in Western Siberia and the Southern Urals. These cultures were the "Sargatskaya" archaeological culture in Western Siberia and the "Kashnarenkovkaya" archaeological culture in the Southern Urals.

It is known that the Sargatskaya culture, which has existed in the forest-steppe belt of Western Siberia since the 5th century BC, advanced to the west with the pressure of the Huns in the 9th century AD. The second wave of migration to the west was with the Gök-Türks at the beginning of the 8th century AD. In the Kusnarenkovskaya culture, which suddenly appeared in the Southern Urals, traces of the Sargatskaya culture were identified. Many researches have been made on the origins of the Kusnarenkovskaya culture, and parallels of the material culture, which we can call the continuation of the tombs and kurgans belonging to it, have been found in the Carpathian basin.

In our study, the Archaeological cultures of the Ancient Hungarians in Western Siberia from the Early Iron Age to the Middle Ages of the Southern Urals are discussed.

Keywords: Archeology, Western Siberia, Sargatskaya Archaeological Culture, Southern Ural, Hungarians.

İÇİNDEKİLER

İTİL BÖLGESİNDE BULUNAN FİN-UGOR HALKLARIN TÜRKLERLE ETKİLEŞİMİ

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK ..... **i**
TEZ ÖZGÜNLÜK SAYFASI ..... **ii**
KILAVUZA UYGUNLUK ..... **iii**
KABUL VE ONAY TUTANAĞI ..... **iv**
ÖN SÖZ ..... **v**
ÖZET ..... **vi**
ABSTRACT ..... **vii**
İÇİNDEKİLER ..... **viii**
SİMGELER VE KISALTMALAR LİSTESİ ..... **xiv**
GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM
ERKEN DEMİR ÇAĞI ÖNCESİNDE
BATI SİBİRYA'DA ARKEOLOJİK KÜLTÜRLER

1.1. Batı Sibirya Yüz Ölçümü, İklimi ve Bölgeleri (Kuşakları) 23
1.2. İnsanların Batı Sibirya'ya İlk Gelişleri 24
1.3. Sibirya'da Pleistosen Jeolojik Çağı 25
1.4. Paleolitik Çağ (Eski Taş Devri) 26
1.5. Mezolitik Çağ (Orta Taş Çağı) 28
1.6. Neolitik Çağ 30
1.7. Batı Sibirya Bölgesinde Erken Tunç Çağı 31
1.8. Andronova Arkeolojik Kültürü Etrafında Çözülemeyen Karmaşa 33
1.9. Andronova Arkeolojik Kültürün Etnik Aidiyeti Tartışmaları 37
1.10. Alakulskaya Arkeolojik Kültürü 41
1.10.1. Zauralye Bölgesi Alakulskaya Arkeolojik Kültürü Yerleşimleri 42
1.10.2. Kuzey ve Merkez Kazakistan Alakulskaya Arkeolojik Kültürü Yerleşimleri 44
1.10.3. Zauralye Bölgesi Güneyinde Alakulskaya Arkeolojik Kültürüne Ait Defin Gelenekleri 45

1.10.4. Kuzey ve Merkez Kazakistan Bölgesinde Alakulskaya Arkeolojik Kültürü Defin Gelenekleri 47
1.10.5. Zauralye Bölgesi Alakulskaya Arkeolojik Kültürü Yerleşim Yerleri ve Mezarlarda Bulunan Seramik Eşyalar 47
1.10.6. Alakulskaya Arkeolojik Kültürü Metal Eşya Bulguları 49
1.11. Fedorovskaya Arkeolojik Kültürü 50
1.11.1. Fedorova Arkeolojik Kültürü Yerleşimleri 51
1.11.2. Fedorova Arkeolojik Kültürü Mezarlar ve Defin Gelenekleri 54
1.11.3. Fedorova Arkeolojik Kültürü Seramikleri 59
1.11.4. Fedorova Arkeolojik Kültürü Bişkul grubu seramikleri 61
1.12. Batı Sibirya Orman-Step Kuşağında Geç Tunç Dönemi 63
1.13. Geç Tunç Dönemi İrmenskaya Arkeolojik Kültürü 66
1.13.1. İrmenskaya Arkeolojik Kültürü Yerleşimleri 69
1.13.2. İrmenskaya Arkeolojik Kültürü Seramikleri 72
1.13.3. Karasuk ve İrmenskaya Arkeolojik Kültürlerin Seramiklerini Birbirinden Ayıran Özellikler 73
1.13.4. İrmenskayaArkeolojik Kültürü Defin Gelenekleri 75

İKİNCİ BÖLÜM

BATI SİBİRYA'DA ERKEN DEMİR ÇAĞI VE SARGATSKAYA KÜLTÜRÜ

2.1. Batı Sibirya Bölgesinde Erken Demir Çağı 80
2.2. Geçiş Döneminde İklim Değişiklikleri ve Ortaya Çıkan Yeni Kültür Alanları 82
2.3. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü 87
2.4. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Dönemleri 89
2.5. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Konumu 90
2.6. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Oluşum süreci ve Etnik Aidiyeti 91
2.7. Sargatskaya Arkeolojik Kültüründeki Kabilelerin Yerleşim Yerleri 93
2.7.1.Sargatskaya Arkeolojik Kültürüne ait Büyük Yerleşim Yerleri Gorodişeler 95
2.8. SargatskayaArkeolojik Kültürü Toplumunda Kabileler ve Gruplar Sayısı 97
2.9. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Ev Planlaması; Eklemeli Evler,Yerleşimlerde Ev Planlama ve Tipleri 99
2.9.1. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Evlerin İç Planlaması 101

2.9.2. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Ev-İçi Ocaklar 102
2.10. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Seramikleri 103
2.10.1. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Seramikleri 104
2.10.2. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Mezarlarından Çıkan Seramikler 105
2.10.3. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Seramiklerin Yapım Aşamasında Teknolojik Aşamaları 108
2.10.4. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Seramiklerin Hamur Hammaddesi 109
2.10.4.1. Zauralye Bölgesi 109
2.10.4.2. İrtiş Bölgesi 109
2.10.4.3. Tobol Bölgesi 109
2.10.5. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Yerleşim Yerlerinde Seramikleri 110
2.10.6. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Seramik Kapları Desenlendirme Gelenekleri 111
2.11. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Defin Gelenekleri 113
2.11.1. Mezar İçi Şekil ve Yapıları 115
2.11.2. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Ölülerini Defin Şekilleri 117
2.11.3. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Mezarlarında Ateş Kültü 119
2.11.4. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Defin Geleneğinde At Kültü 120
2.12. Sargatskaya Kültürü Mezarlarında Bulunan Envanter 122
2.12.1. Kazanlar 122
2.12.2. Yaylar 125
2.12.2.1. Yay Ekleme Plakları (Kemik) 125
2.12.3. Ok Uçları ve Mızraklar 129
2.12.4. Kılıçlar ve Hançerler 130
2.12.5. Sargatskaya Kültüründe Zırhlar 130
2.12.6. Sargatskaya Kültüründe At Koşum Takımı 131
2.12.6.1. Demir Gemler 132
2.12.6.2. Demir Yanaklar (Atın Yanak Kısmına Gelecek Şekilinde Takılan Eşadır) 132
2.12.6.3. Kemik Yanaklar 133
2.12.7. Kemer Tokaları 133
2.12.7.1. Kemik Tokalar 133

2.12.7.2. Tunç Tokalar 133
2.12.7.3. Demir Tokalar 134
2.12.7.4. Değerli Metallerden Yapılmış Tokalar 134
2.12.8. Süs Eşyaları 134
2.12.9. Aynalar 135
2.12.9.1. Yüzeyi Düz Aynalar 135
2.12.9.2. Yüzeyi İçe Bükük Aynalar 136
2.12.9.3. Kenarı Bordürlü Olan Aynalar 136
2.12.10. Kült Ve Sanat Eşyaları 137
2.12.10.1. Kült İçin Topraktan Yapılmış Tabaklar 137
2.12.10.2. Tütsülükler 137
2.12.10.3. Kaşıklar 138
2.13. Sargatskaya Arkeolojik Kültüründe Hayvan Üslübü 139
2.14. Sargatskaya Arkeologik Kültürü Toplumunda Suni Yöntemlerle Deforme Edilmiş Kafatasları 143
2.15. SargatskayaArkeolojik Kültürü Giyim Gelenekleri 147
2.15.1. Sargatskaya Kültürü Kadın Giyimi 147
2.15.1.1. Sargatskaya Kültüründe Soylu Kadının Başlığı (Şikayevka Kurganı) 148
2.15.1.2. Kadın Elbiseleri 149
2.16. Sargatskaya Kültürü Kadın Mezarlarında Silahlar 152
2.16.1. Sargatskaya Kültürü Erkek Giyimi 154
2.16.2. Sargatskaya Kültürü Çocuk Kıyafetleri 156
2.17. Sargatskaya Arkeolojik Kültüründe Sosyo - Ekonomik Yapı 157
2.17.1. At Yetiştiriciliği 159
2.17.2. Büyükbaş Hayvan Yetiştiriciliği 160
2.17.3. Küçük Baş Hayvanların Yetiştiriciliği 160
2.17.4. Hayvancılığın Diğer Yönleri 161
2.17.5. Avcılık 161
2.17.6. Metalürji/Demircilik 162
2.17.7. Dokumacılık 163
2.17.8. Dericilik 164

2.17.9. Hayvan Kemiği ve Boynuzların Kullanım Alanları 165
2.17.10. Ağaç İşletmeciliği 165
2.17.11. Taş İşletmeciliği 166
2.17.12. Alış Veriş ve Değiş Tokuş 167
2.18. Sargatskaya Kültürü Oluşumu ve Diğer Kültürleri ile Komşuluğu 168
2.18.1.Sargatskaya Kültürü Güneyinde Olan Komşuları 171
2.18.2. Sargatskaya Kültürü Kuzey Komşuları 171
2.18.3.Sargatskaya Kültürü Batı Komşuları 171
2.18.4.Sargatskaya Kültürü Güney-Doğu Komşuları 172

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
GÜNEY URALLARIN BÖLGESİNDE ESKİ MACARLAR

3.1. Güney Ural, Priuralye ve Preduralye Bölgeleri 175
3.2.Güney Urallarda Hun Kabilelerin Gelişi 176
3.3.Güney Ural Bölgesinde M.S. I. Bin Yılın Ortalarına Kadar Genel Arkeolojik Durum ... 178
3.4. Salihovskaya Kültürü, Salihovo Kurganları 181
3.5.Turayevo Kurganları 183
3.6."Ufa II" Yerleşimi (Gorodişe) 185
3.7."İmendyaşevskoye" Yerleşimi 186
3.8.Gök-Türk Kağanliği 188
3.9.Turbaslinskaya Arkeolojik Kültürü 189
3.10. Bahmutinskaya Arkeolojik Kültürü 195
3.11. Kuşnarenkovskaya Arkeolojik Kültürü 201
3.12.Kara-Yakupovskaya Arkeolojik Kültürü 205
3.13.Kuşnarenkovskaya Kültürü Oluşum Süreci Ve Entik Aidiyeti 208
3.14. Bolşe-Tiganskiy Mezarliği 214
3.15. Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı Defin Gelenekleri 215
3.16. Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı Çıkan Buluntu Envanteri 217
3.17. Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı ve Erken Macarlar 221
3.18. Priuralye-Kama Bölgesi Ugor Dönemi 226

SONUÇ **232**
KAYNAKÇA **251**
EKLER **275**

SİMGELER VE KISALTMALAR LİSTESİ

ABD : Anabilim Dalı

Bkz : Bakınız

BRE : Bolşaya Rossiyskaya Entsıklopediya

ERÜ : Erciyes Üniversitesi

SBE : Sosyal Bilimler Enstitüsü

TDK :Türk Dil Kurumu

YÖK : Yükseköğretim Kurumu

GİRİŞ

Türk toplumu (farklı isimler altında olup hepsi Türkçe konuşan topluluklar) Türk adını M.S. IV. yüzyıldan sonra geniş anlamda kullanmaya, diğer milletler tarafından da "Türk" adı ile anılmaya başlamıştır. Türk kelimesini Türk devletinin resmî adı olarak ilk kullanan teşekkül Gök-Türk imparatorluğudur (552-744). Bugün ilim dünyasında, genel anlamda Türk adının M.S. VI. yüzyıl ortasında Gök-Türkler tarafından kurulmuş olan devlet (552-744) ile ortaya çıktığı kabul edilmektedir. Gök-Türk hakanlığının kuruluşundan itibaren, önce bu devletin, daha sonra bu imparatorluğa bağlı, kendi hususi isimleri ile de anılan, diğer Türklerin ortak adı olmuş ve zamanla Türk soyuna mensup bütün toplulukları ifade etmek üzere millî ad payesine yükselmiştir[1].

Dil araştırmaları yapan bilim adamları; toplumların belirli bir yerde bulundukları süre içinde bir biri ile ortak bildikleri dil yardımıyla iletişim kurdukları, dilin var olmadığı yerde bir toplumun olamayacağını kanısındadırlar. Dolayısıyla bir insan hangi topluma ait olduğu belirleyen dildir. Dili oluşturan ise kültürdür. Dil, kültürün bir parçası olup kültürün olmadığı yerde dil de var olamaz. Kültürel bileşenlerin arasında birinci sırada dil yer almaktadır. Kültür, dil vasıtasıyla toplumlarda insanların yakınlaşma ya da uzaklaşma sağlamaktadır. Dil, onu taşıyan toplumların hangi kültüre ait olduğu işaret etmektedir [2].

Bilim adamları ilkel insanların muhtemelen el, kol hareketleri ya da çeşitli sesler çıkararak iletişim kurduklarını ve daha sonra bu sesleri bir araya getirerek konuşmaya dönüştürdüklerini düşünmektedir. Dil bilimciler dillerin çok eski Çağlarda kademeli aşamalar kaydederek oluştuğunu düşünmektedirler. Muhtemelen Türkçe kelimelerin en

---

1 İbrahim Kafesoğlu, *Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülahazalar,* (İstanbul: Ötüken, 2017), 10-12.

2 B.A.Antipov vd, *Tekst kak Yavleniye Kulturı,* Moskova: Nauka, 1989, 75; O.A.Kolohova,"Znaçeniye Yazıka v Dialoge Kultur",*Vestnik VGTU*, 5/2(2014), 3-4.

geç Paleolitik Döneminde oluştuğu ve o dönemden itibaren gelişerek bizlere kadar geldiği düşünmektedirler[3].

Türk diline ait en eski izler yaklaşık altı bin yıl önce Dicle ve Fırat arasında Güney Mezopotamya bölgesinde bulunan Sümerlerden kalan çivi yazısı kalıntıları (taşlar üzerine özel teknikle ve harflerin çiviye benzediği için) olduğu bilinmektedir. Sümer çivi yazılı tabletlerinde Türk diline ait en açık ve tartışılamaz örnekleri bulunmuştur[4]. Sümerlerin dil verilerini araştıran bilim adamları Sümer dilinde Altay ya da Türk çizgilerinin belirgin olduğu aglütinasyon ve ünlü uyumuna yönelik eğilimin olduğunu ifade etmektedir [5].

Tarihçi Adile Ayda tarafından araştırılan ve M.Ö. I. bin yılında İtalya yarımadasının kuzey-batısında bulunan ve Roma öncesi ilk medeniyetlerini kuran Etrüskler'in de Türk oldukları kanısındaydı[6]. Ona göre Etrüskler ile Türkler arasında maddi ve manevi birçok benzerlik bulunmaktadır. Dil verilerini araştıran Ayda'nın tespitlerine göre Etrüsk dili M.Ö. II. bin yıllarında Türk dili normlarından uzaklaşarak Batı Avrupa dillerin etkisinde tarafından asimile edildiğini düşünmüştür. Etrüsk alfabesinin Etrüskler tarafından Orta Asya'dan İtalya'ya getirildiğini ve Latin alfabe temelini oluşturduğunu düşünmüştür. Adile Ayda Etrüsk ve Türkçe dillerinde kullanılan ortak 40 kelime tespit etmiştir[7].

Amerika Kızılderililerin Sioux kabilesi dilini araştıran Fransa Kraliyet Doğu Akademisinde öğretim görevlisi olan Frederich Lewis Otto Rochrig (1819-1908), Amerika Kızılderililerin Sioux kabilesi dilinin Ural-Altay dil grubunun yapısının karakteristik özellikleri, Sioux kabilesinin dilinde net şekilde bulunduğunu iddia etmiştir. Bu benzerliklerin şaşırtıcı şekilde çarpıcı oluğunu dile getirmiştir. İnkalar ve Kiçua dillerinde Altay – Türk dillerine hem fonetik hem dilsel yapılarında birçok

---

3 Nikolay Baskakov*,"Türskiye Yazıki",* (Moskava: Kom Kniga, 2006), 30; Abrar Karimulin, *O Vozmojnom Rodstve Otdelnıh İndeyskih Yazıkov s Türskimi,* (Kazan: Voprosı Türskogo Yazıkoznaniya, 1976), 135-143.

4 Oljas Suleymanov, *Aziya*, (Moskova: Grifon yayınevi, 2005),192-250.

5 Bedriç Groznıy, "Doistoriçeskiye Sudbı Peredney Azii",*Vesnik Drevney İstirii*, 3/12 (1940): 25-45.

6 Adile Ayda, *Etrüskler (Tursakalar) Türk Diller Din ve Dil İle İlgili Deliller*, (İstanbul: Boyut, 2020), 7-23.

7 Ayda, *Etrüskler (Tursakalar)*,166-230.

yakınlık bulunmuştur. Dillerinde bulunan bu benzerlik halk olarak onların ortak oluş sürecinden geçtiğini düşündürmektedir[8].

XX. yüzyılın sonlarına doğru Sibirya (Buryat, Altay v.b halklar) ve Güney Amerika halklarının gen haritası araştırılmıştır. Amerika'daki Y-kromozomu varyant örneğinin en çok Buryatlar ve onlara yakın olan halklarıyla eşleştiği tespit edilmiştir[9].

Amerika'nın yerlileri Kızılderililer Asya'nın kuzeyinden Güney Sibirya'dan geldiklerini ve atalarının bugünkü Baykal civarında bulunan "Mongoloid tipi" olan toplumlardan olduğunu, dillerinin yapısında eski Ural-Altay grubuna Türkçe'ye ait kelimelerin bulunduğunu söylemek mümkündür. Kızılderililerin yaklaşık XV. bin yıl önce Amerika kıtasına göç ettiklerini ve M.S. XVI. yüzyıla kadar Türkçe konuşan kabilelerle bir araya hiç gelmediklerini göz önünde bulundurursak Güney Sibirya'da XV. bin yıl önce eski Türk dilinin varlığından kesin olarak söz edilebilir. Bununla birlikte dilsel ve arkeolojik verilere dayanarak Türklerin varlığını M.S. VI. yüzyılda sınırlı coğrafyaya bağlı kalmadan binlerce yıl önce Türklerin ve Türkçe konuşan toplumların hem Avrupa hem Asya'da varlığından en önemlisi Türk dilinin varlığından bahsetmek mümkündür[10].

Türklerin maddi kültürleri ile ilgili veri açısından daha geniş bilgiye Eneolit ya da diğer adıyla Bakır Çağı döneminde (M.Ö. 5000- 3000 yıllarda) rastlamaktayız. Bu dönemde taş el aletleri yerine bakır alet ve eşyaları kullanılmaya başlanmıştır. Yarı göçebe ekonomiler ve basit çiftçilik gelişimi sonrasında çeşitli hayvanlar evcilleştirilmiştir (özellikle at). Avcı toplayıcı hayat tarzından (tüketici hayat tarzı) hayvancılığa dayalı (üretici hayat tarzına) ekonomiye geçiş yapılmıştır. Bu dönemde birçok Türk kabile yeni etnik adlarıyla ortaya çıksa da onları tek bir ad altında İskitler olarak bilmekteyiz[11].

İskitler, Karadeniz bozkırlarından (Tuna'nın doğusundan) günümüzdeki Çin topraklarına (Doğu Türkistan) kadar olan topraklarına kadar "İskitya" olarak bilinen bölgede yaşayan eski göçebe halkıdır. "İskitya" bölgesi bugün Kazakistan'ın Avrasya

---

8 Mirfatıh Zakiyev, *Tatar Halkı Tarihi (Etnik Tamırları Hem Kileçege),* (Kazan: Alma-Lit, 2008),549.

9 Andrey Hazbulatov, "İstoriki Etniçeskoy i Kulturnoy Obşnosti Türkov İndeytsev Severnoy Ameriki (Antropologiçeskiy Aspekt)", *Nauka i Jizn*, 4/31 (2015): 143-144.

10 Zakiyev, *Tatar Halkı*,540.

11 Mirfatıh Zakiyev, *Tatarı: Problemı İstorii i Yazıka*, (Kazan: Tataristan İlimler Akademisi Yayınları 1995), 27.

bozkırlarını, Sibirya, Ural, Volga ve Güney bölgelerinin Rus bozkırlarını ve doğu Ukrayna'yı içine alan bölge halkına kadar tüm erken Avrasya göçebelerini belirtmek için İskit adı kullanılmıştır [12].

Avrupa ve Rus tarihçileri yaygın görüşüne göre, kavimler göçünden önce, Doğu Avrupa, Batı Sibirya, Kazakistan, Orta Asya, kısmen Orta ve Anadolu, çoğunlukla İranî kabilelerinin bulunduğu coğrafya olduğu düşünmektedirler. Bu görüş, Yunan tarihçilerin bahsettiği İskitler ve onların yerini alan Sarmatları sadece Hint-Avrupa dillerine dayanarak yapılan araştırmalara dayanmaktadır. Avrupalı bilim adamları inatla diğer dilleri hiçe sayarak özellikle Türkçe'yi kesinlikle görmezden gelerek araştırmalar yapmışlardır. Doğu Avrupa, Batı Sibirya, Türkistan ve kısmen Anadolu eski nüfusun İranî kavimler olduklarını "kanıtlamak" için inanılmaz çaba sarf etmişlerdir. Daha önceki dönemlerde yapılan tüm araştırmaları reddederek hem İskit hem Sarmatların İranî kavim olduklarını göstermek için tüm bilim dünyası teşvik edilmiş ve birçok çalışma yapılmıştır[13]. Bu husus doğrultusunda Türklerin ezeli anavatanları ve yayıldıkları coğrafyada Türkleri, Türk kültürünü, Türk dili ve varlığını doğrudan yok saymıştır. Arkeolojik tüm araştırmaların Güney ve Batı Sibirya'nın "Afanasyevo", "Andronova", "Karasuk" ve hatta tüm Altay arkeolojik kültürlerin tamamını sadece Hint-Avrupa kavimlerine bağlamak Türk medeniyetine yapılmış en büyük haksızlık olmuştur. Hâlbuki Bizans kaynaklarında hatta XIX. yüzyılına kadar Avrupalı ve Rus tarihçiler İskitlerden "Türkler" olarak bahsetmişlerdir.

Bizanslı Feofan (565-581) Bizansın Justinian ve Tiberius [14] politikaları hakkında bilgi verdiği kitabında Perslerle olan münasebetlere önem vermiştir. İranlıları iyi tanıyan Feofan on ciltlik kitabının 566 yılına ait bilgilerde Justinian ile Hozroy arasında barış anlaşmasının bozulduğu ve hikâyesinin bir bölümünde *"Tanayis (Don (Tanayıs) nehri) doğusunda Türkler bulunmaktadırlar. Onlar daha önceden "Massaget" olarak adlandırılmaktadırlar. Persler kendi dilinde onlara "Kermihion" adını vermektedirler. Onlar Bizans imparator Justinyan'a hediyeler ve elçilerini göndererek (568 yılı)*

---

12 "Ancestry and demography and descendants of Iron Age nomads of the Eurasian Steppe" (Erişim Tarihi 10 Ocak,2022). https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5337992/

13 Zakiyev, *Tatarı: Problemı,* 27.

14 II. Justinus Latince adı: *FlaviusIustinus (Iunior) Augustus* (d. yak. 520 - ö. 5 Ekim 578) 565 ile 578 yılları arasında Jüstinyen Hanedanı üyesi olarak 574-578 döneminde II. Tiberius ile Doğu Roma/Bizans İmparatorluğu imparatoru olarak saltanat sürmüştür.
Gregory, Timothy E, *Bizans Tarihi.* çev. Esra Ermert. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 2019), 55.

imparatordan Avarları kabul etmemesi için ricada bulunmuşlar. İmparator hediyeleri kabul ederek elçilerle birlikte karşılıklı hediye göndermiştir. Daha sonra Avarlar geldiklerinde barış ve Pannonya'ya yerleşmek için izin istemeye geldiklerinde Türklere söz verdiği üzere Avarları geri çevirmiştir[15]. Burada çok önemli bir ayrıntı göze çarpmaktadır, bu da Feofan'ın [16] Massagetleri[17] ve Pers'leri iyi tanımasıdır. Massagetler Farsça konuşuyor olsalardı bunu mutlaka not almış olurdu. Feofan Massagetleri Pers değil Türk olarak kayıd ettiği göze çarpmaktadır.

Justinianos I. döneminde (yaklaşık M.S. 536 - 582 yıllarda) Bizanslı tarihçi Agatias, "Justinian'ın imparatorluğu üzerine" beş ciltlik kitap yazarak Bizans İmparatorluğu en önemli kaynaklardan biri sayılan[18] ve tarih olaylardan ziyade coğrafi bilgileri aktaran Agatias; *"Hunlar Azak denizinin doğusunda bulunan millettir Azak gölünün kuzeyinde diğer barbarlar bunmaktadırlar. Tüm bu halklar Hunlar ya da İskitler olarak adlandırılmaktadırlar. Diğer kabileler Kotrigurlar, Utigurlar, Ultizurlar ve diğer Vurugundlar adlandırılmaktadırlar. Bu kabileler onların efsanelerine göre onları batıya getiren bir geyik olduğunu söylemektedirler"*Agatias Azak denizi ve civarında bulunan Hunlarla ilgili bilgilerde İskit'ler şeklinde bahsetmektedir.

M.S. VI. yüzyılın ortalarında İstanbul'da (Konstantinopol'de) doğmuş olan Bizanslı tarihçi Menandor (lakabı Protektor) [19] İskitler hakkında (eski adı "İskit" olan notunu düşerek) Türklerin Bizans İmparatoru Justinianos'a barış antlaşması yapmak

---

15 Vizantiyskiye İstoriki: *Deksipp, Evnapiy, Olimpiodor, Malh, Petr Petritsıy, Menandr, Kandid, Nonnas i Feofan Vizantiyets.* Çev. Spiridon Destunis, (St-Petersburg: Leonid Demis yayınevi, 1884), 81,385.

16 Vizantiyskiye İstoriki: *Deksipp*, *Evnapiy,* 492-494.

17 Masagetler ilk defa Heredot tarihinde M.Ö VIII yüzyılda tarih sahnesine çıkmaktadırlar. Başta Aral gölü ve Hazar denizi arasında olmak üzere çok daha geniş coğrafyada bulundukları bilinmektedir. Hayvancılıkla uğraştıkları bilinmektedir. Tüm maddi ve manevi kültürleri, inanç sistemi ve yaşayış tarzları onların Asyalı göçebe topluluk oldukları göstermektedir. Asya İskitleri yenerek İskitleri Kimmerlilerin bulunduğu bölgeye ittiklerini bilinmektedir. Herdota göre Masagetler İskitlerin bir kabilesi olduğunu düşünmüştür.
Zeki Velidi Togan,"Sakalar(IV)",*Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 23 (1987): 23, 30-34.
Aristid Dovatur, Dmitriy Kalistov, İrina Şişova, *Narodı Naşey Stranı v İstorii Geredota, (*Moskva: Nauka, 1982), 85.

18 *Rossiyskaya İstoriçeskaya Ensiklopediya, P.V.Kuzenko, Moskova: Olma Medya Grup, 2015 "*Agatias" maddesi.

19 Lakabı "Protektor" olan Bizanslı tarihçi Menandros, Agathias'ın başlatmış olduğu " I.Justinian hükümdarlığı" 552-558 yıllar kapsayan kitabının devamlısı olup 558-582 yıllar arasında Bizans İmparatoru Maurikius hakkında "Tarih" kitabını kaleme almıştır. Menandros devamlısı ise Teofilakt Simokatta olmuştur. Simokatta İmparator Heraklius döneminde yaşamış ve Türklerin yazısı ile ilgili ilk bilgisini vermiştir. I.Justin'a gönderilen tecrübeli bir diplomattı Sogd'lu Maniah kagan tarafından "İskit Yazısı" ile yazılmış mektubtan bahsetmektedir. Vizantiyskiye İstoriki: *Deksipp, Evnapiy,* 375.

için elçi gönderdiklerini yazmıştır. Anlaşma sırasında barbarca konuşan (Barbarca, Türkçe) bu tüm İskitlerin kabilesi Türklerin gönderdikleri elçi heyeti toplam 106 kişi olduklarını yazmaktadır [20].

Bizans İmparatoru I. Anastasius döneminde Konstantinopolis'te yaşamış Yunan tarihçi Zosimus ise (V.yüzyıl ikinci yarısı) *"İstr nehri (Tuna nehri) üst kısımlarda bulunan İskitlere barbar kabileler saldırmıştır. Bu daha önce duymadığımız kabilenin adı "Unnı" (Hunlar) muhtemelen "Çar" İskitler olduğunu kabul etmemiz gerekmektedir. Onlar hiç attan inmeyen ve yaya olarak kavgaları bilmeyen sadece at üzerinde savaşmaya bilen topluluktur Tuna civarına kadınlar ve çocukları ile birlikte geldiler ayaklar üzerinde duramayan, hayatlarının tamamı at üzerinde yani at üzerinde savaşan ve uyuyan halktır. Onlar at üzerinden okları ile İstr civarında bulunan tüm İskitleri öldürüp onların ev ve eşylarını bırakıp İstrın diğer yakasına kaçmasına zorlamışardır"*[21] şeklinde kaleme almıştır.

Filistin kökenli Bizanslı tarihçi olan Prokopius, İmparator I. Justinianus döneminde yapılan savaşlarda General Belisarius'a eşlik etmiş ve VI. yüzyılın en önemli tarihçisi olmuştur. Prokopius (VI. yüzyıl) İskitlerin "Amazonlar" kabilesi Hun ve Sabirler'den oluştuklarını yazmıştır[22]. Devamında *"Tanayis (Don nehri) ile Azak Denizi civarında daha önce burada yaşayan halka Kimmerliler denilmekteydi şu anda ise adları Utigurlar adı altında alılmaktadırlar. Saginlar halkı sonrası Hunlar bulunmaktadırlar. Bulundukları yerin adı Evisya ismi taşımaktadır Don (*Tanayıs*) nehri ile Azak denizinin civarında barbarlar bulunmaktadırlar"*[23].

VII. yüzyılın başlarındaki bir Bizans tarihçisi olan Teofilaktos Simokates sekiz ciltlik kitapta, İmparator Mauricius döneminin tarihi olaylarını yazmıştır. Simokates doğuda bulunan İskitlerin Türk'ler olduklarını yazmıştır.*"Pers hükümdarı Hosrov "Ktesifoi" şehrinden kovulduktan sonra Dicle Nehri (Tigris) geçerek bir kısım*

---

20 Vizantiyskiye İstoriki: *Deksipp, Evnapiy,* 374-37.

21 Vasiliy Latışev, *İzvestiya Drevnih Pisateley Greçiskih i Latinskih o Skifii i Kafkaze,* (St-Petersburg: İmp. Adına İlimler Akademisi Yayımevi, 1906), 800.

22 Prokopiy Kesariyskiy, *İstoriya Voin Rimlyan s Persami, Vandalami i Gotmi,* (St-Petersburg: İmp Adına Yayın evi, 1876), 381.

23 Kesariyskiy, *İstoriya Voin,* 381, 384,385.

yardımcıları ona İskitlere (yazarın da açıklamasına göre "Bizim bildiğimiz Türkler") sığınması daha doğru bir yol olduğunu tavsiye etmişler"[24] şeklinde not alınmıştır.

Vakanüvislik ve keşişlik yapmış bir Bizans asilzadesi olan Aziz Günah Çıkartıcı Theofanis, (VIII. yüzyıl). Hazarları İskit olarak düşünmüştür. Notların bir kısmında Bizans İmparatoru Leo'nun oğlu ile İskit Hakanı kızı Çiçek ile evlendirdiğini yazmıştır (Hristyanlığı kabul ettikten sonra İrina adını aldığını yazmıştır)[25].

XVIII. yüzyılda Rus bilim dünyası Sibirya arkeolojik verilere büyük önem vermeye başlamıştır. Rusya İlimler Akademisi vasıtasıyla Sibirya'ya gönderilen akademik seferler ve ardından yapılan arkeolojik kazılar sonucunda İskitlerle ilgili bilgi ve veri arşivi oluşturulmuştur[26]. Rusya St-Peterburg'ta kurulan "Kunstkamerada"[27] toplanan hem bilimsel hem sayı açısından geniş koleksiyonla birlikte I. Petro, yeni devlet politikası "Rusya araştırmaları" adı altında araştırmalar yapılmıştır. Yeni işgal edilmiş toprakları hakkında bilgiler toplanması için emri üzerine; Rusya'nın doğusunda bulunan toprakların doğası, nüfusu, ekonomileri hakkında bilgiler toplanarak nehirlerin, denizlerin ve yolların bulunduğu coğrafik haritalar düzenlenmiştir. En çok, o ana kadar daha az araştırılmış fakat stratejk öneme sahip bölgelere önem verilmiştir. Bu bölgeler Sibirya ve Uzak Doğu bölgeleri olmuştur.

Petro'nun gönderdiği ilk akademik Sibirya keşif heyetin ardından 1724 yılında "İlk Kamçatka Seferi" ve 1733-1743 yıllar arasında İkinci Kamçatka ya da diğer adı ile "Büyük Kuzey Seferi" seferler düzenlenmiştir. Diğer taraftan Sibirya'dan gelen arkeolojik veriler ışığında İskitleri araştırmak ve Rus'ların (Slavlarla ilgili) İskitlerle bağlarını gün ışığına çıkarmak amaçlanmıştır. Amaçları doğrultusunda batılı bilim adamları Rusya'ya davet edilmiştir. Bilim adamı Gottfried Leibniz araştırma sonrası hatıratlarında Sarmatlar, Slavların tarih sahnesine çıkmadan çok daha önce var

---

24 Fiafilakt Simokatta, *İstoriya*, çev. S.İ.Kandratyeva, (Moskova: SSCB İlimler Akademisi, 1957), 105-106.

25 İgor Çiçurov, *Vizantiysliye İstoriçeskiye Soçineniya, (*Moskova: Nauka, 1980), 68.

26 Zoya Boyarşinova, *Naseleniye Zapadnoy Sibiri do Naçala Russkoy Kolonizatsii*, (Tomsk: Tomsk Üniversitesi Yayınevi, 1960), 163.

27 Rusya İmparatoru I.Petro tarafından oluşturulan ve 1727 yılında inşaatı tamamlanan, Rusya'nın ilk Antropoloji ve Etnografya müzesidir.

olduklarını yazmıştır. Sarmatlar tek kabile olmadıklarını fakat içinde belki Slav kökenli kabileleri barındırdıkları şeklinde bir ihtimal belirmiştir[28].

1725 yılında Almanya'dan davet edilen ve 1726-1737 yılları arasında St Petersburg Bilimler Akademisinde bir Sinolog ve Yunan- Roma Eski Eserleri profesörü olan Theophilus Siegfried Bayer, İskitlerin Asya'dan göç ettikleri, Slavlar ise Rus coğrafyasının yerli halkı oldukları dolayısıyla İskitlerin Slav olma olasılıklarının olmadığını yazmıştır [29].

Rus tarihçisi V.N. Tatishchev İskitler adı altında bir araya gelmiş birçok kabile ve milletin olduklarını düşünmüştür. Ona göre; *"İskit adı altında birçok halklar Türkler, Moğollar, Sarmatlar ve belki Slavlar, Asya ve Avrupa'nın doğu ve kuzey bölgelerinin birçok değişik halklar bulunmaktadır. Fakat tüm bu milletlere Avrupalılar Tatarlar adını vermişlerdir. İskitler de kendilerini Tatar olarak adlandırmaya devam etmişlerdir*" [30].

On iki ciltlik Rusya tarihini yazan ünlü Rus tarihçisi Nikolay Karamzin'a göre Herodot'un zamanında Avrasya'da bulunan tüm halklar tek bir isim İskit ya da Sarmat adı altında toplamıştır [31].

XIX. yüzyılda İskitler hakkında araştırmalar daha da hız kazanarak Heredot ve diğer Yunan tarihçilerin Avrasya hakkında yazdıkları hakkında yapılan Arkeolojik kazılar ışığında karşılaştırmalı araştırmalar yapılmıştır. Birçok Yunan tarihçinin eserleri Rusça'ya tercümesi yapılmış ve bilim adamları için daha geniş araştırma sahası açılmıştır.

Alman asıllı jeolog, hekim ve doğa bilimci olan Karl Eichwald, Rus İmparatorluğunda yapmış olduğu çalışmaların arasında 1838 yılında Herodot tarihine atıf yaparak Türkler, Moğollar, Fin ve Slav tarihlerini yeniden incelemelerde bulunmuştur. Ona göre İskitler tek bir etnik yapı olmadığı, İskit dediğimiz halklar daha önce İskitlerin coğrafyasında bulunan halkları kapsamaktadır (yani şu anda Karadeniz

---

28 Godfrut Leybnits, *Sbornik Pisem i Materialov Leybnitsa, Otnasyaşihsya k Rossii i Petru Velikomu*, (St-Petersburg: İmp. Adına İlimler Akademisi Yayımları, 1873), 211.

29 Aleksandra Nehardt, *Skifskiy Rasskaz Geredota v Oteçestvennoy İstoriografii*, (Moskova: Nauka, 1982), 12.

30 Vasiliy Tatişev, *İstoriya Rossiyskaya*, (Moskova, Leningrad: Nauka,1962), 232-233.

31 Nikolay Karamzin, *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo,* (Moskova: Nauka, 1988), 5-12.

kuzeyinden doğuda Çin sınırına kadar bulunan halkların hepsi İskittir) şeklinde yazmıştır.

Alman tarihçisi Barthold Georg Niebuhr XIX. yüzyılın ilk yarısında İskitler içinde Türklerin de bulunduğu Moğol olduklarını düşünmüştür [32].

Alman Doğu Bilimcisi Karl Friedrich Neumann 1855 yılında yazdığı "Die Völkerdessüdlichen Russlands in ihrergeschichtlichen Entwicklung" eserinde İskitlerin Türk oldukları Sarmatların ise Slav kökenli olabileceğini iddia etmiştir[33].

Ünlü Çek Slavist olan Pavel Jozef Şafarik 1848 yılında yayımladığı üç ciltlik "Slavların eski tarihi" kitabında Heredotun bahsettiği İskitlerin yaşadıkları bölgeyi tanımlarken Hint-Avrupa kabilelerine nazaran Slavlar'dan Avrupa'nın yerlileri olarak bahsetmektedir. Kitabında Slavların kendilerini hangi adla adlandırdıkları sorusunu sormaktadır. Şafarik, Slavlarla ilgili ilk bilgilerin M.S. IV. yüzyılın sonlarına doğru çıktığını bilirmektedir. Eski kayıtlarda Slavlar "Vind" ya da "Vend" adı altında geçmekle birlikte Slavlar kendilerini Sırp ya da Srb olarak adlandırmaktadırlar. Şafarik'e göre İskitler Türklerin de bulunduğu Moğol kabileleri olduğu düşünmektedir. İskitlerin yaşayış şekli, giyim ve yaşam tarzları Türk ve Moğol kabilelere benzediğini ve Sarmatların ise Pers olduklarını iddia etmiştir[34].

İskit tarihini her yönden araştıran ünlü Rus tarihçi Lev Andreevich Elnitsky hem arkeolojik hem de yazılı kaynakları araştırarak İskitlerin mensup oldukları kültür daha sonra Türk ve Moğol kültüründe baskın Slav ve Fin halklarında ise yüzeysel etkilerini görmekteyiz şeklinde tespitinde bulunmuştur. Elnitskye göre İskitlerin kültürlerinde İranî unsurların oldukça az olduğunu belirtmiş ve *"Kimmerler ve İskitlerin İranî elementler sadece İskitlerin içinde bazı kabilelerin küçük kısmıyla ilgili olarak konuşulabileceğini düşünmekteyim*" şeklinde yazmıştır[35].

---

32 Mirfatih Zakiyev, *Glubokiye Etniçeskiye Korni Türskih Narodov*, (Astana: Türskaya Akademya Yayınları, 2011), 245-247.

33 Karl Friedrich Neumann, *Die Völkerdessüdlichen Russlands in ihrergeschichtlichen Entwicklung,* (Leipzig: 1855), 188.

34 Dovatur, *Narodı Naşey,* 48.

35 Leonid. Yalnitskiy, *Skifiya Yevraziyskih Stepey: İstoriko-Arheologiçeskiy Oçerk*, (Novosibirsk: Nauka, 1977), 241-243.

XIX. yüzyılda İngiliz tarihçisi William Mitford "Yunan Tarihi" [36] kitabında *"Dünyada bazı yerler vardır ki orada yaşayan halklar gelenek, görenekleri diğer milletlerden farklıdır. Geçmişte bu halklara İskitler bugünlerde ise Tatarlar denmektedir"*. XIX. yüzyılda Avrupa'nın her yerinde Tatarlar adı altında tüm Müslüman Türkler anlaşılmaktadırlar.

XIX. yüzyılda Avrupalı tarihçi ve coğrafya bilim adamları İskit adı altında Türkçe konuşan tüm halklara verdikleri addır. Rusya İlimler Akademisi yayını olan Rusya Coğrafya Topluluğu Habercisi "Vestnik Ruskogo Geografiçeskogo Obşestve" 1854 yılı sayılı derginin ilk cildinde etnoloji ve filoloji bilim adamı Robert Gordon Latham*"Güncel araştırmalara dayanarak İskitlerin Türk olduklarına şüphe yoktur… Ayrıca, bunun için başka delillere lüzum yoktur"* şeklinde yazmıştır [37].

İlk defa 1837 yılında Alman tarihçi Johann Kaspar Zeuss İskit tarihinin yeni bir etabını açarak, İskitleri İranî kabilelerle karşılaştırma yapmıştır. İskitlerin bulunuş coğrafyası, İskitlerin ve İranî kavimleri ile inanç sistemi ve dilsel ortaklığın olduğunu savunmuştur[38]. Bu teoriyi destekleyen Alman bilim adamı Karl Viktor Müllenhoff 1860'li yıllarda İskitlerin Hint-Avrupa kökenli kavim olduklarını yeniden gündeme getirmiştir. Ona göre "*İskitlerin İran coğrafyasının çok kuzeyde ve uzak olmaları onların başka bir kavim oldukları anlamına gelmemeli*" şeklinde ilginç yorumda bulunmuştur. Müllenhoff Hint-Avrupa dillerine dayanarak yaptığı araştırma İskitlerin Hint-Avrupa kökenli oldukları sonucuna varmıştır [39].

Müllenhoff çalışması sonrasında birçok tarihçi ve dil bilim adamların İskitlerin Hint-Avrupa kökenli olasılığı tezi ilgilerini çekmiştir. Bu teoriyi destekleyici yüzlerce çalışma yapılmıştır. Özellikle Sovyet Rusya topraklarındabu teori devlet tarafından desteklenmiştir[40]. Hint –Avrupa teorisi tüm Hint-Avrupa dillerini konuşan halkların eski anavatanlarını genişletmek anlamına geldiği için bu teori çok destek görmüştür. İskitlerin İranî kavime ait olduklarını teorisini savunan bilim adamlarının ortak özelliği bu teorinin mutlak doğru olduğu olmuştur. Akademik dünyada bu teoriye karşı gelenler

---

36 Zakiyev, *Glubokiye Etniçeskiye*, 246.

37 Zakiyev, *Glubokiye Etniçeskiye*, 247.

38 Dovatur, *Narodı Naşey,* 47 ; K.Zeuss, *Die Deutschenundihre Nachbarstämme,* (München: 1837),762.

39 Dovatur, *Narodı Naşey*, 53.

40 Türk dili ve Türk Dil tarihlerini araştırmak isteyen akademisyenlere çok ağır yaptırımlar ve sürgünler uygulanmıştır.

ya da ters düşen herkesi çok sert eleştirmişlerdir. İskitlerin Hint-Avrupa kavmi teorisine karşı gelenlerin eğitimsiz hatta cahil olduklarını saymışlardır.

Bizans kaynaklarına göre Türklerin Tuna nehrinden Don (Tanais) nehrine kadar hâkim olduklarını, Türkçe konuşan bu barbarların İskit oldukları kayda alınmıştır. Ruslar tarafından XVIII. yüzyılda yapılan araştırmalarda ise Slavların İskitlerle bağlantıları aransa da, araştırmaların verilerine göre bunun mümkün olmadığı ortaya çıkmıştır. Arkeologlar, İskitlerin yayıldığı tüm bölgelerde İskitlere ait birçok kurganlarda bulunan benzer eşyalara "İskit Triyadası" şeklinde adlandırmışlar . İlk yazılı kaynaklarda Türkler ya da İskitler barbar olarak tanımlandığı için Doğu Avrupa'da Tuna nehrinden Altay dağlarına kadar bu devasa bölgede arkeolojik kazı çalışmaları sonucunda ya da tesadüfen bulunan eşyalar barbarlara ait olamayacak kadar güzeldi. Türkler, büyük ustalıkla yapılmış olan bu eşyaları sahibi olamayacağı düşüncesi bu eşyaların sahibi Slavlar olmadığına göre İranî kavimlerin olduğu, bu teoriyi güçlendirmek için hemen zorlama dil araştırmaları yapılarak gerçeklerden oldukça uzaklaşmışlar. İskilerle ilgili sonraki çalışmalarda İranî kavim teorisini destekleyici binlerce araştırma yapılmıştır.

M.Ö. VIII-VII. yüzyıl civarında Avrasya'nın bozkır ve orman-step bölgesinde batıda Tuna nehrinden doğuda Baykal gölüne kadar olan alanda bulunan İskitlerin, bıraktıkları maddi kültürün Dnestr, Tuna nehirleri, Kuzey Kafkaslar, İtil nehri, Kazakistan, Batı ve Güney Sibirya, Baykal gölü, Kuzey Moğolistan ve Kuzey Çin'in bir kısmı noktalarında arkeolojik kazılar sırasında bulunan eşyalarda benzerlikler tespit edilmiştir. İskitlerin geniş coğrafyada maddi kültürde göstermiş olduğu benzerlik bilim adamların bu topluluğun kültürüne "İskit-Sibirya Dünyası", "İskit-Sibirya Topluluğu", "İskit-Sibirya kültür çemberi" şeklinde adlar vermişlerine neden olmuştur. Bu adlar "İskit–Sibirya Dünyası" İskitlerin bir araya toplayan iklim ve bulundukları coğrafik konum itibariyle uygun görmüştür. İskit dünyası öncelikle bozkırlar ve orman-step kuşaklarında bulunan (doğu sınırları dağlık coğrafyasına kadar yayılsa da) bir kültürdür. Başta silah, at koşum takımları ve hayvan üslubu üçlüsünü, bulduğu çeşitli bölgelerde birbiri ile en ufak detaylarına kadar benzediği için bu olguya "İskit Üçlüsü" ya da diğer adı ile " İskit Triadası" adlandırılmıştır.

Arkeolog Mihayil Artamonov İskitlerle ilgili: *"İskitlerin silahları, at koşum takımları ve ok-yay gibi silahların benzerliği göze çarpsa da ilerleyen zaman araştırmalarında süs eşyaların üzerinde hayvan üslubu tarzında yapılan süslemelerde benzerlik şaşırtıcı"* diye yazmıştır[41]. Daha sonra İskit üçlüsü terimi hem akademik dünyada hem terim olarak yerini almıştır. İskit üçlüsü terimi çok kullanışlı olmakla birlikte İskit arkeolojisinde bir nevi "Kartvizit" halini almıştır.

M.Ö. VII-V. yüzyıla ait olan arkeolojik kazılar açılan büyük kurganlarda istisnasız tümünde İskit üçlüsü bulunmaktadır. Bu belirgin özellik Avrasya'nın bozkır ve orman-step bölgesinde en çok göçebe ve yarı göçebe toplumların kültürlerinde rastlanmaktadır.

İskit üçlüsü adı altında arkeolojik bulgularda bulunan bu belirgin özellik[42] önce Altay, Orta Asya (Türkistan bölgesi) ve Minusinsk havzası başta olmak üzere[43] bazı araştırmacılar İskit üçlüsüne, "üçlü" yerine "İskit beşlisi" terimi de kullanmaya uygun görmüşlerdir. Silah, at koşum takımları ve hayvan uslubu dışında ayaklı bronz kazanlar, bronz aynalar gibi eşyalardakibenzerlikleri "Üçlüye" ya da "İskit beşlisi" olarak adlandırmışlardır. Kimi araştırmacılar, bu eşyalara diğer elementleri ekleyerek (kemerler ve kancalı kemerler, başlıklar, taştan oyma masalar (sofra?) gibi) İskit üçlüsünü genişletmişler[44].

Ünlü arkeolog Boris Grakov İskitlere ait arkeolojik bulguları "Avrupa İskit Üçlüsü" ve "Avrasya İskit Üçlüsüne" ayırmıştır. Avrasya İskit üçlüsü klasik olarak adlandırılmıştır. Avrupa İskit üçlüsüne metal el aletleri, kıyafet ve bazı süs eşyalarını eklemiştir [45].

Rus arkeologlar Anatoliy Martınov ve Valeriy Alekseyev İskit üçlüsüne büyük kurganların konstrüksiyonu (yapısı) kurganların iç düzeni, ayaklı bronz kazanlar, birçok bronz eşya, el aletleri, bronz aynalar ve süs eşyası (boncuklu kadın süs eşyaları) gibi benzerlikler ortaya çıkartmışlar [46]. Burada arkeologlar benzer maddi kültür eşyalardan

---

41 Mihail Artamonov,"K Voprosu o Proishojdenii İsifov", *Vesnik Drevney İstorii*, 2 (1950): 39.

42 Marina Moşkova, "Spornıye Voprosı Kontseptsii "Skifo-Sibirskogo Mira", *Kratkiye Soobşeniya İnstituta Arheologii,* 207 (1991): 18.

43 Boris Grakov, *Skifı, Nauçno-Populyarnıy Oçerk,* (Moskova: Moskova Devlet Üniversitesi Yayınları, 1971), 71.

44 Natalya. Çlenova, "Kulturı Skifskogo kruga: Çertı Shodstva i Razliçiya. Sayano-Altayskiy Rayon v Skifskom Mire", *Kradkiye Soobşeniya İnstituta Arheolojii*, 207(1991): 6.

45 Grakov, *Skifı, Nauçno*, 60.

46 Anatoliy Martınovve Valeriy Alekseyev, *İstoriya i Paleontologiya Skifo-Sibirskogo Mira*, (Kemerovo: Kemerovo Devlet Üniversitesi Yaynları, 1986), 10.

ziyade defin gelenekleri yani arkeolojik bir kültürü diğerinden ayıran en önemli özelliği ortaya çıkararak klasik olan İskit üçlüsüne ek olarak manevi kültürlerini de eklemişlerdir. Çeşitli eşyaların üzerine hayvan resimlerini nakşeden ustalar kutsal saydıkları değerleri iyi bilip çeşitli eşyaların üzerine kimi yerde tüm hayvan kimi yerde hayvanların bazı bölümlerini işlemişlerdir. Bu da bize İskitlerin bulunduğu coğrafyası Doğu Avrupa, Sibirya (Uzak Doğu hariç), Kazakistan, Merkez, Orta Asya (Türkistan) ve Anadolu bölgesinin tamamında hem maddi hem manevi birliği oluşturdukları ve izleri en çok Türk kültüründe bulunmaktadır.

Göçebe (nomad/nomadizm) toplumların ekonomileri göçebe hayvancılık üretici ekonominin çeşidi olmakla birlikte, göçebe toplumlarda hayvancılık ve mera hayvancılığı devamında daha geç dönemlerde göçebe hayvancılık meydana gelmiştir. Hayvanları evcilleştirme dönemi, geç Mezolit ve Neolit dönemlerinde M.Ö. V-IV. bin yıllarda meydana gelse de göçebe hayvancılık yaklaşık M.Ö. II-I. bin yıllarda oluşmuştur[47].

Göçebe hayvancılığın meydana gelme faktörlerden iklim değişimlerinin (kuraklık), nüfusunun artması, kullanılmayan mera ve diğer boş alanları kullanma ihtiyacı ayrıca toplumların mobil olmaları sebebiyle askeri alanda daha avantajlı konuma geldikleri sebeplerden bir kaçıdır[48]. Fakat son araştırmalara göre göçebe hayvancılık ekonominin oluşması için en önemli sebeplerden biri doğal-coğrafik konum olduğu düşünülmektedir [49].

Göçebe hayvancılık dünyanın birçok yerinde; Yakın Doğu, İran, Afganistan, Kuzey, Kuzey-doğu Afrika, Doğu ve Güney Afrika savanaları, Asya ve Güney Amerika, Kuzey Amerika düzlükleri ve benzer birçok yerde göçebe hayvancılık ekonomiler oluşmuştur. Fakat göçebe hayvancılık için en verimli doğal-coğrafik bölgelerin dağlık bölgelere sınırdaş olan bozkır ve yarı çöl bölgeleri olduğu ispatlanmıştır. Bu doğal-coğrafik alanın adı "Avrasya bozkırlarıdır". Bu coğrafyanın

---

47 Bolşaya Rossiyskaya Entsıklopediya, Nikolay Kradin, Moskova: BRE, 2010,"Koçevneçestvo" maddesi. 530

48 L.S. Leyn, *Vozniknoveniye koçevogo Skotovodstva, Skifo-Sibirskoye Kulturno-İstoriçeskoye Yedinstvo, Materyalı I Vsesoyuznoy Arheologiçeskoy Konferentsii*, (Kemerovo: Kemerovo Devlet Üniversitesi Yayınları, 1980), 30-36.

49 Bolşaya Rossiyskaya Entsıklopediya, Nikolay Kradin, Moskova: BRE, 2011, "Skotovodçestvo" maddesi, 369

karasal iklime sahip bozkırları, özellikle onun doğu bölgeleri klasik göçebe hayvancılığı için ideal bir bölge olduğu bilinmektedir [50].

Bronz Çağı Avrasya'nın bozkır ve orman-step bölgesinde yaklaşık M.Ö. VIII. yüzyılda sona ermesiyle birlikte Demir Çağa geçiş yapılmıştır. Demir Çağı başında bronz aynalar, süs eşyaları ve diğer birçok eşya, hatta ok uçları yapılmaya devam edilmiş olsa da demir madeni kısa sürede popüler olmuştur. Kademeli olarak yeni demir madeninden bıçaklar, hançerler, mızrak ve diğer silahlar yapılmaya başlanmıştır. Demirden yapılan eşyaların oldukça sert ve sağlam olmakla birlikte keskinliğini hemen kaybetmeyen yapısı vardır. Demir başta silah yapımında kullanılan bir madde olmakla birlikte zamanla el aletleri için de kullanılmaya devam etmiştir. Avrasyada İskit dünyası bulunduğu yerde demir madeni her yerde aynı anda olmasa da kademeli olarak kullanılmaya başlanmıştır[51].

Göçebe hayvancılık ve demir madeninin keşfi birbirine paralel şekilde gelişmiştir. Demir maddeni zamanla İskit-Sibirya dünyasında yaygın hale gelmiştir. Toplum hem dayanıklı demir madeninin hem göçebe hayvancılık ekonomilerine geçmesiyle üretim ekonomisinin verimli hale getirmişler. Ekonomilerin ve maddi birikimin gelişmesi sosyal ayrışmaya neden olmuştur. Sosyo–ekonomik gelişmeler ilkel toplum düzeninden hiyerarşinin oluşumuna adım atılmıştır. Kabilelerin bir araya gelmesi ve boylar oluşturması akabinde devlet oluşturma dönemine geçmişlerdir[52].

Göçebe hayvancılığı ekonomisinin gelişmesi için en uygun bölge Avrasya'nın bozkır kuşağı olmuştur. Bölgede iklim koşulları uygun olunca hayvancılıktan maksimum ürün alma durumunu beraberinde getirmiştir. Daha önce mera hayvancılığıyla uğraşan toplumlarda hayvan sayısı ve verimliliği yem miktarına endeksli olurken göçebe hayvancılığında otlağın azaldığı yerden başka otlağa geçme durumu doğmuştur. Bu da hayvan için yem arama derdini ortadan kaldırmış olup, büyük avantaj sağlamıştır. Yeni ekonomi türü toplum içinde çok hızlı şekilde benimsenip hızlı şekilde yayılmıştır. Bundan dolayı göçebe hayvancılığın tam olarak Avrasyanın hangi bölgelerde daha erken ya da daha geç ortaya çıktığı söylemek güçtür. Fakat literatürde Avrasya'nın bozkır kuşağında toplumun tamamında aynı anda ortaya

---

50 Lev Nikolayeviç Gumilev, *Drevnyaya Rus i Velikaya Step*, (Moskova: Mısl, 2002), 402.
51 Martınov ve Alekseyev, *İstoriya i Paleontologiya,*3-5.
52 Martınov ve Alekseyev, *İstoriya i Paleontologiya,*32.

çıktığı kabul bilinmektedir. Avrasya'nın bozkır kuşağında toplumun aynı anda tek tip ekonomilerine mensup oldukları orman-step bölgelerinde dahi oldukça hızlı şekilde benimsenmiştir[53].

Arkeolojik bulgulara dayanarak (çıkan hayvan kemiklere göre) hızlı hareket eden at türleri geliştererek, toplum içinde iletişimi hızlandırmıştır. Demir kullanımıyla birlikte nal icat edilmiş, akabinde binicilik gelişmiştir. At, göçebe ekonominin ayrılmaz parçası olmuştur. Göçebe hayvancılıkla birlikte binicilik de gelişmiştir.

Avrasya bozkırları, klasik göçebe hayvancılığı için iklimin ideal bölge olan bu coğrafyanın[54] doğal–iklimsel bağlamda Bronz Dönemi, günümüzdeki iklim kuşakların oluşma dönemi olmuştur. Fakat Bronz dönemi ve onu takip eden Demir Çağı ve hatta Orta Çağ dönemlerinde bile havanın sürekli değiştiği gözlemlenmiştir. Şüphesiz eski arkeolojik kültürlere sahip olan toplumlar bu değişimlere tepki göstermişlerdir. Araştırmacılara göre Geç Bronz kültürlerin Demir Çağa geçişte ekonomilerini doğrudan etkilemiştir. Bu dönemde Avrasya bozkır bölgesinde bulunan toplumlar göçebe ve yarı göçebe ekonomilerine geçiş yapmışlardır[55].

İskitlerin yayıldıkları coğrafya doğu sınırından batı sınırına kadar uzun mesafeye rağmen maddi ve manevi kültürlerin yaşam tarzı ve ekonomilerinin benzerlik gösterdiğinden bahsettik. İnsan genini araştıran bilim adamlarının İskitlerin maddi ve manevi kültürlerindeki bu benzerliğin genler ile bağlantılı olup olmadığını araştırmak istemişlerdir. Başta Heredot Tarihinde bahsedilen İskitlerin Karadeniz kuzeyinde bulunan "Klasik İskitler" olarak adlandırılan İskitlerin eski tarihlerden beri gelişi güzel gelen gen dizilimi aralarındaki bağlantıları araştırmışlardır. Avrasya bozkırlarında Paleolit ve Mezolit dönemlerinde doğudan batıya göçlerin olduğu bilinmektedir. Bu göçler dalgası Bronz döneminde de olduğu fakat özellikle Bronz–Demir Çağına geçiş döneminde arttığı, orman-step kuşağında toplumların göçebe hayvancılık ya da yarı göçebe tarzı sürdüklerini destekleyen verilere ulaşılmıştır. Genetik araştırma, Kuzey Kafkas, Don (Tanayıs)-İtil nehirleri arası, Doğu Kazakistan, Tuva (Arjan II. arkeolojik nokta), "Pazırık" kültürü Minusinsk hafzası coğrafyaların İskit gruplarıyla genetik akrabalığı bulunan toplumların günümüzde yine aynı coğrafyalarda bulunduklarını

53 Martınov ve Alekseyev, *İstoriya i Paleontologiya,*122.
54 Gumilev, *Drevnyaya,* 402.
55 Martınov ve Alekseyev, *İstoriya i Paleontologiya,*125.

göstermektedir. Böylece tarihsel açıdan da genetik mirasın nesilden nesile aktarıldığı düşünülmektedir. Batı'da bulunan İskitlerin genleri Orta Asya ve Kafkaslarda bulunurken, Doğu İskitlerin geni daha fazla yayıldığı ve bugün Türkçe konuşan (daha önce) göçebe gruplarda özellikle Kıpçak grubuna ait olduğu verisine ulaşılmıştır. Böylece, gen bilimi, bilim adamların Türkçenin geliştiği ve lehçelere dağılışı M.S. VI. yüzyılı olarak kabul edilen teoriyi yeniden ele alınması konusunda öneride bulunmuşlardır [56].

Daha önce bahsettiğimiz gibi toplumların göçebe hayvancılık ekonomilerine geçmelerinin en önemli sebeplerinden doğal-iklim şartları olmuştur. Doğuda göçebe toplumlara ev sahipliği yapan Güney Sibirya'nın kapı komşusu olan Batı Sibirya bölgesi göçebe toplumlara ilk durak noktası olmuştur ve arkeolojik açıdan büyük öneme sahiptir.

Batı Sibirya bölgesinde bulunan bazı arkeolojik kültürlerin bir kısmı özellikle Bakır Çağ arkeolojik kültürlerin izleri yok olsa da bir sonraki Demir Çağı arkeolojik kültürlerin izlerini bulmak mümkündür. Bu kültürlerden biri tezimizde de araştırdığımız ve Proto Macarların mensup oldukları düşünülen "Sargatskaya" kültürüdür. Macarlar, Batı Sibirya'nın çok uzağında, Karpat havzası bölgesinde bulunsa da batıya doğru istikameti birçok Türk kabilesi gibi Batı Sibirya'dan geçmiştir. Tezimizin amacı Eski Macarların oluş sürecinden itibaren Panonyaya (Orta Tuna'ya) gelene kadar bulunduğu coğrafyalar ve bıraktığı arkeolojik kültürleri değerlendirmektir.

Bilindiği üzere batı araştırmalarında Macarların etnik aidiyeti Fin-Ugor halklarına dayandırılmaktadır. Macarlar Orta Avrupa'nın Karpat havzasına IX. yüzyılın sonlarında göç ettiklerinde burada Hint-Avrupa dilleri konuşan halklar arasında izole olarak yerleşmiştir. Bu husus, Macar tarih sürecini etkileyen en önemli faktörlerden biri olmuştur.

Yaklaşık 1000 yılında Macarların Hristiyanlığın kabulü ile birlikte Batı Hristyan ülkelerinin bir parçası olmakla birlikte batı edebiyat eserlerinde Karpat havzasına gelmeden önceki tarihlerden bahsedilmemektedir. Batı eski bilim adamların Macar tarih

---

[56] "İskitler hakkında dil veri ve yorumu Harvard Üniversitesi Prof.Dr.Anatole Klyosov yorumu" (Erişim Tarihi 10 Aralık, 2022),https://www.youtube.com/watch?v=SpZ6qFXG-LY.

yazıcılığında Macarların tarih serüveni Hristiyanlığı kabulüyle birlikte başlatarak, Macarları Hristiyan dünyasının bir parçası olarak gösterilmeye çalışılmıştır[57].

Esasında Eski Macarlar Panonya (Orta Tuna) bölgesine gelmeden önce onlarla ilgili ilk yazılı kayıtlar İslam coğrafyacılar tarafından kayda alınmıştır. İslam coğrafyacıların gözünde Macarlar iri yapılı, güzel görünümlü insanlardır. Macarların boyları Türk'tür. Çadırlarda yaşayıp hayvanlarını beslemek için göçebe hayatı yaşamışlardır. Geniş toprakları bulunduğu, sınırları ise; Başkurtların yaşadığı İtil ve Yayık nehirlerin bulunduğu, batısında İtil Bulgarları ile sınırdaş olduklarını, "ülkesinin ilk (hattı) sınırı al-Bacanakiya (Peçenekler) ve "al-Bulkariya" lılardan "As.k.l" arasında bulunduklarını bildirmektedirler[58].

Eski Macarlarla ilgili diğer önemli kaynak Bizans İmparatoru VII Konstantin Porphyrogenitus "De Administrando Imperio" eseridir. Macarlarla ilgili, ülkelerine "Türkiye" (Τούρκοι) ve halkından Türkler olarak bahsetmiştir. Türklerin yedi kabile olduklarını, Hazarlarla birlikte yaşamış ve onlara askeri yardımlarda bulunmuştur şeklinde bahsetmiştir. Daha da önemlisi kaynakta Macarların her 10 ya da 15 senede bir Orta Avrupa'ya sefer düzenlediği kayda alınmıştır[59]. Bizans kronikleri kayıtlarında Macarların Avrupa'ya son seferi 895 yılında olduğunu kayıtlara geçmiştir. Üstelik büyük trajik sonuçlar doğurmuştur. Kayıtlara göre Macarların erkeklerin önemli kısmı seferdeyken, bu durumu fırsat bilen Peçenekler, Başkırtlar ve Naukerdler Macar ülkesine girerek saldırmışlar. O sene Avrupa'ya sefere gitmeyen yerlerinde kalan tüm Macar erkek, kadın, yaşlı ve çocukları kılıçtan geçirmiş ve bütün hayvanları götürülmüştür[60]. Avrupa'dan seferden dönen Macarlar bu durumu görünce derhal kurultay toplayarak, Batı'ya doğru Orta Tuna'ya (Panonya'ya) göç etmeye karar vermişler. Böylece 895-896 yıllarında Panonya'ya (Orta Tuna) Macarların toplu göçü başlamıştır. Macarların Orta Tuna bölgesinde yerleşmeleri yaklaşık 895-900'lu yıllarda başlamıştır. Yazılı kaynaklar, toponomi ve arkeoloji verilerine göre X.yüzyıl boyunca yarı göçebe olan Macarlar Orta Tuna'nın düzlük ve geniş yapraklı ağaçların bulunduğu

---

57 Dyoni Gabor, "Protovengrı na Urale v Pervom Tısyatiletii Naşey Erı v Rossiyskoy i Vengerskoy İstorigrafii", (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gorkogo Adına Ural Devlet Universitesi, 2007),59.

58 Daniil Hvolson, *İzvestiya o Hazarah, Burtasah, Bulgarah, Madyarah, Slavyanah i Rusov*, (St-Petersburg: İmparator Adına İlimler Akademisi Yayınları 1869), 25-28.

59 Artamonov, *İstoriya Hazar,* 343-348.

60 Lev Nikolayeviç Gumilev, *Drevnyaya Rus i Velikaya Step*, (Moskova: Mısl yayınevi, 1989),111; Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu Attila, Cengiz Han, Timur,* (İstanbul: Ötüken, 2010), 312-318; Bogryanorodnıy, *Ob Upravlenii,* 155.

hafif dağlık bölgelerde yerleşmiştir. Başta hayvancılık ve tarımla uğraşan Macarların bu topraklarda doğal sınırları Karpat dağlarının eteklerinde bulunan iğne yapraklı ormanlar oluşturmaktaydı. Karpat dağlarının yakınlarında bulunan irili ufaklı nehirlerin yakınlarında düzlüklerde yerli Slav kabilelerin bulundukları bilinmektedir. Macarların yarı göçebe hayat tarzı sürmeleri bu bölgeye geldiklerinde doğal şartları yerli nüfusu buradan göçe zorlamamış ve Slav nüfusun yakınlarına yerleşmiştir. Macarların ve yerli halkın yan yana barış içinde yaşadıklarının delillerini kısmi arkeolojik bulgularla da desteklenmektedir[61].

Macaristan imparatorluğu döneminde ise tahta çıkan Bela adında krallardan birisinin döneminde (I.Bela (1060-1063 yıllar), II. Bela (1131-1141 yıllar), III. Bella (1172-1196), IV. Bela (1235-1270)) "Gesta Hungarorum" adında eser kaleme alınmıştır. "Gesta Hungarorum" yazılış tarihi XII-XIII. yüzyıllar arasında "Macar Anonim" veya "Magister "P" tarafından yazıldığı bilinmektedir. Latince yazılmış orijinal eserin günümüze gelen tek nüshasının kopyası 1746 yılında J.G.Schwandtner tarafından bastırılmıştır.[62]

Macar Anonim "Gesta Hungarorum" giriş kısmında "genealogie regum suorum et nobilium" Macar kralların ve soyluların tarihini yazmak istediğini belirtmiştir. Yazarın amacı, Macar krallarının ve elit kesimin "Vatan bulma"(Orta Tuna Panyaya göç hikâyesi) tarihi sürecinde bu topraklara bir yönetilen değil, yöneten olarak geldiğini kayda almaktı. Eserinde birçok soylu ve cesur komutanların isimleri ve başarıları anlatılmıştır[63].

"Macar Anonim" tarafından kayda alınan "Gesta Hungarorum" daha sonraki dönemde Macar krallı Laslo IV. (1272-1290) döneminde kralın sekreteri Kezali Şimon tarafından yaklaşık 1282 yılında "Gesta Hunnorum et Hungarorum" (Hunların ve Macarların tarihi) kaleme alınmıştır. Kezali Şimon kroniğinde Macarların Hunlarla akrabalığı ve Macarların Atilla soyundan geldiği, anavatanlarının İskitya olduğu vurgulanmıştır. Kezali Şimon "Gesta Hungarorum" birinci bölümümde "Hun Tarihi"

---

61 Tofik İslamov, Andrey Puşkaş ve Vladimir Şuşarin, *Kratkaya İstoriya Vengrii s Drevneyşih Vremen do Naşıh Dney*, (Moskova: Nauka, 1991),18.

62 Johann Schwandlner, *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini.* (Vindobonae, 1746), 1-38.

63 Imre Szentpepery, Komel Slovak ve Laslo Veszpremy, *Scriptores Rerum Hungaricarum: Tempore Ducum Regumque Stirpis Arpadinae Gestarum,* (Budapest: Edendo Operi Praefuit Emericus Szentpetery,1999), 34.

Hunların Macarlarla ilişkisini (Huni sive Hungari) İkinci bölümlerde ise Macar tarihinden bahsedilmiştir.[64] Macar kralların soyları Hun ve Atilla soyuna dayandırılmıştır. Macarların Orta Avrupa'ya "Panonya'ya" sonradan gelen bir kavim değil, V. yüzyılda Atilla ile birlikte gelen Macarların IX. yüzyılda eski topraklarına geri geldikleri hatırlatılmıştır[65].

Kezali Şimon'un "Hun Tarihi" bölümü Macaristan Buda şehrinde bulunan Fransisken tarikatı tarafından geliştirilmiş ve günümüze gelmeyen "Bada Fransisken Kronikleri" adı altında vakayinameler yeniden kaleme alınmıştır. Bu vakayinameleri örnek alarak bir dizi Kronikler ailesi ortaya çıkmıştır. Bunların arasında "Chronicon Budnicense", "Annales Posonienses" ve Almanca yazılmış "Heinrici Cronicon Lyvoniae" yer almaktadır. XIV. yüzyıl kronikler kompozisyonu adı altında "Resimli Kronikler" adı altında hazırlanmış kronikleri de içine alarak XV. yüzyılda Macar tarihçi Johannes de Thurocz bir araya getirerek "Chronica Hungarorum" (Macar Kronikleri) oluşturulmuştur.[66]

XVIII. yüzyıla kadar Macarlar tartışmasız Hun ve Atilla torunları oldukları inancı Macarların Habsburg İmparatorluğun bir parçası olmasından sonra değişmeye başlamıştır.

Macarların milli duyguların uyanışı ve köklerini araştırma sürecini tetikleyen dil araştırmalarına özellikle Alman bilim adamlarının katkısı çok büyük olmuştur. Batı bilim dünyasıyla paralel olarak XVIII. yüzyılda Rusya'da da bir takım reformlar sayesinde arkeoloji alanında ivme kazanarak Sibirya halklarıyla ilgili veri toplanmaya başlanmıştır.

Batıda karşılaştırmalı Macar dili araştırmaları XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Macarların Atilla torunları değil kuzeyli halklara akraba oldukları tezi ortaya atılmıştır. XIX. yüzyılda ise Macar dilinin Fin-Ugor dil grubuna ait olduğu fikri bilim dünyasında iyice yerleşmiş ve çeşitli destekleyici araştırmalar yapılmıştır. Macar halkında şok

---

64 Vladimir Şuşarin, *Mejdunarodnıye Svyazi Rossii do XVII veka Russko-Vengerskiye Otnoşeniya v IX. veke,* (Moskova: SSCB İlimler Akademisi, 1961), 131-180.

65 Djakson, *Drevnyaya Rus,* 348.

66 Rişard Gjesik, "Kakuyu Traditsıyu İspolzovali Vengrı Dlya Formirovaniya İstoriçeskoy İdentiçnosti", *Peterburgskiye i Balkanskiye İssledovaniya,* 1/25 (2019): 136-142.

yaratan bu husus tuhaf ve kabul edilemez düşünülse de bundan sonra Macarların en yakın akrabaları Ob Ugorları (Hantı ve Mansi) oldukları kabul edilmiştir[67].

Dil araştırmalarının Macar milli uyanış ve milli kimliği üzerinde büyük etkisi olmuştur. Macaristan milli uyanışı ile ilgili bu dönemi bazı bilim adamları "filoloji devrimi" olarak nitelendirilmişlerdir.

Bu dönemde Macarların Fin-Ugor halklarıyla dil akrabalığı teorisi etnik akrabalığı da beraberinde getirdiği varsayılan kültür ve genetik akrabalık aranmaya çalışılmıştır. Dil araştırmaları bağlamında Macarların erken tarihleri (Panonya'ya gelmeden önce) Fin-Ugor halklarında akrabalık bağları araştırılmaya başlanmıştır.

Birçok bilimadamı Fin-Ugor halklarının yaşadıkları Batı Sibirya bölgesinin kuzeyine keşifler düzenlemiş, bu halkların dil ve kültür yapılarını araştırmışlardır. XIX. yüzyıldan beri Macarlar ve Fin-Ugor halklar arasında dilsel açıdan yapılan araştırmalarda günümüzde hala bu halklar arasında akrabalığın ne derece yakın olduğu hep tartışma konusu olmuştur.

XVIII. yüzyıldan beri toplanan arkeolojik veriler bir sonraki dönem (XIX-XX. yüzyılda) için arkeoloji alanında güçlü zemin hazırlamıştır. Sibirya halklarıyla araştırmalar birinci ve devamında ikinci dünya savaşı sırasında dursa da XX. yüzyılın ikinci yarısında Sibirya ve Güney Ural bölgelerinde arkeolojik kazılar ivme kazanmış ve nitelikli araştırmalar yapılmıştır.

XX. yüzyılda Macaristanın Doğu Blokunun bir parçası haline gelmesi, Eski Macar tarihini araştırmak için yeniden Rus-Macar ortak araştırmalar gerçekleştirilmiştir. Rusya'da eğitim alan ve Macar tarihini araştıran bilim adamları (I. Erdeli, I. Fodor, T. Tot gibi) Ural ve Batı Sibirya arkeolojik bulguları yeniden değerlendirilmiştir. XX. yüzyılın ikinci yarısında Rusya'da Macarlarla ilgili araştırmaların en yüksek noktaya ulaştığı dönem olmuştur.

Tezimizde Güney ve Batı Sibirya Macarlarla ilgili arkeoloji alanında araştırmalar yapan S.A.Pletneva, E.A.Halikova, V.F.Gening, V.A.Mogilnikov, V.V. Sedov, R.G Kuzeyev, R.G. Goldina, E.P.Kazakov gibi arkeologların araştırmalarına

---

67 Zoltán Nagy, *V Poiskah Rodnıh i Çujıh. Vengerskiye İssledovatili v Rossii v Period Avstro-Vengrii, Yejegodnik Finno-Ugorskih İssledovateley*, (İjevsk: Udmutskiy Devlet Universitesi yayınları 2018),139-141.

büyük önem verdik. Faydalandığımız kaynaklarda, arkeolojik kazılar ve bölge araştırmaları sonucunda araştırmacıların Macarları yerleştirdikleri ilk vatanları olarak bilinen Ural dağların güneyinde VI. yüzyıl ile IX. yüzyıl arasında "Kuşnarenkovskaya" arkeolojik kültürü ve VIII. yüzyıl ile X.yüzyıl arasında "Karayakupovskaya" arkeolojik kültürlerin hâkim olduğu tespit etmişlerdir. Macarların, batıya göçü öncesi mensup oldukları düşünülen Kuşnarenkovskaya ve Karayakupovskaya arkeolojik kültürlerin kökenlerinin ise Batı Sibirya'da Sargatskaya arkeolojik kültürüne dayandığı tespit etmişlerdir.

Tezimizin amacı ilk yazılı kaynaklarda Türk olarak sözü edilen Eski Macarların arkeolojik verilerine dayanarak hem Batı Sibirya'da bulunan Sargatskaya arkeolojik kültürün hem Güney Urallarda bulunan Kuşnarenkovskaya arkeolojik kültürün kökenlerini araştırıp Türklerle ilgili paralellerin ortaya çıkartmaktır. Ayrıca Eski Macarların tarih çerçevesinde göç nedenleri ve bulundukları coğrafyaları araştırmaktır.

Tezimizde araştırma sürecinde Sibirya'nın güney ve doğu bölgelerinde son beş bin yıl içinde (tespit edilen bilgilere göre) en az beş kez havaların soğuması ve kuraklığın yaşandığı tespit edilmiştir. Güney Sibirya'da iklimlerin soğuk ve kurak geçmesiyle birlikte Batı Sibirya'da nem oranının artması ve iklim kuşaklarının kuzeye doğru kaymasına neden olmuştur. Batı Sibirya'nın orman-step kuşağı kuzeye doğru ilerlerken yerini bozkır kuşağına bırakmıştır. Burada daha önce bulunan yerli halkın kuzey ve batı istikametine ilerleyerek, yerlerini güney ve güney doğudan gelen göçebe kültürlerine bıraktığı tespit edilmiştir.

Proto Macarların mensup oldukları düşünülen Sargatskaya arkeolojik kültürü göçebe kültürlerin çemberi içinde yer almaktadır. Hayvancılığa dayanan göçebe kültürlerin tamamı iklim değişimlerinden birinci derecede etkilenen kültürler olmuşlardır. Göçebe ve yarı göçebe kültürleri Batı Sibirya'ya göçlerle beraberinde metal işleme merkezleri de olan Sibirya'nın güney-doğu bölgelerden Batı Sibirya'ya çömlekçilik, metalürji ve metal işletmeciliği, hayvancılık ve toprağı işletmeye tarım temellerini getirmişlerdir. Batı Sibirya'ya doğu ve güney bölgelerinden gelen göçmenlerin burada oldukça kısa sürede yerli halkları asimile etmesi maddi kültürlerini

tamamen değişmesine neden olmuştur[68]. Son beş bin yıl içinde doğal-iklim koşulların özellikle göçebe hayvancılıkla uğraşan toplumlar için yaşanabilecek en uygun bölgenin Batı Sibirya olduğunu kaydetmişler[69]. Bölgede iki iklim kuşağının bozkır ve tayganın bulunduğu Avrasya'nın doğu–batı göç ve ticaret yolunun üzerinde olması ayrıca kuzey-güney güçlü nehir sistemin bulunması hep cazibe merkezi olmuştur. Bölgede Bronz Döneminde, kabileler arasında kurulan diyalog bir araya gelmeleri ve farklı ekonomilere mensup olan toplumların ticaret yolunun güvenliği için önemli politik güç haline gelmeleri için inanılmaz olumlu ortam oluşturmuşlardır.

Tezimizde Macarların dil araştırmalarında ise Fin-Ugor dil grubu ile akrabalığı bağlamında karmaşa ve bağlantı kopukluğu yaşanmaktadır. Bilim adamları temel Ugor Proto dil teorisinin birçok açıdan tartışmalı olduğunu düşünmektedirler. Sıradan dil akrabalığı modeli dilleri ele alındığında toplulukların akraba olup uzun süre yan yana yaşadıkları sürede dâhi dillerinde bulunan benzerliklerin, Ob-Ugor ve Macar dillerinde bulunan benzerliklerinden daha fazla olduğunu tespit etmişlerdir. Ob-Ugor (Hantı ve Mansilerin) dilleri ve Macarca arasında benzerlik beklenilenin dışında çok daha az olduğu tespit edilmiştir. Eski Macarların Batı Sibirya'dan batı istikametine göçleri ilk dalgası Hunlarla, kavimler göçü ile birlikte ve ikinci dalgası Gök-Türklerin batıya ilerleyişiyle Güney Urallara ulaştıkları tespit edilmiştir.

Çalışmamızda Macar dil araştırmalarına bağlı kalmadan Sibirya ve Güney Urallarda uzun süre yapılan arkeolojik araştırmalara bağlı kaldık. Tezimizde Macarların arkeolojik verilere dayanarak, istifade ettiğimiz kaynaklar büyük kısmı Rus bilim adamlarının Batı Sibirya ve Güney Urallarda yaptığı arkeolojik kazılara dayanmaktadır. Tezimizin ana konusu Eski Macarların oluş sürecinden Karpat havzasına gelene kadar olan dönemlerine kadar arkeolojik verileri değerlendirmektir.

---

68 Viktor Zah, "Periodı Transformatsıı v İstorii Drevnih Obşestv Tobolo-İşimya v Golotsene", *Vestnik Arheologii i Etnografii*. 4/19 (2012): 24.

69 Sergey Vasütkin, *Sotsıalnaya Organizatsıya koçevnikov Yevraazii v Oteçestvennoy Arheologii*, (Barnaul: Altay Devlet Üniversitesi Yayınları, 1998), 5.

BİRİNCİ BÖLÜM

ERKEN DEMİR ÇAĞI ÖNCESİNDE

BATI SİBİRYA'DA ARKEOLOJİK KÜLTÜRLER

1.1. Batı Sibirya Yüz Ölçümü, İklimi ve Bölgeleri (Kuşakları)

Rusya Federasyonu sınırları içinde bulunan Batı Sibirya'nın doğal sınırları: batıda Ural dağları, doğuda Yenisey (alçak sıradağları yükseltisi) ve Orta Sibirya platosu yer almaktadır, kuzeyde Karsk denizine kıyısı, güneyde ise Kazakistan'ın kuzey bölgesini içine almaktadır. Batı Sibirya'nın Güney doğusunda Altay, Salair Sırtı ve Kuznetsk Alatau ile komşudur. Batı Sibirya düzlüğünün yüz ölçümü 3 milyon km^2 dir. Kuzeyden güneye uzunluğu 2500 km ve batıdan doğuya 1500-1900 km'dir. Yüzeyin %80 dünyanın en büyük düzlük parçası olmakla birlikte, doğal gaz ve petrol kaynakları ile zengin[70] ve kara iklimine sahiptir. Kara iklimi batıdan doğuya doğru artmaktadır. İklim, kuzeyde uzun ve soğuk kışlar yazın ise soğuk ve yağmurludur. Güney bölgelerinde kışlar yumuşak, yazları ise ılıman ve kuru geçmektedir. Batı Sibirya'nın tüm nehirleri kuzeyinde bulunan Karsk denizine doğru akmaktadır. Batı Sibirya'nın en büyük nehirleri Ob ve İrtiş daha küçük olanlar Tom, Pur, Taz, Tobol, Katun, Çulım, Nadım, Ket, Vah, Biya'dir. Ayrıca bölgede sayısız göl ve göletler bulunmaktadır[71].

Batı Sibirya coğrafya haritasına baktığımızda enlemlerde kuşaklara ayrıldığını görebiliriz. Bölgesel kuşakları kuzeyden güneye doğru şöyle sıralayabiliriz; tundra, ormanlık tundra, tayga, orman, orman-step ve step kuşağı ya da diğer adı ile bozkır kuşağı bulunmaktadır.

---

70 "Batı Sibirya" (Erişim Traihi 19Nisan,2020), https://bigenc. ru/geography/text/4144882.

71 Veçaslav Krivtsov ve Aleksey Vodorezov ,*"Fiziçeskaya Geografiya i Landşaftı Rossii",* (Ryazan: S.A.Yesenina adına Ryazan Devlet Üniversitesi yayınları, 2016),195

Batı Sibirya kuşakları kendi içinde bölgelere ayrılmaktadır. Bunlar Sverdlovsk, Çelyabinsk, Kurgansk, Tümen, Omsk, Tomsk, Novosibirsk ve Kemerovsk bölgeleridir. Krasnoyarskiy kray[72], Hantı-Mansi Otonom bölgesi, Yamalo-Ninetsk Otonom bölgesi, Altayskiy kray, Hakasya Cumhuriyeti, Kuzey-Doğu ile Kuzey Kazakistan'ın bir bölümünü içine almaktadır[73]. (Ek.Resim1)

1.2. İnsanların Batı Sibirya'ya İlk Gelişleri

Coğrafi koşullar, insanın hangi kuşakta yaşayacağı ve ne tür ekonomiyle uğraşacağını belirlemektedir. Coğrafya koşulları ise iklim şartları belirlemektedir[74]. Sibirya'da bulunan ilk insan (Homo türünden) Neandertal insan türü izine yaklaşık 40 bin yıl öncesine aittir. Araştırmacılara göre Neandertaller önce Ön Asya bölgesinden çıkarak Sibirya sıradağlarının kuzey eteklerini takip ederek Baykal gölüne ulaşmıştır. Bu insanın yaşam tarzı (Troglodyt) mağaralarda yaşayan, mağara adamı olarak bilinmektedir. Neandertal insanı, bütün bu yolu daha iyi hayat şartlarına ulaşmak için katetmiştir.

Yaklaşık 35-40 bin yıl önce ise dünyanın orta enlem bölgesi iklim değişimleri yaşandığı tespit edilmiştir. Bölge soğuk ve nemli hava soğuk ve kuru iklimine geçiş yapmıştır. Bölgede yaşayan canlılar iklim değişiminden dolayı büyük stres yaşamış, ardından hayvan türleri uygun iklim şartları olan coğrafyaya göç etmeye başlamıştır. Hayvan göç hareketleri peşinden insanları da sürüklemiştir. O sırada avcı toplayıcı toplumun el aletlerini daha karmaşık hale gelmiş, ekonomilerinin değişmesine neden olmuştur. Arkeologların tahminlerine göre gelişimini tamamlamış ilk insan türü Batı Sibirya'ya yaklaşık 25 bin yıl önce geldiği yönündedir[75].

İnsanın Batı Sibirya bölgesine güney ve güney-doğu bölgelerinden ilerleyişi Geç Paleolitik Dönemine denk gelmiştir. Paleolitik Çağda insanın Batı Sibirya'nın kuzeyine doğru kademeli ilerleyişi ve Kuzey Buz denizine ulaşmaları yaklaşık M.Ö. 1.bin yıllarda olmuştur. Uç kuzey bölgesine ulaşan insan geçimini sağlamak için mors, fok ve

---

72 Kray- devletin özerkliğe sahip olamayan idari-bölgesel bölüm birimi.

73 Bolşaya Sovetskaya Ensiklopediya, Galina Makunina, (Moskova: BSE Yayınları 2017),"Batı Sibirya" maddesi. https://bigenc.ru/geography/text/4144882 (Erişim Tarihi 01.02.2020)

74 Aleksey Maloletko, *Drevniye Narodı Sibiri, Etniçeskiy Sostav po Dannım Toponimiki, Rannee Zaseleniye Severnoy Azii,* Cilt 6, (Tomsk: Tomsk Ünivetsitesi Yayınları, 2012),30

75 Maloletko, *Drevniye Narodı,* 120.

diğer balıkları avlamıştır. Deniz ve hayvan avcılığını yaparak buraya ait özgün kültürü oluşturmuştur.

Neolitik dönemde Sibirya'nın doğu ve güney–doğu, Yenisey ırmağı ve civarı bölgelerinden orman kuşağına göç eden insan, Batı Sibirya'nın orman kuşağının ilk nüfusları olmuşlardır. Antropologlar Batı Sibirya orman kuşağının Doğu ve Güney Sibirya'dan gelen nüfusun bölgenin yerli nüfusu ile karışarak Ural Antropolojik tipini meydana getirdiği yönündedir[76].

1.3. Sibirya'da Pleistosen Jeolojik Çağı

Pleistosen (yaklaşık 2.580.000 ila 11.700 yıl önce sürmüştür) ya da diğer adı ile Buzul Çağı dünyanın en son tekrarlanan buzullama dönemidir. Buzul Çağı döneminde hava şartlarının kuru ve soğuk olması Sibirya buzul katmanı Avrupa buzul katmanına kıyasla daha hafif olmasına sağlamıştır.

Batı Sibirya'nın buzul katmanı iki merkezden ilerlemiştir. Biri Ural dağlarının en kuzey bölgesinden diğeri ise Putorana Platosundan doğru olduğu bilinmektedir. Dönem içinde ise defalarca buzlanmalara maruz kalan Batı Sibirya Demyanskaye, Samarovskoye, Tazovskoye, Zıryanskoye ve Sartanskoye gibi buzullamaları yaşamıştır[77]. Batı Sibirya düzlüğünün yapısı itibari ile doğudan kuzeye doğru eğimli olmakla birlikte Holosen Çağına doğru yaklaştıkça havaların ısınması ile birlikte eriyen buzulların kuzeye doğru çekilerek burada göl ve göletlerin irili ufaklı nehirlerin oluşumuna ve bol miktarda balığın oluşmasına sebep olmuştur. Kuş türleri ve toynaklı hayvanların gelmesine zemin hazırlamıştır. Bölgeye zamanla mamut ve gergedan, yaban geyiği, at ve öküz sürülerine ev sahipliği yapmıştır[78].

Eski insanların Sibirya bölgesine gelmesi ve yerleşmesi için yeni iklim şartlarına uyum sağlaması gerekmekteydi. Adaptasyon süreci binlerce sene kademeli olarak sürse de ilkel avcı toplayıcı insanların daha sert iklimlere doğru ilerleyişleri, elbette, doğrudan yaşamsal bir gerekliliğe dayanmaktadır. Avcı ve toplayıcı toplumların avcılık ve toplayıcılık yapabilmeleri için geniş alanlara ihtiyaç vardı. Nüfus artışları ve yeni

---

76 Boyarşinova, *Naseleniye Zapadnoy,*37.

77 "Batı Sibirya Fiziki Coğrafyası",(Erişim Tarihi02.01.2019), https://arz. unn. ru/2016-05-16-10-34-33/1184-2016-05-19-08-28-26.

78 Tatyana Troitskaya, *Arheologiye Zapadno Sibirskoy ravninı,* (Novosibirsk: Sibirya Bölümü İlimler Akademisi Yayınları, 2004),13.

avlanma arazilerine girmeye zorlamıştır. İklim şartları sert olsa da toplu halde hayvan avlayabilecekleri geniş arazi insan için cazip gelmiştir[79].

Batı Sibirya'ya gelen ilk topluluklar modern antropolojik tipi ve maddi kültürü oluşmuş, çeşitli emek becerileri olan çok derin ve zengin manevi hayatları olması eski çağları araştıran bilim adamlarını hayrete düşürmüştür.

1.4. Paleolitik Çağ (Eski Taş Devri)

Paleolitik Çağ diğer adı ile Eski Taş Devridir. İnsanlık tarihinde en eski ve en uzun çağlardan biridir. Paleolitik Çağ 3 milyon yıl önce başlayıp yaklaşık 10 bin yıl önce kendini tamamlamıştır. Paleolitik Çağı ilk insanların taş ve taştan yapılmış aletlerin kullanımıyla ve insanların modern görünümünün antropogenez (insan evrimi)[80] sürecinin başladığı dönem olarak bilinmektedir.

Paleolitik Çağda insanlar avcı toplayıcı, kalabalık olmayan ilkel toplum olduğu bilinmektedir.

Batı Sibirya'nın iklim ve yeryüzü koşulları el verişli olmadığından canlı türlere daha geç dönemde ev sahipliği yapmıştır. Örneğin Altay bölgesinde (Denisova Mağarası) insan türü 300 bin yıl önce rastlanırken ya da Kazakistan kuzeyinde 40 bin yıl öncesine ait kalıntılar bulunurken Batı Sibirya'da insana ait ilk kalıntıların en güney bölgelerinde yaklaşık 14-13 bin yıl öncesine aittir[81].

Batı Sibirya bölgesi bulunduğu Paleolitik[82] Çağ, Pleistosen Dönemine (Pleistosen-jeolojik bir terimdir diğer adı ile Buz Devridir) denk gelmesi iklim koşulları buraya yerleşmeye verimli olmamıştır. Holosen jeolojik Çağın yaklaşık 10 bin yıl önce

---

79 Boyarşinova, *Naseleniye Zapadnoy,* 19-20.

80 Biyolojik evrim bir parçası olan Antropogenez, insanı, insan görünümlü maymundan, Büyük insansı maymunlardan ayrılmış olan (Homo sapiens) düşünebilen varlığa dönüşme sürecidir. Bu sürecte insanın fiziksel tipi, uğraşları, dilinin gelişimi olmuştur. Antropogenez araştırmaları yapan bilim dalı Antropoloji, Paleontoloji, Arkeoloji, Genetik bilim, Dil bilim dallarıdır. Antropogenez araştırmaları sadece modern insan değil daha önce yok olan tüm Homo familyasına mensup olan varlıkları araştırmaktadır. Birçok insan türü "Erektus"," Neandertaller" gibi insan türleri daha önce yok olmuş türlerdir. Bolşaya Rossiyskaya Enseklopediya, A.A.Zubov, (Moskova, BSE yayınları, 2005)" Antropogenez" maddesi, 83-85.

81 Bolşaya Sovetskaya Antsıklopediya, K.N.Gavrilov, (Moskova, BSE Yayınları, 2007) "Denisova Mağarası" maddesi, 538.

82 Paleolit esli taş devridir. Paleolit dönemi yaklaşık 2,6 milyon ile 10-12 miliyon yıl önce yaşanmıştır. Bolşaya Sovetskaya Antsıklopediya, Konstantin Gavrilov, (Moskova, BSE Yayınları, 2014), "Paleolit" maddesi. 582.

başlaması ve havaların yumuşaması ile birlikte buzulların kuzeye çekilmesi hayvan türlerin gelişini, ardından insanın da gelmesini sağlamıştır [83].

İlkel insan için Batı Sibirya'nın merkezi ve güney kısımlarında kaliteli taş yatakların eksikliği de en büyük dezavantajlarından biri olmuştur. Paleolitik Döneminde buraya gelen insanların taş aletlerini taş yatakları olan Ural, Kuzey Kazakistan ve Altay Dağları (Sayan) bölgesinden yanlarında getirdikleri düşünülmektedir. Ayrıca kullanılan taş aletlerin kırılması aşınması durumunda atılmamış ve yeniden şekil verilerek kullanılmıştır. Batı Sibirya'da taş eksikliği insanı ağaç ya da kemik kullanmaya mecbur kılmıştır. Örneğin Batı Sibirya'nın Baraba bölgesinin doğusunda bulunan "Volçya Griva" Paleolitik kalıntıları hayvan kemiklerinden (büyük çoğunluğu mamut hayvanına ait kemiği) yapılmış bol sayıda delici aletler bulunmuştur. Rus arkeolog Profesör A.P.Okladnikov Batı Sibirya'da Paleolitik Dönemde kemiğin yoğun şekilde kullanıldığı kanısına varıp, Batı Sibirya'nın Paleolitik Çağı "Batı Sibirya Kemik Paleolit Çağı" adını vermiştir. Batı Sibirya'da Paleolitik Dönemde insan mamut türünden hayvanları avlamıştır[84].

Havaların ısınması ile birlikte mamut türü hayvanların kuzeye doğru çekilmesi ve diğer bazı türlerin yok olmasına neden olmuştur. Batı Sibirya düzlükleri kademeli olarak yeni tür hayvanlara ev sahipliği yapmaya başlamıştır. Mezolitik Dönemi yaklaştıkça bölgeye geyik, ayı, tilki, tavşan, samur gibi hayvanlar gelmeye başlamıştır. Zaman içinde balıkçılık önem kazanmıştır. Balıkçılıkla ilgili arkeolojik veriler Vengerovo V, Çernoozerye II, arkeolojik noktaların toprak katmanlarında bulunmuştur [85].

Batı Sibirya'da Paleolitik Çağına ait insanların barınmaları ile ilgili iki tür bulgu elde edilmiştir. İnsan türünün bölgede kısa süreli (dönemsel) kalınan noktalar (yerleşimler) ya da daha uzun süreli kalınan noktalara rastlanmışlar. Uzun süreli kalınan noktalarda paleolitik insanın besin aramak için geldikleri yerde, avcılık ve balıkçılık yaptığı anlaşılmıştır (Batı Sibirya'da bulunan arkeolojik noktalar Tomsk, Volçaya Griva, Şikayevka II gibi). Yine de bu noktalarda arkeolojik katmanların zengin

---

83 Aleksandr Formozov, "Ravninnost Zapadnoy Sibir i Svyazannıye s ney Osobennosti Jivotnogo Mira", *Russkiy Ornitologiçeskiy Jurnal,* 21/797 (2012): 2305.

84 Troitskaya, *Arheologiye Zapadno,* 14.

85 Vasiliy Zenin, "Osnovnıye Etapı Osvoyeniya Zapadno-Sibirskoy Ravninı Paleolitiçeskim Çelovekom", *Arheologiya, Etnografiya i Antropologiya Yevrazii,* 4(2002): 22-44.

olmayışının kalıcı değil, uzun süreli fakat geçici olduğu kanısına varılmıştır. İnsanlar bu dönemde mağara duvarlarına resimler çizmiş, küçük heykelcikler yapmıştır. Paleolitik Çağ insanları, avcılık ve besin toplayıcılığı ile geçinen ve sürekli hareket eden topluluklardır. Bu topluluklar, geçici barınma yerlerinde, genelde doğal mağaralar ve kaya altı sığınakları kullanmışlardır[86].

Göründüğü üzere Batı Sibirya'ya ilk insan türünün Güney Sibirya'dan geldiği yönündedir. İnsanların Batı Sibirya'ya daha geç dönemlerde gelmesinin en önemli sebeplerinden biri iklim şartlarının uygun olmamasıdır. Batı Sibirya düzlüğünde Buzul Çağında buzulların erimesinin geç dönemde olması, bu bölgeye hayvan türlerinin ve insanın gelişini daha geç döneme itmiştir. Batı Sibirya'ya Paleoletik Dönemde insan, uzun süreli kalmadan bu bölgeye keşif amaçlı geldiği bilinmektedir. Batı Sibirya'nın en güney kısımlarına insanlara ait ilk kanıtları 14-13 bin yıl öncesine aittir. (Ek.Resim3)

1.5. Mezolitik Çağ (Orta Taş Çağı)

Mezolitik Çağ diğer adı ile Orta Taş devridir. Paleolitik ve Neolitik Çağlar arasında yer almaktadır. Dünyada iklim değişikliği, Pleistosen Çağı ardından Holosen Dönemine girmesi ile birlikte Mezolitik Çağa geçiş yapılmıştır. Bu dönemde insan tarafından çok sayıda küçük taş aletleri (mikrolit'ler) kullanılmış yer yer taşlar cilalanmaya başlanmıştır. Mezolitik döneminde avlanma tarzı değişmiş, ok ve yay kullanılmaya geçilmiştir. Ok uçları ve kesici aletlerin plakları hayvan kemiklerinden yapılmaya başlanmıştır. Bu dönemde köpek evcilleştirilmiştir. Mezolitik Dönem sosyal faktörlerin gelişimine de yön vermiştir. Yeni normlar, davranış kuralları, inanışların ortaya çıkması, yasak ve kuralları beraberinde getirmiştir. Sosyal normların çiğnendiğinde şiddetin çeşitli cezaların uygulanmaya başlandığı dönemdir[87].

Mezolitik Döneminde ilk defa insan barınmak için bir çeşit toprak evleri yapmaya başlamış ve grup halinde avlanmanın verimli olduğunu fark etmiştir. "Vıyka II" gibi mevsimlik yerleşimler dışında zamanla sürekli yerleşimler oluşmaya başlamıştır. Bu yerleşimler balığın, suyun ve kuşların bol olduğu göller ve nehirlerin civarında Yurinsko-Kasyansk bölgesinde özellikle bol miktarda bulunmuştur. Bu tür barınma yerleri genelde nehir kenarlarında rastlanmıştır. Bölgede mezarların da

---

86 Valeriy Petrin, *Paleolitiçeskiye Pamyatniki Zapadno-Sibirskoy Ravninı,* (Novosibirsk: Nauka, 1986),140.

87 Ludmila Koltsova, *Arheologiya SSSR, Mezolit,* (Moskova: Nauka, 1989),352.

bulunduğu ve defin geleneklerinde de çeşitlilik gözlemlenmiştir. Tekli, çift ya da toplu mezarlar bulunmuştur. Batı Sibirya'da Mezolitik Döneme ait bulgular İşim-Tobol nehirleri arasında bölgesinde, Baraba steplerinde, Orta İşim bölgesi, Kuznetsk Havzası ve Yamal Adasında bulunmuştur [88].

Batı Sibirya orman ve orman-step bölgesinde yapılan arkeolojik kazılar ve çok sayıda bulgu elde edilmiştir. Örneğin: İrtiş civarında "Çernoozerye VIa" mezolitik durağında arkeolojik açıdan katmanlı bir durak olmakla birlikte toprağın 0,50-0,70 m derinliğinde 779 adet taştan yapılmış envanter bulunmuştur. Bu durakta bulunan "mikrolitler"[89] (Ek.Resim 4) envanterin büyük kısmı Kuzey Kazakistan yeşim taşından yapıldığı tespit edilmiştir.

Orta İrtiş nehri civarında "Malıy Aşi-Kul I","Bolşoy Aşi-Kul II" Mezolitik Döneme ait duraklarındandır. Kuznetsk Havzasında "Bolşoy Berçikul I", durağı envanter açısından ona benzer arkeolojik durak Altay bölgesinde İtkul gölü yakınlarında "Lyapustin Mıs I" durağıdır. İşim-Tobol nehirler arasında bulunan Mezolitik Dönemine ait olan saydığımız arkeolojik bulgular tür açısından benzerlik göstermektedir[90].

Araştırmacılar Batı Sibirya Mezolitik Çağda Orta Ural, Batı Sibirya ve Kuzey Kazakistan bölgelerinde mezolitik arkeolojik noktalardan elde edilen bulgular birbirine benzerlik göstermektedir. Taş aletlerin büyük çoğunluğu "mikrolit" (ufak taş aletleri), bıçak plakları v.s.gibi bulgular elde edilmiştir[91].

Kuzey Kazakistan'da yapılan kazılar sonucunda Mezolitik Çağa ait olan ok uçları, çeşitli taş aletleri ayrıca bu bölgede sık rastlanan yarı toprak zeminli, koridorlu olan evlerin benzerlerini Ural bölgesinde bulunması, Rus araştırmacıların bu benzerliği yorumlamakta zorlandığını ifade etmişlerdir[92].

---

88 Ludmila Pletneva, *Oçerki Kulturageneza Narodov Zapadnoy Sibiri*, *Poseleniya i Jelişa*, (Tomsk: Tomsm Üniversitesi Yayınları, 1995),168.

89 Mikrolit-Mezolitik Çağ'da üretilmiş çok küçük çakmaktaşı aletlere verilen genel addır. Boyları 2,5 cm'yi geçmez, geometrik biçimlerde olanları da vardır. Tek başlarına zıpkın ya da ok ucu olarak kullanıldıkları gibi, bir ağaç dalı, kemik ya da boynuz üstüne sıra halinde yerleştirilerek karma bir kesici alet oluşturulmasında da kullanılmışlardır. Bolşaya Sovetskaya Antsıklopediya, Konstantin Gavrilov, (Moskova, BSE Yayınları, 2012) "Mikrolitler" maddesi, 267.

90 Pletneva, *Oçerki Kulturageneza,*165.

91 Vladimir Starikov, *Mezolit i Neolit Lesnogo Zauralya,* (Moskova: İlimler Akademisi Yayınları, 1980), 83-85.

92 Troitskaya, *Arheologiye Zapadno,* 15.

Bilim adamları, Buzul Çağı sonrası Holosel dönemi Mezolitik Çağında Batı Sibirya'nın yerli nüfus oluşum sürecinde ilerde sadece Güney Sibirya'nın yanı sıra Kuzey Kazakistan bölgesinden de göçleri almaya başlamıştır. Kazakistan bölgesinden gelen gruplar Urallar bölgesine kendi kültürlerini ve ev becerilerini beraberinde getirdikleri yönündedir.

1.6. Neolitik Çağ

Mezolitik Çağın sona ermesi Batı Sibirya'da Neolitik Çağa geçişi ve beraberinde iklimlerin ısınmasıyla birlikte Holosen ortalarında yeniden kuraklığın artması sonucunda uzun zaman dilimine yayılan göç dalgasıyla karşı karşıya kalmıştır. Bilim adamlarına göre kuraklığın artması yaklaşık M.Ö. VII. bin yıllarına muhtemelen Tobol, Turgay ve İşim civarı bölgesinden kuzeye doğru hareketi tetiklemiştir[93].

Göç dalgasının doğrudan orman- step bölgesi ve tayga kuşağı güney kısımlarına Tobol-İşim bölgesine ilerleyişini destekleyen kanıtların; bu dönemde bahsi geçen bölgede nüfusun ve yerleşim yerlerin toprak zemini üzerinde kalıcı barınakların artması olmuştur. Batı Sibirya Neolitik Dönemde gelen bu göç dalgasıyla birlikte yeni seramik teknolojisiyle tanışan yerli nüfus[94], eski aralıklı çizgili desen yanında taraklı ve taraklı-çukurlu desenler kullanmaya başlamışlar[95]. Batı Sibirya yerli halkı kullandıkları eski desenleri zaman zaman yeni tip seramikler üzerinde kullanmaya devam etmişlerdir[96].

Neolitik Dönemde çamurdan yapılmış ve sadece form verilmiş olan eşyaların yerini termal işlem görmüş seramikler almıştır. Bilim adamları, termal işlem görmüş yeni tip ve farklı desenle süslenmiş seramiklerin ancak yeni nüfusun göçüyle mümkün olabileceğini düşünmektedirler. Seramikler, içine katılan çeşitli maddeler (çamurun farklı çeşitleri) ve termal işlem gördüğünden kırılganlığı azaltılmıştır. Seramik-insan tarafında üretilmiş, yapısı değiştirilen ilk organik olmayan eşya statüsüne girmiştir[97].

Neolitik Çağda ikili-fratral (Etnografik anlamda birbirine yakın birkaç sülale birliği, tek bir atadan olma kabile) soy-kabile sistemi tamamlanmış, din temelli inançlar

---

93 Zah, "Periodı Transformatsii" 18.

94 Otto Bader, "Uralskiy Neolit, Kamennıy Vek na Teritorii SSSR", *Materyalı i İssledovaniya po Arheologii SSSR,* 166 (1970):159.

95 Lubov.Kosinskaya, *Neolit Severa Zapadnoy Sibiri: Genezis i Svyazi,* (Tverv: Tverv Üniversitesi Yayınları, 2002), 222.

96 Veçaslav. Molodin, *Arheologiya Yujnoy Sibiri*, (Kemerovo: Kemerovo Üniversitesi Yayınları, 1985), 3-17.

97 Troitskaya, *Arheologiye Zapadno*, 23.

doğrultusunda iyiliği ve kötülüğü, yaşamı ve ölümü, sevabı ve günahı ayırmak gibi görüşler ortaya çıkmıştır[98].

Neolitik Dönemi insanlık tarihinde "Taş Devrinden Metal Çağa geçiş dönemi" olarak da adlandırılmaktadır. Bu geçiş döneminde arkeolojik bulguların çoğalmasıyla ve bazı bölgelerde ufak tefek metal eşya kullanılmaya başlanmıştır. Neolitik Döneminde Sibirya'nın güneyde üretim ekonomisi mevcut olurken, kuzeyde yerleşik tüketim ekonomisi hâkim olmaya devam etmiştir[99].

Taş Devrinden Maden Çağa geçiş döneminde Sibirya'nın tamamı tarihi-kültürel değişim yaşamıştır. Sibirya'nın güneyinde Afanasyevo kültürü hâkim olurken[100], Ural dağlarından Baraba steplerine kadar orman- step bölgeside kültür çeşitliliği oluşmuştur. Bu çeşitli kültürlerin hepsini hatta Sibirya arazisinin tamamını yutacak ve dönemin yeniçağı açan tek hegemonu Andronova kültürü olmuştur

1.7. Batı Sibirya Bölgesinde Erken Tunç Çağı

Tunç ya da Bronz maddesi içinde çeşitli katkı maddelerini barındıran (kalay, arsenik, kurşun, antimon, bizmut, gümüş vb.) yapay bir alaşımıdır. Tunç, doğada doğal haliyle bulunmamaktadır. Tunç, seramikten sonra insan eliyle yapılmış ikinci yapay maddedir. İnsanoğlu tunç yapımı ilk başta muhtemelen doğal bakırın eritmesiyle başlamış ve zamanla içine diğer bileşenleri katarak tunç maddesini elde etmiştir[101].

Tunç, bakır maddesine kıyasla birçok özelliğe sahiptir. Düşük derecelerde eriyebilmektedir, eritme işlemlerinde daha az çatlak vermektedir ve bakıra kıyasla daha dayanıklıdır.

İlk metal eşya Ön Asya bölgesinde (Anadolu'da) bakırdan en erken örnekleri M.Ö. VIII. bin yıllarda rastlanmıştır. Güneyde insanlar metalden eşya kullanımına başladıklarında Sibirya'da Taş Devri yaşanmıştır. Zamanla Tunç kullanımı Sibirya'ya

98 Troitskaya, *Arheologiye Zapadno*, 13.

99 Boyarşınova, *Naseleniye Zapadnoy,* 15-24.

100 Evgeniya Vedetskaya, , Andrey Polyakov ve Nikolay Stepanov, *Svod Pamyatnekov Afanasyevskoy Kulturı,* (Barnaul: Azbuka Yayınevi, 2014), 380.

101 Bolşaya Sovetskaya Antsıklopediya, Evgeniy Çernıh, (Moskova, BSE Yayınları, 2006), "Bronz Çağı" maddesi, 231-232.

da yayılmıştır. Metal kullanımı Batı Sibirya kültürlerinde güneydeki kültürlerine kıyasla daha geç ve kademeli olmuştur[102].

Batı Sibirya bölgesi orman- step kuşağında Tunç Çağı yaklaşık olarak iki bin sene sürmüştür. Bu oldukça uzun süredir. Bunun için Tunç Çağı birkaç etabı bulunmaktadır: Erken Tunç, Gelişmiş Tunç ve Geç Tunç Çağı olarak üç döneme ayrılmıştır[103].

Batı Sibirya'nın tunç madeni ile tanışmasıyla birlikte bölge kültürlerinde birçok değişim ve gelişim yaşanmıştır. Bu dönemlerde bakır ve kalay kaynakları bulunan bölgeler insan için bir avantaj haline gelmiştir. Bakır ve kalayın işlenmesi, kabileler arasında alış verişi ve iletişimi geliştirmiştir.

Batı Sibirya bozkır ve orman-step kuşağındaki toplumların hayvancılıkla tanışmaları da Erken Tunç Çağında olmuştur. Bölge nüfusunun hayvancılıkla tanışmalarının en büyük etken, iklim değişimleri olmuştur. Başta kuraklığın baş göstermesi, doğal kuşakların kuzeye doğru kayması ve doğal kuşak olan bozkır kuşağı kuzeye orman-step bölgesine kayması olmuştur. Böylece bölgede bulunan nüfus hayvancılıkla tanışmış ve temel geçim kaynakları hayvancılık olmuştur[104].

Araştırmacılara göre, Batı Sibirya toplumların hayvancılığı başta muhtemelen ya güneydeki komşulardan ya da doğudaki Afanasyevo kültürü mensupları komşularının göçleri ile birlikte edindiklerini düşünmektedirler[105].

Tunç Çağında Sibirya, Ural, Kazakistan, Orta Asya'nın büyük bölümünde uçsuz bucaksız geniş bozkırlarda yaşayan, birbirine akraba olan toplulukları bu döneme damgasını vuran özgün bir kültüre mensuplardır. Arkeolojide bu kültürün adı Andronova kültürü olarak bilinmektedir[106].

Andronova kültürü bozkırlar ve orman-step kuşaklarında Yenisey ırmağından tüm Batı Sibirya'yı ve Kazakistan'ı içine alan, Ural dağlarının batı eteklerine kadar yayılmıştır. Kuzeyde tayga kuşağı sınırlarına kadar, güneyde ise Tanrı Dağları (Tien-

---

102 Troitskaya, *Arheologiye Zapadno*, 27.

103 Olga Koroçkova, Vladimir Stefanov ve Nina Stefanova, "Kulturı Bronzovogo Veka Predtayejnogo Tobolo-İrtışya (Po Materyalam Rabot UAZ)",*Voprosı Arheologii Urala,*20 (1991): 70-71.

104 Viktor Matyüşenko ,"*İz İstorii Sibiri*" Cilt 3,(Tomsk: Tomsk Üniversitesi yayınları,1973), 50,68.

105 Troitskaya, *Arheologiye Zapadno,* 33.

106 Karl Baypakov ve Jaken Taymagambetov, *Arheologiya Kazahstana: Uçebnoye Posobiye dlya Studentov Vuzov*, (Almatı: Kazakistan Ünivetsitesi Yayınları, 2006): 81.

Şan) ve Pamir dağlarını Orta Asya çöllerini ve Ceyhun nehrinin sağ kıyısına kadar yayılmıştır.

M.Ö. II. bin yılların ortalarında Tobol-İrtiş ve "Zauralye" bölgesine orman-step kuşağı bölgesine bozkır gruplarının ilerleyişi buradaki nüfusu tamamen etki altına almıştır. Andronova topluluğu mensubu olan bu bozkır grupların göçleri bölgeye yeni tip hayvancılık, metal işletmeciliği, ev mimarisi ve defin geleneklerini beraberinde getirmiştir[107]. Batı Sibirya'yı da etkileyen bu yeni kültür, nüfusun gelişim açısından ivme kazandırmış toplumu yeni mertebeye çıkartmıştır. Önceki dönemde bölgede bulunan ilkel toplumlar yerine gelişmiş yeni maddi kültürü olan kültür almıştır (Ek.Resim5)

1.8. Andronova Arkeolojik Kültürü Etrafında Çözülemeyen Karmaşa

Rus arkeolog bilim adamı S.A.Teplouhov tarafından 1927 yılında Batı Sibirya'nın Tunç Çağına (M.Ö.2000 ikinci yarısı) ait arkeolojik bulgulara rastlanmıştır. Teplouhov'un kazıları yapmış olduğu köyün adını da alan yeni kültür, zengin geometrik deseni olan seramiklerin Minusinsk Havzası, Tunç Çağına ait olan Andronova kültürü adını almıştır[108].

Andronova kültürü Kazakistan, Batı Sibirya'nın tamamını, Orta Asya'nın batı kısımlarını içine almış olan ve Güney Urallara kadar uzanıp büyük alana yayıldığı için Rus bilim adamları bu kültüre "Kulturno-İstoriçeskaya Obşnost" ya da "Andronova Kültür Topluluğu" olarak adlandırmıştır[109].

S.A.Teplouhov, Minusinsk havzasında Andronova kültürünü karakteristik özelliklerini belirleyebilmek için bir önceki Afanasyevo kültürü ile seramik tipleri ve mezar yapılarını karşılaştırarak kültürlerin arasında büyük ölçüde benzerlik olduğu fark etmiştir. Daha sonra Afanasyevo ve Andronova kültürlerin genetik olarak birbirinin devamı olduğu fikrini ortaya koymuştur.

---

107 Olga Koroçkova, *Vzaimodeystviye Kultur v Epohu Pozdney Bronzı (Andronovskiye Drevnosti Tobolo-İrtışya),* (Yekatirinburg: Ural Devlet Üniversitesi Yayınları, 2010), 1-8.

108 Sergey Teplouhov, *Drevniye Pogrebeniya v Minusinskom Kraye. Materyalı po Etnografii*, Cilt III, (Leningrad: Gosudarstvennıy Russkiy Muzey Yayınları, 1927), 57-112.

109 Avrasya bozkırlarında Andronova kültürünün arkeolojik bulguların heterojenlik gösterdiği (arkeolojik bulguların bir birine yakın fakat farklı toplumların birbirine akraba olan gruplar) Arkeolojik kültür için karmaşık tarihi olguya Aleksandr Formozov tarafından "Andronova Kültür Topluluğu" olarak adlandırılmıştır. Aleksandr Formozov, "K Voprosu o Proishojdenii Andronovskoy Kulturı", *KSİİMK (Kratliye Soobşeniya o Dokladah i Polevıh İssledovaniyah İnstituta İstorii Materyalnoy Kulturı,* 39 (1951): 18.

S.A.Teplouhov, kazılar sonucunda Andronova kültürü toplumu gelişmiş hayvancılığı olan ve bakırdan yapılmış eşyalar kullandıklarını tespit etmiştir. Ek olarak Andronova kültürün doğu sınırı Minusinsk havzası olduğu M.Ö. II. bin yılda Batı Sibirya'nın güneyini ve Kazakistan'ın büyük bir bölümünü içine aldığını kayda almıştır.[110] Andronova kültürü ile ilgili elde etmiş olduğu bilgileri Tunç Çağı ile yapılacak olan araştırmaların temelini oluşturmuştur. Kendi deyimi ile *"Minusinsk havzası arkeolojisi, Kuzey Asya eski kültürleri ile ilgili ışık tutacaktır"* demiştir[111].

Teplouhov Andronova arkeolojik kültürünün ilk karakteristik özelliklerini belirlemiştir. Hemen hemen aynı dönemde Batı Sibirya'nın batı bölgelerinde araştırmalar yapan diğer arkeologlar Çelyabinsk şehri civarında bulunan arkeolojik bulguların Andronova kültürü kurganları ile benzerlik gösterdiğine dikkat çekmişler. Batı bölgelerinde bulgulardan sonra Andronova kültürü üzerine yapılacak araştırmaların kaderi tamamen değişip, ilgili tüm araştırmalar Batı Sibirya'nın batısına kaymıştır.

1935'li yıllarda Devlet Arkeoloji Müzesi tarafından Kostanay bölgesi Tobol nehri sol kıyısının civarında Alekseyevka kasabasında M.Ö. II. bin yıllarına ait Andronova kültürü yerleşim ve mezarlık kazılar sonucu 20 mezar, mezarın doğu kısmında dinî ritüelleri yapmak için ayrılmış mekân, güney-doğusunda ise yerleşim yeri bulunmuştur. 2500m^2 yayılmış olan yerleşim yerinde birçok arkeolojik bulgulara rastlanmıştır. Rus arkeolog Olga Aleksandrovna Krivtsova-Grakova 1948 yılında Alekseevka kasabası kazıları henüz devam ederken Andronova kültürü gelişim süreci hakkında Profesör S.A.Teplouhov'un daha önce yapmış olduğu araştırmalara dayanarak Andronova toplumunun Afonasyeva kültürünün devamı olabileceğini düşünmüştür. Andronova kültürün batıda oluştuğu zaman içinde doğuya ilerleyip Minüsinsk havzasına ulaşmış ve burada doğu sınırını oluşturduğunu düşünmüştür. Yine Krivtsova-Grakova'ya göre Andronova kültürü Yenisey'den Urallara kadar toplumların seramiklerde aşağı yukarı tek tipolojik özelliklerine sahip olduğu, bu seramikleri gelişim sürecini M.Ö. II. bin yılın sonlarına doğru yeni tip seramikler doğudan ilerleyen Karasuk kültürü ve en önemli özelliği olan yuvarlak tabanlı seramikler yerini

110 Teplouhov, *Drevniye Pogrebeniya,* 87.

111 Aleksandr Teplouhov, *Drevnemetalliçeskiye Kulturı Minusinskogo Kraya, Priroda,* Cilt 6, (Leningrad: SSCB İlimler Akademisi Yayınları, 1929), 42.

almıştır[112]. Krivtsova–Grakova'nın Alekseevka kasabasında Andronova kültürü ile ilgili yapılan incelemeler arkeolog S.V. Kiselev tarafından desteklenmiş ve Andronova kültürü karakteristik özelliklerini "Güney Sibirya Tarihi" kitabında çalışmasının temelini oluşturmuştur[113].

Güney Sibirya ve Kazakistan arkeoloji kazı çalışmalarında ve Pazırık kurganı kazı çalışmalarında yer alan arkeolog M. P. Gryaznov tarafından Aktöbe şehri batısında araştırdığı mezarlarda Andronova kültürüne ait olan seramiklerin pürüzsüz dış yüzey ve kapların sivri omuzları olduğu fark etmiştir. Andronova kültürü kapların özelliklerini dikkate alan Gryaznov, kültürün çok geniş alana yayıldığını ve kendi içinde çeşitli ayrıntılar bulunduğundan, kültürü batı ve doğu kompleksleri şeklinde birbirinden ayırmıştır[114].

Güney Ural ve civarını araştıran arkeolog Konstantin Salnikov Ural dağların Doğu kısmı (Zauralye) Andronova kültürü sınıflandırmasını ve özelliklerini ortaya koyduktan sonra Andronova kültürünün yayılma alanın batı kısmı bulguların tümüne "Alakulskaya kültürü", doğu bölgelerinden bulgulara ise "Fedorovskaya kültürü" adı verilmiştir. Konstantin Salnikov Andronova kültürünün temel gelişim sürecini ayrıca Alakulskaya ve Fedorovskaya kültürlerin genetik bağlarını araştırmıştır.

1950 yıllarında bilim dünyası Andronova kültürünü iki kültüre bölmenin hata olduğu ayrıca Alakulskaya ve Fedorovskaya kültürleri ise Andronova kültürünün birer etap uygun olabileceğini düşünmüşler. Andronova kültür topluluğun Fedorovskaya etabı bundan sonra Minusinsk havzası için kullanılmaya başlanılmıştır[115].

Ural dağları ve Batı Sibirya uzamanı arkeolog Mihayil Kosarev Andronova kültürün yayılma alanını üç büyük alana bölmeyi teklif etmiştir. Ona göre Kuzey ve Batı Kazakistan için Alakulskaya, Zauralye için Fedorovskaya ve Ob-İrtiş nehirleri

---

112 Olga Krivtsova-Grakova, "Alekseyevskoye Poseleniye i Mogilnik", *İstoriya Materyalnoy Kültırı,* 17(1948): 57-172.

113 Sergey Kiselev, *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, (Moskova: SSCB İlimler Akademisi Yayınları, 1951), 156.; Aleksey Matveev, *Pervıye Andronovtsı v Lesah Zauralya*, (Novosibirsk: Nauka,1998), 8-10.

114 Mihail Gryaznov, *Pogrebeniya Bronzovoy Epohi v Zapadnom Kazahstane (*Leningrad: Kazaki: OKİSAR, İlimler Akademisi Yayınları, 1927),172-221.

115 Mihail Kosarev, "O Kulturah Andronovskogo Vremeni v Zapadnoy Sibiri", *Savetskaya Arheologiya*, 2(1965): 242,246.

arasındaki bölge ve Minusinsk havzası için Andronova kültürü doğu versiyonu olarak değerlenmesi gerektiğini düşünmüştür.

Andronova kültürü etapları, bölümler, bölgeler, ana tip ve alt tipleri o kadar çoğalmış ki 1960'li yıllardan sonra Kazakistan bölgesi için Andronova kültürüne ait bulguların daha önce karışık Alakulskaya-Federovskaya bulguları terimini kullanımı kalkmış yerine Nurinskiy, Atasuskiy, Begazı-Dandıbayevskiy ana tiplerine bölünmüştür. Aynı durum diğer bölgeler için de geçerli olmuştur. Andronova kültürü Zauralye bölgesi için Koptyakovkiy ve Çerkaskulskiy ana tipleri, Batı Sibirya için Suzgunskiye ve Yelovskiye ana tipleri belirlenmiştir[116]. Böylece Andronova kültürü birçok tip ve alt tiplere ayrılarak, bir tür kavramsal karmaşa ortaya çıkmıştır.

Andronova kültür topluluğunun Alakulskaya ve Fedorovskaya kültürleri diğer tip ve alt tiplerine çatısı altında toplarken bazı araştırmacılar Andronova kültürünün bu "temel" dedikleri kültürlerin genetik olarak birbirinden bağımsız oldukları düşüncesi, durumu daha da karmaşık hale sokmuştur.

Minusinsk havzasında kazılar yapan Mariya Nikolayevna Komarova Okuneva Ulusu civarında ve Minusinsk bozkırlarında[117]Afanasyevo dönemindeki "Okunevo" etabının Andronova kültürünün erken dönemi olabileceği sonucuna varmıştır. Mariya Komarova'nın araştırma yaptığı dönemde Andronova kültürü ile ilgili tüm araştırmalar Zauralye bölgesinde odaklanmıştır. Araştırmaya Rus bilim dünyası önem vermemiş ve zamanla unutulmuştur[118].

İlerleyen 1960-1980'li yıllarında önde gelen Rus arkeologlar G.B. Zdanoviç, M.F. Kosarev, E.E. Kuzmina, T.M. Potemkina, K.V. Salnikov, V.S. Stokolos, E.A. Fedorova-Davıdova Andronova kültürü ile ilgili araştırmaları dar bir alan olan en batı sınırına Batı Sibirya batı bölgesine Zauralye'ye sınırlandırmıştır. Öyle ki Andronova kültürü ile ilgili batı ve doğu arasında olan alanda yapılan araştırmalar dikkate alınmamıştır[119]. Durum böyle olunca bu kültürle ilgili bilim dünyasının algısı sadece

116 Matveev, *Pervıye Andronovtsı,* 23.

117 Aleksey Matveev, *Lesostepnoye Zauralye vo II-Naçale I Tısyaçeletiya do Naşey Erı,* (Tümen: Sibirya Bölümü İlimler Akademsi yayınları 2000), 26.

118 Marina Komarova, *"Pogrebeniya Okuneva Ulusa",Sovetskaya Arheologiya,*9 (1947): 47-59.

119 Konstantin Smirnov, "Problema Proishojdeniya Rannih Sarmatov", *Sovetskaya Arheologiya,*3, (1957):3-19.; Kosarev, *O Kulturah Andronovskogo,* 246.; E.A.Fedorova–Davıdova, *Andronovskoe Pogrebeniye XV-XIII v do Haşey Erı (k Voprosu o Pereodizatsii Andronovskoy Kulturı),* (Moskova: Gosudarstvennıy İstoriçeskiy Muzey Yayınları, 1960), 56-59.

batı bölgesiyle bağlı olarak gelişmeye başlamıştır. Andronova kültürünün batı ile doğu arasında olan diğer bölgeleri gölgede bırakıp kısmen unutulmuş ve dikkate alınmamıştır. Andronova kültürü ile ilgili tüm çözülmeyen problemlerin merkezi Zauralye bölgesi olduğu algısı yaratılmıştır. Andronova kültürün ağırlık merkezi Zauralye bölgesine Ural dağların doğu ve kuzey-doğu bölgelerine kaymıştır. Bu durum kültürle ilgili terminoloji sorununu da yaratmıştır. Andronova kültürü yayılmış olduğu devasa alanında arkeolojik tüm bulguları tek "Andronova kültürü" ya da "Andronova topluluğu" v.s gibi terimlerle adlandırılmıştır. "Andronova topluluğu" terimi Andronova'nın çeşitli bölgelerde farklılık gösterdiğini anlamına getirerek kültürü Alakulskaya ve Fedorovskaya tip/etaplara ayırmışlardır. İlerleyen zamanlarda bu iki etaba ayrılmış olan Andronova kültürü maalesef sadece en kuzey bölgeleri en çok araştırılan bölge olmuştur. Andronova kültürünün karakteristik özellikleri bu bölgelere göre verilmiştir

1.9. Andronova Arkeolojik Kültürün Etnik Aidiyeti Tartışmaları

Araştırmacılar arasında Andronova kültürünün nerede ve ne zaman oluştuğu konusunda çeşitli fikirler üretmiş olsa da fikir birliği oluşturamamışlardır. Yirminci yüzyılın ortalarına doğru Andronova kültürü hakkında etnik aidiyet ve kronolojisi hakkında temel görüşler ortaya atılmıştır[120].

Kazakistan İrtiş civarında araştırmalar yapan ve Andronova kültürü bulguların genetik aidiyeti ve gelişim süreci hakkında arkeolog Sergey Sergeyeviç Çernikov'un çalışmaları önem kazanmıştır. Ona göre Andronova kültürü geleneğinde maddi ve kültürel birikimin Kazakistan'ın bozkır bölgesinde oluştuğu ve buradan Zauralye, Üst Ob nehri civarına, Yenisey ve Orta Asya bölgelerine yayıldığını savunmuştur. Buradaki toplumda ekonomik ve kültürel birikimlerini ilerleyen dönemlerde diğer kültürlerle etkileşim ve baskın çıkma sonucu farklı alanlarda yeni tip Andronova kültürlerini oluşturmuştur. İçine almış olduğu unsurlarla birlikte Andronova kültürünün bu şekilde gelişimi sağlanmıştır. Sonuç olarak dağılış dönemi olan Geç Tunç Çağında Andronova kültürü çatısı altında çeşitli Andronova tipi seramikler ortaya çıkmıştır[121].

---

120 Formozov, *K Voprosu,* 3-18.

121 Sergey Çernikov, *Vostoçnıy Kazahstan v Epohu Bronzı*, *Materyalı İssledovaniy po Arheologii*, (Moskova, Leningrad: SSCB İlimler Akademisi Yayınları, 1960), 110-115.

Zauralye bölgesi kuzeyinde yaşayan Ugorlarla ilgili araştırmalar yapan, ayrıca Mansi halkı alfabesini oluşturan, etnografya ve antropoloji ile ilgilenen arkeolog V.N.Çernetsov, Ugorların Fedorova kültürü ile bağlantılı olduklarını düşünmüştür. Ugorların seramik desenleri ve Fedorova kültürü seramik desenleri birbirine çok benzediğinden yola çıkarak Andronova kültürünün kuzeydeki Fedorova kültürünü oluşturan eski Proto Ugorlar olduğu, güney bölgelerinde bulunan Alakulskaya kültürü ise İranî kavimleri ile akraba olduğu "Srubnaya" kültürü (Dnepr ve Ural nehirleri arasında yayılmış olan kültür) oluşturduğu öne sürülmüştür[122]. Fakat Çernetsov'un savunmuş olduğu bu teoriyi bilim dünyasında kabul görmediği gibi Andronova topluluğu Fedorova kültürü yayılma alanı Zauralye bölgesi ile sınırlı olmadığı, çok daha geniş alanlara yayılmış bir kültür olduğu ifade edilmiştir. Fedorova kültürü seramiklerinde rastlanan desenler sadece Ugorlarla ait bir desenleme şekli değildir, benzer desenlere Kazak, Kırgız, Yakutlarda da rastlanmıştır. Ugor halklarının defin gelenekleri Fedorova kültürü gelenekleri ile farklıdır. Fedorova kültürü bulunduğu Sibirya'nın batısında Hind-İran kökenli birkaç toponim (yer adları) bulunmuş olsa da Ugorların doğu ve güney bölgelerinde Ugor diline ait yer adlarına hiç rastlanmamıştır[123].

Uzmanlık alanı Uralların kuzey bölgelerinde Eneolit ve Broz dönemi olan arkeolog, tarihçi Vladimir Stokolos, Andronova kültürünün oluşum ve yayılma süreçlerini araştırmıştır. Andronova topluluğun Fedorova kültürü Sibirya'da oluştuğunu ve zamanla, yaklaşık M.Ö. XIII. yüzyılında Urallara göç ettiklerini düşünmüştür. Fedorova kültürü mensupları Ural bölgesine geldiklerinde "Abaşevo" ve "Zamarayevo" kültürleriyle yan yana yaşadığını zaman içinde onlardan etkilenmiş olduğunu düşünmüştür. Fakat Stokolos'un öne sürmüş olduğu fikir, arkeoloji kültürlerinin kronolojik geliş ve oluşum sürecine uymamaktadır. Abaşevo kültürü Urallara gelişi kabul edilen tarihin M.Ö. XVI-XIV. yüzyıllar olduğu bilinmektedir[124]. Stokolos'un öne sürmüş olduğu tezin alt yapı çalışmasından yoksun bir tez olduğu görülmüştür.

---

122 Ludmila Kitova, Ludmila Çindina ve Valeriy Çernetsov, "Put v Nauku i Metodologo-Etnografiçeskoe Naslediye, Materyalı XVII Mejdunarodnoy Zapadnosibirskoy Arheologo-Etnografiçeskoy Konferentsii, Vostok i Zapad: Problemı Sinhronizatsii Etnokulturnıh Vzaimodeystviy", *Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta,* Cilt 4, 42(2016):5-9.

123 Natalya Çlenova,"Arheologiçeskiye Materyalı k Voprosu ob İrantsah Doskifskoy Epohi i İndoiransah" *Sovetskaya Arheologiya*, 1(1984): 88-98.

124 Vladimir Stokolos, *Kultura Naslediya Bronzovogo Veka Yujnogo Zauralya (Hronologii i Pereodizatsıya),* (Moskova: Nauka, 1972), 285,286.

Stokolos'un Fedorova kültürünün diğer kültürlerden hangi yönlerden etkilendiği açıklamamış ve Alakulskaya-Fedorovskaya kültürleri karşılaştırıp Andronova kültür topluluğunda yerini belirlememiştir. Stokolos'un çalışması, fikir niteliği taşıması ile birlikte Sibirya uzmanları tarafından kabul görmemiştir.

Andronova kültürü uzmanı ve Zauralye bölgesi konusunda ciddi çalışmaları olan Tunç döneminde Güney Urallar için "Şehirler Ülkesi" terimini ilk kez kullanan Genadiy Zdanoviç, Zauralye bölgesinde Adronova kültürü oluşum sürecinde "Sintaşta"[125] ve "Petrovskaya"[126] kültürleri ile genetik bağı olduğunu savunmuştur. Zauralye bölgesinde Andronova kültürü içine hem yerel kültürleri, hem de batıdaki Abaşevo ve Erken Srubnaya kültürleri ile güneydeki tarımla uğraşan topluluklarından oluştuğunu düşünmüştür[127].(Ek. Resim 6)

Güney Urallar ve Tobol civarında oluşan Tunç Dönemi ve Andronova kültürü uzmanı arkeolog Tamila Potemkina, orman- stepkuşağındaki Alakulskaya kültürü Yeni Taş Devrinde, Erken Tunç kabilelerin ve Abaşevo, Poltavkinskoy, Erken Srubnaya ve "Mnogovalikovoy" kültürlerinin birbiriyle iletişim sonucu ortaya çıktığını düşünmüştür. Alakulskaya kültürü oluşum yeri Zauralye orman ve orman-step bölgeleri olduğunu savunmuştur[128]. Fakat Alakülskaya kültürünü dar bir alan içinde değerlendirmesi, bilim dünyasının sert tepkisi ile karşılaşmıştır[129]. Ek olarak Potemkina'nın, Fedorovskaya kültürü Ugorlara, Alakulskaya kültürü ise İranî kavimler ile ilişkilendirmesi aslında Andronova Kültür Topluluğu Andronova kültürü tek toplumu olmaktan çıkarmış Andronova kültürü iki farklı kültür olarak görmüştür. Potemkina tarafından Alakulskaya kültürü Andronova kültüründen ayrı görme çabaları sonuç getirmemiştir.

Sibirya arkeoloji ve kültürünü araştıran ayrıca Hint-İran konularında uzman olan arkeolog Yelena Kuzmina, Fedorova kültürünün, Merkez ve Doğu Kazakistan bölgesinde yerel Erken Taş Devri kültürleri üzeride oluştuğunu düşünmüştür. Alakulskaya kültürünün ise büyük ölçüde Petrovskaya kültüründen etkilendiği ayrıca

---

125 Genadiy Zdanoviç, *"Strana Gorodov"-Ukreplennıye Poseleniya Epohi Bronzı XVIII-XVII v.do Naşey Erı na Yujnom Urale, Arkayım: İssledovaniya. Poiski. Otkrıtiya*, (Çelyabinsk: Kamennıy Poyas Yayınevi, 1995), 54-62.

126 Genadiy Zdanoviç, *Bronzovıy Vek Stepnoy Polosı Uralo İrtişskogo Mejdureçya,* (Çelayabinsk: Başkurdistan Üniversitesi Yayınları, 1983),48-68.

127 Genadiy Zdanoviç, *Bronzovıy Vek Uralo-Kazahstanskih Stepey*, (Sverdlovsk: Uralskiy Üniversitet Yayınları, 1988), 139.

128 Tamila Potemkina, *Bronzovıy Vek Lesostepnogo Pritobolya*, (Moskova: Nauka,1985), 341-342

129 Zdanoviç, *Bronzovıy Vek,* 64,65.

oluşum sürecinde Abaşevskay ve Mnogovalikovoy kültür geleneklerini de içine aldığını düşünmüştür[130]. Benzer bakış açısı Tobol-İrtiş nehirlerin arasında Tunç Döneminde tarihi ve kültürel gelişmeleri araştıran Aleksander Tkaçev tarafından da yapılmıştır. Ona göre Fedorova kültürü Doğu Kazakistan'daki "Kanayevskaya" kültürü üzerine oluştuğu aynı zamanda Erken Alakulskaya kültürün de "Nurtayskaya" kültür tipi üzerine, onun da ("Nurtayskaya" kültür tipi) Yamno-Afanasyevo etkisi olan yerel yeni taş devri ve Erken Tunç Devri kültürlerin üzerine oluştuğunu fikrini savunmuştur[131].

S.A.Grigoryev, Andronova kültürü mensuplarının göçebe toplum olduklarını ve Anadolu'dan çıkarak İran ve Orta Asya'yı kat ederek Doğu Kazakistan ve Güney Sibirya'ya geldiklerini düşünmüştür. Alakülskaya kültürü için Aral gölü ve civarında Sintaşta, Abaşevskaya ve kısmen "Poltavkinskaya" kültürlerini içine almıştır. Ayrıca Sintaşta kültürü topluma Güney Zauralye'ye Anadolu'dan çıkarak, Kafkasya bölgesi üzerinden ulaştıklarını düşünmüştür[132].

Andronova kültürü topluluğu İranî ya da Hind-İranî kavim olduğu konusunda 1956 ve 1961 yılında tarihçi İranist bilim adamları Dyakonov'lar ve A.N.Bernştam öne sürülen teoriyi bilim dünyası tarafından kabul edilmiştir. Bilim dünyası İrani teoriyi hiçbir zaman etraflı ve detaylı bir şekilde araştırılmamış ve sağlam argümanlara dayandırılmamıştır[133].

Sarmat arkeolojisi ve Hint-İranî kavimlerin oluş tarihini araştıran arkeolog Konstantin Smirnov (araştırmacılar Srubnaya kültürü Andronova kültürünün ayrılmaz bir parçası olduğunu düşünmüşler) Srubnaya kültürü ile Savromatların (araştırmacıya göre Hint-İranî kavim oldukları) genetik bağlantının olabileceğini düşünmüştür. Diğer yandan Kazak arkeolog "Altın Adam" "Esik" kurganı keşfinde büyük katkısı olan Kemal Akişev ise İskitlerin maddi ve manevi kültürlerin Andronova kültürünün devamı olduğu görüşündedir.

Yaklaşık bir asır boyunca bilim adamları Andronova kültürünün yayılmış olduğu coğrafyada yerel köken arayışına yönelik araştırmalar yapmışlar ve Andronova

---

130 Elena Kuzmina, *Otkuda Prişli İndoarii?*, (Moskova: Rossiyskiy İnstitut Kulturologii RAN Yayınları, 1994), 464.

131 Aleksandr Tkaçev, *Voprosı Periodizatsii Arheologiçeskih Pamyatnikov Tsentralnogo i Severnogo Kazahstana*, (Karaganda: Karaganda Üniversitesi Yayınları, 1987), 25-35.

132 Stanislav Grigoryev, *Drevniye İndoyevropeytsı. Opıt İstoriçeskoy Rekonstruktsii*, (Çelyabinsk: Ural Bölümü İlimler Akademisi yayınları, 1999), 145, 243-247.

133 Kuzmina, *Otkuda Prişli,* 13-34.

kültürünü Hint–İranî kavimlerin oluşturduğunu düşünmüşler. Fakat her iki arayışa yönelik çabalar kesin bir sonuç vermemiştir.

Andronova kültürünün yerli köken arayışı, Zauralye bölgesi yerli Eneolit ve Erken Tunç Çağ kültürleriyle iletişimden doğan ve sonra Andronova kültüründe de yer aldığına dayanmaktadır. Fakat yerel kültürlerin özelliklerine Andronova kültürünün yayıldığı diğer coğrafyalarda rastlanmamıştır. Hint-İranî teorisi ise dilbilimcilerin verilerine göre Hint-İranî kavimlerinin oluş coğrafyası[134] Andronova kültürü ile farklı ve çok uzak mesafelerden oldukları, Andronova kültürünün yerel genetik platformuna sahip olduğu ve baskın düşünülen yerli kültürler Andronova kültürü içinde eriyip gitmişlerdir. Bu da bu teorinin asılsız olduğunu somut verilere dayanmadığını göstermektedir. Ayrıca, Andronova kültürün yayılmış olduğu coğrafyada Geç Tunç Dönemi kültürlerin maddi kültürü Andronova kültürü üzerinde kurulduğu ve bölgenin Geç Tunç Devri kültürlerin Andoronova kültürün bir nevi devamı olup, temellerinde Andronova kültürü bulunduğu bilinmektedir[135].

Hâlâ, bilim dünyası Andronova kökenlerini Hint-İranî kavimlerine dayandırmaya ısrarla devam edilmektedir. Andronova kültürün yayıldığı alanın sadece kuzey-batı kısımlarına ağırlık vererek tüm kültüre dayatılan zorlama araştırmalar hem etik hem bilimsel açıdan doğru olmadığı düşüncesindeyiz. Andronova kültürün etnik aidiyeti çözülebilmesi için ilerde yapılacak birçok çalışmaların objektif ve doğru olması açısından araştırmaların kültürün hem doğu hem batı bölgelerinde bulguların değerlenmesine gerektiği, diğer kültürlerle bağlantısı ve etkisi açısından büyük önem taşıdığı fikrindeyiz.

1.10. Alakulskaya Arkeolojik Kültürü

Andronova kültür topluluğunun[136] yayılmış olduğu batı bölümünde yer alan ve erken etabı olarak düşünülen Alakulskaya kültürü, Zauralye bölgesi ve Urallardan

---

134 Konstantin Smirnov ve Elena Kuzmina, *Proishojdeniye İndoyevrapeytsev v Svete noveyşih Arheologiçeskih Otkrıtiy,* (Moskova: Nauka, 1977), 6.

135 Mihail Kosarev, *Androidnıye Kulturı Zauralya i Zapadnoy Sibiri,* (Çelyabinsk: Başkurdistan Üniversitesi Yayınları, 1993), 3-7.

136 Arkeolojik bulguların sürekli tekrarlanan belli özelliklerin diğer arkeolojik kültürlerden bu özelliklerin farklı olması Arkeolojik kültür adı verilmektedir. [136] Andronova Kültür Topluluğu Bronz çağı birkaç Arkeolojik yakın grupların genel adıdır; M.Ö XVII-IX yüzyılda Kazakistan, Batı Sibirya Orta Asya batı bölgeleri ve Güney Ural bölgelerinde bulunan kültürlerin genel adıdır. Andronova kültürü topluluk birliğinde belirgin dört kültür bulunmaktadır;

uzanıp bozkırlara hâkim olmuştur. Orta ve Geç Tunç Çağında M.Ö. XVII–XIII. yüzyıllarda varlığını sürdürmüş olan "Alakulskaya" ismini Kurganskaya bölgesi Şuçanskiy ilçesi Pivkino köyü civarında Alakul gölü yakınlarında bulunan ve bu kültüre adını veren Alakul mezarlığından almıştır.

Alakulskaya kültürü yayıldığı coğrafi sınırları batıda Ural ve Miass nehirlerinden doğuda İşim ve İrtiş nehirnere kadar, kuzeyde Batı Sibirya ortan-step kuşağı ve güney tayga kuşağı sınırından, güneyde Kazakistan bozkırları ve yarı çöl kuşağı sınırına kadar uzanmıştır[137]. (Ek.Resim 7)

1.10.1. Zauralye Bölgesi Alakulskaya Arkeolojik Kültürü Yerleşimleri

Zauralye bölgesi, Alakulskaya kültürüne ait birçok arkeolojik kazı yapılmasına rağmen kültürle ilgili düzenli veri kaydı eksikliği bulunmaktadır. Batı Sibirya'nın Kurganskaya bölgesi ve Tümen bölgesinin güneyi ile ilgili kayıtlara göre Alakulskya kültürü yayılış coğrafyasının sadece Batı Sibirya'nın Zauralye bölgesinin orman- step kuşağında sınırlı kalmadığı, bölgenin epey kuzeye doğru, tayga kuşağına kadar ilerlediğini göstermektedir. Alakulskaya kültürü yerleşim yerleri rastlama sıklığı açısından Zauralye bölgesinde yerleşim yerleri kuzey bölgelerine nazaran daha sık rastlanmaktadır[138].

Alakulskaya kültürü ile ilgili haritalarda kültürün yerleşim yerleri noktalar şeklinde işaretlenmiş olsa da Alakulskaya kültürü ile ilgili yapılan arkeolojik keşif seferleri sırasında bulunan bazı noktalar etraflı şekilde araştırılmamış, bazı keşif

---

1. Sintaşta Arkeolojik Kültürü -Bronz çağ M.Ö. III. bin yılsonları M.Ö. II. bin yıllar başlarında varlığını sürdürmüştür. Günümüzde Çelyabinsk Orenburg bölgesinde kültüre ait yirmiden fazla tahkimli yerleşim bulunmuştur. Sintaşta kültürü yerleşimlerin büyük çoğunluğu Ural ve Tobol nehir kıyılarında bulunmaktadırlar.
2. Petrovskaya Kültürü-Bronz çağ M.Ö XVII ile XVI yüzyıllar arasında Kazakistanın Kuzey-batısında ve Batı Sibirya'nın Güneyinde yer almaktadır. Adını İşim nehri civarında Petrovka köyünde bulunan yerleşim ve mezarlıktan almaktadır. Petrovskaya Kültürü insanı tahkimli yerleşimlerde yaşamış, ölülerini kurganlarda savaşta kullandıkları tekerlekli at arabaları ile birlikte gömülmüştür.
3. Alakulskaya Arkeolojik Kültürü -Bronz çağı M.Ö. XVII–XIII yüzyıllar
4. Fedorova Arkeolojik Kültürü-Bronz çağı M.Ö. XIII–XII yüzyıllar
   *Sintaşta, Arheologiçeskiy Pamyatnik Ariyskih Plemen Uralo-Kazahstanskih Stepey, (*Çelyabinsk: Yujnıy Ural 1992), 10-15; *Proishojdeniye i Hronologiya Sintaştinskoy Kulturı (Materyalı Zasidaniya Kruglogo Stola),Arkayim- Sintaşta: Drevneye Naselediye Yujnogo Urala*, (Çelyabinsk, 2010); Genadiy Zdanoviç, *Bronzovıy Vek Uralo-Kazahstanskih Stepey*, (Sverdlovsk, 1988),55

137 Kosarev, *Androidnıye Kulturı,* 4.

138 Veçaslav Molodin, *Arheologiçeskoye Naslediye Tünemskoy Oblasti, Pamyatniki Lesostepi i podtayejnoy Polosı,* (Novosibirsk: Nauka, 1995),17.

noktalarında kültürle ilgili temel özellikler belirlenememiştir. Alakulskaya kültürü ile ilgili farklı dönemlerde araştırmacıların farklı bakış açıları sunmuş olduğundan dolayı Alakulskaya kültürü toplumunun kökenleri hakkında ortak bir fikir birliğine ulaşılamamıştır.

Arkeolog Tamila Potemkina tarafından araştırılan bölge, Tobol bölgesinin orman- stepkuşağında bulunan "Kamışnoye-1" arkeolojik noktasıdır. Bu arkeolojik noktanın alanı 730 m^2 içinde dikdörtgen şekline benzeyen 11,5x7,5 ve 12,0 x10,0 boyutlarında yerleşim yerleri bulunmuştur. Evin tahmin edilen temel derinliği 0,4-0,6 m'dir. Alanda evlerin gövde yapımında kullanılan tomruk izlerine ve atık çukurlara rastlanmıştır[139]. Ev içinde birden fazla ocak bulunmuştur. Ocakların etrafı taşlarla ve çamurla örülmüş, çember şeklini almışlar. Ocakların kuruldukları yer tabanı düz ya da hafif çukurdur. Evin dışında iki tane atık (kül dökme) çukur bulunmuştur. Yerleşimde çok miktarda kırık ya da tüm seramikler, tunç parçaları, taştan ve kemikten yapılmış eşya toplanmıştır[140].

Çok katmanlı (farklı dönemlerde farklı kültürlere ev sahipliği yapmış olan alan) yerleşim "Kamışnoye-II" toplam kazı alanı 14000 m^2 olan yerleşim alanın çalışma sahası toplam 840 m^2 dir. Yerleşim etrafında 1,5 m genişliğinde ve 1,1 derinliğinde hendek ile çevrilidir. Hendeklerin yerleşimin korunma amaçlı yapıldığı düşünülmektedir. Hendek tabanında seramik parçaları, tunç ve taştan yapılmış eşyalar bulunmuştur[141].

Batı Sibirya Alakulskaya kültürüne ait dörtgen ve toprak temelli olan "Uk. III" yerleşimi derinliği ortalama 0,15-0,25 m'dir. Evlerin toplam alan ölçüsü ise 22 ile 33 m^2 dir. Ortalarında yer ocağı ve duvar diplerinde atık çukurları bulunmuştur. Evin etrafında temelini ağaç parçalarının izlerine takip edilerek ev konstrüksiyonu tomruk (karkas-srub konstrüksiyonu) olduğu tespit edilmiştir. Evin bazı bölümleri taban kısmı kuru otlarla kaplı olduğu ve bu bölümlerde ev alet ve gereçleri tutulduğu düşünülmektedir

139 Tamila Potemkina, "O Sootvetstvii Tipov Rannealakulskoy Keramiki v Pritobolye", *Kradkiye Soobşeniya İnstituta Arheologii,* Sayı 169, (1982): 44-53.
140 Potemkina, *Bronzovıy Vek,* 103-124.
141 Potemkina, *Bronzovıy Vek,* 76-103.

(seramikler, taştan yapılmış eşyalar v.s). Kazı esnasında evlerin hepsinde ocakların yanında ayrıca metalden yapılmış bazı eşyalar bulunmuştur (bıçak, ok, çengel v.s)[142].

Zauralye bölgesi, Alakulskaya kültürü yerleşimlerin boyutları iki tip olduğu tespit edilmiştir. Birinci tip evlerin diğerlerinden alan açısından daha küçük olduğu tespit edilmiştir. Evlerin ortalama boyutları 22-45 m^2dir. Daha büyük olan evlerin boyutları yaklaşık 90 ile 250 m^2'dir. Evlerin ağaç konstrüksiyon olduğunu ve evlerin hemen yanlarında bulunan bu küçük yapıların muhtemelen müştemilat görevini gördüğü düşünülmektedir. Az sayıda rastlansa da bazı yerleşim yerlerin etrafında güçlendirme yapılmıştır. Yerleşimde, hayvan kemiği kalıntıları ise Zauralye bölgesinde Alakulskaya kültürü toplumu büyük baş hayvan yetiştirdiklerini işaret etmektedir. Yabani hayvan kemikleri seçilemeyecek kadar az bulunmuştur. Yerleşimlerde balık avlamak için ağlara takılan topraktan yapılmış olan ağırlıklar, bize az da olsa Alakulskaya kültürü insanının balıkçılık yaptığını; fakat temel uğraşı olmadığını göstermektedir. Araştırmacıların Zauralye bölgesinde Alakulskaya kültürü insanının tarım yaptıkları düşünülse de seramiklerde karpoloji (meyve ve tohumları fosilleri inceleyen ilim dalı) analizi ayrıntılı sonucuna ulaşılamamıştır[143]. Böylece Alakulskaya kültürü insanların ekonomileri büyük bir ihtimalle hayvancılığa dayalı olduğu, büyük baş hayvanları yetiştiriciliği ve kısmen balıkçılık ve avcılık yaptıkları çok açıktır. Yaşadıkları yerleşim yerlerinde etrafı güçlendirme yapılmış olması düşmanlardan ya da vahşi hayvanlardan korunmak amacıyla yapıldığı düşüncesindeyiz.

1.10.2. Kuzey ve Merkez Kazakistan Alakulskaya Arkeolojik Kültürü Yerleşimleri

Kazakistan'da Alakulskaya kültürüne ait olan yerleşimler "Alekseyevskoye", "Pereleski. II", "Yavlenka. I", "Petrovka. I", "Atasu. I". Arkeolojik kazı verilerine göre yerleşimlerin alanının ortalama toplam 10.000 m^2den daha büyük olmadığı tespit edilmiştir. Yerleşimlerin büyük çoğunluğu nehir kenarlarındadır. Yerleşim alanlarında evlerin toprak temelli oldukları tespit edilmiştir. Toprak temelleri ortalama 0,6 ile 1,3 m

---

142 Ludmila Koryakova, İgor Stefanov ve Nina Stefanova, *Problemı Metodiki İssledovaniy Drevnih Pamyatnikov i Kulturno-Hronologiçeskaya Stratigrafiya Poseleniya Uk-III,* (Sverdlovsk: SSCB İlimler Akademisi Yayınları, 1991), 22-23.

143 Aleksey Matveev, ,Natalya Matveeva ve Tatyana Kryukova. "Novıye Pamyatniki Epohi Bronzı i Rannego Jeleznogo Veka v İngalinskoy Doline (Po İtogam Rabot 1998 g)",*Vestnik Arheologii, Antropologii i Etnografii*, 2 (1999): 126-135.

olup, dikdörtgendir. Evlerin ortalama alanı ise 100 ile 200 m^2 'dir. Evlerin girişi 1,5-2m uzunluğunda koridor girişler ve yapı itibari ile iki bölümden oluşmaktadır. Evin bir bölümünün temeli diğerine göre 0,4-0,6 m daha derindir. Evlerin içinde 1 ile 8 arasında yer ocakları bulunmaktadır. Yer ocakların şekilleri oval biçiminde olup etrafı taş ya da çamur ile çember içine alınmıştır. Bazı evlerde kuyu ve yiyecekleri saklamak için derin çukurlar bulunmuştur. Evlerin dışında atık çukurları bulunmaktadır. Evlerin yapısı ağaç konstrüksiyon ve çatıları çalılarla örtülüp üzerini çamur-kül karışımı ile tahmin edilen karışımla kaplanmış olduğu düşünülmektedir. Evlerin içi duvar ve dış mekân kaplamaları el altında bulunan malzemelerle yapılmıştır. Orman-step ve kısmen bozkır kuşağında ev yapımında ağaç kullanılmışsa da Kazakistan bozkırlarında evler 1,5 m boyutunda olan taş plaklar kullanılmıştır. Kazı sırasında ev içlerinde seramikler, tunç eşyalar, tek ya da çift tarafı bilenmiş bıçaklar, taş baltalar, metalleri şekillendirmek için kırık kalıplar, çengel, ok, iğ ve daha birçok eşya bulunmuştur[144]. Kuzey ve Merkez Kazakistan'da evlerin alanı büyük olması ailelerin nüfusunun kalabalık olduğu göstermektedir. Ayrıca evlerin içinde bulunmuş olan ve yiyecek saklamak için açılan çukurlar, insanların gıda saklama yöntemlerini bildiklerini, aile nüfuslarının kalabalık olduğu da destekleyici bir göstergedir.

1.10.3. Zauralye Bölgesi Güneyinde Alakulskaya Arkeolojik Kültürüne Ait Defin Gelenekleri

Arkeolojik kazılar, Alakulskaya kültürü mezarların kurgan geleneğine bağlı olduklarını göstermektedir. Mezarların toprak üstü yükseltilerin mezar çukurunun içinden boşaltılan topraktan oluşturulmuştur.

Kurganlar küçük ve büyük kurganlar olarak iki gruba ayrılmaktadır. En çok rastlanan tip, küçük kurganlardır. Küçük kurganların boyutların çapı 10-14 m'dir ve yüksekliği 0,2-0,6 m'dir. Bu kurganlar yaklaşık iki ya da üç gömü içermektedir. Büyük kurganların boyutları çapı ortalama 17-20 metre olup yüksekliği 0,6 ile 1,2 m'dir ve birden fazla gömü içermektedir[145].

Alakulskaya kültürü geleneğinde ayrıca mezarlar da bulunmaktadır. Küçük mezarlar, boyutları ortalama 0,5 ile 2 m uzunluğunda ve 0,4 ile 1,4 m genişliğinde olan

144 Baypakov ve Taymagambetov,*"Arheologiya Kazahstana"*, 86.

145 Genadiy Zdanoviç, *Bronzovıy Vek,* 137; Konstantin Salnikov, "Kurganı na Ozere Alakul" *Materyalı İssledovaniy po Arheologii SSSR*, 24(1952): 62-63.

mezarlar çocuklara aittir. Tekli yetişkin mezarlar ya da çift olarak gömülen insanlara aittir, mezarların boyutları 1,9 ile 4,0m uzunluğunda 1,2 ile 3,5 m genişliğindedir.

Çoğu kurganları açılmış ve soyulup tahribata uğramış olsa da bu mezarların defin gelenekleri takip etmek mümkündür. Alakulskaya kültürü insanı ölülerini mezarın tabanına yan tarafa yatırarak dizleri hafif bükerek gömmüşlerdir. Çok az sayıda ölüyü sırtüstü düz pozisyonda ya da düz şekilde hafif yan tarafa eğirerek gömdükleri tespit edilmiştir. Soyulmuş mezarların bazılarında, gömülenin kemiklerine rastlanmamıştır. Araştırmacılar bu tip mezarların çocuklara ait olabileceğini düşünmektedirler[146].

Zauralye bölgesindeki Alakulskaya kültürü kuzey bölgelerinde az sayıda ölüyü yakma ya da yer yer mezarın içinde tabutu yakma geleneğine bulunmaktadır. Araştırmacılar bu gelenek az rastlansa da yakılan cesetlerin genelde kadınlara ait olabileceğini düşünmektedirler[147].

Zauralye bölgesindeki Alakulskaya kültürü kurganlarının neredeyse tamamında kurban edilmiş hayvan kemiklerine rastlanmıştır. Bazı mezarlarda birden fazla hayvana ait kemiklerine rastlanmıştır. Kurban edilen hayvanlar ya mezarın içinde ya mezarın yanında bulunan özel çukurların içinde gömülmüştür[148].

Kurban edilen ve gömülen hayvanların, büyük baş hayvanı olmuştur. Daha az küçükbaş hayvanı ve çok az sayıda at kemiklerine rastlanmıştır. Kurban edilmiş hayvanın en çok rastlanan kemikleri genelde hayvan kafatası, ön ve arka alt bacakları ya da hayvanın bacak alt bölgesi toynak kısımları gömülmüştür. Kurban edilen hayvanların kafataslarının neredeyse tamamında sert cisimle darbe sonucu ya da sivri aletle (mızrak ya da balta gibi) darbe izlerine rastlanmıştır.

Kurbanlık çukurlarında öldürülen hayvan sayısı bazen bir ya da iki ile sınırlı iken daha büyük çukurlarda bu sayı 12 ile 15 arasında değişmektedir. Hayvan kemiklerinin yanında çeşitli seramik kaplar bulunmuştur. Kurban edilen hayvan kemikleri mezar alanında toprağın üst katmanlarında, mezar alanın içinde ya da kurbanlık çukurlarında gömülmüştür[149]. Alakulskaya kültürü mezarlarında hayvan

---

146 Stokolos, *Kultura Naslediya*, 39; Matveev, *Pervıye Andronovtsı*, 200-204.

147 Aleksey Matveev, "O nekotorıh Osobyanostyah Ranneandronovskih Zahoroneniy Pritobolya so Sledami Ognya", *Vestnik Arheologii, Antropologii i Etnografii*, 1(1997): 15-23; Stokolos *Kultura Naslediya,* 39.

148 Matveev, *Pervıye Andronovtsı*, 204-214.

149 Matveev, *Pervıye Andronovtsı,* 214-216.

kemiklerine rastlanması toplumun hayvancılığa önem verilmesi yanında hayvanlara da kutsal görev yüklediklerini de göstermektedir.

1.10.4. Kuzey ve Merkez Kazakistan Bölgesinde Alakulskaya Arkeolojik Kültürü Defin Gelenekleri

Kazakistan'da Alakulskaya kültürü insanı ölülerini yerleşimlerin yakınlarına defnetmişlerdir. Alakulskaya kültürüne ait olan Kuzey Kazakistan'da "Pereleski", "Alekseyevskiy", "Konezavod" mezarlar bulunmaktadır. Mezarların bazıları mezar içi duvarları tomrukla döşenmiştir. "Pereleski" mezarlığında zarar görmemiş ikinci kurganın, mezar duvarları tomruklarla döşenmiş ve mezar kapağı uzun ağaç parçaları ile örtülmüştür.

Merkez Kazakistan'da Alakulskaya kültürüne ait kurgan tipi mezarlara, mezar üstü tümseklere fazla rastlanmaktadır. Genelde mezar yerlerini işaretlemek için mezarların etrafını belli boyutlarda taşlarla ve taş plaklarla toprağın içinde sabitlenmiştir. Bu işaretlenmiş olan alanın içinde 1 ile 5 arasında kurbanlık çukuru bulunmaktadır.

Kazakistan'da Alakulskaya kültürü insanları ölülerini dizleri bükülmüş eller yüzünün önüne getirilmiş şekilde sağ ya da sol tarafa yatırılmışlardır. Bu tip defin geleneği doğmamış çocuğun anne karnındaki pozisyonu andırmaktadır. İnsanın ölümden sonra son yolculuğunda bu görevi toprak ana görmekte olduğunu düşüncesinin var olduğu düşünülmektedir. Çift kişilik gömülmelerinde ölüleri yüz yüze yatırmaktaydılar. Aynı şekilde anne ve yavrusu bulunan mezarda yüz yüze yatırmışlardır. Ölülerin yanına genelde baş kısmının yanına, gövde üst kısmı ya da ayak uçuna 1 ile 3 bazen 4 ile 5 tane çömlek yerleşmekteydiler[150]. (Ek.Resim8)

1.10.5. Zauralye Bölgesi Alakulskaya Arkeolojik Kültürü Yerleşim Yerleri ve Mezarlarda Bulunan Seramik Eşyalar

Zauralye bölgesi Alakulskaya kültürü yerleşim yerleri ve mezar seramiklerin yapısı birbirine oldukça benzemektedir. Seramik hamurun hammaddesi çamur, kum, talk, ufalanmış deniz kabukları ve diğer organik maddeler katarak bir hamur elde etmişlerdir. Yapmış oldukları seramik çömleklerin duvarları pürüzsüzleştirilmiştir. Bazı

[150] Baypakov ve Taymagambetov,*"Arheologiya Kazahstana,* 94.

çömleklerin tabanında kumaş izlerine rastlanmıştır. Bu da çömleklere form verirken muhtemelen kabın altına kumaş parçası koyarak şekillendirdiklerinin bir göstergesidir[151].

Alakulskaya Kültürü seramik çömleklerin karakteristik özelliği çömleğin gövde ile boyun arasında olan bölgenin, omuz kısmının sivri olmasıdır. Bu da kültürün en önemli özelliklerinden biridir. Alkaulskaya kültürü seramiklerin genelde deseni bulunan toplam üç bölge bulunmaktadır. Seramiğin boyun, gövde ve alt kısmların şerit halinde desenlendirilmiş olduğu görülmüştür. Desenler yatay çizgiler ve zikzak şeritler, dikdörtgen içi çizgilerle doldurulmuş üçgenler, basit "meandr"[152] deseni ile doldurulmuştur. Alakulskaya kültürü seramiklerin üzerinde desenler genelde kesilerek yapılmıştır fakat bazı yerlerde damgalama desenlerine de rastlanmaktadır. Çömleklerin deseni yatay –şerit şeklinde olup, aralarında küçük mesafeler bırakarak genelde birkaç bordürden oluşmaktadır[153].

Kültürün seramikleri deseni bol olan süslü çömleklerin yanında deseni az olan şişe şeklinde ve hiç deseni olmayan kaplar bulunmaktaydı. En çok kullanılan desen kombinasyonları yatay çizgiler ve eş kenar üçgenler, zikzak üçgen baskılar ve içi çizgilerle doldurulmuş eşkenar üçgenler ile meandr'lar. Meandrlar ile yatay çizgiler ya da üçgen baskılar, düz yatay çizgiler ile farklı zikzaklardır.

Andronova kültür topluluğu Alakulskaya kültürü arkeolojik noktalarında en çok rastlanılan çömlek tipi "çıkık omuz" olan klasik Alakulskaya kültürü çömlekleridir. Alakulskaya kültürü çömleklerde bazen rölyef oluşturacak bazı detaylar eklenmiştir. Çömleğin ağız kısmında "yaka" ile süslenmiş ya da gövdede bazen kabartmalı desenler eklenmiştir[154].

---

151 Genadiy Zdanoviç, *Keramika Epohi Bronzı Severo-Kazahstanskoy Oblastı*" Voprosı Arheologii Urala, Sayı 12, (1973): 21.

152 Meandr-çizginin belli aralıklarla dik açıyla bükülmüş hali veya spiral bukleler halinde oluşturulmuş bir geometrik desendir. Paleolit devrinden beri çeşitli eşyaların üzerinde rastlanan bir desendir. Bazı araştırmacılara göre meandr labirent ile ilişkilendirmektedir bazıları avlayıcı toplayıcı döneminde hayvanları avladıkları kapkana, bazıları meandr svastika ile ilişkilendirmişler. Birçok millette rastlanan bu desen Çinliler "şimşek deseni" adı verilirken Japonlar "koşan su" adını vermişler. Viktor Vlasov, *Geometriçeskiy Stil Novıy Entseklopediçeskiy Slovarı İzobrazitelinogo İskusstva,* (St-Peterburg: Azbuka –Klasika Yayınları, 2005), 89-96.

153 Zdanoviç, *Keramika Epohi*, 29.

154 Zdanoviç, *Keramika Epohi*, 37.

Alakulskaya kültürü diğer seramik kaplar "şişe" olan seramiklerin genelde deseni olmadığı görülse de bazı arkeolojik noktalarda deseni olan sişe seramiklere rastlanmış, fakat onlarda da belli desen standardı olmadığı görülmüştür. Şişe-çömlek (şişe ile çömlek arasında bir form grubu) seramiklerde ise belli bir şeması, desen düzeni ve uyumu olduğu görülmüştür. Bu seramik kaplarda şeritler şeklinde olan desen bordürleri birbirini tekrarlamaktadırlar. Desen bordürlerin arasında boşluk bırakılarak en başta geçen şeridin en geniş olanı algısı yaratılmıştır. Çömleklerin ise genelde boyun kısmında zikzaklar ve geometrik desenlerle süslemiştir. Eşit kenar ve yan yatmış üçgenler, eşkenar dörtgen ve nadir de olsa meandr desenine rastlanmaktadır. Çömleklerin omuz kısmı genelde desensiz bırakılmıştır. Çömleklerin omuz kısmında desen bulunsa da bu desen diğer desen şeritleri ile uyumlu zikzak şeklinde yapılmıştır. Gövde kısmındaki desen çeşitliliği azdır. Çeşitli geniş ya da ince çizilmiş düz-zikzak ya da aynı aralıklarda diğer geometrik desenler bulunmaktadır. Az sıklıkla olsa da meandlar bulunmaktadır. Seramiklerin üzerinde Meandr olan geometrik desenlerin büyük kısmı gelişi güzel düz ya da hafif yana eğik olarak ilerleyerek desenlendirilmiştir. Seramiklerde bir kısmı meandlar "7" yedi rakamını andırmaktadır. Seramiklerin taban kısımında süslemeler az ve genelde bulunmamaktadır. Taban kısımlarında bulunan desen "svastika" ya da diğer adı ile eş merkezli daireler deseni kullanılmıştır[155]. (Ek. Resim 9 ve Resim 10)

1.10.6. Alakulskaya Arkeolojik Kültürü Metal Eşya Bulguları

Alakulskaya kültürüne ait mezar ve yerleşim yerlerinde çeşitli seramik eşyaların yanında Alakulskaya kültüründe kullanılan metal eşyalar da bulunmuştur.

Çelyabinsk bölgesi "Korkino I" yerleşimi, Çesnokovskaya Paşnya, Ksinjekol" gölü yakınlarında ve Doğu Kazakistan bölgelerinde [156] Alakulskaya kültürüne ait olan benzer form ve yapıda olan çeşitli metal eşyalar bulunmuştur. Bulunan metal eşyalar el aletleri keser (keskin tarafa doğru hafif genişleyen yapıda) ve orak gibi metal el eşyalarıdır. Yapısı itibari ile hafif eğik orakların benzeri Orta Asya'da bulunmuştur. Çift taraftan keskinleştirilmiş bıçaklar, uçtan alta doğru genişleyen bıçaklar, demir telden yapılmış çeşitli eşyalar, bronzdan yapılmış süs eşyası, genelde mezarlardan bijuteri takımları olarak yeryüzüne çıkmışlardır. Bunlar: spiral uçlu yivli bilezikler,

155 Potemkina, *Bronzovıy Vek,* 376.
156 Çernikov, *Vostoçnıy Kazahstan,* 82.

telden yapılmış yüzük ve bilezikler; yuvarlak, boru halka şeklindeki kolye uçları; çeşitli düz ve bombeli desenli desensiz kemer tokaları, iğneli süs eşyası ve boncuklardır. Alakul mezarlığında açık uçlu yivli çember, bilezik, şakak süsleri ve on altı sivri çıkıntısı olan topuz bulunmuştur[157].

1.11. Fedorovskaya Arkeolojik Kültürü

Orta ve Geç Tunç Çağında Andronova kültürü çemberi içinde olan Fedorova kültürü başta arkeolog K.V.Salnikov tarafından Güney Sibirya'nın Andronova kültürünün ilk etabı olarak belirlense de araştırmalarda kültürün yayılma alanının sadece Güney Sibirya değil, çok geniş coğrafyalar olduğutespit edilmiştir[158]. Fedorova kültürü Yenisey ırmağından Urallara kadar yayılan kültürün bölgede iklim koşulları değişmesi ile birlikte bozkırlardan kuzeye doğru ilerlemiştir. Fedorova kültürün kuzeye ilerleyişi barışçıl şekilde olmuştur. Bunu hem yerleşim yerlerinden hem seramik yapısından takip etmek mümkündür. Kültürün barışçıl bir şekilde ilerlemesi hem bölgeye zarar vermemiş hem hızlı bir şekilde adaptasyon sürecini atlatmıştır. İlerleyen dönemlerde Fedorova kültürü bozkır kuşağında etkisini kaybetmesine rağmen özellikleri kuzeyde gelişmeye devam etmiştir. Hatta bazı araştırmacılara göre Ugor halklarında bu kültür gelenekleri günümüze kadar gelmiş, desen ve süslemelere hala rastlanmaktadır[159].

Fedorova kültürü ile ilgili çeşitli araştırmalar sonucu arkeologlar arasında hem genetik hem kültürün kronolojik sınıflandırması konusunda henüz kesin fikir birliğine varılamamıştır. Bu konuyla ilgili kültürün nerede hangi coğrafyada oluştuğu ya da Ural–Kazakistan arasında bölgede Federova ve Alakulskaya kültürlerin aynı dönemde var oldukları bir yana, birbiriyle iletişim halinde oldukları da bilinmektedir. Kimi araştırmacılar Fedorova kültürünün Kazakistan Merkez ve Doğu bölgelerinde oluştuğunu düşünürken kimi araştırmacılar ise Alakulskaya kültürünün kuzeyinde oluştuğunu düşünmektedirler. Araştırmacıların büyük çoğunluğu Fedorova kültürünün meydana gelen oluş coğrafyasının Kazakistan'ın doğusu olduğunu

---

157 Çernikov, *Vostoçnıy Kazahstan,* 75-81.

158 Salnikov, *Oçerki Drevney*, 325.

159 Olga Koroçkova ," Vzaimodeystviye Kultur v Epohu Bronzı v Srednem Zauralye i Podtayejnom Tobolo-İrtışye: Faktorı, Mehanizmı, Dinamika", (Yayımlanmamış Doktora Tezi, İnstitut Arheologii RAN, 2011), 19-25.

tahmin etmektedirler[160]. Bu problemin yanı sıra kronolojik sınıflandırması ve genetik aidiyeti konusunda Fedorovskaya ve Alakulskaya kültürleri temel özellikleri karşılaştırılmış ve Federova kültürünün Alakulskaya kültüründen daha geç kültür olduğu fikri kabul görmüştür[161].

Andronova kültürü etrafında bulunan birçok çözülemeyen sorunlar günümüzde de var olmaya devam etmektedirler. Fedorova kültürü toplumun oluşum ve etnik aidiyeti konusunda henüz bir sonuca varılamamıştır. Fakat Fedorovskaya kültürün doğudan batıya doğru barışçıl şekilde ilerlediği ayrıca hemen geldiği bölgede adaptasyonu sağlamış olması, Fedorova kültürün Alakulskaya kültürü ile aynı kökten olduğu ya da çok yakın akraba olduğu düşüncesi akla gelmektedir. Bunun da her iki kültürün muhtemel çıkış noktası Kazakistan'ın doğusu olduğu tezini kuvvetlendirdiği kanaatındayız. (Ek. Resim 11)

1.11.1. Fedorova Arkeolojik Kültürü Yerleşimleri

Çok yakın tarihe kadar Fedorova kültür arkeolojik bulguları çeşitli arkeologlar arasında farklı şekilde yorumlanmıştır. Sebebi ise kültürün tek katmanlı, yerleşimlerin az sayıda bulunması ve ayrıca günümüze kadar gelen Fedorova kültürü katmanlarının iyi korunmamış olmasından kaynaklanmaktadır.

Merkez Kazakistan, Güney Sibirya ve Doğu Kazakistan'da bulunan tek katmanlı yerleşim yerleri evlerin diziliş şekli düz sıra şeklinde olmuştur. Evler düz, bir ya da iki sıra şeklinde nehir yükseltilerin kenarında yapılmıştır[162].

Fedorova kültürü evlerin şekilleri kare, dikdörtgen eşitkenar dörtgen ve oval formlarda rastlanmıştır. Evlerin ortalama alanı 30 ile 200 metre kare arasındadır. Yerleşim alanlarında yan yana hem düz zemin hem toprak temelli olan evler bulunmuştur. Evler yapı itibari ile iki türdür. Birincisi hafif ağaç konstrüksyon tek odalı evler, ikincisi ise birden fazla çok odalı ağır konstrüksiyon ağaç evlerdir.

Fedorova kültürü yerleşimlerle ilgili toplanan materyallere dayanarak kültürde en çok rastlanan iki tip ev ortaya çıkarmıştır. Birinci tip dikdörtgen şeklinde ve ortalama

---

160 Genadiy Zdanoviç, "K Voprosu ob Andronovskom Kulturno-İstoriçeskom Yedinstve", *Kratkiye Soobşeniya İnstituta Arheologii,* 177,(1984): 29-37; Zdanoviç, *Bronzovıy Vek, 6*-17.

161 Tatyana Malyutina, "Fedorovskaya kultura Uralo-Kazahstanskih Stepey". (Yaymlanmamış Doktora Tezi, İnstitut Arheologii RAN, 1994), 27.

162 Malyutina, "Fedorovskaya Kultura", 103.

alanı 60 ile 140 mertekaredir. Toprak temeli fazla derin olmayan yaklaşık 0,2 ile 0,4 m kadardır. Bu tip evleri düz zemin toprak üzerine evler kategorize edilmiştir. İkinci tip evler ise büyük dikdörtgen yapısıyla yarı toprak temeli olan evlerdir. Her evin toplam alanı 80 ile 260 m^2 dir. Bu evlerin temel özelliği evlerin arasında ortak duvar kullanma geleneğidir. Ortak duvar, evler arasında bir ya da iki sıra tomruk sıra bulunmaktadır[163].

Zauralye bölgesinde Fedorova kültürü evlerinin toprak temelleri derin değildir ve ağaç konstrüksyon yapısı bulunmaktadır. Boyutları çok büyük olmayan evler "Duvanskoye-17" ya da daha büyük yapılar "Çeremuhov Kust" yerleşimlerdeki evler yapısı iki kültür sentezi hem Alakulskaya hem Ural-Kazakistan bozkırlar kuşağı Fedorovskaya kültürüne benzerlik gösteren evlerdir.

Zauralye bölgesinde alanı 200 ile 300 m2 kadar olan evlerin kış aylarında evlerde hayvanlarıyla birlikte kışı geçirebilmek için yapılmıştır. Bu evlere benzer evleri Andronova kültüründen sonra gelen diğer kültürlerde özellikle bozkır ve orman-step kuşağında görmek mümkündür. Mesela Ob nehri civarında orman-step kuşağında "İrmenskaya" kültürü evlerle büyük benzerlik göstermektedir. Aynı şekilde benzer yapılar Alakulskaya kültürüne ait evler Kuzey Kazakistan'da da bulunmuştur. Bu evlerde kış aylarında hayvanları da barındırmışlar. Fedorova kültürü evlerinde bulunan önemli özelliklerden biri evlerde ocak yapılarıdır. Ayrıca Fedorova kültürü evlerinde "zolnik" atık çukurların ve bazı evlerde su kuyuların bulunmasıdır[164].

Fedorova kültürü evlerin en önemli özelliği ev içi ocaklardır. Araştırmacılar bu ocakları tipolojik özelliklerine göre bölmüşlerdir.

1- Düz toprak üzerinde yapılmış gelişigüzel ocaklar,
2- Derin olmayan çukurların içinde, etrafı ve tabanı küçük taşlarla dairesel çember içine alınmış ocaklar,
3- Herhangi eklentisi olmayan çukur içinde ya da ocak alanı etrafında yapılan olukların içinde,
4- Çamur yardımı ile yapılmış küçük kerpiçlerle oluşturulan baca sistemi olan yer ocakları,

---

163 Genadiy Zdanoviç, "Nekotorıye Materyalı po Arhetekture Razvitoy Bronzı Srednego Priirtışya" , *İz İstorii Sibiri*, Sayı 21,(1976): 123-125.

164 Mihail Gryaznov, "*Pamyatniki Zapadnıh Rayonov" Andronovskaya kultura*, (Moskova-Leningrad: Nauka, 1966), 6-12.

5- Evin ortasında bir yükselti üzerinde, geniş oluklu ocaklar,
6- Derinliği 1,2m ve daha derin olan ocaklar (tandırlar?),
7- Seramik tablası üzerinde kurulan portatif ocaklardır.

Fedorova kültürü evlerinde genelde birden fazla ocak bulunmakla birlikte tek ocaklı evler çok nadir rastlanılmaktadır. Tek ocaklı evlerde ocak genelde evin ortasında yer almaktadır[165].

Evlerin içinde ocakların sayısı arttıkça, ocakların yapıları da basitleşmektedir. Sayı azaldıkça ocakların yapısı karmaşık hal almaktadır. Karmaşık ocak örneği "Atasu 1" yerleşiminde bulunmuştur. Üç ocak çukuru birbiriyle bir baca ile bağlantısı olup tüm evin etrafını dolanmaktaydı. Araştırmacılar, Fedorova kültüründe bacalı ev ısıtma sisteminin var olduğunu düşünürek evlerde duvarların dibinde ya da köşelerde bulunan ocakların varlığını açıklamak mümkün olacaktır şeklinde yorumlarda bulunmuşlar. Fedorova kültüründe bulunan bu ısınma sistemi, karmaşık ocak sistemi ve ocakların çeşitliliği Alakulskaya kültürü siteminde rastlanmamaktadır. Verilen bu örneklerde eski çağlardan beri Ural-Kazakistan bozkırlarında kullanılan karmaşık yapıda ocakların ve baca sistemleri eski çağlardan beri ısınma sistemini bildiklerini göstermektedir[166].

Andronova kültürü toplumunun bulunduğu fiziki ve coğrafi koşullar mimaride de etkisini göstermektedir. İnsanlar bulundukları iklim ve çevresel koşullara ayak uydurmak zorunda kalmışlardır. Bölgede bulunan malzeme ile ağaç, çamur, toprak, taş gibi el altında olan malzemelerle ev yapmak mecburiyetinde kalmışlar. Toprak üzerinde düz zemin, toprak zeminli ya da yarı toprak zeminli evler iklim koşulları doğrultusunda olmuştur. Evlerin giriş kapıları rüzgârın şiddet derecesi ve yönüne göre ev yönünü düzenlemişlerdir.

Eski toplumların ekonomileri gelişmesi ile birlikte ev boyutlarının büyümesi, oda sayıların çoğalması ve evlerin planlaması gelişim göstermiştir. Ekonomilerin daha hareketli hale geçmesi ise kısa süreli barınma yapılarına geçiş yapıldığı gözlemlenmiştir. Fedorova kültürü ekonomileri ise tarım, mera hayvancılığına dayalı olmuştur. Bu tip ekonomileri başta yerleşik hayat sürüp, yerleşim yerlerinde ortalama 20 ile 25 yıl arayla bulunurken Tunç Çağının son etabında Ural-Kazakistan

165 Malutina, "Fedorovskaya kultura", 110.
166 Malyutina, "Fedorovskaya kultura", 120-122.

bozkırlarında daha hareketli ekonomilere geçiş yapılmıştır. Toplum, hayvanları ile birlikte göçebe hayata geçiş yaparak ev mimarisi de değişime uğramıştır. Hafif ve hızlı bir şekilde kurulup sökülebilen evler günümüzde bazı bölgelerde çadır olarak kullanılan yapının ilk versiyonu ortaya çıkmıştır[167].

Soğuk kış ayları ve sürekli şiddetli rüzgârlar iklim şartlarında bulunan kesim ise ev yapımı esnasında mutlak toprak temelli evler inşa etmişlerdir. Ortalama toprak temeli 0,8- ile 1,5 m olmuştur. Düz zemin ya da toprak temelli evlerin duvarları ağaç tomruk kullanılmış, çatı kısmı ayrıca toprakla güçlendirilmiştir. Kuzey Kazakistan orman–step kuşağında ağacı bol olan bölgelerden biridir. Bu bölgede evlerin temel inşaat malzemesi ağaç olmuştur. Ağacın az olduğu yerlerde Merkez Kazakistan ve Batı Kazakistan'da ev yapımlarında taş kullanmışlardır. Andronova kültürü toplumun çekirdek aile nüfuslarının kalabalık olduğu ve yerleşim yerlerinde bir arada yaşadıkları anlaşılmıştır. Evlerin boyutları bir aile nüfusu ne kadar kalabalık ise evlerin büyüklüğü ona göre büyüdüğü ya da bir alan içinde birden fazla küçük evlerin yapıldığından anlaşılmaktadır; (4 ile 8) arasında değişmektedir [168].

Andronova topluluğu Fedorova kültürü yerleşimleri mimari çeşitliliği olmasına rağmen toplumun sosyo-ekonomik açıdan tek vücut olduklarını altını çizmek gerekmektedir. Fedorova toplumun ekonomileri hareketli ekonomiye geçtikçe önce yerleştikleri yerleri terk etse de belli bir zaman sonra eski yerlerine geri döndükleri ve eski yerleşimlerine yeniden yerleştikleri anlaşılmıştır. Onlar geldikleri yerlerde daha önce bırakılmış evleri yeniden yaşanır hale getirmiş ihtiyaca göre yeni yapılar ilave eklemişlerdir. Böylece yerleşimler yeniden hayat bulup büyümüş ve gelişmiştir. (Ek. Resim 12)

1.11.2. Fedorova Arkeolojik Kültürü Mezarlar ve Defin Gelenekleri

Andronova kültürü topluluğu Fedorova kültürü defin adetlerini araştıran arkeologlar defin şekillerine ve seramiklere büyük önem vermişlerdir. Fakat defin adetlerinde mezarların iç ve dış yapısı da büyük önem taşımaktadır. Tunç Çağı Fedorova kültürü mezarların büyük çoğunluğu yüksek olmayan ve taşlarla sıra halinde işaretlenmiş ya da işaretlenmemiş toprak yığını bulunmaktadır. Mezarlıklar toprak

167 Gryaznov, *Andronovskaya Kultura* , 36-42.
168 Malyutina, "Fedorovskaya kultura", 80.

yığını sayısı ve bulunma yeri açısından iki gruba ayrılmaktadır. Birinci grup kurganlar genelde yükseltiler üzerinde yapılmıştır (nehir terasları, göl kenar yükseltileri gibi). Mezarlıklar burada uzun süre fonksiyonlarını korumuştur. Bu uzun süre var olan mezarlıkta mezar sayıları 120 ve daha fazladır. "Petrovskaya" ve Alakulskaya kültürlerine ait olan mezarlar merkezi pozisyonu (daha eski mezar olmasından kaynaklanmaktadır) almaktadır. Fedorova kültürü mezarları bu merkezde olan mezarların etrafında hatta bu merkezde olan mezarların dışında kendi gruplarını oluşturmaktadırlar. Bu ayrı duran gruplar beş ya da sekiz mezar halinde toplanmışlar.

İkinci grup mezarlar ise bir kültüre ait altı ile yirmi beşi bir arada bulunan kurgandır. Fedorova kültürü mezar yerleşme özelliği tek düz sıra zincir halinde dizilmiş olmalarıdır[169]. Kurganların altında birkaç mezar bulunmaktadır. Mezarların kurganın içinde yerleşim şekilleri şöyledir:

1- Merkez tekli mezar, daire ya dikdörtgen işaretlenmiş alanın içinde bulunan tek mezardır,
2- Merkezi dairesel sistem ise işaretlenmiş alanı, tek toprak yığını altında merkezinde bulunan tek mezar onun etrafında ve dairesel şeklini alan diğer mezarlardır.
3- Sıralı mezar sistemi, tek bir çizgi üzerinde iki-üç-beş zincir halinde mezar çukurun bulunmasında ise alanın içinde birkaç sıra oluşturmuş olan mezarlar yer almaktadır.

Mezarların en çok rastlananı merkezde tek ve düz bir sıra şeklinde olan mezarlardır. Fedorova kültürü yayıldığı alanın tamamında bu tip mezarların %40 rastlanma yüzdesi bulunmaktadır. Merkezi ve etrafında bulunan mezara az sayıda rastlanmıştır[170].

Fedorova kültürü toplumu mezar yeri hazırlarken, mezarlar yeri olacak alana bir oluk kazarak ya da etrafını taşlarla belirlemişlerdir. Kuzey Kazakistan bölgesinde bulunan "Alıpkaş mezarı" ya da "Grafskiye Razvalını" mezarlarında mezarların etrafını taşlarla belirlemişlerdir. Merkez Kazakistan bölgesinde mezarları belirleme yerlerini bazen yapmamışlardır. Güney Ural bölgesinde mezar yerlerini belirlemek için mezar

169 Gryaznov, *Andronovskaya Kultura*, 46-61.
170 Malyutina, "Fedorovskaya kultura", 81.

çukurundan çıkan toprağı çamur haline getirip, mezarın etrafı ve mezar üstünü hazırladıkları çamur tabakasıyla belirlemişlerdir.

Fedorova kültürü mezar yerlerini belirlemek için ya daire ya da dikdörtgen şekilde bir ya da iki sıra taş kenar örmüşlerdir. Daire ve dikdörtgen şeklinde taştan örülmüş kenarların muhtemelen bir anlamı olmaktadır. Araştırmacılar bu işaretleri kabilelerin ailevi geleneklerine bağlamaktadırlar. Fedorova kültüründe batıdan doğuya doğru uzaklaştıkça örme işaretler, dikdörtgen şekline dönüşmektedir.

Fedorova kültüründe bütün mezarlar, sadece düz toprak ve etrafı taşla işaretlenmiş değildir. Fedorova kültüründe olduğu gibi Alakulskaya kültüründe de rastladığımız mezar üstü toprak yükseltileri ya da diğer adı ile kurganlar da bulunmaktadır. Fedorova kültüründe bu kurganların etrafını yine yüksek olmayan bir ya da iki sıra taşlarla örülüp işaretlenmiştir. Kuzey Kazakistan bölgesinde kurganların çapı ortalama 14m'dir. Büyük kurganlar bu bölgede araştırılmamıştır. Tobol bölgesi ve civarında taş ocakların olmadığı yerlerde bu tip belirlemelere rastlanmamıştır. Fedorova kültüründe büyük boyutlu kurganlar (10 ile 30 m çapı olan en büyük Fedorova kurganları) Merkez Kazakistan bölgesinde bulunmaktadır. Büyük boyutlu kurganlarda çoğu zaman bir en fazla ise iki mezar yan yana şeklinde bulunmaktadır. Güney Ural bölgesinde kurganların çapı 22 m'dir[171].

Fedorova kültürü en belirgin özelliği mezar içi konstrüksiyonlardır. Mezar içi duvarların çoğu zaman tam boy ağaçla ve nadiren tam boy taş ile döşenmiştir. Bu malzemelerin olmadığı bölgelerde ise mezar içinden çıkan toprağı çamur haline getirip mezar duvarları sıvazlanmıştır.

Fedorova kültüründe mezar kapakları, olmazsa olmaz elementlerinden biridir. Büyük merkez mezarların iki katman kapakları bulunmaktaydı. İlk kapak doğrudan doğruya mezar duvarı bitiş çizgisinde diğeri ise yüzeye yakın bir mesafede yapılmıştır. Kuzey Kazakistan ve Güney Urallar bölgesinde taş ve ağaç konstrüksyon kullanılmıştır. Güney Ural ve Kuzey Kazakistan bölgesinde ağaç kapaklar kullanılmıştır. Merkez Kazakistan'da ise taş kapaklar kullanılmış[172].

171 Malyutina, "Fedorovskaya kultura", 83.
172 Malyutina, "Fedorovskaya kultura", 90.

Fedorova kültürüne ait bir merkez etrafında bulunan mezarların yüzdesi %33, merkezde bulunan (kadın-erkek) çiftlere ait bulunan mezarların yüzdesi %10, ve tek kişilik bir sıraya dizilmiş mezarların yüzdesi %36 olarak kayda alınmıştır. Çocuk mezarları ve çocukla birlikte yetişkinlerin mezarların yüzdesi oldukça düşüktür[173].

Fedorova kültürü gömülme şekil gelenekleri çeşitlilik göstermektedir. Defin gelenekleri bölge, iklim ve bazı inanışların etki ettiği düşünülmektedir,

1. Yakılıp gömülme şekli " kremasyon" geleneği
2. Mezara cesedi defin şekli "ingumasyon" geleneği
3. Mezara cesedi koymadan sadece bazı eşyaları defin geleneği
4. Mezara ceset ve eşyaları koymadan "sembolik" mezar geleneği

Fedorova kültüründe sadece eşya konularak (boş mezar) defin şekilli araştırmacılar tarafından bu geleneğin tam olarak ne amaçla kullanıldığı konusunda kesin sonuca ulaşmamışlardır [174]. (Ek. Resim 13)

Fedorova kültüründe en çok rastlanan defin şekli cesedi ingumasyon şeklidir. Fedorova kültüründe cesedi yakma âdeti genelde sadece Güney Ural bölgesinde uygulanmıştır. Cesedi yakma kremasyon âdeti batıdan uzaklaştıkça doğuya doğru azalmaktadır[175].

Fedorova kültürü ölüyü yakma âdeti kremasyon Güney Ural kısmen Kuzey ve Merkez Kazakistan ve bazı Batı Sibirya bölgelerinde uygulanmıştır. Kremasyon yapılacak olan ölüyü defin öncesi mezar yerine uzak yakılma işlemi yapılacak olan bir yerde yakılmaktaydı. Yakma işlemi yapıldıktan sonra yakılan ceset kalıntılarını yanında termal uygulama görmemiş bazı eşyalarla birlikte gömülmekteydi. Yakılma işlemi yapılmış defin gelenekleri standarttır. Mezardan ayrı bir yerde yakılma işleminden geçmişceset kalıntıları, yanmış ve ufalanmış kemik parçaları ve küller oval şeklini alacak şekilde mezarın doğu kısmında duvara yakın yerde yerleştirilmekteydi. Bazı mezarlarda yanmış kemik parçaları mezarın ortasında bulunmuştur. Yanlarında 1 ile 5-6 tane seramik kapları mezarın batı kısımlarına bırakılmaktaydı[176]. Bazı araştırmacılar,

---

173 Malyutina, "Fedorovskaya kultura", 95.
174 Malyutina, "Fedorovskaya kultura", 100.
175 Malyutina, "Fedorovskaya kultura", 110.
176 İgor Kukuşkin,"Obryad Krimatsii u Andronovskogo (Fedorovskogo) Naseleniya: Semantiçeskiy Aspekt, *Rossiyskaya Arheologiya,* 4(2019): 54-65.

yakılmış ceset kalıntılarını kukla içine doldurulduklarını düşünmektedirler. Fakat bu düşünce arkeolojik olarak ispatlanmış bir durum değildir. Bunun yanında yakılmış kemikler ve küller bir kaba koyulduğu görülmüştür[177]. Kremasyon ve İngumasyon şeklinde yapılan gömülmelerin mezar boyutları aynıdır. Her iki gelenek için mezar düzenleme şekilleri bir birine benzemektedir. Fedorova kültürü cesedi ingumasyon geleneğinde ölüyü sol tarafa dizleri öne doğru bükülmüş kafası doğu yönüne bakacak şekilde yerleştirilmektedir[178].

Mezarın içine seramik kaplar dışında at, koyun gibi ev hayvanlarına ait kemiklere rastlanmıştır. Ev hayvanlarının vücudunun bazı bölgeleri bacak, kafatası ya da gövdenin belli kısımları mezarın içine, mezar kapağın üstünde ya da mezarın yanına gömülmüştür[179].

Fedorova kültürü kuzey bölgelerinde mezar içi konstrüksyon yakma geleneğine de rastlanmıştır. Kimi yerde ateş izi mezar kapaklarına kimi yerde kül ve kömür kalıntılarına ve bazı mezarlarda kırmızı aşıboyası izlerine rastlanmıştır[180].

Geç dönem Fedorova kültüründe bazı defin geleneklerinin değiştiği tespit edilmiştir. Bir taraftan mezarların boyutları küçülmüş, ritüeller daha mütevazı olmaya başlamıştır. Bir diğer taraftan da "Belasar", "Yegizik", "Aksu-Ayulı II (No:3)", "Ortau (No:1)" gibi mezarların devasa yapıları göze çarpmaktadır. Bu mezarların gözle görülür büyüklükte olması, mezar alanında çok sayıda kurbanlık hayvan kemiklerine rastlanması, mezar içinin titizlikle hazırlanması ve mezara giriş kısmının eklenmesi değişmiş olan özelliklerin bir kaçıdır. Muhtemelen bu geç dönem Fedorova kültürü

---

177 Nikolay Vinogradov,"Antromorfnıye "Kuklı"v Pogrebalnoy Obryadnosti Mogilnika Kulevçi VI", *Povoljskaya Arheologiya*, 1/31 (2020): 117-121; Mihail Gryaznov, "Pastuşeskiye Plemena Sredney Azii v Epohu Razvitoy i Pozdney Bronzı", *Kradkiye Soobşeniya po Arheologii SSSR*, 122 (1970): 35-38.

178 İrina Kotelnikova, "K Voprosu o Geneze Fedorovskoy i Çerkaskulskoy Kultur (po Materyalam Pogrebalnogo Obryada)", *Vestnik Arheologii, Antropologii i Etnografii,* 3 (2001): 58-59.

179 Konstantin Salnikov, "Andronovskiy Kurgannıy Mogilnik u Sela Fedorovki Çelyabinskoy Oblasti", *Materyalı po Etnografii,* 1 (1940): 58-67.

180 Aşıboyası ile ilgili yapılan birçok araştırma özellikle bozkır kültürlerinde Azak denizinden doğuya doğru olan kültürlerde sık rastlanan gelenektir. Aynı zamanda Finladiya, İsveç, Danya Cumhuriyetlerinde tekli mezarlarda bulunmuştur. Bu husus bozkır kültürlerin Bronz çağında çok uzaklarda bulunan kuzey bölgelerine sızdıklarının bir delili olabilir. Bronz çağından sonra kullanımı azalarak tamamen kalkmıştır. Araştırmacılar ölümden sonra yaşamı sembolize ettiğini düşünseler de mezarlara tam olarak hangi amaçla konulduğu çözülememiştir. Sergey Nebrat, Ohra v Pogrebalnom Obryade Katakombnıh Kultur Severnogo Priazovya, *Vestnik Mariupolskogo Derjavnogo Universitetu, İstoriya, Politologiya,*2(2011):121-124.; "Ohra, Aşı Boyası"Erişim Tarhi 25 Kasım 2020http://kizhi.karelia.ru/library/vestnik-7/294.html

kurganlarda gömülen kişilerin toplumun önde gelen kişilere ait olduğu ve ciddi insan gücü sayesinde yapıldığı düşünülmektedir. Fedorova kültürü geç döneminde küçük mezarlarda defin gelenekleri sadeleşmiş, büyük kurganlarda defin geleneği şaşalı hale gelmiştir. Büyük kurganların yerleri belirli alanlarda, sayıları fazla değildir[181]. Bu durum Fedorova kültürünün son dönemlerinde toplumda ayrışmanın ortaya çıktığı, kültürün elit kesiminin oluştuğunun çok açık gösterdesidir. Bir sonraki dönemde bölgede nüfus artışları ve çatışmaların baş göstermesi, toplumun daha güçlünün etrafında toplanmak ihtiyacını doğurmuştur.

1.11.3. Fedorova Arkeolojik Kültürü Seramikleri

Tunç Çağı Urallar, Kazakistan ve Sibirya bozkırları Fedorova kültürünü daha net anlayabilmek için seramik bulguları büyük önem kazanmaktadır. Andronova kültürü seraramik eşyaların genel karakteristik özelliklerini S.A Teplouhov ve M.P. Salnikov tarafından belirlenmiştir[182]. K.V.Salnikov ve O.A.Krivtsova-Grakova geniş coğrafyaları ele alarak netleştirmiş ve son olarak Andronova kültürü seramiklerin K.V.Sanikov'un yaptığı sınıflandırma kabul edilmiştir[183].

Fedorova kültürü seramikleri "Fedorova" ve "Bişkul" iki tip şeklinde değerlendirilmektedir. Bazı araştırmacılar Bişkul tipi seramiği Fedorova kültüründe ayrı bir tip olamayacağını[184] bazıları ise Fedorova kültürün Bişkul tipi seramiğin Alakulskaya kültürünün geç dönem seramiği olarak değerlendirmektedir[185].

Arkeolog G.B. Zdanoviç, Fedorova kültürü seramiklerini "Fedorova tipi" ve "Bişkül tipi" olarak sınıflandırmıştır. Fedorova tipi olan seramikler güzel deseni ritüel amaçlı kullanılan ve daha çok mezarlarda rastlanılan seramik tipidir. Bişkul tipi seramikler ise yerleşimlerde, gündelik hayatta kullanılan seramik olarak ayrılmıştır [186].

---

181 Malyutina, "Fedorovskaya kultura", 86.

182 Sergey Teplouhov, *Materyalı po Etnografii,Opıt Klasifikatsii Bronzovıh Metalliçeskih Kultur Minusinskogo Kraya,* Cilt II, (Leningrad: Gosudarstvennıy Ruskiy Muzey Yayınları, 1929),41-62; Mihail Gryaznov, *Pogrebeniya Bronzovoy Epohi v Zapadnom Kazahstane* (Moskova, Leningrad: SSSR İlimler Akademisi Yayınları, 1927), 172-221.

183 Konstantin Salnikov, Bronzovıy vek Yujnogo Zauralya (Andronovskaya Kultura), *Materyalı i İsledovaniya po Arheologii SSSR,* 21 (1951): 110-114.

184 Elena Kuzmina, "Klasifikatsıya i Pereodizatsıya Pamyatnikov Andronovskoy Obşnosti", *İnformatsıonnıy Billuten Mejdunarodnoy Asotsıatsii po İzuçeniyu Kultur Tsentralnoy Azii UNESCO*, 9 (1985): 27-43.

185 Potemkina, *Bronzovıy Vek,* 112.

186 Genadiy Zdanoviç, "K Voprosu ob Andronovskom Kulturno-İstoriçeskom Yedinstve", *Kratkiye Soobşeniya Akademii Nauk SSSR,* 177, (1984) :20.

Fedorova kültürü Fedorova grubu seramikler en sık mezarlarda ve az sayıda yerleşimlerde Bişkul grubu seramikleriyle birlikte rastlanmaktadır.

Fedorova grubu seramikleri hammadde analiz sonucu seramiklerin hammaddesi rahatlıkla form alan elastik yapıda, ufak demir parçacıkları barındıran kil olduğu tespit edilmiştir. Yine bazı örneklerde talk, ufak kum ve büyük oranda kahverengi demir cevheri bulundurduğunu göstermiştir. Kuzey Kazakistan bölgesinde seramiklerinde marn, ufalanmış deniz kabuğu ve az sayıda aşıboyası katkısı bulunmuştur. Seramik hamurunda yine organik maddeler ve ağaç parçacıkları bulunmuştur. Şamot (kil, çamur haline getirildikten sonra termal uygulamadan sonra tamamen kurutulup toz haline getirildikten sonra çömleklerin hammadesine katılmıştır) ince bir şekilde ufalanmış. Dresva (taş ya da kayaçlar ufalanıp, toz haline getirildikten sonra seramiklerin hammadelerine katılmıştır) yerine çoğu zaman kum kullanılmıştır.

Fedorova kültürü seramik kapların duvarları oldukça ince ve boydan boya kalınlığı aynıdır. Orta boy seramiklerin duvar kalınlıkları ortalama 3 ile 5 mm kalınlığındadır. Büyük boy seramiklerin duvar kalınlıkları 5 ile 7 mm arasındadır.

Fedorova kültürü seramik kapların rengi gri ya da kahverengidir ve bu renklerin tonlarında, çok nadir kırmızı renk bulunmaktadır. Araştırmalar, seramik kapların termal işlem görmeden önce, kapların yüzeyleri kırmızı kil ile sıvazlandığı daha sonra deri ya da tahta parçası yardımı ile düzleştirildiğini belirlemiştir. Seramikleri parlatma işlemi ise hafif kurutulduktan sonra yapılmıştır[187].

Fedorova kültürü seramiklerin üzerinde desenleri geometrik kompozisyonların çeşitliliği hayrete düşürmüştür.

Fedorova kültüründe zikzak, yatay çizgiler, noktalamalar, noktalardan şekiller, üçgenler, üçgen fistonlar, svastika ve meandr gibi geometrik şekiller bir arada bordürleri oluşturup seramik kapları süslemektedirler. Seramik kapları 4/4,3/4.2/4 ve1/4 olarak desenlendirildiği bilinmektedir. Desen, seramiğin 1/4 yani tek bordür şeklinde rastlanmasının yanısıra düz üçgenler, üçgen fistonlar, ördek şeklinde desenler, svastik ve meandrlar gibi karmaşık şekiller de desenler arasında yer almıştır[188].

---

187 Tatyana Teplovodskaya, *Rezultatı Mikroskopiçeskogo Analiza Keramiki Poseleniya Atasu,* (Barnaul: Altay Devlet Üniversitesi Yayınları, 1983), 45-48.

188 Malyutina, "Fedorovskaya Kultura", 145,146.

1.11.4. Fedorova Arkeolojik Kültürü Bişkul grubu seramikleri

Bişkul grubu seramikler Fedorova kültürü yerleşim yerlerinde günlük hayatta kullanılan seramikleri bir grup olarak ayrılmıştır. Bişkul seramiği ile ilgili en kalabalık bulguları Atasu 1 yerleşimi, Pavlovka kasabası, Novonikolskoye, Petrovka II, Bişkul IV yerleşimlerinde bulunmuştur.

Bişkul seramiği için hamaddesi yine Fedorova grubunda olduğu gibi demir parçacıkları barındıran kildir. Ek malzemeleri kum, ufalanmış deniz kabukları, marn katkıları bulunmuştur[189]. Talaş, organik katkılar ve çok az şamot (kil, çamur haline getirildikten sonra termal uygulamadan sonra tamamen kurutulup toz haline getirildikten sonra çömleklerin hammadesine katılmıştır) kullanılmıştır. Seramik yapım aşamasında en çok kullanılan seramik hamur tarifleri şu şekildedir:

1. 1 kil+1/3 dresva+1/4 organik maddeler,
2. 1 kil+1/4 şamot +1/4 organik maddeler,
3. 1 kil+1/4 şamot + ¼ dresva +1/5 organik katkılar.

Şamot ve dresva hamurun içinde iri parçacıklara rastlanmıştır. Organik katkı maddeleri genelde ot ve hayvan dışkısıdır[190]. Bişkul grubu seramiğin duvar kalınlığı boyutuna bağlıdır. Küçük kaplar ortalama 20 cm uzunluğunda kapların duvar kalınlıkları 4 ile 7 mm'dir. Daha büyük kapların duvarları 100 mm kadar çıksa da ortalama kapların duvar kalınlıkları 6 ile 8 mm arasında olup kalınlıklar tabandan ağzına kadar aynıdır. Bazen seramiğin ağız kısmından omuza doğru kalınlığın incelerek yumuşak geçiş yapıp, omuz kısmından gövdeye yeniden kalınlaşır ve taban kısmına doğru yine incelir. Bişkul seramikleri renk olarak Fedorova grubu seramikleri ile farkı değildir. Bunu hamur içeriği ve termal işlem sonucu elde edilebilen husustur (Fedorova gurubu ile aynıdır). Bişkul grubu seramiklerin dış kısımlarını ot, deri, tahta parçası ya da hayvan kemiği yardımı ile pürüzsüz hale getirilip düzleştirilmiştir. Bu seramiklerin sadece 1/3'ünde kapların yüzeyi cilalanmıştır. Bişkul seramikleri üç kategoriye ayrılmaktadır: şişe, şişe-çömlek ve çömlek kapları. Bişkul grubu seramiği büyük çoğunluğu desenlendirilmiştir. Seramiğin sadece %13 kısmında desen bulunmamaktadır. Bişkul grubu seramiği en çok "Novonikolskoye 1" , Bişkul IV,

189 Genadiy Zdanoviç, "Keramika Epohi Bronzı Severo-Kazahstanskoy Oblasti", *Vestnik Arheologii Urala*, 12(1973): 21-43.

190 Malyutina, "Fedorovskaya Kultura", 152.

Kipel, Nijnespasskoye 1 yerleşimlerinde bulunmuştur. Atasu yerleşiminde bulunan seramiğin % 30 kısmı Bişkul grubuna aittir[191].

Bişkul grubu seramiklerin üst kısımlarında desen bulunmaktadır. Gövdesi boş kalmaktaydı. Az sayıda seramik kaplarının tabana yakın bir şerit desen geçmektedir. Kapların ağız kısmında desenleme işlemine nadir rastlanmıştır. Çeşitli tarak ve yivli süslemeler, çizikler, düz damgalamalar, yan çizgiler, üçgenler, zikzak, yatay çizgiler bulunmaktadır. Fedorova ve Bişkul grubu seramikleri tipolojisi birbirine yakındır. Seramik hamuru tarifleri birbirine benzemektedir. Her iki grupta şamot az miktarlarda kullanılmıştır. Her iki grubun seramik şekilleri formlara birbirine benzemektedirler. Bişkul grup seramiklerinde daha çok şişe-çömleklere rastlanırken, Fedorova grubunda çömlek şekli daha çok rastlanmaktadır.

Andronova kültürü tamamında Fedorova grubu seramikler desenleme kompozisyonları en şık ve güzel desenlemelere sahiptir. Kilim desenleri, zikzak meandrlar, üçgen fistonlarla tamamlanan desenlere Alakulskaya kültüründe rastlanmamaktadır. Araştırmacılar Fedorova grubu seramiklerin mezarlara konulması muhtemelen bir tür kutsal anlamın olduğu ve eski insanların ritüel sisteminde özel bir rolü olduğunu düşünmektedirler.[192]

Fedorova kültürün seramikleri Bişkul ve Fedorova iki grup halinde biri sadece gündelik hayatta diğeri tören ve ayinlerde (mezarlarda bulunması) Andronova kültürel topluluğu içinde sadece Fedorova kültüründe bulunmuştur. Seramiklerde bu ayırım Tunç Çağında bozkır halklarının çömlekçilik zanaatında yüksek noktaya ulaştığının bir göstergesidir. Kültürün içinde iki grup seramiğin birbirine tipolojik olarak benzerliği Fedorova kültürünün içinde seramikçiliğin gelişim süreci hakkında ipuçları vermektedir.

Kuzey ve Merkez Kazakistan, Güney Zauralye bölgelerinde Fedorova kültürü seramik bulguların tipolojisi aynı olsa da bölgesel farklılıklar taşımaktadır. Boyut ve şekillerde bazı farklılıklar bulunmaktadır. Kuzey Kazakistan tören ve ayinlerde kullanılan seramik boyutları daha büyüktür. Tabanları daha geniş ve kapların yapısı

191 Malyutina, "Fedorovskaya Kultura", 140.
192 Zdanoviç, *Keramika Epohi*, 37.

belirgin omuz çıkıntıları bulunmamaktadır, kaplar boydan boya yumuşak geçişe sahiptir. Boyu ve çapı ortalama 20-25 cm' dir.

Merkez Kazakistan ve Güney Ural bölgelerinde tören ve ayinlerde kullanılan seramiklerin boyutları 15-22 cm' dir. Dar taban ve seramik duvarları hafif rölyefi bulunmaktadır. Kuzey Kazakistan ve Güney Ural bölgesinde Alakulskaya kültürü özellikleri görülmektedir. Çıkık omuz ve seramiğin omuzun alt kısmı deseni bulunmamaktadır. Genel olarak Fedorova kültürü seramikleri klasik şekli ile tüm Ural-İrtiş nehirleri arası bölgesinde aynıdır. Bu seramiklerin tekdüze birliği Geç Fedorova döneminde bozulmuştur. Fedorova seramik komplekslerin bölgeler arasında kurulmuş olan bağların bir merkezden geliştiğini göstermektedir[193].

Fedorova kültürü genetik olarak Alakulskaya kültürünün genetik olarak devamlısı olduğu düşünülse de araştırmacılar arasından Fedorova arkeolojik kültürün etnik aidiyeti hakkında fikir ayrılıkları devam etmektedir. Fakat bilinen bir gerçek, atlı göçebe kültürlerin sürecinde Fedorova kültürü etkisi ile kurulduğu bilinmektedir.

1.12. Batı Sibirya Orman-Step Kuşağında Geç Tunç Dönemi

Batı Sibirya'da Andronova kültür topluluğunun (geç etap Fedorova kültürü) dağılması sonucu yeni dönemin başlangıcı olmuştur. Bu yeni dönem kaynaklarda Geç Tunç Dönemi adını almıştır. Batı Sibirya'da oluşan birçok yeni kültür önceki Fedorova kültürü üzerinde kurulmuş ve Andronoid kültürleri genel adını almıştır.

Geç Tunç döneminde, üretim gücünün gelişmesiyle birlikte toplum ekonomileri de bir üst basamağa çıkmıştır. Batı Sibirya'nın orman-step kuşağında bu dönemde insanlar hem tarım hem hayvancılıkla uğraşmıştır. Batı Sibirya Tunç Çağ dönemi doğu bölgelerinde hayvancılık gelişirken Sibirya'nın kuzey bölgelerinde soğuk hava şartları bu tip ekonomiye müsaade etmemiş, insanlar tüketici ekonomi çemberi içinde olmaya devam etmiştir[194].

1920'li yıllarda Sibirya'da arkeolojik kazıları yapan S.A.Teplouhov, Batı Sibirya'nın güneyindeki Geç Tunç Dönemine ait kültürleri araştırmıştır. Batı Sibirya'nın güneyindeki Tunç Dönemde hâkim olan "Tagarskaya" ve Karasuk kültürleri M.Ö. II-I. bin yıllarda Krasnoyarskiy Kray güneyi ve Minusinsk havzasında hâkim

193 Malyutina, "Fedorovskaya Kultura", 140-145.
194 Troitskaya, *Arheologiye Zapadno,* 48.

olduğunu belirlemiştir. Bu kültürler burada zengin Tunç metal işletim merkezileri oluşturduğunu da ilave etmiştir.

Tunç Çağı bakır sadece belli merkezlerde bulunan bir maden türü olmuştur. Maden ocakları olmayan yerler için maden ocakları bulunan yerler ise çekim merkezi haline gelmiştir. Bu dönemde bakır madeninin bulunduğu yerlerden uzakta bulunan kültürlere etkisini ve bu kültürle ilgili kronoloji tespitini yapmaya yardımcı olmaktadır[195].

Teplouhov Batı Sibirya'nın güney bölgesini Geç Tunç Çağında Karasuk Dönemi olarak adlandırmıştır. Kendisi Minusinsk bölgesinde Karasuk kültürüne ait olan bulguları dönemlere ayırmıştır. Minusinsk havzasından bulguları ve Batı Sibirya Ob ve Om nehirleri civarında da arkeolojik bulguların Karasuk kültürüne ait olduğunu düşünmüştür[196]. İlk defa Sibirya'nın eski kültürleri sınıflandırılmıştır[197]. Teplouhov Batı Sibirya ve Altaylarda Geç Tunç döneminde Karasuk kültürü tanımlarken, Ob nehri ve Yenisey nehri civarındaki bir taraftan Andronova kültürleri, diğer taraftan Çin'in kuzeyi ile bağlantılı olduğunu düşünmüştür. Karasuk kültürünün oluşumu ise M.Ö. I. bin yıl olarak tarihlendirmiştir.

1920'li yıllarında Teplouhov araştırma yaptığı Karasuk kültürü baskın olup Sibirya'nın farklı yerlerinde Andronova kültürü üzerine kurulduğu, zamanla bu kültüre güneyden Asya kültürlerinin etki ettiğini düşünmüştür. Kültürün kuzey sınırları Aşağı Tom nehri ve civarında kültürün oluşum merkezinden uzak kaldığı için, kendini ilk oluş şeklini, arkaik (ilk oluş ya da eski şekli) formunu uzun süre koruduğunu düşünmüştür[198].

Batı Sibirya'nın güneyinde Tunç Dönemi ile ilgili M.P. Gryaznov tarafından M.P. Teplouhov'un Karasuk kültürü sınıflandırmasına dayanarak, Altay arkeolojik bulgularını sınıflandırmıştır. Geç Tunç Dönemi ile ilgili araştırmalarla üst Ob nehri ve civarındaki Geç Tunç Dönemi ile ilgili yeni bulgulara ulaşılmış ve tarih sürecinde kültür gelişiminin konseptini geliştirmeye yardımcı olmuştur. Gryaznov, Batı Sibirya Geç

---

195 Natalya Çlenova, *Hronologiya Pamyatnikov Karasukskoy Kulturı*, (Moskova: Nauka, 1972), 4.

196 Sergey Teplouhov,"Drevniye Pogrebeniya v Minusinskom Kraye*",Materyalı po Etnografii,* Cilt III, 2, (1927): 106-107.

197 Sergey Teplouhov, "Opıt Klassifikatsii Drevnih Metalliçeskih Kultur Minusinskogo Karaya", *Materyalı po Etnografii,* Cilt IV, 2, (1927): 44.

198 Teplouhov, "Drevniye Pogrebeniya", 107.

Tunç Çağını yedi kronolojik dönem ve üç etaptan oluştuğunu düşünmüştür. Batı Sibirya'nın Tunç Dönemi birinci etabı Andronova kültürü, ikinci orta etabı Karasuk kültürü ve son etap olarak "Bolşereçenskaya kültürü" olduğunu düşünmüştür[199]. Gryaznov çalışmalar sonrasında Üst Ob ve Hakasya-Minusinsk bölgesinde karşılaştığı seramiklerin arasında farklılıklarına değinse de Batı Sibirya bölgesinin Geç Tunç Dönemi Karasuk kültürü çerçevesinde geliştiğini düşünmüştür. Grayaznov, Güney Sibirya ve Kazakistan bölgeleri için Minusinsk, Tomsk, Novosibirsk, Verhne Obsk, Doğu ve Merkez Kazakistan bölgelerinde çeşitli kültürlerin Karasuk kültürünün bir versiyonu olarak düşünmüştür[200]. Bilim dünyasında Gryaznov'un bu tezi kabul görmüştür[201].

Gryaznov ile aynı dönem çalışan Kiselev, Teplouhov ile aynı fikri savunmuştur. Kiselev, Kuzey Altay ve Minusinsk bölgesi arasında bulguların arasında farklılıklarına dikkat çekmiştir. Altaylarda, Karasuk kültürü oluşan yerlerde eski Andronovo kültürü hâkim olmuştur. Doğudan da diğer kültürlerin baskısı sonucu ortaya çıktığını düşünmüştür. Karasuk kültürünü M.Ö. 1200-700 yıllar arasında tarihlendirmiştir. Kiselev, Güney Sibirya tarihini eski dönem, Hun-Sarmat dönemi ve devletlerin kuruluş dönemi olarak üç kısma bölmüştür. Güney Sibirya Geç Tunç dönemi Karasuk dönemine ilişkilendirmiş. Batı Sibirya'nın Ob ve civarı Geç Tunç dönemi arkeolojik bulguların bölgede bulunan Andronova kültürüne Hakasya-Minusinsk bölgesinden Karasuk kültürüne mensup olan toplulukların göçü ve yayılış sonucu oluştuğunu düşünmüştür[202].

Gryaznov, Kiselev'ün Karasuk kültürüne güney – doğusundan başka kültürlerin etkisi altında kaldığı tezini reddetmiştir. O'na göre bir kültürün belirgin özelliklerini taşıyabilmesi onun en az kendisi kadar yayılmış ve güçlü, baskın bir kültür olması gerekmektedir. Bu anlamda bölgede bu tabire uyabilecek sadece Andronova kültürü söz sahibi olabileceğini düşünmüştür. Gryaznov, Karasuk kültürü terimini sadece Minusinsk bölgesi için değil Tomsk, Yukarı Ob, Novosibirsk, Doğu ve Merkez

---

199 Mihail Gryaznov, "Drevniye Kulturı Altaya",*Materyalı po İzuçeniyu Sibiri* 2,(1930): 3-12.

200 Gryaznov, "Drevniye Kulturı", 40-41.

201 Gleb Maksiminkov, *Problemı Hronologii i Kulturnoy Prenadnejnosti Arheologiçeskih Pamyatnikov Zapadnoy Sibiri,* (Tomsk: Tomsk Üniversitesi Yayınları,1970), 75-85; Anatoliy Martınov, *Voprosı İstorii Sibiri i Dalnego Vostoka,* (Novosibirsk: Sibirya Bölümü İlimler Akademisi Yayınları, 1961), 293; Tatyana Troitskaya, "Bronzovıy i Jeleznıy Vek Sibiri", *Drevnyaya Sibir*, 4 (1974): 32-47.

202 Sergey Kiselev, *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri,* (Moskova: SSCB İlimler Akademisi Yayınları, 1951), 156.

Kazakistan bölgeleri için Karasuk kültürü çemberi içinde Karasuk tipi kültürleri olarak adlandırmıştır. Gryaznov aynı zamanda Novosibirsk ve Yukarı Ob bölgesi Karasuk kültürüne mensup ayrı bir kabileler topluluğu olarak düşünmüştür. Tomsk, Yukarı Ob, Novosibirsk, Doğu ve Merkez Kazakistan bölgelerinde kültürün birbirine yakın ama komşu Minusinsk ve Doğu Kazakistan kültür tipine farklılık gösterdiğini savunmuştur.

M.P. Gryaznov Ob nehri civarında Karasuk Dönemi ve bir önceki Andronova Dönemi arkeolojik bulguları karşılaştırırken, yerli nüfusun kültürleri Andronova geleneği üzerinde geliştiğini, defin gelenekleri, seramik desenleri, süs eşyalarının benzerlik taşıdığını ifade etmektedir. Karasuk kültürün Sibirya'nın batı kısımlarına ilerleyerek burada maddi kültürler kendine özgü özellikler oluşturmuştur[203].

Uzun araştırmalar sonucu araştırmacılar, Güney Sibirya Geç Tunç Döneminde hâkim kültürün Karasuk kültürü olduğunu, kültürün merkezinin ise Hakasya-Minusinsk bölgesi olduğu kesinleşmiştir. Bunun yanında, Karasuk kültürünün Batı Sibirya orman-step kuşağına da Hakasya-Minusinsk merkezinden yayıldığını kabul etmişler. Karasuk öncesi Batı Sibirya'da hâkim olan Andronova kültürünü yaşayan toplumların üzerinde Geç Tunç Döneminde Karasuk kültürün etkisi olduğu kabul edilmiştir. Karasuk kültürünü ortaya çıkaran ve kültürle araştırmalar yapmış olan en önemli bilim adamları Teplouhov, Kiselev ve Gryaznov gibi arkeoloji dünyasının otoriteleri, Yenisey ve Ob nehirlerin arasında bulunan toplumların birbiriyle sıkı bağları olan toplumlar olduklarını düşünmüşlerdir. (Ek. Resim 15 ve Resim 16)

1.13. Geç Tunç Dönemi İrmenskaya Arkeolojik Kültürü

1955 yılında, Batı Sibirya'nın güneyinde araştırmalar yapan Natalya Lvovna Çlenova, Batı Sibirya Geç Tunç Dönemi bulgularını bir çatı altında toplayarak, Batı Sibirya orman-step kuşağında bulunan kültürün Karasuk kültüründen farklı olduğu kanısına varmıştır. O, Karasuk kültürü ve Batı Sibirya orman-steplerinde oluşan kültürlerin aynı dönemde oluşan iki farklı kültür olduğunu düşünmüştür. Karasuk kültürünün karakteristik özelliklerini sıralarken seramikler, defin gelenekleri ve süs eşyalarında Andronova kültürünün etkisi olmadığı, dolayısı ile Karasuk kültürü ile genetik bağın bulunmadığını savunmuştur. Batı Sibirya orman-step kuşağında ise

---

[203] Mihail Gryaznov, "İstoriya Drevnih Plemen Verhney Obi po Raskopkam Bliz Sela Balşaya Reçka", *Materyalı İssledovaniy po Arheologii SSSR*, 48 (1956): 36-41.

bulunan kültürde Andronova kültürünün etkisi bulunmuştur. Çlenova'nın yaklaşık olarak M.Ö. VIII. yüzyılda Batı Sibirya'nın orman-steplerinde oluşan kültürü "İrmenskaya" kültürü adı almasını teklif etmiştir. Çlenova, Batı Sibirya'da bulunan kültüre İrmenskaya adını veren Novosibirsk bölgesinde bulunan ve İrmensakya kültürüne ait ilk bulgular bulunan "İrmen I" yerleşiminden almaktadır[204]. Çlenova, Karasuk kültüründen ayırdığı İrmenskaya kültürünün sınırlarını Batı Sibirya'nın orman-step bölgesinde kuzeyde: Tayga kuşağın güneyi, doğuda: Urüp nehri, batıda: İrtiş ve İşim nehirlerin arası olarak sınırlandırmıştır. Kültürün oldukça homojen olduğunu, bazı bölgelerinde benzerlik gösteren değişik varyantların olabileceğini düşünmüştür. Bu benzerlik içeren kültürlerin Altay civarında "Bolşelojskaya"tipi ve Altayların kuzey batısına denk gelen "Rozanovskaya "tipi [205] olarak belirlemiştir.

Çlenova, İrmenskaya kültürü kronolojisini kısa tutarak etaplara bölmemiştir[206]. Çlenova'nın İrmenskaya kültürü kronolojik sınıflandırmayı farklı versiyonları konusunda sonuçları ilim dünyasında kabul görmemiştir. Çlenova, İrmenskaya kültürünün oluşumunun M.Ö. VIII-VII. yüzyıllar olduğunu ve Altay bölgesindeki kültürün varyantları için M.Ö. VI. yüzyıl olarak tarihlendirmiştir. Diğer araştırmacılar ise İrmenskaya kültürünün M.Ö. X-VIII. yüzyıllarda oluştuğunu düşünmüşlerdir[207].

İrmenskaya kültürüne akraba olan Merkez ve Doğu Kazakistan ile Altaylarda olan Karasuk Dönemi kültürlerin İrmenskaya kültürü ile akraba kültürleri olduklarını düşünmüştür. Çlenova Karasuk Dönemi kültürlerin ortak özellikleri Andronova kültürü üzerinde kurulan (kültürün baskın olduğu) ve Karasuk kültüründen etkisinde kalan kültürler olduğunu düşünmüştür[208]. Karasuk Dönemi kültürler terimini Çlenova tarafından kullanılmıştır[209]. Karasuk kültüründen etkilenen kuzeyde bulunan İrmenskaya,"Çerkaskulskaya", "Molçanovskaya" kültürlerini Karasuk tipi klasik

---

204 Natalya Çlenova "O kulturah Bronzovoy Epohi Lesostepnoy Zonı Zapadnoy Sibiri", *Sovetskaya Arheologiya*, 23,(1955): 55.

205 Natalya Çlenova, *Proishojdeniye Aboregenov Sibiri i ih Yazıkov,* (Tomsk: Tomsk Üniversitesi Yayınları, 1973), 209.

206 Natalya Çlenova, *Pamyatniki Kontsa Epohi Bronzı v Zapadnoy Sibiri,* (Moskova: Nauka, 1994), 24-28.

207 Çlenova , "O kulturah", 53

208 Çlenova, "O kulturah", 50-56.

209 Çlenova, *Hronologiya Pamyatnikov,* 131–135.

Karasuk kültüründen ayıran özellik Andronova kültürünün etkisinde kalmış olmalarıdır[210].

Çlenova, Karasuk kültürünün kuzeyde bulunan versiyonların güney-doğuda kuzey Altay ve Altay dağları civarında kültürler, güney-batıda "Bolşelojskaya" kültürü, kuzey-batıda ise "Rozanovskiy" versiyonları Karasuk tipi kültürleri olarak belirlemiştir. Çlenova Karasuk ve Andronova kültürün genetik bağları olmadığını fakat Karasuk tipi kültürlerinin kuzeyde oluşan kültürlerin Andronova temeli üzerinde oluştuğunu düşünmüştür[211].

Çlenova'nın tarafından İrmenskaya kültürünü Karasuk kültüründen ayırdığı tarihten beri İrmenskaya kültürü etrafında onun kronolojik ve genetik tanımlaması üzerinden tartışmalar devam etmektedir. Araştırmacılar aynı kaynakları kullandıkları halde farklı sonuçlara ulaşmaktadırlar.

Herşeye rağmen araştırmacılar zamanla İrmenskaya kültürü terimini, kültürün Andronova ve Andronoid kültürleri mensubu olan toplulukların üzerinde Karasuk kültürünün etkisi olduğu tezini kabul etmişlerdir. Kültürün üzerinde Karasuk etkisinin ne derece etkili olduğu konusunu da tartışmalar günümüzde de devam etmektedir[212].

V.İ.Molodin tarafından İrmenskaya kültürü geç dönemi yerleşim ve seramikler üzerinde yaptığı araştırma Geç İrmenskaya kültürü olarak adlandırmıştır[213]. Bu Geç İrmenskaya kültürünü İrmenskaya kültüründe Bolşereçenskaya kültürüne geçiş ve M.Ö. VIII. yüzyıl sonu olarak tarihlendirse de Çlenova bu fikri kabul etmemiştir[214].

Kendisi İrmenskaya ve Bolşereçenskaya kültürleri arasında olan geçiş dönemi için Geç İrmenskaya kültürü terimi hatalı olacağını, Bolşereçenskaya kültürü seramiğin İrmenskaya kültürü ortamında oluştuğunu,[215] bu sürecin başka kültürün oluşması için

---

210 Natalya Çlenova, "Karasukskiye Kulturı Sibiri i Kazahstana i ih rol v Kimmeriysko-Karasukskom Mire (XIII-VII. Vek Do Naşey Erı)",*Sibir v Proşlom, Nastoyaşem, Buduşem,* 3(1981): 18.

211 Çlenova,"Karasukskiye Kulturı", 17-19.

212 Tatyana Troitskaya, *Bronzovıy i Jeleznıy Vek Sibiri. Drevnyaya Sibir*, (Novosibirsk: İlimler Akademisi 1974), 32-46.

213 Veçaslav Molodin vd, *Çiça-Gorodişe Perehodnogo ot Bronzı k Jeleznomu Vremeni v Barabinskoy Lesostepi*, (Novosibirsk: İnsitut Arheologii Yayınları, 2009), 68-69.

214 Çlenova, *Pamyatniki Kontsa,* 9-36.

215 Çlenova, *Pamyatniki Kontsa,* 9.

yeteri kadar uzun olduğunu, dolayısıyla İrmenskaya kültürü, erken ve geç dönem olarak ayırmanın hatalı olduğunu savunmuştur[216].

Batı Sibirya metal çağları araştıranlar, Geç Tunç Dönemi Batı Sibirya ve Ural dağların doğu etekleri bölgesi, orman–step kuşağı için Mejovo - İrmenskaya arkeolojik katmanı olarak adlandırmışlardır. Geç Tunç Döneminde bölgede hâkim olan iki büyük kültürün Ob-İrtiş nehirleri arasında İrmenskaya kültürü ve Zauralye bölgesinde "Mejovskaya" (Mejovskaya kültürü doğrudan "Andronoyid kültürlerin" devamcısı olduğu bilinmektedir) arkeolojik kültür katmanı olarak belirlemişlerdir.

Günümüzde iki yüzden fazla İrmenskaya kültürü yerleşimi ve yaklaşık sekiz yüz kadar mezar bilinmektedir[217]. Batı Sibirya Geç Tunç Döneminde hâkim olan İrmenskaya kültürün genetik aidiyeti konusunda araştırmalar devam etmektedir. Araştırmacıların büyük bölümü İrmenskaya kültürü oluşumunda Andronova kültürün genetik etkisi olduğun da hemfikir olup, fakat Andronova kültürünün etkisi doğrudan ya da dolaylı olduğu ya da başka kültürler vasıtasıyla olduğu henüz çözümlenmiş değildir. Bize göre ise Geç Tunç Döneminde Güney Sibirya'da oluşan Karasuk kültürünün batı bölgelere yayılmasıyla birlikte, Andronova katmanı üzerine gelerek İrmeknskaya kültürünü oluşturmuştur.

1.13.1. İrmenskaya Arkeolojik Kültürü Yerleşimleri

İrmenskaya kültürü yerleşim yerlerini en kapsamlı şekliyle araştıran arkeolog M.P. Gryaznov tarafından "İrmen I" yerleşimi, arkeolog V.İ.Matveyev tarafından "Bıstrovka 4" yerleşimi ve Ye. A.Sidorova tarafından "Milovanovo 3" yerleşimleri incelenmiştir.

M.P. Gryaznov, orman-step bölgesinin nüfusu etnografisi (ev eşyaları, alet ve süs eşyaları, süsleme sanatı) step bölgesi Karasuk toplumundan biraz farklı olup, ekonomileri ve günlük hayat tarzında hiçbir farkın olmadığını belirlemiştir[218].

Diğer araştırmacılar ise İrmenskaya kültürüne ait yerleşim yerlerini iki gruba ayırmışlar. Batı grubu yerleşimleri (Orta İtriş ve Baraba bozkırları) ve doğu grubu

---

216 Çlenova, *Pamyatniki Kontsa,* 28.

217 Mihail Kosarev, *Epoha Pozdney Bronzı i Pedehodnoye Vremya ot Bronzovogo Veka k Jeleznomu,(Moskova: Nauka, 1981)*289; Vladislav. Mogilnikov, *Epoha Bronzı Lesnoy Polosı SSSR, Arheologiya SSSR,* (Moskova: Nauka 1987), 289,314.

218 Mihail Gryaznov, "K Voprosu o Kulturah Pozdney Bronzı v Sibiri", *Kratkiye Soobşeniya İnstituta İstorii Materyalnoy Kulturı,* 64 (1956): 27-42.

yerleşimleri (Yukarı Ob ve Kuznetsk havzası) olarak ikiye bölmüşlerdir. Yerleşimler genelde büyük nehirler kenarlarındaki yüksek teraslarda bulunmuşlardır. Nehir kıyısında bulunan yerleşim yerleri az ya da çok derece su ile tahrip edilmiştir. Bu nedenle yerleşimlerin gerçek alanları hakkında bilgi vermek çok zordur. Çoğu yerleşim yeri tahkim edilmiş değildir. Savunma hendeği ve surlar sadece "Baturin-1" (Ob Nehri üzerinde) ve "Kargat-6" (Baraba bozkırleri) yerleşimlerde bulunmuştur. Hendek ve surların bulunması, olası bir düşman saldırısından kendini koruma ihtiyacından doğmuş bir gereklilik olduğu düşünülmektedir. "Milanovo -3" yerleşiminde 15 tane ev ve bir tane kısmen olan atık çukuru açılmıştır. Tahminlere göre bu yerleşim yeri ortalama 200 ile 300 yıl kadar faal olmuştur. "Bıstrovka-4" yerleşiminde 5 ev ve "zolnik" atık çukurun bir kısmı açılmıştır. Evler yarı toprak zeminli, ağaç yapı evlerdir."İrmen-1" yerleşiminde evlerin yapıldığı tomruk izleri (çukurları) net bir şekilde tespit edilmiştir. Ev şekli, yapılışı ve zaman içinde neme dayanamayan çürümüş kütüklerin tamirat gördüğü ortaya çıkmıştır. Bu evlerin kullanım süresi yaklaşık 30 ile 50 yıl arasında olmuştur. Ağaç konstrüksiyon evlerin boyutları 42 ile 400 m^2 arasında olduğu tespit edilmiştir. Alanı büyük olan evlerin ana bölüm ve ana bölümün etrafında bulunan bölüm olmak üzere iki bölümden oluştuğu tespit edilmiştir. Ana dikdörtgen şeklinde olan bölümde insanlar yaşadığı, ikinci bölümde ise, birinci bölümün etrafında bulunan hayvanların barındığı bir bölümdür. İnsanların kaldığı ana bölümün köşelerinde ağır uzun ağaç direk izleri bulunmuştur. Benzer izlere hayvanların barındığı bölümde de rastlanmıştır. Fakat bu direklerin ana bölümün direklerinden daha kısa olduğu tespit edilmiştir. Bu direklerin üzerine yatay şekilde üst üste tomruklar yatırılıp duvar örülmüştür.

Diğer ağaç yapı evlerin (srub-ağaç kütükten yapılmış çeşitli konstrüksiyonlar) 100 ile 170 m^2 boyutunda dörtgene yakın şekilde olan evler, köşe direklerin olmadığı, duvarlar ise kalın ağaç parçaların üst üste bindirerek ve üstte doğru çatı kısmı piramit şeklini aldığı düşünülmektedir. Ev içi şekil açısından yine insanların yaşadığı ana bölüm ve onun çıkışa yakın kısımda hayvanlar barındığı bölüm bulunmaktaydı. Evin içinde genelde bir ya da iki ocak bulunmaktaydı. Kullanım süresi biten ocakların üstü toprakla kapatılmaktaydı. İrmenskaya kültürü insanın yaşadıkları evin hemen yanında boyutları daha küçük müştemilat odaları bulunmakta; bu müştemilat odaların içinde ocaklar bulunmamaktaydı. Yarı topraklı evlerin içinde birçok irili ufaklı değişik formlarda

çukurlar bulunmuştur. Dörtgen olan 0,4 m derinliğinde olan çukurun içinde ateşten çatlamış büyük boyutlu taşlar bulunmuştur. Muhtemelen bu taşlar su ya da yemek gibi gıdaları ısıtmak için kullanılmıştır. Evlerinin içinde duvarlara yakın toprak yükseltilere (muhtemelen yatak olduğu düşünülmektedir), evlerin altında küçük çocuklara ait definlerine rastlanmıştır[219].

Toprak temelli olan alanı 110 m^2 ve daha büyük evler muhtemelen kış aylarında hayvanlarla birlikte barındırmak için yapılmıştır. İrmenskaya kültürünün temel ekonomileri hayvancılık olmuştur. Kazılar sırasında yerleşimlerin çeşitli yerlerinde derin olmayan çukurlarda inek, koyun, at gibi hayvanlara ait kemiklere rastlanmıştır. Kemikten yapılmış ok uçları, delici aletler, öküz ve at çene kemiğinden yapılmış değişik el aletleri ve taş değirmenleri bulunmuştur. Tahıl öğütme aletlerının bazı bölümleribulunduğundan, ikincil uğraşların tarım olduğu düşünülmektedir. İrmenskaya kültürü insanlarının hayvancılık dışında, diğer uğraşlarının tarım olduğu düşünülmektedir. Yerleşim yerlerinde tohum öğütme değirmenleri bulunmuştur[220].

"Kargat-6" yerleşiminde toprak zeminli birbiriyle dar koridor bağlantılı olan dört odalı ev bulunmuştur. Kış aylarında bir kısım odalarda insanlar diğerinde ise hayvanlar barındığı düşünülmektedir. İrmenskaya kültürüne ait bir evin içinde kuyu bulunmuştur. Muhtemelen kış aylarında nehirler donduğunda buradan su temin edilmekteydi[221].

Nehirler ve su kenarlarında yerleşimleri bulunan İrmenskaya kültürü insanının, temel ekonomileri yerleşik ve yarı yerleşik hayvancılık olmuştur. Zaman zaman hava şartları ekonomilerini olumsuz etkilese de en kurak olduğu dönemlerde bile insanlar yaşamaları için ihtiyaç duydukları besine ulaşmışlardır. Özellikle Batı Sibirya Baraba steplerinde bulunan kaliteli ve bol ot çeşitleri hayvanların besin değeri yüksek kalorili süt, et, yağ ve peynir üretimini sağlamıştır. İnsanların diğer besin kaynaklarını yaz aylarında toplamacılık, balıkçılık ve avcılık yaparak sağlamaktaydı. Yazın toplanan ve biriktirilen besinler kışın tüketilmiştir. İrmenskaya kültürü insanın hayat standardı yaklaşık 500 sene boyunca yüksek kalitede ve konforlu bir şekilde sürmüştür[222].

---

219 Aleksey Matveyev, *İrmenskaya Kultura v Lesostepnom Priobye*, (Novosibirsk: Novosibirsk Üniversitesi Yayınları,1993), 16-82; Çlenova, *Pamyatniki Kontsa,* 16-25.

220 Gryaznov, *K Voprosu*, 27-42.

221 Troitskaya, *Arheologiye Zapadno,* 47.

222 Veçaslav Molodin, "Etnokulturnaya Mozaika v Zapadnoy Barabe (Epoha Pozdney Bronzı-Perehodnoye Vremya Ot Epohi Bronzı k Jeleznomu Veku XIV-VIII veka do Naşey Erı", *Arheologiya, Etnografiya i Antropologiya Yevrazii*, 4/60 (2014): 57-62.

Yerleşim yerlerinde tahkem, hendek, sur gibi düşmandan korunma amaçlı güçlendirmelere rastlanmaması ayrıca bir sonraki Erken Demir Çağında geçişte İrmenskaya kültürü akraba kültürlerin ortaya çıkması, genetik olarak yakın halkların olduğunun göstergesidir. Araştırmacılar İrmenskaya kültürü sıkıntısız ve felaketler olmadan Erken Demir Çağına evrildiğini düşünmektedirler. İrmenskaya kültürü genetik olarak akraba toplumlarda Erken Demir Çağında devam ettirmiştir. (Ek.Resim17)

1.13.2. İrmenskaya Arkeolojik Kültürü Seramikleri

İrmenskaya kültürü kazı çalışmaları esnasında, en sık rastlanan malzemelerden biri de seramiklerdir. Araştırmacıların tespitlerine göre, İrmenskaya kültürü seramiğinin hammaddesi iyi elenmiş ve içine organik maddeler katılmıştır. Seramik kapların yüzeyleri pürüzsüzleştirilmiş, bazen parlatılmıştır. Yerleşim yerleri ve mezar seramikleri arasında boyut farkları olmakla birlikte seramikler şekil itibariyle üç gruba ayrılmıştır.

Birinci grup- seramikler en yaygın şekli alt kısmı tabanlı düz olan seramiklerdir. Bu seramiklerin boyutları farklı olmakla beraber, belirgin hatların olmadığı, seramiğin ağız kısmının düz ya da dışa doğru kıvrılmış olduğu görülmektedir. Bu seramikler gündelik hayatta kullanılmış olan kaplardır. Bu seramiklerde yemek saklamak ya da yemek pişirmek için kullanılmıştır.

İkinci grup – seramik kapların genişliği yüksekliğinden daha büyük kaplardır. Bu seramik kapların boyutları küçüktür, düz ya da yuvarlak tabanlı olabilmektedirler. Bu tip seramiklerin bazılarında boyun kısmı bulunmamaktadır. Bu tip seramikleri günlük hayatta kullanmışlardır.

Üçüncü grup seramikler ise boğazı dar, geniş gövdeli, tabanı düz olan alçak sürahilerdir. Bu kaplar muhtemelen sıvıları saklamak için kullanılan kaplardır. Bu grup kapların deseni kesilerek yapılmıştır. Kapların desenlerini üst kısmında geometrik şekillerden ibarettir. Genelde içi doldurulmuş üçgenler, eşkenar dikdörtgenler ve kalın çizgiler olarak yapılmıştır. Desen şeritleri birbirinden düz yatay çizgiler, basmalı çukurlar ve boncuk şeklinde "inci" adı verilen süslemeler de ayrılmıştır[223].(Ek.Resim18)

[223] Veçaslav Molodin, *Baraba v Epohu Bronzı,* (Novosibirsk: Nauka, 1985), 125.

1.13.3. Karasuk ve İrmenskaya Arkeolojik Kültürlerin Seramiklerini Birbirinden Ayıran Özellikler

Karasuk kültürü seramiklerin en belirgin özelliklerinden biri seramik kapların tabanlarının yuvarlak (yarı küre) şeklinde olmasıdır. Seramik kapların yüksekliği ile genişliği arasında genelde fark bulunmamaktadır. Aynı boyutlardadır ya da seramik yüksekliği kabın çapından daha az olabilmektedir. Kapların yüksekliğinin çapından daha fazla olduğuna az rastlanmıştır. Kapların desenleri çoğu zaman keskin aletle çizerek yapılmıştır; çok az sayıda ufak çukurlar şeklinde desenlere rastlanmıştır. Desenlerde, içi çizgilerle doldurulmuş üçgenlere, daha az dikdörtgen ve eşkenar dörtgenler ile damla şeklinde desenlere rastlanmıştır. Karasuk kültürü seramiği kaliteli işçiliği ve iyi termal işlemden geçirilmiş kaplardır. Karasuk kültürü seramikler yekpare hamur parçasından yapılmış olup, duvarları ince ve baştan aşağıya aynı kalınlıkta olmaktadırlar. Ağız kısmı bitiş çizgisinde dışa doğru kıvrılmıştır. Seramik kapların bitiş noktasında, ağız kısmı rastgele kesilmiş kenarlara hiç rastlanmamıştır.

Karasuk kültürü ile ilgili araştırmalar ve kazılar çoğaldıkça Karasuk kültürü terimi Altay, Tomsk ve hatta Merkez Kazakistan bölgesi için de kullanılmaya başlanmıştır. Fakat araştırmacılar zamanla bu bölgeler kültüründe bazı ayrımlar fark ederek Minusinsk havzası Karasuk kültürü ve Altay bölgesi Karasuk kültürü olarak onu ikiye ayırmışlardır. Altay bölgesinde Karasuk kültürüne ait seramikler tabanı düz ve şekil itibariyle Andronova kültürü ile bazı benzerlikler göstermekteydi. Altay bölgesi seramiklerin deseni ise Minusinsk havzasındaki desenlere benzerlik göstermektedir[224]. Arkeolog Gryaznov, Altay Karasuk kültürüne ait desenler aynı zamanda Andronova kültüründe rastlanan desenlerle de benzerlik gösterdiğini bilirtmiştir[225]. Benzerlikler içinde, seramiklerde şeritler, seramik kapların içten bastılarak yapılmış "inciler" ya da bilye şeklinde desenler, çapraz çizikler, çimdik şeklinde desenler Altay Karasuk kültüründe de rastladığını bilirtmiştir.

Böylece, İrmenskaya kültürü seramiklerinin Minusinsk havzası seramiklerle farklı olduğu ortaya çıkmıştır. Batı Sibirya İrmenskaya kültürü seramik kapların göze çarpan en önemli özelliklerden biri tabanların düz olmasıdır; fakat Batı Sibirya orman-

---

224 Mihail Gryaznov, *Drevniye Kulturı Altaya, Materyalı po İzuçeniyu Sibiri,* Cilt II, (Novosibirsk: Obşestvo İzuçeniya Sibiri Yayınları, 1930), 11.

225 Mihail Gryaznov, "Pamyatniki Karasukskogo Etapa v Kazahstane", *Sovetskaya Arheolpgiya* 16 (1952): 152.

step kuşağında yuvarlak tabanlı kaplar da istisna değildir. Örneğin İrmenskaya kültürü adını da aldığı "İrmen I" yerleşiminde tabanları yuvarlak olan seramikler bulunmuştur. Fakat bu yuvarlak tabanlı seramikler, Minusinsk ve Altay Katasuk seramiklere kıyasla boyut oranları farklıdır. İrmenskaya kültüründe seramiklerin uzunluğu kabın genişliğinden neredeyse iki kat azdır, tabanları düz ve geniştir. Minusinsk Karasuk kültürüne ait seramiklerde Andronova kültüründe görülen meandr deseni, seramik kabın içinden baskılayarak inci şeklinde desenlemeler, üçgen damgalar, ya da "balıksırtı", kesilmiş veya taraklı usulle yapılmış desenler Minusinsk havzası Karasuk kültüründe bulunmamaktadır[226].

İrmenskaya kültürü Karasuk kültüründen tamamen ayıran arkeolog Çlenova, İrmenskaya kültürü seramiklerinde Andronova kültüründe bulunan benzer özelliklerini sıralamıştır. O'na göre kültürün seramikleri genelde tabanlarının düz, duvarlarının alttan üste doğru kalınlaştığını, seramiklerin deseninin balıksırtı şekli üçgeni andıran iki kanatlı deseni olduğunu, zikzak deseni Andronova kültürü seramiklerin üzerinde meandr deseniyle birlikte kullanmış olduğunu ifade etmiştir. İrmenskaya kültürüne ait olan desen ince kamış dalı ile yapılmış yuvarlak baskılar ve diğer desenler Andronova kültüründe bazı yerleşim yerlerinde rastlanmıştır.

İrmenskaya kültürü seramik kapları hamur şeritleri bir araya getirme tekniği kullanılmıştır. "İrmen. I" yerleşiminde bulunan seramiklerinin üzerinde yatay düz çatlaklar tespit edilmesi üzerine, taban kısmının ayrı bir şekilde hazırlandığı tahminleri getirilmiştir. Bazı İrmenskaya kültürü seramiklerinde kalın taban ve seramiğin ağız kısmı düz şekilde kesilerek tamamlanması da yine Andronova kültürü etkisinde olduğunu ifade etmiştir[227].

Çlenova, Altay Karasuk kültürü ile Minusinsk havzası Karasuk kültürü arasında benzerlik olduğunu belirlemiştir. Fakat Tomsk ve Novosibirsk bölgesi Karasuk kültürlerinin ancak Altay Karasuk kültürüne yakınlık gösterdiğini ama Minusinsk havzası Karasuk kültürüne uzak olduğu savunmuştur. Bunun yanında, Merkez Kazakistan, Tomsk ve Novosibirsk kültürlerinin yine de Karasuk "Tipi" kültürler olduğunu fakat asıl Minusinsk ve Altay Karasuk kültürlerinden farklı olduğunu

---

226 Aleksey Matveev, *İrmenskaya Kultura v Lesostepnom Priobye, İstoçniki. Problemı Periodizatsii i Hronologii, (*Novosibirsk: Novosibirsk Üniversitesi Yayınları, 1993), 101-104.

227 Matveev, *İrmenskaya Kultura,* 110.

belirtmiştir. Çlenova Altay bölgesi, Minusisk havzası, Merkez Kazakistan kültürlerin özellikleri birbirinden farklı olduklarını ve tek bir kültür adı altında taşıyamayacaklarını düşünmüştür[228].

Son dönem araştırmalar Batı Sibirya'da İrmenskaya kültürü dönemin tek kültür değil aynı dönem içinde kendisine yakın en az üç akraba kültür ile bağlantılı olduğunu yönünde fikirler ortaya çıkmıştır. Merkez Kazakistan'daki "Dandıbay ve Begazı" kültürü, Doğu Kazakistan ise kültürün örnekleri "Malokrasnoyarka" , "Meçet" ve "Kanay" gibi yerleşimleri ayrıca Karasuk Dönemi Altay grubunu Batı Sibirya'da İrmenskaya ile ilişkilendirmişler. İrmenskaya kültürü üzerinde Andronova kültürü güçlü etkisi olduğundan "Karasuk Dönemi İrmenskaya kültürü" olarak adlandırmışlar[229]. Böylece Karasuk kültürünü "Karasuk Dönemi Kültürleri" şeklinde bölgeler ve parçalar haline ayırarak yeni kültürler oluşturmuşlardır. Bu yeni kültürlere yeni adlar vererek, etki alanlarını genişletmişlerdir. Akabinde bölgenin en etkili kültürlerini kuzeyli kültürler gibi göstererek, Karasuk etkisini hiçe saymışlardır. Bununla birlikte birçok diğer kültürlerin etnik aidiyeti konusunda bir daha karmaşıklığa sürüklemişlerdir. Karasuk kültürünün bölünmesiyle birlikte kültürün yayıldığı noktalarından ziyade daha çok sınırların nerede bittiğini vurgulamışlardır. Kültürün oluş ve bitiş noktasını sadece Minusinsk havzasıyla sınırlandırmışlardır.

1.13.4. İrmenskayaArkeolojik Kültürü Defin Gelenekleri

Araştırmacılar Geç Tunç Dönemi İrmenskaya kültürü Batı Sibirya bölgesinde defin geleneklerini ve kültürel verileri bir araya getirerek temel özelliklerini ortaya çıkarmışlardır. Sistemli ve ayrıntılı analiz sonucunda hem genel hem yerel özellikler hakkında bilgi verilmişlerdir[230].

İrmenskaya kültürü yayılma alanlarında defin gelenekleri oldukça homojen ve standart özelliklere sahiptir. İrmenskaya kültürü yayılıldığı alanın kuzey bölgelerinde yakılma geleneği görülürken, Baraba steplerin güney kısmında bu gelenek yok denecek sayıda rastlanmaktadır. Baraba steplerinde ölüyü defin geleneği yaygınken, cesedi yakma geleneği yüzdesi %4 olarak kayda alınmıştır. İrmenskaya kültürü yakılma

228 Çlenova, "O Kulturah" , 38-57.
229 Çlenova, "O Kulturah", 54.
230 Dmitriy Savinov ve Vladimir Bobrov, *Devniye Kulturı Altaya i Zapadnoy Sibiri*, (Novosibirsk: Nauka, 1978), 47-62.

geleneği yanı sıra cesedi belli bir süre sonra (ikinci kez defnetme ya da cesette sadece kemikler kaldıktan sonra defin geleneği) defin geleneği görülmüştür[231].

Arkeologlar, İrmenskaya kültürünün yayılma alanını iki bölgede değerlendirmişlerdir. Batı Sibirya'nın güney-batı bölgesi yani Omsk İrtiş nehri civarı, Baraba stepleri, Ob civarı Barnaul yakınları ile Batı Sibirya kuzey doğu bölgesi yani Ob civarı Tomsk ve Novosibirsk ve Kuznetsk havzası olarak ifade etmişlerdir. Araştırmacıların kültürü iki alana ayırmalarının sebebi bölgelerin doğa ve iklim koşulların farklı olmasıdır. Bir taraftan bozkır kuşağın kuzeyi, diğer taraftan tayga kuşağının güneyinde olan doğa ve iklim şartları, hem kültürün tamamında hem defin geleneklerinde bazı farklılıkları meydana getirmiş olabileceğini düşünmüşlerdir[232].

İrmenskaya kültüründe defin geleneği mezarlarını yüksek olmayan kurganlarda yapılmışlar. Ölüyü sağ tarafına yatırarak, dizlerini öne doğru bükülmüş, kafası güney yönüne bakacak şekilde defnetmiştir. Bölgeye bağlı olarak mezarların içinde taş ya da ağaç konstrüksiyon yapılmış ve üstü kapatılmıştır. Bazı mezarlarda bronz süs eşyaları bulunmuştur. Özellikle bu kültüre ait olan süs eşyaları (çivi şeklini andıran kolyeler ve bileziklerdir) bulunmuştur. Mezarların yarısına yakınında ölü ile birlikte gömülen hiç eşya bulunmamıştır. Ölü ile birlikte gömülen envanter genelde seramik kaplardır. Bu kaplar dışında bazen hiç eşya bırakılmamıştır. Bazı mezarlarda el aletleri de rastlanılan envanterlerden biridir[233].

Ölüler bazen tek bazen toplu halde gömülmüşlerdir. Bazen ikincil (sadece kemikler kaldıktan sonra) gömülmeler ve istisna olarak yakılma geleneğine rastlanmıştır. "Juravlevo 4" ve "Kamen 1" mezarlarında mezar üstünü toprakla kapatılarak, mezar üstü kurgan oluşturulmuştur. Bazı yerlerde mezarın etrafında dörtgen ya da çember şeklinde derin olmayan hendekler yapılmıştır. Yaklaşık çapı 10 m olan hendeklerin içinde dünya yönleri işaretlenmiştir. Çemberin içinde ya da mezar yerinin bizzat içinde birçok irili ufaklı çukurlara rastlanmıştır. Çukurların içinde çeşitli tahıl tohumları ya da İrmenskaya kültürüne ait seramikler bulunmuştur.

231 Çlenova, "O Kulturah", 56.

232 Olga Novikova ve Aleksandr Dudko, "Ritualnıye Kompleksı na Kurgannıh Mogilnikah İrmenskoy Kulturı", *Vestnik Kemerovskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, Cilt 6, 2 (2015): 131-135.

233 Molodin, *Baraba v Epohu,* 117.

İrmenskaya kültürü insanların mezarlarını kendi yerleşimlerine yakınına yapmışlardır[234]. İrmenskaya kültüründe insan ölümünden sonra mezarların üzerinde kurgan oluşturmak geleneklerinden biriydi. Kurganların şekilleri toprak yığınları yuvarlak şekilde yapmaktaydı. Kurganların içinde ya bir kişiye ait ya da toplu mezarlar bulunmuştur. Toplu mezarların içinde gömülenleri yan yana yerleştirmişlerdir. İrmenskaya kültürü yayıldığı alanda mezarların içinde bölgeye göre duvarları ağaç kostrüksyon yapılmış ve üstü kapatılmıştır. Baraba bozkırlerinde bu gelenek çok az gürülmüştür. Mezarların büyük çoğunluğu dikdörtgen olduğu, aynı zamanda tekli ve büyük çoğunluğunda ölünün yanına kurban edilmiş hayvanlara ait kemiklere rastlanmamıştır. Bazı mezarlarda mezar içi ateş ile yakılmıştır. İrmenskaya kültürün mezar içi ateş kültü bazı bölgelerde rastlamak mümkündür[235].

Erkek, kadın ya da çocuk mezarlarında ayrım yapmadan bırakılan envanter çeşitleri birbirine benzerlik göstermektedir: Seramik kaplar, tunç süs eşyaları ve iş el aletleridir. Aynı şekilde mezar içi yapıların (ağaç konstrüksyon v.s) da cinsiyet ve yaşa ayırmaksızın eşit miktarlarda görülmüştür. Bayanlara ait olan süs eşyası Kuznetsk havzası ve yukarı Ob civarında mezarlarda sık görülürken Baraba orman-steplerinde azalmaktadır[236].

İrmenskaya kültürü insanının ekonomilerinde en önemli uğraşı hayvancılık olmuştur. Hayvanlarını yılın büyük bölümünü yaylaklarda otlatıp, sürülerinde koyun, kuzu, inek ve at bulunmaktaydı. Attan sadece binek hayvanı olarak değil atın etinden de faydalanmışlardır. Küçükbaş hayvan yetiştiriliciliği birinci sıradayken, büyükbaş hayvanlar ikinci sırada yer almaktaydılar. Hayvancılık dışında iyi derecede ok ve yay kullanarak yaban hayvanlarını avlamışlar. Kürklü küçük tilki, samur, sansar gibi yaban hayvanlarına tuzaklar kurup kürklerini kullanmışlardır. Bölgede bulunan çok sayıda nehirlerden balık tutmuşlardır. Evlerin yanlarında bulunan atık çukurları kalıntılarında, avladıkları ve yemek olarak kullandıkları genelde büyük balıklara ait kemiklere

---

234 Mihail Kosarev, *Bronzovıy Vek Zapadnoy Sibiri*,(Moskova: Nauka,1981), 172-180; V.İ.Matüşenko, *Drevnyaya İstoriya Naseleniya Lesnogo i Lesostepnogo Priobya (Neolit iBronzovıy Vek)* ,(Tomsk: Tomsk Üniversitesi Yayınları, 1974), 196.

235 Sergey Kovalevskiy, "O Verovaniyah i Obryadah İrmenskogo Naseleniya", *Narodı i Religii Yevrazii,* 9/9, (2007): 30-42.

236 Molodin, Baraba *v Epohu*, 125.

rastlanmıştır. Bu tür balıkları avlayabilmek için sadece ağ değil özel zıpkınları da kullandıkları düşünülmektedir[237].

Batı Sibirya bölgesinde Andronova kültürü ve Geç Tunç Dönemi kültürleri osteolojik (kemik bilimi) kalıntılar ve arkeolojik bulgular sayesinde, Tunç Çağında Andronova ve İrmenskaya kültürü nüfuslarının ekonomilerinin hayvancılığa dayandığı bilinmektedir. Orta Tunç Çağında bu toplumlar hayvanlarını küçük sürüler halinde yerleşimlere uzak olmayan yerlerde (2-3 km civarında) yetiştirerek bir nevi mera hayvancılığı yapmışlardır. Sürüde hayvan sayısının artması ile birlikte, daha geniş yaylak alanlara ihtiyaç duyulmuştur. Yerleşim yerleri birbirinden uzaklaşmış ve hayvan otlatma alanları yerleşim yerlerine yaklaşık 10 km civarına uzaklaşmıştır[238].

Güney bölgelerinden küçükbaş hayvan yetiştirirken, Batı Sibirya kuzey bölgelerinde büyük baş hayvanı yetiştiriliciliği artış göstermiştir. Andronova kültürün yayıldığı alanın kuzey bölgelerinde büyük baş hayvanın yüzdesinin artmasını ekolojik veriler de desteklemektedir.

Batı Sibirya kuzey bölgelerinde tüketici (avlayıcı ve balıkçılık yapan) toplumlar orman ve tayga bölgelerinde geyik, karaca gibi hayvanları hatta son toynaklıları yaban at ve vizon hayvanları avlamıştır. Zamanla Andronova kültürünün kuzey bölgelerine ilerlemesi bölgedeki tunç kullanımını artırmış ve hayvancılığı yaygın hale getirmiştir. Andronova toplumu Batı Sibirya'nın kuzeyine doğru ilerledikçe, gelişmiş hayvancılık ekonomileri sayesinde buradaki toplumlar hem daha önce hiç bilmedikleri teknoloji ile tanışmış hem elde ettikleri süt ürünleri ve et miktarı artışı ile birlikte, bölgede nüfus artışına neden olmuştur. Demografik patlamalar üretim ekonomilerin devam etmesi için, yeni mera alanlarına ihtiyaç duyulmuştur. Buna iklim değişimleri de eklenince göçler kaçınılmaz olmuştur[239].

Bölgede büyük gelişmelerin olduğu dönemler literatürde "geçiş dönemleri" olarak bilinmektedir. Batı Sibirya'da geçiş dönemleri sırasıyla Neolitik, Tunç ve Demir Çağlarda olmuştur. Geçiş dönemlerinde iklim değişimleri ve demografik patlamalar meydana gelmiştir. Bölgeye Güney Sibirya'dan gelen yeni nüfus beraberinde yeni teknolojilerin getirmişlerdir. Geldikleri bölgede yeniden demografik patlama yaratarak

237 Molodin, *Baraba v Epohu,* 135-140.
238 Potemkina, *Bronzovıy Vek,* 225.
239 Mihail Kosarev, *Zapadnaya Sibir v Drevnosti*, (Moskova: Nauka, 1984), 243.

yeni alanlara yayılmaya devam etmişlerdir. Geç Tunç Dönemi yaklaştıkça yayılma alanı olabilecek en kuzey bölgelere kadar yayılmış; öyle ki daha kuzeye ilerleyecek alan kalmamıştır. Kuzey bölgelerde uğraştıkları hayvancılık için iklim şartları ve tayga kuşağında olan bataklıklar hayvancılık için elverişli değildi. Kaldı ki kuzey bölgelerde avcılık ve balıkçılık (tüketici ekonomiye mensup) yapan nüfus sıklığı buraya yerleşmeyı uygun kılmamıştır. Kuzeye doğru ilerledikçe mera hayvancılığı azalarak tarım önem kazanmaya başlamıştır[240].

M.Ö. VIII. yüzyılda yeniden iklim değişimlerinin baş göstermesi kuraklık ve ekolojik kriz sonucu Tunç Dönemin bitmesine Demir Çağı başlamasına neden olmuştur. Tunç Çağı Döneminden kalmış olan hiçbir kültür bir sonraki Demir Çağında varlığını sürdürememiştir. Hatta ara kültürlerin büyük bölümü Demir Çağının gelmesiyle birlikte yok olmuştur [241]. Batı Sibirya'nın güney doğu ve doğu bölgelerinden yeni göç dalgası Demir Çağını başlatmıştır. Batı Sibirya İrtiş, İşim, Tobol nehirleri cıvarı, Baraba bozkırları, Kuzey Kazakistan bölgesi yeni göçleri alarak burada Sargatskaya kültürü oluşmuştur.

---

240 Pavel Kosintsev, *Migratsii v Drevnosti: Tipologiya i Klasifikatsıya, Paleodemografiya i Migratsıonnıye Protsesı v Zapadnoy Sibiri v Drevnosti i Srednevekovye*, (Barnaul: İlimler Akademisi, 1994), 10-12.

241 Lionid Pogodin, *Perehodnıy Period (K Voprosu o Migratsıyah v Lesostepnom Priirtışye v I tısyaçeletye do Naşey Erı)Smena Kultur i Migratsii v Zapadnoy Sibiri*, (Tomsk: Tomsk Üniversitesi Yayınları, 1987), 31-34.

İKİNCİ BÖLÜM

BATI SİBİRYA'DA ERKEN DEMİR ÇAĞI VE SARGATSKAYA KÜLTÜRÜ

2.1. Batı Sibirya Bölgesinde Erken Demir Çağı

Sibirya'nın Demir Çağı, kronolojik olarak uzun dönemi kapsamaktadır M.Ö. VIII. yüzyılda başlayıp M.S. I. yüzyıla kadar sürmüş bir dönemdir. Avrasya'nın bozkırları Erken Demir Çağı tarihi ve arkeolojik verilerine dayanarak İskit ve Hun dönemleri olarak ikiye ayrılmaktadır. Bu terimleri tüm Sibirya coğrafyası için kullanmak doğru olmasa da, (Sibirya'nın kuzey bölgelerinde farklı sosyal-ekonomik ilişkiler bulunmaktaydı ve değişik bölgelerinde bu dönemler farklı gelişmiştir) fakat bu dönemleri Sibirya'nın değişik bölgelerini tarih platformunda karşılaştırmak adına kabul görülebilir adlandırmadır.

Yeni metal maddesi demirin, Sibirya'nın çeşitli bölgelerinde kullanımı aynı anda olmamıştır. Demir Çağının birinci dönemi olan "İskit dönemi" Güney Sibirya'nın Erken Demir Çağının, neredeyse tamamında, tunç madeni önemli yere sahip olmuştur. Kaliteli tunç ve gelişmiş tunç işletmeciliği, demir eşyalarından daha kaliteli olmuştur. Üretim merkezleri tunç metalinin gerekli hammaddelerini sağlamış ve demiringeniş şekilde kullanılmasını geciktirmiştir[242].

Batı Sibirya'da demirin ilk kullanımı güney bölgeleriyle aynı anda olmuştur. Batı Sibirya'nın kuzey bölgelerine metal hammaddesi genelde güney bölgelerinden temin edilmiştir. Bu da kuzey bölgelerinin metal eşya açısından güney bölgelerine ekonomik olarak bağımlı olduğunun göstergesidir. Güney bölgelerinde herhangi gelişme durumunda kuzey bölgeleri de bunu anında hissetmiş ve etkilenmiştir. Güney

---

242 Ludmila Çindina, *Oçerki Kulturageneza Narodov Zapadnoy Sibiri,* (Tomsk: Tomsk Üniversitesi Yayınları, 1994), 113.

bölgeleri ne zaman demir kullanımına geçtiyse, kuzey bölgeleri de o anda demir madenini kullanmaya başlamıştır.

Minusinsk havzasında demir kullanımı M.Ö. III. yüzyılda, Altaylarda ise M.Ö. V ile IV. yüzyıllar arasında başlanmıştır. M.Ö. VIII-VI. yüzyıllar arasında Tunç Çağından Demir Çağına geçiş dönemi olarak adlandırılmıştır[243].

Erken Demir Çağı döneminde Sibirya'nın orman- stepleri ve bozkır bölgelerinde yarı göçebe ve göçebe hayvancılık gelişmiştir. Göçebe toplulukların yerine ilk göçebe kabileler birliği ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte Sibirya halklarında hareketliliğin ve çatışmaların olması, bölgede etnik ve kültürel çeşitliliği artırmıştır. Bu hareketliliğin ve başlamış olan göçlerin sadece göçebeleri değil, kuzeyde yaşayan halkları da etkilemiştir. Tüketim ekonomileri ve teknik becerileri temelin zayıf olması bu kültürlerin yok olmalarına neden olmuştur.

İklim şartları toplumların temel ekonomilerini belirleyen unsurdur. Batı Sibirya'da, Tunç Çağında iklimin yön verdiği ekonomiler Demir Çağında da varlıklarını sürdürmüştür. Batı Sibirya'da kuşakları birbirinden ayıran doğal engeller olmayışı ve bölgenin düzlük olması sebebiyle, bozkır ve orman-step kuşaklarında ekonomik, tarihi ve siyasi gelişmelerden aynı anda etkilenmişlerdir. Birbirine bağlı olan bölgesel ekonomi sistemini oluşturan Orta Asya, Kazakistan, Ural, Batı Sibirya bölgeleri, farklı çağlarda göç almış ve farklı toplumları barındırmış olsa da, arkeolojik ve etnografik verilere dayanarak bu devasa alanın içinde farklı çağlarda tarihî gelişmeler ve döngülerin benzer şekilde akmış ve adeta birlik halinde hareket etmişlerdir. Bu bölgeleri zincir misali, tek çatı altında bir birine bağlayan Andronova kültürü olmuştur. Erken Demir Çağında bu görevi göçebe kültürleri teslim almıştır. Bir sonraki dönemlerde ise bu kültürleri tek çatı altında toplayan boylar birliği oluşturarak devletler dönemine geçilmiştir[244].

Araştırmalardan M.Ö. I. bin yıllarda Batı Sibirya'nın Tobol-İrti ş bölgesinde Demir Çağında hâkim olan kültürün Sargatskaya kültürü olduğu anlaşılmaktadır. Sargatskaya kültürü, M.Ö. V. yüzyılda oluşmuş ve gelişim sürecinin zirve yaptığı dönem demirin en yoğun kullanıldığı dönemine denk gelmektedir. Sargatskaya

---

243 Ya. İ.Sunçugayev, *Drevnyaya Metalurgiya Hakasii-Epoha Jeleza*, (Novosibirsk: Nauka 1979), 165.

244 Çindina, *Oçerki Kulturageneza,* 116.

kültürünün kökenleri geçiş döneminde yatmaktadırlar. Demir cevherinin kullanılmaya başlamasıyla birlikte değişen sistemler, yeni ekonomik temellerin atıldığı bu geçiş döneminde olmuştur.

2.2. Geçiş Döneminde İklim Değişiklikleri ve Ortaya Çıkan Yeni Kültür Alanları

Avrasya'nın M.Ö. VIII-VII. yüzyılın ikinci yarısı Tunç Çağından Demir Çağa geçiş dönemi olarak adlandırılmaktadır[245]. Tunç Çağının son dönemlerinde Batı Sibirya orman-step kuşağının kuzey-batı kısımlarında Mejovskaya ve güney-doğu bölgelerinde İrmenskaya kültürleri hâkim olmuştur.

Tunç Çağından Demir Çağına geçiş döneminde bu kültürler kuzeyden orman ve kısmen orman-step bölgesine doğru, haç-damgalı "Lozvinsko-Altımskya" kültürü seramikler görülmüştür. Bu kültürün orman- step bölgesine ilerleyişi daha kuzeyde olan tayga bölgesinin güneyinde bulunan kültürleri kısa süreli olsa da görünüşde etkilemiştir. Mejovskaya ve İrmenskaya kültürlerine de M.Ö. VII-VI. yüzyıllarında güneyden gelen göçebe kültürlerin baskısı bu kültürlerin bitişi, ardından yeni kültürün oluşmasına neden olmuştur. Bölgenin batısında geçiş döneminde "İtkulskaya" ve "Baitovskaya" kültürlerine güneyden gelen göçebe kültürlerin etkisi sonucunda "Gorohovskaya" kültürü oluşmuştur. Doğuda bulunan İrmenskaya kültüründe ise güney göçebe kültürlerin etkisiyle Sargatskaya ve Bolşereçenskaya kültürleri oluşmuştur[246].

M.Ö. VII-VI. yüzyıllarda Sibirya'nın batı kısımlarında iklim şartların ılıman olması, Sibirya'nın güneyindeki göçebe halklarına cazip gelmiştir. Batı Sibirya'nın bozkır ve orman-step bölgelerinin kesin olarak göçebe kültürlerin hâkimiyeti altına girmeleri yaklaşık M.Ö. V.yüzyılda olmuştur[247].

Orman-step kuşağı halkları Tunç Çağında kendi kültürel geleneklerini devam ettirirken, M.Ö. V.yüzyıl civarında güney göçebelerin bölgeye ilerlemesiyle birlikte bölgede iki büyük kültür oluşumuna katkıda bulunmuştur. Batı bölgelerinde Gorohovskaya ve doğu bölgelerinde Sargatskaya kültürlerini oluşturmuşlardır.

---

245 Troitskaya, *Arheologiye Zapadno,* 63.

246 Natalya Polosmak, *Baraba v Epohu Rannego Jeleza*, (Novosibirsk: Nauka 1987), 92.

247 Aleksandr Tairov, *İzmeneniya Klimata Stepey i Lesostepey Tsentralnoy Yevraazii v II-I Tısyaçiletiya do Naşey Erı: Materyalı k İstoçnikam Rekonstruktsiyam,* (Çelyabinsk: Rifey Yayınevi, 2003), 48,49.

Araştırmacılar, göçebe kültürlerin Batı Sibirya'ya gelmeden önce, Orta Asya ve Kazakistan bozkırları, Kuzey, Kuzey–Doğu Türkistanı ve Moğolistan coğrafyasından geldikleri arkeolojik ve antropolojik verilerle de kanıtlanmıştır. Göçebeleri batıya zorlayan güç sadece politik sebepler değil, iklim değişiklikleri olmuştur. Çin, Moğolistan ve Doğu Türkistan bölgelerinde yaklaşık M.Ö. VIII. yüzyılda başlayan şiddetli kuraklığın etkisiyle göçebe kültürlerin geçim kaynağı olan hayvancılık, sulak ve ılıman iklimlere göçünü tetiklemiştir[248]. M.Ö. I. bin yılın başında sıcaklıkların hızlı artışı Batı Sibirya'nın güneyinde ve Kuzey Kazakistan'da yağış ortalamasının azaldığı,[249] Baykal gölü ve civarında ise yapılan araştırmalarına göre kurak iklimin zirve noktasına geldiği dönem M.Ö. II. sonu –M.Ö. I. bin yılların başında olduğu tespit edilmiştir[250].

Moğolistan bozkırlarında ise belirgin kuraklık dönemi M.Ö. I.bin yılların başında yerini nemli havaya bırakmaktadır[251]. Bu durum göçebe halkların daha verimli bölgelere göç etmeleri ve o bölgelerde göçebe kültürlerin gelişiminde etkili olmuştur[252]. Altayların güney-batısında M.Ö. II. bin yılların sonlarına doğru, baskın nemli havanın ve yıllık ortalama yağış oranının yüksek olması, bozkır bölgelerin daralmasına ve ormanlık alanların genişlemesine neden olmuştur[253]. Kuzey Kazakistan M.Ö. VIII. yüzyılda çok hızlı bir şekilde iklim değişikliği yaşayıp, karasal iklim ile birlikte yağış oranı günümüzdeki ortalamaya yaklaşmıştır[254]. M.Ö. I.bin yılların başında Güney Aral gölü ve civarında iklim şartları Moğolistan ve Kuzey Kazakistan'dan önce olumlu yönde değişmiştir. Hava derecesi düşmüş ve yağış oranı artmıştır. Çöl alanları, yerini

---

248 Aleksandr Tairov, *Koçevniki Uralo-Kazahstanskih Stepey v VII-VI bekov do naşey Erı,* (Çelyabinsk: Yujno Uralskiy Gosudarstvenniy Üniversitet 2007), 61.

249 Valeriy Klimov, *Klimat Severnoy Yevrasii v Pozdnelednekovye i Golotsene (Po Palinologiçeskim Dannım),*(Moskova: Rusya İlimler Akademisi 1996), 41.

250 Aleksandr Tsıbirtarov, *Burytya v Drevnosti. İstoriya (s Drevnih Vremen do XVII Veka),*(Ulanude: Buratskiy Gosudarstvennıy Üniversitet:1999), 100-110.

251 İ.V. İvanov, S.S. Çernyanskiy, *Voprosı Arheologiçeskogo Poçvovedeniya i Nekotorıye Rezultatı Paleopoçvennıh İssledovaniy v Zapovednike Arkayim, Arheologiçeskiy İstoçnik iodelirovaniye Drevnih Tehnologiy,(* Çelyabinsk, Ural Bölümü Rusya İlimler Akademisi:2000), 3-13.

252 Nikolay Bokovenko, *Naçalo Skifo-Sakskoy Epohi v Tsentralnoy Azii: Problemı Hronologii i Kulturnoy İntegratzu, Sovremennıye Problemı Arheologii Rosii,* Cilt II, (Novosibirsk: Arkeoloji ve Etnografya Rusya İlimler Akademisi 2006), 3.

253 G.İ. Nenaşeva, *Rastitelnost i Klimat Golotsena Mejgornıh Kotlavan Tsentralnogo Altaya* (Barnaul: Altay Devlet Üniversitesi Yayınları,2013),116-125; Nikolay Mihaylov vd, "Vpadını Yugo Zapadnogo Altaya v Srednem i Pozdnem Golotsene", *Vestnik Sankt Peterscburskogo Gosudarstvennogo Üniversitet, Jeologiya, Geografya,* 1 /7(1992): 88-92.

254 İ.V. İvanov, *Evolyutsıya Poçv Stepnoy Zonı kak İndikator İzmeneniy Klimatiçeskih Usloviy v Golotsene, Paleoklimatı Poslelednikovya i Golotsena,* (Moskova: Nauka 1989), 68-75.

bozkırlara bırakmıştır[255]. Orta Asya kuzeyi ve Üst-Yurt bölgesinde ise M.Ö. II. bin yılların başında insanlar için elverişli ortamı ve hayvanlar için zengin otlak alanı yerine kurak ve sıcak hava hâkim olmasıyla yer yer çölleşmelere neden olmuştur[256].

Aynı dönemde Batı Sibirya'da da iklim değişimleri yaşanmıştır. Araştırmacılara göre iklim derece ortalaması Holosen Boreal Döneminde başlayıp, Atlantik ve Subbarial geçişlerinde tamamlanmıştır. Avrasya'nın kuzey bölgelerindeki Subbareal ve Subatlantik dönemleri, Holosen'in tek dönemi olarak değerlenilmektedirler. Bu dönemde Batı Sibirya'da Antlantik Dönemine göre hava soğumuş, geniş yapraklılar ve çam ormanları azalmıştır. Tayga kuşağında ise bataklıkların oluşumu başlamıştır[257].

Topografi verilerine göre Batı Sibirya ve Kuzey Kazakistan'da iklim değişikliğinin Subboreal döneminde[258] gerçekleştiğini göstermektedir. İklimin daha nemli olması, bozkır ile orman-step arasında ve orman-step ile orman kuşağı arasında sınırların kuzeye doğru kaydığını göstermektedir[259]. Araştırmacılar, Orta Tunç ve Geç Tunç Çağının (M.Ö. II. - M.Ö. I.bin başında) Subboreal dönemine denk geldiğini ifade etmektedirler. Dönemin karakteristik özellikleri bir sonraki (kurak ve ılıman) döneme (Demir Çağın ilk yüzyılları) göre kserotermik[260] ve karasal iklimine sahip, sıcaklığın da şimdiki ortalama derecesinden 2 ile 4 derece yüksek olduğu göstermektedir[261].

Bölgede iklim koşulların olumlu olması, bitki örtüsünün verimlilik dönemini uzatmıştır. Ural ve Altay arasında bölgede bitki örtüsü çeşitliliği, nehir ve su

---

255 Evgeniy Gluşko, *Geografiya i Prirodnıye Resursı, Tsıkliçnost Lanşaftoobrazovaniya Yujnogo Priaralya v Golotsene,* Cilt 4, (Novosibirsk: Nauka 1996), 30-35.

256 Aleksey Vinogradov, *Drevniye Ohotniki i Rıbolovı Sredneazeatskogo Mejdureçya*, Moskova: Nauka 1981,19-46; Eldar.Mamedov, *İzmeneniya Klimata Sredneaziatskih Pustın v Golotsene, Kolebaniya Uvlajnennosti Aralo-Kaspiyskogo Regiona v Golotsene,* (Moskova: Nauka 1980), 98, 170– 171.

257 Nikita Hotinskiy, *Golotsen Severnoy Evrazii,* (Moskova: Nauka 1977), 163-165,180; Nikita Hotinskiy, Viktoriya Nemkova ve Tatyana Surova, "Glavnıye Etapı Razvitiya Rastitelnosti i Klimata Urala v Golotsene", *Arheologiçeskiye İssledovaniya Severa Evrazii*, *Voprosı Arheologii Urala*, 16 (1982): 150-151.

258 Subboreal, Holosen'de (Holosen: yaklaşık 12 bin yıl önce Pleistosen'in yerini alan ve günümüze kadar devam eden Kuvaterner'in modern jeolojik dönemi) mevcut olandan hemen önceki iklim dönemidir. 3710'dan MÖ 450'ye kadar sürmüştür.

259 Mihail Kosarev, *Drevniye Kulturı Tomsko-Narımskogo Priobya*, (Moskova:Nauka 1974), 24-27. Maral Habdulina ve Genadiy Zdanoviç., *Bronzovıy Vek Uralo-İrtişskogo Mejdureçya,* (Çelyabinsk: Başkurdistan Devlet Üniversiytesi 1984), 150.

260 Kserotermik Dönem-Kseros-kuru: termos-ılık, dönem. Genel karakteristiği ılıman ve kuru iklimdir. Kuzebatı Avrupanın Holosen Subboreal fazı ile eşdeğerdedir. Faz M.Ö 3710 ile 450 yıllar arasında sürmüştür. Kserotermik Dönemde çöllerin oluşumu, göl seviyelerin düşmesi, bataklıkların kuruması ve step kuşağının orman-step kuşağına ilerlemesi ile tanımlanmaktadır. K.N.Paffengolts, *Jeoloji Sözlüğü,* Cilt II, (Moskova: Nedra 1978).

261 Potemkina, *Bronzovıy Vek*, 28.

kenarlarında ot bolluğu, hayvancılıkla uğraşan göçebe halklar için olumlu yaşam koşulları sunmuştur. Tunç Çağında bölgenin yaşam koşulları ve göçebe halkların çevreye uyum sağlaması geldikleri bölgede yeni tip kültürlerin oluşumlarına neden olmuştur.

Kazakistan'ın Kuzey ve Merkez bölgelerinde, M.Ö. II. bin yılın sonu M.Ö. I.bin yılın başında, bozkır kuşağı ikliminin kurak geçmesine ve toprak yapısı değişime uğramasına sebep olmuştur. Bitki örtüsünün kuzeye doğru orman-step bölgesindeki kaymasıyla birlikte, bozkır bölgesinin meraların verimliliği hızla düşerek kuzeye doğru kaymıştır.

Doğu Türkistan ve Moğolistan coğrafyasından batıya doğru göçler muhtemelen birkaç aşamada gerçekleşmiştir. Göçlerin ilk aşaması M.Ö. IX. yüzyılın son yıllarında ve M.Ö. VIII. yüzyıl başında dağlık Altay bölgesine doğru olmuştur. İkinci aşama ise daha büyük bir dalga halinde M.Ö. VIII-VII. yüzyılda iki yönden ilerlemiştir. İkinci aşamanın bir grupu Cungarya kapısından, Yedisu bölgesine ve Aral civarına ulaşmıştır. İkinci grup ise göçebelerin daha önce geçtikleri Cungarya kapısından ve İrtiş üzerinden olmuştur.

Ural-Kazakistan bozkır kuşağında genetik bağları olan göçebeler, M.Ö. VII. yüzyılda yeni kültürler meydana getirmişler. Bunlardan en büyük bölgelerden üçü, Kuzey Kazakistan ("Ulubayevsko-Tasmolinskaya"kültürü) Merkez Kazakistan ("Tasmolinskaya Kültürü") ve Güney Kazakistan ("Bobrovsko-Tasmolinskaya" kültürü) olmuştur. Kültürlerin ortak noktaları yaylak-göçebe sistemi ya da diğer adı ile su kaynakları mevsimlik kullanım sistemi olmuştur. Bu sistemi kullanan Ural-Kazakistan göçebe kültürlerin, Orta Asya ve Aral gölü civarında bulunan göçebelerin bir taraftan Zauralye ve Batı Sibirya orman- step kuşağındaki halklarla iletişim halinde kalmasını sağlamıştır.

Araştırmacılara göre göçebe kültürlerin Zauralye ve Batı Sibirya'ya gelmelerinin bir diğer sebebi ise M.Ö. VI. yüzyılın ikinci yarısında Ahamenîlerin (M.Ö. VI yüzyılda kurulan Pers devlet) Orta Asya politikasının etkisi olduğunu düşünmektedirler. Ahamenîlerin baskısı göçebe halkların kuzeye doğru Üstyurt'a doğru ilerlediği düşünülmektedir. Bölgede yaklaşık M.Ö. VI. yüzyıla ait arkeolojik bulgularda önceki

dönemlerde rastlanmayan, göçebe kültürlerine ait yeni tip arkeolojik kalıntılar bulunmuştur [262].

Bölgede bu gelişmeler Sargatskaya kültürünün de oluşmasına ve yine göçebe kültürlerin etkisinde kalan Gorohovskaya kültürünün meydana gelmesine sebep olmuştur.

Sargatskaya-Gorohovskaya kültürlerinin M.Ö. V-III. yüzyıllarda kültürlerin oluşumu ve sonraki dönemlerde orman-step bölgesinde bozkırlarda İskit etkisinin yaşanmasını sağlamıştır. Yaklaşık M.Ö. V. yüzyılda Batı Sibirya'nın batı kısmında Gorohovskaya kültürünün doğuda ise Sargatskaya kültürünün oluşumu tamamlanmıştır[263]. Batı bölgesinde hâkim olan Gorohovskaya kültürü zamanla etrafındaki irili ufaklı diğer kültürleri yutarken doğuda Baraba stepleri ve İrtiş civarında Sargatskaya kültürü hızlı bir şekilde orta Tobol civarına ilerleyip, bölgede çok kısa sürede baskın hale gelmiştir[264].

Sargatskaya ve Gorohovskaya kültürleri etraflarında bulunan küçük yerel etnik grupları yutmuş ve kısa sürede büyümüşlerdir. Sargatskaya kültüründe bu süreç Gorohovskaya kültürüne nazaran daha hızlı gerçekleşmiştir. Bölgenin irili ufaklı kültürlerini içine alarak, Gorohovskaya kültürü doğuya doğru ilerlerken Sargatskaya kültürü ise batıya ilerlemiştir. Sargatskaya kültürünün batıya doğru ilerlemesi Gorohovskaya kültürünün doğuya ilerlemesini durdurmuştur[265].

M.Ö. V. yüzyılın sonlarında ve M.Ö. IV. yüzyılın başında Orta Tobol civarına Sargatskaya kültürünün ilerlemesi neticesinde, Gorohovskaya kültürünün yerini Sargatskaya kültürü almaya başlamış. Arkeolojik olarak bu bölgede hem Gorohovskaya hem Sargatskaya kültürüne ait kalıntılar bulunmuştur. Sargatskaya kültüründeki göçlerin en önemli sebeplerinden biri nüfus yoğunluğu olarak düşünülmektedir. Doğuda hayvancılıkla uğraşan bu kalabalık nüfus, batıda daha uygun arazi arama sebeplerinden biri olmuştur. Diğer sebep ise batıda Ural dağları etrafında bulunan metalurji

---

262 Tairov, *Koçevniki Uralo*, 62.

263 Vladislav Mogilnikov, *Sargatskaya Kültüra, Stepnaya Polosa Aziatskoy Çasti SSSR v Skifo – Sarmatskoye Vremya*, (Moskova: Nauka 1992), 296.

264 Ludmila Koryakova, Galina Beltikova ve Viktor Borzunov, "Nekotorıye Problemı Arheologii Rannego Jeleznogo Veka Zauralya i Zapadnoy Sibiri", *Voprosı Arheologii Urala*, 20 (1991): 102-112.

265 Natalya Matveyeva, *Problemı Pozdney Bronzı i Perehoda k Epohe Jeleza na Urale i Sopledelnıh Territoriyah,* (Ufa: İlimler Akademisi, 1991), 84-87.

merkezlerine yakın olma isteği olmuştur. Sargatskaya kültürünün batıya ilerlemesi ve Gorohovskaya kültürüne baskısı sonucu, Gorohovskya ve Baitovskaya kültürlerinin bir kısmını kuzeye doğru itmiş, kalan kısmını ise asimile etmiştir[266]. (Ek. Resim 19)

2.3. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü

Batı Sibirya Erken Demir Çağ kültürlerin arasında Sargatskaya kültürü en çok araştırılan kültürlerden biridir. Sargatskaya kültürü, adını İrtiş nehrinin sol kısmında ve Omsk şehrinin 100 kilometre uzağında "Sargatka" köyünden almaktadır. V.P.Levaşova tarafından 1927 yılında Om nehri ve Baraba orman steplelerinde yeni kazılar yaparak Sargatskaya kültürüyle ilgili kültürel katmanlar ortaya çıkarmıştır. Arkeolog Levaşova bulduğu kültürü şu şekilde tanımlamıştı: *"Bulunan seramik kapların tabanları yuvarlak, deseni kesik çizgiler, eşyalar "İskit kültürü" tipidir, mezar yerleri oval şeklinde, ölülerin büyük kısmı başı kuzey ve güneye doğru yatırmaktadırlar, mezarlar tekli çok nadir çift olarak bulunmaktadır"* şeklinde belirtmiştir[267].

Arkeolog P. A. Dmitriyev, Tümen cıvarında "Mıs" kasabası yakınlarında kurganlar keşfederek, ilk defa Erken Demir Çağı Batı Sibirya kurganlarının ortak özelliklerini çıkarmıştır. Ölülerin kafaları kuzey yönüne bakacak şekilde yatırılmış ayrıca bulunan kültürün Uralların batı kısmının güneyindeki Zauralye kurganlarla benzerliklerine dikkat çekmiştir[268]. P. A. Dmitriyev "*Umarım çok yakın bir gelecekte Tümen, Tobol, Omsk, Baraba bozkırları ve Zauralye bölgesinin arkeolojik verileri bir grup altında toplanacaktır. Bana göre buradaki defin adetleri ölülerin kuzey yönüne doğru yatırmaları, yanındaki envanter bir birine çok benzemektedir"*şeklinde ifade etmiştir. Sonuç olarak Dmitreyev'in kurganların Sarmatlara ait olduğunu düşünmüştür[269].

II. Dünya savaşı döneminde araştırmalara ara verilmiştir. Savaş sonrası arkeolojik kazılar V. N. Çernetsov ve V.İ. Moşinskaya tarafında aktif bir şekilde

---

266 Ludmila Koryakova, *Ranniy Jeleznıy Vek Zauralya i Zapadnoy Sibiri (Sargatskaya Kultura),*(Sverdlovsk: Ural Üniversitesi Yayınları, 1988), 163.

267 Valentina Levaşova. "Predvaritelnoye Soobşeniye ob Arheologiçeskih İssledovaniyah Zapadno-Sibirskogo Muzeya v 1926-1927 godah", *İzvestiya Zapadno- Sibirskogo Muzeya,* 1 (1928): 159-160.

268 Pavel Dmitriyev, "Mısovskiye Stoyanki i Kurganı", *Trudı Sektsii Arheologii.* 4(1929): 187,188.

269 Ludmila Koryakova, "İz İstorii İzuçeniya Sargatskoy Kulturı", *Arheologiçeskiye İssledovaniya Dereva Evrazii*. 16 (1982): 113.

yeniden ele alınmış[270]. V. N. Çernetsov ise bu kurganların Orta İrtiş cıvarıda bulunan kurganlar ile Sargatka ve Kokonovka köylerinde bulunan kurganlarla büyük benzerlik gösterdiğini ve bu kültürlerin göçebe Ugor kabilileri tarafından bıraktıkları Kokonovka ve Sargatskaya kurganlarının Ugor kabilelerinden Proto Macar "Savır" kabilesine ait olduğunu fikrini savunmuştur[271]. 1960-1970 yıllar arasında V.F. Gening, V.Ye. Stoyanov, V.A.Mogilnikov, G.B. Jdanoviç tarafından bu bölgeye yapılan keşifler, geniş çaplı araştırmalar sonucu Kokovska ve Sargatskaya kurganlarından çıkan materyallerin yayınlanması ve tanımlaması yapılmıştır[272]. Sargatskaya kültürü ile ilgili genel tanımı ve bu kültüre ait karakteristik özellikleri tanımlanmıştır[273]. V.N.Çernetsov'un Sargatskaya Kültürün Ugorlara ait olduğu düşüncesini araştırmacıların büyük kısmı desteklemişlerdir[274]. Bir kısım araştırmacılar Sargatskaya kültürün İranî ve Samodiy[275] kavimlerine ait olduklarını öne sürse de bu görüşler destek görmemiştir [276].

Kazılar yapıldıkça yeni veriler toplanmış ve yeni yayınlar yapılmıştır. Yirminci yüzyılın altmışlı yılların ikinci yarısında Sargatskaya Kültürü terimi kesin olarak kabul edilmiştir. Sargatskaya kültürü adı altında Erken Demir Çağı İşim, İrtiş civarı orman-step kuşağında bulunan ve bir birine benzeyen ev yapıları, seramiklerin ve defin adetleri arkeolojik verileri çatısı altında toplanmıştır.

---

270 Valeriy Çernetsov, *Drevnyaya İstoriya Nijnego Priobya, Meterialı İssledovaniya Po rheologii SSSR*, (Moskova: Rusya İlimler Akademisi 1953), 224,240.

271 Koryakova, "İz İstorii",114.

272 Vladislav Mogilnikov, *Pamyatniki Yujnogo Priuralya i ZapadnoySibiri Sarmatskogo Vremeni,* (Moskova: Nauka 1972), 119-133.

273 Vladislav Mogilnikov, *Pereodizatsıya Kultur Epohi Jeleza Srednego Priirtışya, Materyalı Konferentsii"Etnogenez Narodov Severnoy Azii"* (Novosibirsk, İlimler Akademisi 1969),136-138.

274 Vladimir Gening, *Yujnoye Priuralye III-VII naşey Erı: Problemı Etnosa i Ego Proishojdeniye Problemı Arheologii i Drevney İstorii Ugrov*, (Moskova: SSCB İlimler Akademisi 1972), 278.

275 Samodiytsı, Samoyedı - Avrasyanın kuzeyinde bulunan ve Samodiy dillerini kullanan toplum(Nenetsler, Entsler, Nganaslar, Selkuplar ve yok olmuş olan Altay Samodiyler)(ayrıca daha önce Samodiy dillerini konuşan Kamasinler, Taygiyler, Matorlar, Karagaslar ve Soyotlar)) Samodiy grubu dillerini konuşan bu halklar Fin-Ugor Ural dil ailesini oluşturmaktadır. Nenetsler, Entsler, Hganasanlar ve Selkuplar halkları Arhangelsk Bölgesi Yamalo-Nenets Atonom Bölgesinde bulunmaktadırlar.
Hepotezlere göre altı bin yıl önce Samodiy grupları Fin-Ugor toplumundan ayrılarak Ob ve Yenisey nehirler arasında olan bölgeye gelerek Türkler, Tungus-Mançurya ve Yenisey halklarıyla karıştıklarını düşünmektedirler. "Kulayskaya Arkeolojik Kültürün onlar tarafında bırakıldığı ve M.S ilk yıllarında Kamasinler ve Matorlar güney-doğuya Sayan doğların civarına göç etmişlerdir. Samodiylerin diğer kısmı ise Yenisey nehrin kuzeyine ilerleyerek Taymır'dan Peçora bölgesine yerleşmişlerdir.
Bolşaya Rossiyskaya Entsıklopediya, Valentin Gusev, (Moskova: BRE Yayınları, 2015), "Samodiyskiye Narodı" maddesi, 288.

276 Koryakova, "İz İstorii", 115.

2.4. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Dönemleri

Araştırmacılar, Sargatskaya kültürünün tahmini başlangıç tarihini M.Ö. V-IV. yüzyıllar olarak düşünmüşler, kesin dağılış dönemini ise M.S. III-IV. yüzyıllar olarak kabul etmişlerdir. Sargatskaya kültürü ise gelişim sürecine göre dönemlere ayırmışlardır.

V.A.Mogilnikov Sargatskaya kültürü defin adetleri gelişimi ve envanterini değerlendirerek kültürü M.Ö. IV. yüzyıl ile M.S. III-IV. yüzyıl olarak tarihlendirmiş ve üç döneme bölmüştür:

Birinci aşama M.Ö. IV-III. yüzyıllar,

İkinci aşama M.Ö. II. yüzyıl ile M.S. II. yüzyıl,

Üçüncü aşama M.Ö. III-IV. yüzyıllar[277].

Arkeolog V.A.Mogilnikov'dan sonra, arkeolog N.V Polosmak Batı Baraba bölgesinin Sargatskaya kültürüne ait bulgularını araştırırken benzerini Hun ve Sarmatlarda olduğu Sargatskaya kültürü yerleşim yerleri ve mezarlarını farklı kronolojik çerçeveye oturtturmuştur. O, Sargatskaya kültürü ilk etabının M.Ö. V-III. yüzyıllar olduğunu, kültür oluşum sürecinin daha erken dönemlere çekilebileceği ve oluşum tarihi M.Ö. VII-VI. yüzyıllar olabileceği düşünmüştür. M.Ö. II-I. yüzyıllar arasında ikinci dönemi yaşayan Sargatskaya kültürü, üçüncü etabın ise M.Ö. I. yüzyıl ile M.S. I.yüzyıl arasında şekillendiğini düşünmüştür.

N.P.Matveeva, Sargatskaya kültürü batıya doğru ilerleyişi ve Orta Tobol civarına ulaştığı dönemi tarihlendirmeyi yapmıştır. Ona göre Tobol civarında Sargatskaya kültürü (batı kısmı) dönemlerinin ilk aşaması M.Ö. III-II. yüzyıllar "Tyurinskiy" mezarı (altıncı ve dokuzuncu kurganları), ikinci aşaması M.Ö. II. yüzyıl ile M.S. I. yüzyıl "Savinovskiy" mezarı ve üçüncü aşaması ise M.S. I-II. yüzyıllar "Tyutrinskiy" Mezarı(birinci ve beşinci kurganlar) olarak belirlenebilir[278].

Arkeolog L.N. Koryakova ise Sargatskaya kurganlarında bulunan envanteri ve defin adetlerin gelişim süreci ve diğer kültürlerle iletişim sürecini değerlendirerek kültürün varlık sürecini M.Ö. V. yüzyıla kadar genişletip, dört döneme bölmüştür.

---

277 Vladislav Mogilnikov, *Problemı Arheologii i Drevney İstorii Ugrov,* (Moskova: Nauka 1972), 67.

278 Polosmak, *Baraba v Epohu,* 5, 88-90.

Birinci dönem M.Ö. V-IV. yüzyıl ile M.Ö. III. yüzyıl arasında dönemi Sargatskaya kültürü oluş süreci olarak kabul etmiş ve bulunan envanter tipi arasında sabit benzerlik oluşmuştur. İkinci dönem M.Ö. III-II. yüzyıl kültürü karakterize eden hatların belirginleştiği zaman dilimi olarak belirlenmiştir. Üçüncü dönem M.Ö. II. yüzyıl-M.S. II. yüzyıl kültürün gelişimi pik yaptığı dönem ardından dördüncü dönem M.S. II. yüzyıl-M.S. IV-V. yüzyıl kültürün dağılış dönemi olarak tasnif etmiştir[279].

2.5. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Konumu

Erken Demir Çağı tarihi açısından önemli yere sahiptir. Bu dönemde ilkel toplumların yok olması Avrasya'nın yeni etnik haritasının oluşmasını tetiklemiştir. İlkel toplumların kendi içinde sosyo-ekonomik eşitsizlikleri diğer taraftan devlet sistemi oluşmuş toplumların baskısı, ilkel toplumların Demir Çağı boyunca kavimler göçüne ve akabinde Orta Çağa geçişine neden olmuştur.

M.Ö. ilk bin yıl süresince tarihte büyük değişimlerin çağı olarak bilinmektedir. Göçebe hayvancılık gelişmiştir. Toplumlar dinamik ilişkiler geliştirmiş, hareket etme kabiliyeti artmıştır. Kabileler bir araya gelerek büyük göçebe kültürleri oluşturmuş ve başlayan politik hareketlilik sadece yakınlarını değil uzak komşularını da etkilemiştir. M.Ö. I. bin yıl ile M.S. I. bin yılları arasında bölgenin gelişim süreci hakkında arkeolojik bulgular bilgi vermektedir.

Erken Demir Çağ Tobol–İrtiş nehirleri arası araştırmaların sonucunda, Sargatskaya kültürü oluşumunda kabilelerin bir araya gelmesiyle oluştuğu düşünülmektedir. Sibirya'nın daha geç dönemlerde birçok kültür kökenlerini Sargatskaya kültüründen almaktadırlar. Sargatskaya kültürü yerleşim ve mezarlarının konum ve sınırları araştırmalar sonucunda belirlenmiştir.

Sargatskaya kültürü ile ilgili bilinen 600'den fazla arkeolojik nokta bulunmuştur. Bu sayı bölgede bulunan diğer kültürlere ait kalıntılardan daha büyük bir sayıdır. Coğrafik açıdan Sargatskaya kültürü arkeolojik bulguların yoğunluğu orman- step kuşağında bulunmaktadır. Fakat kültürün bazı gruplar en kuzeye sızarak tayga sınırı

279 Koryakova, *Ranniy Jelezniy,* 10-14.

civarına ulaşırken, diğer taraftan en güneyinde kültürün bozkır kuşağına girdiği görülmektedir [280].

Sargatskaya kültürünün kuzey sınırı Tobol nehrinin doğu sınırı Baraba havzasının batı kısmında Om nehrin ortalarına kadar, güney sınırı Kazakistan bozkırlarının yaklaşık 55 enleminde batı ve güney–batı sınırları ise Tobol, Pışma, Tavda, İset ve Mias nehirlerin çizgisinden devam ederek oluşturulmuştur. Bu sınır Batı Sibirya'nın orman-step kuşağı, bozkır kuşağının kuzey kısımları ve orman kuşağının güney bölgelerini içine almaktadır. Sargatskaya kültürüne ait arkeolojik bulgular büyük çoğunluğu İrtiş, İşim, Tobol nehirleri yakınlarında bulunmuştur. Bu bölgenin dışında, bu kültüre yakın tiplere ve gruplara rastlanmıştır[281]. Sargatskaya Kültürün bulunduğu yer bakımından 4 büyük bölgeye ayrılmaktadır: İrtiş Baraba, İşim ve Tobol'u çevreleyen bölgelerdir. Bu dört bölgede birbirinden ayıran bazı farklılıklar bulmaktadır. Farklılıklar seramik deseni kompozisyonları, ev yapım teknolojisi ve bazı gömülme şekilleri üzerindedir[282]. Bu farklılıklar, bulunduğu bölgelerde başka gruplarla iletişim haline girmeleri ya da başka iklim koşullarında bulunduğundan meydana gelmiştir. Büyük kurganların İrtiş nehri civarında bulunması, kurganlardan çıkan zengin envanter kalıntıları, bölgede yerleşim yerlerin de olması kurganları bölgenin güçlü kabile reislerine ait olduğu düşünülmektedir. Bundan dolayı Sargatskaya kültürü İrtiş nehri civarı bölgesi kültürün merkezini oluşturduğu düşünülmektedir. Kültürün bu merkezden batıya İşim civarına ve doğuya Om ve Baraba orman bozkırlerine doğru yayıldığı düşünülmektedir. (Ek.Resim19)

2.6. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Oluşum süreci ve Etnik Aidiyeti

Batı Sibirya Tunç Çağından Demir Çağına geçiş dönemi Tunç Çağı kültürlerin dağılması ya da diğer kültürlerin etkisi altında kalarak, yeni Demir Çağı kültürlerin oluşumuna neden olan karmaşık ve uzun bir süreç çerçevesinde gerçekleşmiştir[283].

Batı Sibirya bu gelişme geçiş döneminde üretici (hayvancılıkla uğraşan) güç patlaması, Erken Demir Çağında kendini göstermiştir. Batı Sibirya İrtiş nehri civarında

---

280 Natalya Matveyeva, *Sotsıalno-Ekonomiçeskiye Strukturı Naseleniya Zapadnoy Sibiri v Rannem Jeleznom Veke (Lesostepnaya i Podtayejnaya Zonı),*(Novosibirsk: Nauka 2000), 19-20.

281 Ludmila Koryakova, "Poseleniya Sargatskoy Kulturı, Drevniye Poseleniya Urala i Zapadnoy Sibiri", *Vestnik Arheologii Urala*, 17(1984): 61-79; Koryakova, *Ranniy Jeleznıy,*239.

282 Matveyeva, *Sotsıalno-Ekonomiçeskiye*, 31-36.

283 Mihail Kosarev, *Bronzovıy Vek Zapadnoy Sibiri*, (Moskova: Nauka 1981), 189.

orman-step kuşağında özgün, köklü gelenekleri oturmuş ve gelişmiş ekonomileri olan Sargatskaya kültüründe meydana gelmiştir. Sargatskaya kültürü öncesi Geç Tunç ve geçiş döneminde, arkeolojik bulgulara dayanarak bölgede bulunan toplumlarda istikrardan yoksun zayıf toplumlar bulunmaktadır. Unutmayalım ki Batı Sibirya Geç Tunç Döneminde olan hiçbir arkeolojik kültür Erken Demir Çağına geçiş yapamamıştır. Geçiş döneminde bilinen en büyük arkeolojik kültürler yok olmuşlardır. Geçiş döneminde İrtiş ve civarında ufak kültürlerin, çeşitliliğinin Sargatskaya kültürü İrtiş ve civarında belirlenmesiyle birlikte, yok oldukları bilinmektedir. Batı Sibirya Geç Tunç Dönemi kültürlerin Sargatskaya kültürü ile doğrudan genetik bağların olmadığı aynı zamanda Sargatskaya kültürü oluştuğu bölgenin neresi olduğu da bilinmemektedir. Sargatskaya kültürü bulunduğu alanın batısında kültüre akraba olan (arkeolojik bulgular, bazı defin adetleri, seramik yapısı ve desenleri birbirine çok yakın olan) Gorohovskaya kültürünün de "aniden" ortaya çıkması her iki kültür arasında ortak oluşum temeli olduğu düşünülmektedir.

Hatırlayalım, Batı Sibirya Tunç Çağında bölgeye Karasuk temelli kültürlerin gelmesi Batı Sibirya orman-step kuşağının tüm kültürleri tek ekonomi altında toplamıştır. Aynı ekonomi gelişimi Erken Demir Çağında da devam etmiştir. Ekonomik ve ekolojik istikrarlı koşullar Sargatskaya kültürünün geniş alanlara yayılmasında etkili olmuştur[284].

Batı Sibirya bölgesinin doğu kültürleriyle de iletişim halinde olması, bölgedeki kültürlerin gelişmesi ve genişlemesinde önemli bir etken olduğu düşünülmektedir. M.Ö. I. bin yılların sonlarına doğru Batı Sibirya'da toplumların uğraştığı iki temel ekonomileri; bozkır ve orman- step hayvancılıkla uğraşan üretici ekonomi ve kuzey bölgelerinde orman kuşağında ve daha kuzeyde balıkçılık ve avcılıkla uğraşan tüketici ekonomileri olan iki bölge oluşmuştur. Bu bölgelerde kendi iç dinamiklerine sadık kalarak her iki ekonomi yan yana var olmaya devam etmiştir. Bölgeye göçler başladığı sırada hayvancılık yapan toplum orman bölgesine girmemiştir, aynı şekilde avcılık ve balıkçılık yapan toplumlar, kuzeyden güney ve doğu bölgelerine ilerlememiştir. Temel uğraşı hayvancılık olan kültürlerin kendilerine uygun olmayan alanlara girdiklerinde ise mensup olduğu kültürün izlerini mutlaka bırakmışlardır (kültürleri her zaman daha

[284] Pogodin, *Perehodnıy Period*, 32-34.

baskın olmuştur). Fakat ilerleyen zamanlarda hayvancılığa bağlı olan göçebe toplumların nüfusun çoğalması ile birlikte yaylak alanları arayışına girmişlerdir[285].

Diğer taraftan arkeologlar, tarihçiler ve diğer bilim dalındaki araştırmacılar arasında Sargatskaya kültürü etnik aidiyeti konusu her zaman merak konusu olmuştur. Araştırmaların ayrıntılarına girmeden Rusya ilim adamları Zauralye bölgesi orman- step kuşağı Erken Demir Çağı kültürlerin etnik aidiyeti hakkında dört "ana" hipotez ileri sürmüşlerdir. Bu araştırmalara göre Sargatskaya kültüründeki etnik aidiyeti İranîlere[286], Ugorlara[287], Samoyedlere[288] ve Ugor-İranî kavimlere[289] dayanmaktadır. Hipotezlerin hiç biri geçerli kanıt ve net argümanlara dayanmadığı için şimdilik sadece hipotez olarak kalmaktadırlar[290].

Batı Sibirya orman-step kuşağı doğuda Bronz Çağında bulunan İrmenskaya kültürü bilindiği üzere Karasuk kültürün parçalanmış ve İrmenskaya adı verilmiş bir kültür olduğunu bilinmektedir. Sargatskaya kültürü ise geçiş döneminde iklimleri değişmesiyle Güney Sibirya'dan yeni göç dalgası ve Kuzey Kazakistan bölgesinin "Djetıasarskaya" arkeolojik kültürü (İskitler) etkisiyle oluşan bir kültür olduğunu tahmin etmekteyiz.

2.7. Sargatskaya Arkeolojik Kültüründeki Kabilelerin Yerleşim Yerleri

Sargatskaya kültürü toplumunun yerleşim yerleri genelde nehirlere yakın, yüksek su teraslarında, toprak yükseltilerinde, nehir kıyılarında yer almaktadır. Yükseltilerde yerleşimlerini kurmuş olmaları hem su taşkınlarından etkilenmemelerine hemde etrafı gözetlemek süretiyle güvende kalmaları sağlamıştır. Sargatskaya kültürü yerleşimleri Tobol, İşim, İrtiş büyük nehirlerin ve bu nehirlere akan İset, İk, Tur, Tar, Om gibi nehirlerin civarında yerleşmişlerdir. Bu yerleşimler genetik bağı olan birkaç

---

285 Ludmila Çindina, *Smenı Kultur i Migratsii v Zapadnoy Sibiri,* (Tomsk: Tomsk Devlet Üniversitesi Yayınları 1987), 34-36.

286 V.A. Mogilnikov, *Etniçeskiye Protsessı na Urale i v Zapadnoy Sibiri v Pervobıtnuyu Epohu,* (İjevsk: Udmursk Devlet Üniversitesi yayınları 1983),30; Dmitriyev, "Mısovskiye Stoyanki", 187-188.

287 Valeriy Çernetsov ve Stanislava Venda Moşinskaya, *Po Sledam Drevnih Kultur*, (Moskova, Nauka 1953), 191; Z.L.Sokolova, *Etnogenez i Etniçeskay İstoriya Narodov Severa,* (Moskova: Nauka 1975), 189; Petr Vereş *Etnokulturnaya İstoriya Naseleniya Zapadnoy Sibiri*, (Tomsk: Omsk Devlet Üniversitesi Yayınları 1978), 107-108.

288 Koryakova, "İz İstorii" s.122; V.İ.Vasilyev, *Problemı Formirovaniya Severo-Simodiyskih Narodnostey,* (Moskova: Nauka 1979), 33-39.

289 Konstantin Smirnov, *Ranyaya İstoriya i Kultura Sarmatov,* (Moskova, Nauka 1964), 273.

290 Ludmila Koryakova, "İz İstorii", 120.

grup kabile bir arada küçük bölgeler oluşturup yaşadıkları tahmin edilmektedir. Türk dünyasında da bölge yönetimi açısından kabileler tarafından benzer kullanım şekilleri bulunmaktadır. Örneğin Başkurtlarda bir kabile belli bir araziyi kullanıyorsa, kullanım hakkı babadan oğla, nesilden nesle aktarılmaktadır. Yazılı bir belgesi olmasa da başka kabile tarafından alınamaz veya kullanılamaz. Bu tür toprak kullanımı tüm göçebe ve yarı göçebe halklarda sık görülmüştür.

Sargatskaya kültürü nüfusu, Batı Sibirya orman-step kuşağına kademeli geldiğini düşünülmektedir. Geç Tunç Döneminden başlayarak kademeli olarak geldiği ve büyük nehirlerin civarında yayıldığı, zamanla yerleşimlerin büyüdüğü ve mikro bölgeler oluşturduğu düşünülmektedir. Mikro bölgeler güçlenip büyüdükçe, merkezlerinde gorodişeler (küçük şehirler) oluşmuş ve kasaba tipi küçük yerleşimler yayılmaya devam etmiştir[291].

L.N. Koryakova tespitlerine göre Sargatskaya kültürüne ait büyük nehirlerin civarında 11 mikro bölge[292]ve N.P.Matveeva'ya göre ise tarafında 18 mikro bölge bulunmuştur[293]. Sargatskaya kültürü bölgelerde küçük yerleşimlerinin yaklaşık olarak 4 ila 8 km uzağında kurulmuştur. Yerleşimlerin kendi yakınlarındaki 5-6 km çapında bölgeyi çok yoğun şekilde kullandıkları da bilinmektedir[294]. En verimli bölgenin içinde bulunan gorodişelerin etrafında büyümeye devam eden mikro bölgeler olsa da onlar zamanla avantajlı durumda olan merkezlere katılarak merkezlerin, gorodişelerin büyümesini sağlamışlardır. Neredeyse tüm büyük yerleşimlerin etrafında, küçük yerleşimlerin bulunduğu tespit edilmiştir. Büyük yerleşimlere mesafesi uzak olan yerleşimler yaklaşık 5-8 km uzağındadır. Büyük yerleşimlere yakın olan yerleşimler 1 ile 3 km uzağında kurulmuştur. Bu yerleşimler yerleşik değil, süreli olan yerleşimler (çadırlar, obalar halinde olmuştur) olduğu tespit edilmiştir. Burada muhtemelen yaz aylarında hayvanlarını otlatmak, kış dönemi için yem hazırlamak için olan bölgeler olduğu düşünülmektedir[295]. "Rafaylovo" gorodişe yakınında "Rafaylovo" yerleşimi, "Kolovskoye" gorodişe yakınlarında "Kolovskoye" 1, 2, 3 ve 4 yerleşimlerinde bulunmaktadır.

---

291 Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 32.
292 Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 34.
293 Matveyeva, *Sotsıalno-Ekonomiçeskiye,* 31-36.
294 Matveyeva, *Sotsıalno-Ekonomiçeskiye,* 29.
295 Matveyeva, *Sotsıalno-Ekonomiçeskiye,* 36.

Hayvancılıkla uğraşan nüfusun büyük nehirlerin yakınlarında yerleşmelerinin en önemli sebeplerinden biri bol otlak alanların bulunması olmuştur. Büyük yerleşimlerin civarında süreli olan muhtemelen çadır tipi hemen kurulup sökülebilen yerleşim izlerine rastlanmıştır[296]. Bu tip yerleşimlerde arkeolojik envanter açısından neredeyse hiç bulgu bulunmamaktadır. Sargatskaya kültüründeki yerleşim yapılarını incelediğimizde, farklı tip yerleşimlerine rastlamak mümkündür. Kültürün ev yapıları kimi yerde büyük yerleşimler kimi yerde süreli yani çadır yerleşimlerin bulunması, nüfusun ekonomisine bağlı olarak, ihtiyaca göre yerleşimlerin oluştuğunu göstermektedir.

Sargatskaya kültürü güçlendirilmiş ve güçlendirmemiş yerleşimlerin de süreli ve sürekli olarak iki gruba ayrılmaktadır. Sürekli yerleşimlerde 20 den fazla yapının olduğu, süreli (çadır evler olduğu düşünülmektedir) olan yerleşimlerde ise ortalama 5 ile 10 yapının bir arada olduğu tespit edilmiştir[297]. Sürekli olan yerleşimlerin bir ailenin senenin büyük bölümünü o yerleşimlerde geçirdiği ve sürekli yurtları olduğu tahmin edilmektedir. Fakat bu özelliğin her yerleşim için geçerli olduğunu söylemek mümkün değildir. Örneğin Başkurtlarda yaz aylarında yaylaklarda kullanılan ev tiplerinin aynısını kış aylarında kaldıkları evlerin plan ve şeklilerin tamamı aynıdır[298]. Diğer adı ile güçlendirilmiş olan yapıların da çadır olup, bir bölümü sürekli aynı yerde dururken, büyük yerleşimleri oluşturmuşlardır. Kış aylarında mutemelen yaşlı, hasta ve belki bir kısım kadın ve çocukların bulunduğu yerleşimlerdir. Güçlendirilmemiş olan yerleşimler ise süreli, sürekli hareket halinde olan kışlak yaylak hayat tarzını yaşayan kesime ait olduğu düşünülmektedir. (Ek.Resim21)

2.7.1. Sargatskaya Arkeolojik Kültürüne ait Büyük Yerleşim Yerleri Gorodişeler

Sargatskaya kültürü bulgularının büyük çoğunluğu Zauralye bölgesindeki orman-steplerinde bulunmaktadır. Yerleşim alanlarının nehir kenarlarında, kendine özgü mikro bölgeler oluşturup, merkezlerinde gorodişeler ve merkezlerin etrafında daha küçük birimler yer almaktadır. Merkezlerde gorodişelerde değiş tokuş, alış veriş ve alanda düzen olduğu gözlemlenmiştir. Yerleşim birimlerinin belli bir plana uyarak düz

---

296 Evgeniy Volkov, "Osobennosti Landşafnoy Priuroçinnosti Pamyatnikov Sargatskoy Kulturı Tobolo-İsetskogo Mejdureçya", *Ekologiye Drevnih i Sovremennıh Obşestv,* 2 (2003): 110-111.

297 Matveyeva, *Sotsıalno-Ekonomiçeskiye,* 25-26.

298 Zifa Hasanova, "Vremennıye Letniye Jilişa Başkir İnzerskogo Baseyna v Kontse XIX - Naçale XXI vekov", *Vestnik Arheologii, Antropologii i Etnografii,* 2/37(2017): 127-130.

bir çizgi üzerinde ya da bir yapının etrafında (dairesel şeklinde) büyüdüğü gözlemlenmiştir.

Bir merkezden yayılan yerleşimleri kendi etrafında yaklaşık 6 km uzağında bulunan yerleşimler kendi içinde çok hareketli alış veriş sistemlerin olduğu tespit edilmiştir. Sistemin en alt birimi ile merkez arasında mal ve hammadde akışları merkez vasıtasıyla gerçekleştiren yerler olmuştur[299].

Sargatskaya kültürüne ait olan toplam 65 gorodişe bilinmektedir. Bu gorodişeler genelde nehir kenarlarında, göl, nehir toprak yükseltilerinde burunların kıyısında, su taşkınları olabilecek yerlerden yüksek ya da epey uzağında yapılmıştır. Burunlarda yapılmış olan gorodişeler burun şeklini takip ederek, genelde üçgen şekillerindedir. Nehir burunlarında kurulmuş olan yerleşimler inşaat ve güvenilik açısından en ekonomik olanı olmuştur. Gorodişelerin genelde üç tarafı su ile çevrili olduğundan yerleşimi güçlendirmek için sadece diğer bir tarafı kullanılabilmekteydi. Örneğin ”Rafaylovo”, ”Karganskoye”, ”Krasnoozerskoye”, “Sazık. IV” gibi gorodişeler (küçük şehirlerler) nehir kıyılarında bulunan yerleşimlerdir.

Sargatskaya kültürüne ait tek katmanlı (toprak altında başka kültürlere ait katman bulunmadan) yerleşimler nadir bulunmuştur. Genelde yerleşimler Sargatskaya kültürü daha önceki çağlara ait katmanların üzerinde kurulmuştur[300]. Bazı yerleşimlerde örneğin “Duvanskoye II” yerleşiminde bir önceki kültürlere katman bulunurken, aynı yerleşimin en alt tabakası Eneolit Çağına ait katman tamamen dağıtılmıştır. Zauralye bölgesinde Sargatskaya kültürü katmanı Demir Çağ diğer kültürleri bulgularla birlikte bulunmaktadır. Yerleşimlerin arkeolojik katmanların bulgu açısından her noktada eşit değildir. Bu da nüfusun o yerleşimlerde yerleşik ya da geçici olduklarını ayrıca iklim koşulların verimli olup olmadığı konusunda ipucu vermektedir[301].

Sargatskaya kültürü yerleşimlerin gorodişelerin büyük çoğunluğu Orta İrtiş sağ kıyıların orman-step kuşağında bulunmuştur. Orman kuşağında bazı ufak gorodişeler

299 Matveyeva, *Sotsıalno-Ekonomiçeskiye,* 29.
300 Volkov, “Osobennosti Landşafnoy” , 112.
301 Matveyeva, *Sotsıalno-Ekonomiçeskiye,* 35.

bulunsa da hem sayıları az hem daha az araştırılmışlardır. Dolayısıyla bu gorodişeleri Sargatskaya kültürüne atfetmek doğru olmadığı düşünülmektedir[302].

İrtiş nehri üzerinde Sargatskaya kültürü yerleşimlerin yüzde dilimi büyüktür. İşim nehri üzerinde (Kuzey Kazakistan) Ak-Tau, Zauralye bölgesinde ve Tobol nehri üzerinde de gorodişeler bulunmaktadır. Aşağı İset nehri, Tur ve Nitsa nehirleri civarında da bazı gorodişelerde Sargatskaya kültürüne ait birçok seramik parçalara rastlanmıştır[303].

Sargatskaya kültürüne ait gorodişelerin büyük kısmı kültür alanının doğu kısmında bulunmaktadır. Büyük yerleşimler, gorodişelere nazaran daha küçük yerleşimler gorodişelerden daha alçak toprak yükseltilerde kurulmuş ve oldukça dağınıktırlar. Küçük yerleşimlerin daha alçak yükseltilerde üzerinde kurulmuştur. Fakat büyük yerleşimlere göre daha geniş alana yayılmışlardır. Farklı bölgelerde yerleşimlerin yayıldığı alan ortalaması İrtiş civarında 6.000 m^2 İşim bölgesinde 7.000 m^2 ve Tobol civarında 8.000-9.000 m^2'dir. Bazen aralarında çok daha büyük 13.000 ile 18.000 m^2 yayılan yerleşimleri de bulunmaktadır[304]. Böylece Sargatskaya kültürü bulunduğu bölgede büyük nehirlerin civarında ve alana bakılırsa oldukça geniş, hatta batıya ilerledikçe yerleşimlerin genişlediğini görmekteyiz. Sargatskaya kültürü batı kısımlarında bulunan Tobol bölgesine sonradan gelen bir kültür olduğunu göz önünde bulundurursak nüfusun daha geç dönemlerde büyüdüğü akla gelmektedir.

2.8. SargatskayaArkeolojik Kültürü Toplumunda Kabileler ve Gruplar Sayısı

İklim koşulları ve ekonomilerine bağlı olarak hayat tarzı toplumların bir alana yerleşmesi için önemli faktörlerdir. Batı Sibirya bu anlamda orman-step kuşağı göçebe toplumlarla geleneksel bağları bulunan bölgedir. Araştırmacıların hepsi, Sargatskaya kültürü toplumunun ekonomilerinin tamamen hayvancılığa bağlı olduğunu konusunda hemfikirlerdir [305].

Batı Sibirya düzlüklerinde, düzensiz düşen yağmur miktarı zamanla tekrarlanan kuraklıklar aynı zamanda kuruyan ve yeniden oluşan göller, birbirine bağlı olmayan

---

302 Ludmila Koryakova, "Drevniye Poseleniya Urala, Zapadnoy Sibiri", *Voprosı Arheologii i Urala,* 17 (1984): 68.
303 Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 22.
304 Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 23.
305 Mihail Kosarev, *Zapadnaya Sibir v Drevnosti*, (Moskova: Nauka 1984), 122-123.

ağaçlık /ormanlık alanların sabit olmayan karasal iklimine sahip olarak karakterize edilmektedir. Batı Sibirya orman-step kuşağında nehirler bahar aylarında su taşkınları yaşayan diğer mevsimlerde ise suyu azalan tipine aittir.

Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı boyunca Batı Sibirya iklim koşulları zaman zaman değişmiştir. Bu değişimler sosyo- ekonomik ve etnik-kültürel değişimlere sebep olmuştur[306].

Batı Sibirya'da M.Ö. I. bin yılların başında, iklimin nemli olup ve belli bir zaman sonra ısınması, hayvancılık için verimli koşullar oluşturmuştur. Fakat bu koşullar M.S. I. yüzyıla kadar sürmüştür. M.S. I. yüzyıldan sonra hava yeniden soğumaya başlamıştır. Bu iklim değişimleri Sargatskaya kültürü doğudan batıya doğru ilerlemesi ile birlikte doğu bölgelerinde, Orta İrtiş civarında kabile birliklerin oluşturdukları gözlemlenmiştir.

Sargatskaya kültürü yayıldığı alanın doğu kısmı, İrtiş nehri kıyısı 200 kilometre boyunca 8-10 kilometre aralıklarla yaklaşık 25 tane yerleşime rastlanmıştır. Yine Sargatskaya kültürüne ait diğer doğu grubu Om nehri civarı, "İk" ve "Yaman" gölleri etrafında süreli yerleşimlerin (çadır yerleşimleri) bulunduğu bilinmektedir[307]. İşim civarında Abatskiy ve İşimskiy bölgelerinde yine 10 kilometre arayla 20 yerleşim bulunmuştur. Kazakistan'ın kuzeyinde de Sargatskaya kültürüne ait seramikler bulunsa da, burada bulunan yerleşimlerin İşim kabile grubuna ait olan bölge olduğu düşünülmektedir. Sargatskaya kültürü Tobol-İşim nehirlerin arasında olan yerleşimler ise diğer gruplar tarafında oluşturulmuştur. Bunun yanında (Sargatskaya kültürü batı kısmı)Tobol nehri ve civarında en az beş grup tarafından yerleşimler oluşturulmuştur. Böylece Sargatskaya kültürü kendi yayıldığı alanda yaklaşık on bir kabile grubundan söz etmek mümkündür[308]. Türklerde kabile kelimesi büyüklüğüne göre il (el), budun, ulus, taife, boy, aşiret, urug, cemaat, oymak ve oba kelimeleriyle ifade edilmektedir. Türk tarihinde farklı isimlerle adlandırılan kabile yapısı yegâne sosyal örgütlenme biçimidir. Her boyun başında "boy beyi" denilen bir lider bulunurdu; oymakların başında ise boy beyinin ailesinden reisleri bulunmaktaydı. Kabileler hangi ekonomilere

306 Genadiy Zdanoviç, Maral Habdulina, *Bronzovıy Vek Uralo - İrtişskogo Mejdureçya*, (Çelyabinsk: Çelyabinsk Devlet Üniversitesi Yayınları 1984), 152-154.
307 Koryakova, *Ranniy Jeleznıy,* 147.
308 Koryakova, *Ranniy Jeleznıy,* 34.

bağlı ise yerleşik hayata geçse dahi temel özelliklerini korumaya çalışmışlardır[309]. Bu anlamda Sargatskaya kültüründe bulunan kabile birliklerin bozkır kültürlerinde bulunan boy birliklerine oldukça benzemektedirler.

2.9. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Ev Planlaması; Eklemeli Evler, Yerleşimlerde Ev Planlama ve Tipleri

Günümüzde bilinen Sargatskaya kültürü farklı tiplerde olan ev tiplerinin, sayıları, boyutları, tipleri ve yapıları hakkında toprak üzerinde bulunan izler sayesinde tahminler yürütülmektedir. Ev yapımında kullanılan malzemeler, evlerde bulunan ocak yerleri ve diğer karakteristik özellikleri bir araya getirerek yapılmaktadır[310].

Literatürde ev yapımında en önemli etkenin iklim koşulların olduğu bilinmektedir[311]. İklim koşulları, toplumun ekonomileri ve hayat tarzları hesaba katarak Sargatskaya kültürü geleneğinde sürekli, süreli (mevsimlik) yerleşimler ikiye ayrılmaktadır. Ayrıca tomruk evler, hafif ağaç konstrüksyon ve çadır ev çeşitleri bulunmaktadır. Evler ise toprak üzerinde, düz zemin ya da toprak zemini olan evler olarak ayrılmaktadır[312].

Sargatskaya kültürüne ait altı ev şekli şöyledir;

1. Toprak üzerine yapılmış, temeli yuvarlar bazen boyutları 200 m^2 bulan toprak üzerine yapılmış çadır evler,

2. Toprak üzerine yapılmış neredeyse konstrüksyon izleri belli olmayan, alanı küçük olan, şekli yuvarlak ya da ona yakın şekillerde olan evler, (yine çadır tip ev olduğu akla gelmektedir)

3. Dikdörtgen ya da dörtgen toprak zemininde tomruk izleri olan evler,

4. Sadece dikey durduğu düşünülen tomruklardan temel izi kalan, konstrüksyon izi belli olmayan evler,

5. Toprak zemini olan dikdörtgen olan ve kenarlarında tomruk izleri bulunan evler,

---

309 İslam Ansiklopedisi, Casim Avcı ve Recep Şentürk, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, "Kabile" maddesi.**

310 Koryakova, *Drevniye Poseleniya,* 77-78; Matveyeva*, Satsıalno-Ekonomiçeskiye,* 38-41.

311 Zoya Sokolova, *Jelişe Narodov Sibiri (Opıt Tipologii*),(Moskova, Nauka 1998), 144-154.

312 Çindina, *Oçerki Kulturogeneza* Cilt I, 32.

6. Farklı derinlikleri dikdörtgen, toprak temeli olan fakat konstrüksiyon izi olmayan evler…

Sargatskaya kültüründe birkaç ev tipi bulunması güneyde bulunan diğer kültürlere kıyasla normal bir durumdur. Güney Sibirya'da yaklaşık aynı dönemde varlığını sürdüren Tagarskaya kültüründe de aynı anda hem konik şeklinde çadır şeklinde evler tomruktan yapılmış evler, taş evler kullanılmıştır[313]. İrmenskaya kültüründe hem tomruk evler hem ağaç konstrüksyon evler kullanılmaktaydı[314]. Genel olarak Sargatskaya kültürü toplumu, Tunç Çağı kültürlerinden kalmış geleneği almış ve kendine göre uyarlamıştır. Sargatskaya kültürüne ait olan gelenek ise evlerin ön kısımlarında avlu olması ve birkaç tip evlerin bir arada bulunmuş olmasıdır. Çadır tipi evlerin rastlanması göçebe toplumlarda sık görülen ve kurulup sökülmesi pratik olan evlere Sargatskaya kültüründe de sık rastlanmaktadır[315]. "Duvanskaya" yerleşimindeki seramiğin bir fragmanında bir çadıra ait resme rastlanmıştır[316]. Benzer yapılar genelde toplumların hayvancılığın da gelişmesiyle daha mobil olduklarının göstergesidir. Ev yapım geleneğinde, eski geleneklerini geliştirerek oluşmuştur.

1. Yarı toprak temeli olan evler çoğunlukta olup, aynı zamanda toprak üstü evler de bulunmaktadır,
2. Birkaç odadan oluşan evlerde (müştemilat v.s kullanım için yapılar olan) en işlek olan kısım ocağı olan merkez oda işlevi görmektedir,
3. En çok yaygın olan ev şekli dikdörtgen ve kare şeklinde temeli olan evler,
4. Evlerin yapı malzemesi ağaç konstrüksiyon olup, dörtgen ya da dikdörtgen olan bu evlerin taşıyıcı tomruk izleri ve onları bağlayan yatay tomruklardan izler bulunmuştur. Çatı kısımları tek, iki ya da dört yönlü olabilme ihtimali bulunmaktadır. Yuvarlak ya da ona yakın temel izleri muhtemelen çadır yapılarından kalmış olan izlerdir.
5. Evlerin iç kısmındaki organizasyonu mekânın yaz ya da kış aylarında kullanımına bağlı olmaktaydı. Etnografi verilerine dayanarak evlerin kullanım biçimine bağlı olarak barınmak için (içinde yaşamak) ahır olarak kullanmak ya

313 Muslim Absalyamova, *O Tipah Jiliş Na Tagarskih i Tagarsko - Taştıkskih Poseleniyah,* (Kemerovo: Kemerovo Üniversitesi Yayınları 1977), 34-42.

314 Matveyev, Aleksey ve Evgeniy Sidorov, *Zapadnaya Sibir v Drevnosti i Srednevekovye*, (Tümen: Tümen Devlet Üniversitesi Yayınları 1985), 29-53.

315 Çindina, *Oçerki Kulturogeneza,* Cilt II, 259-275.

316 Koryakova, *Ranniy Jeleznıy,* 41.

da muhtemelen bir taraftan yaz aylarında diğer kısmı ise kış aylarında kullanmışlardır.

6. Sargatskaya kültürü diğer özellik ise evin yanında hemen bitişik şekilde diğer odaların eklemeli tarzda ya da bir koridorla bağlanarak yapılmasıdır. Evin giriş kısımlarını uzun koridorlar yapması Sargatskaya kültürün diğer özelliğidir[317].

Etnografların düşüncelerine göre, toplumların en çok değişime uğrayan teknoloji, ihtiyaç maddeleri ve aletlerdir; en az değişim gören evleridir[318]. Sargatskaya kültürü geleneğinde evlerinde eklemeli ve çeşitli fonksyonu olan odalar eklemeli tip olması sosyo ekonomik durumun gelişmesini göstermektedir. Benzer yapı ve gelişmeler Saltova-Mayatskaya kültüründe de görmek mümkündür. "Saltovo-Mayatskaya" kültüründe de yaşadıkları evlerin yanlarına faklı kullanım odaları (muştemilat gibi) ekledikleri görülmüştür[319].

Sargatskaya kültürü ev yapım geleneğinde çadır evlerin yaygın şekilde kullandıkları çok açıktır. Toprak temeli olan ya da doğrudan toprak üzerine yapılan evlerin ise bir önceki İrmenskaya geleneğinden geldiği ortaya çıkmıştır. Bu kültürler birbirinden gerçekten farklı etnik yapılarda ve farklı gelenekten gelen iki kültür olsaydı sonraki gelen kültürü önceki kültürün geleneğini devam ettirmezdi ve kendi geleneğine göre yaşam alanı oluştururdu. Sargatskaya kültürü yine ev içi mimarisinde en çok kullanılan odalardan ocağın olduğu merkezi odanın kullanılması göçebe kültürleriyle büyük yakınlık göstermektedir. Sargatskay kültüründe diğer eklemeli evlerin yapım geleneği Saltovo kültüründe görülmesi göçebe kültürleriyle yakınlığı bir kez daha desteklemektedir.

2.9.1. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Evlerin İç Planlaması

Evlerin yakınlarında müştemilat yerleri bulunmaktaydı. Yakın akraba yerleşimleri etrafında benzer yapılar çember içinde gelişigüzel gelişmekteydi. Sargatskaya kültürü evleri bir odalı ve çok odalı olarak ayrılmaktadırlar. Genelde

---

317 Koryakova, *Drevniye Poseleniya,* 61-79; S.Ya. Zdanoviç, "Jilişa Poseleniya Finalnogo Bronzovogo Veka Sargarı v Severnom Kazahstane", *Drevniye Kulturı Povoljya i Priuralya; Nauçnıye Trudı,* 221 (1978): 35-37.

318 Koryakova, *Ranniy Jeleznıy,* 41.

319 Svetlana. Pletneva, *Ot Koçeviy k Gorodam, Saltovo-Mayatskaya Kultura*, (Moskova: Nauka 1967), 57-61.

yerleşimler içinde farklı yapılar barınmaktadır. Sayı, boyut ve yapı itibarı ile sosyal statüsüne bağlı olarak değişmekteydi.

"Duvanskoye II" yerleşiminde birkaç aile bir arada yaşadıkları evde merkez oda dışında zamanla ek odalar yapılmıştır. Ekleme odaların duvarları daha hafif, hemen sökülebilen üst üste yatay şekilde uzun ağaç parçalarıyla oluşturulmuş yapılardır. "Rafaylovo" yerleşiminde de bir yapı içinde farklı konstrüksiyonlar eklenmiştir. Ev ekleme odaları bazen "T" şeklinde koridorla bağlanmaktadır. Duvar içinde açılmış olan kapı yerlerinde koridor ya da doğrudan doğruya oda eklenmiştir.

Sargatskaya kültürü toplumunda ev alanı büyütme şekilleri oda ekleme şeklinde gelişmiştir. Ev içi düzenleme ve şekilleri ev tiplerine göre değişiklik gösterse de Sargatskaya kültürü toplumunda temel geleneklerine sadık kalınmıştır. Duvarların kenarları temiz alan olup bazı yerlerde yatacak alan olarak ayrılmıştır. Evin yerleri muhtemelen hayvan postları ya da keçe ile örtülmüştür. Ev içinde yerlerin bu şekilde kullanılması tüm göçebe halklarında karşılaşılan bir durumdur ve birçok etnografik veride belgelendirilmiştir[320].

Göçebe halkları, ayrıca Tatarlarda da, evlerin girişinde ev gereçleri, duvarların kenarlarında tahta yataklar, döşek üzeri hayvan postları ile örtülmektedir[321]. Sargatskaya kültürü ve göçebe halklarda evlerin tipi ne olursa olsun, iç mekânları aynı şekilde düzenlenmiştir. Sargatskaya kültürü evlerin girişin karşı duvarın dibinde kutsal sayılan eşyaların koyulduğu yer olarak tespit edilmiştir. Birçok kültürde örneğin Altay ve Tuva bölgelerinin göçebelerde giriş kapısının tam karşıdaki ya da girişin karşısındaki yan tarafın en temiz ve kutsal olduğu sayıldığı bilinmektedir[322]. Böylece Sargatskaya kültürü ev iç yerleşimi de özellikler Altay ve Tuva bölgeleri göçebeleriyle benzerlik göstermiştir.

2.9.2. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Ev-Içi Ocaklar

Ev içi düzen hakkında Sargatskaya kültürü toplumun ocak yeri ve şekilleri en önemli ipuçları vermektedir. Bilindiği üzere Sargatskaya kültüründe ev içi düzenlemeler giriş ve ocaklara göre yapılmıştır. Sargatskaya kültürü evlerin giriş kapısı hemen

320 *Tipı Traditsıonnogo Selskogo Jilişa Narodov Yugo-Vostoçnoy i Tsentralnoy Azii*, (Moskova: Nauka 1997), 332.

321 *Türskiye Narodı Sibiri*, (Moskova: Nauka 2006), 65.

322 Savyan Vanşteyn, *Mir Koçevnikov Tsentra Azii, (*Moskova, Nauka 1991), 86,91.

karşısında, evin tam ortasında ocak bulunmaktadır. Duvar diplerine kurulan ocakların muhtemelen ısınma sistemi şeklinde kullanıldığı düşünülmektedir. Genelde evlerde (tek bir odalı evlerde) bir ve daha nadir iki ya da üç ocak bulunmaktadır[323]. Ekleme odalarında, müştemilatlarda toprak üzerinde ateş izlerine rastlansa da bu istisna durumdur. Toprak temeli olan evlerde oda ortasında ocak bulunmaktadır. "İnberen IV" ve "Uzlovskogo" yerleşiminde duvar diplerinde ocaklar bulunmuştur. Duvar diplerinde bulunan ocakların işleyiş sistemlerini tahmin etmek zordur (benzer ısınma sistemleri İrmenskaya kültüründe görülmüştür).

Evlerin içindeki ocaklar yuvarlak ya da dikdörtgen şeklindedir. Toprak üstü, çukurlarda ve derin çukurlarda bulunan ocaklar (tandır?) bulunmuştur. Toprak temelli olan evlerin ortasında bir yükselti üzerinde yapılan ocaklar (sürekli kullanılan ocaklar) "Rozanova" ve "Dunskiye" yerleşimlerinde bulunmuştur. Bu ocakların etrafında tıpkı Baraba steplerinde olduğu gibi yuvarlak ya da dikdörtgen oluklar bulunmuştur[324]. Bazı ocaklar Kokonovka yerleşiminde olduğu gibi 30-40 cm toprak altında derin çukurlarda ocaklar (tandır?) bulunmuştur. Ocakların etrafında mutlaka yuvarlak, dikdörtgen ya da paralel iki oluk bulunmaktadır. Ocakların yanlarında bazen atık çukurları bulunmaktadır. Bu atık çukurları duvara yakın yerlerde ya da duvarın köşesinde bulunup içinde hayvan kemikleri, seramik parçaları v.s kalıntılar bulunmuştur[325]. Evlerin içinde ocak geleneği ve muhtemelen tandır şeklinde yapılmış olan ocaklar kuzey halklarında kesinlikle rastlanmayan bir gelenektir.

2.10. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Seramikleri

Sargatskaya kültürü mezar, kurgan, yerleşimler ve yerleşimlerin içinde olan gorodişeler (büyük yerleşimler) ve daha küçük birimlerin yüksek kıyı teraslarında yerleşmektedirler. Çoğu zaman gorodişeler etrafında daha küçük yerleşim birimleri bulunmaktadır[326]. Batı Sibirya'da yapılan arkeolojik kazılar sayesinde Sargatskaya

---

323 Koryakova, *Poseleniya Sargatskoy Kulturı, Drevniye Poseleniya Urala i Zapadnoy Sibiri,* (Sverdlovsk: Ural Devlet Üniversitesi 1984), 76.

324 Polosmak, *Baraba v Epohu,* 144.

325 Koryakova, *Ranniy Jeleznıy,* 27-28.

326 Vladislav Mogilnikov, *Stepnaya Polosa Aziatskoy Çasti SSSR v Skifskoye Vremya,* (Moskova: SSCB İlimler Akademisi 1992), 254.

kültürüne ait bulgularda orman bölgesinden farklı orman-step bölgesine özgün seramik kaplar bulunmuştur[327].

Sargatskaya kültürü seramik kapların yapısı, seramiklerin hamur içerikleri ve desenlendirme gelenekleri hakkında yapılan uzun araştırmalar sonucunda teknolojik özellikler de incelenmiştir. Seramik yapısı açısında yapıldığı hamur tarifleri, yapılış yöntemleri, yüzeylerin işlenmesi ve termal işlem önem verilmiştir[328].(Ek.Resim29)

2.10.1. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Seramikleri

Baraba bozkırları, İşim ve İrtiş bölgesinde toplanan arkeolojik malzeme sonucu, seramik kapların tarifi şöyle olmuştur;

Baraba ve İrtiş bölgesinde üç farklı şekilde hazırlanmıştır:

1. Bulguların % 50'sini kapsayan: çamur, şamot, organik maddeler,
2. Bulguların %38,9'sini kapsayan: çamur, şamot,
3. Bulguların % 11,1'sini kapsayan: çamur, şamot, kum.

Tobol bölgesi Sargatskaya kültürünün batıya ilerleyişi sonucu burada bulunan akraba Gorohovskaya kültürü ile etkileşimi sonucu, seramik hamuruna Talk[329] maddesi katıldığı tespit edilmiştir. Talk maddesi seramik kapların termal işlemelere dayanıklı ve dağılmasına engel olan bir maddedir (başka bölgelerde seramiklerin dayanaklılığını arttırmak için farklı maddeler katılmıştır)[330].

Sargatskaya kültürü seramiklerin yapı itibariyle iki bölümden oluşmaktadırlar. Her iki bölüm diğerinden ayrı yapılmaktadır. Seramiğin üst kısmı ağız, boyun ve alt kısmı gövde/tabandan oluşmaktadır. Başta seramiklerin üst kısmı yapıldıktan sonra alt kısmı eklenmektedir. Bazı bölgelerde seramiklerin tüm tek hamur parçasından yapıldığı görülmektedir. Tek bir hamurdan yapılmış kaplar genelde küçük boyutludur, boyutları 8 cm geçmeyen kaplardır.

---

327 Dmitriyev. "Mısovskiye Stoyanki", 187,188.

328 Svetlana Şarapova, "Traditsii İzgotovleniya Keramiki i ornamentalnıye Stili Naseleniya Zauralya v Rannem Jeleznom Veke", *Arheologiya Etnografiya i Antropologiya Evrazii*, 4/20 (2004): 130.

329 Talk- Bir Mineral maddedir. Doğada Tabakalar halinde bulunan talk minerali yumuşak yapısı dolayısıyla rahatlıklar ufalanmaktadır. Bolşaya Rossiyskaya Antsıklopediya, Mihail Generalov, (Moskova, BRE Yayınları, 2016), "Talk" maddesi, 613

330 Natalya Matveyeva, Svetlana Berlina, ve T.N. Rafikova. *Kolovskoye Gorodişe (Drevnosti İngalskoy Dolını: Arheologopeleoekologiçeskoye İssledovaniye) (*Novosibirsk: Nauka 2008), 124.

Sargatskaya kültürü seramiklerin şerit eklemeli şekilde el ile yapılmış kaplardır. Öncelikle 3-5 cm genişliğinde hamur şeritlerin birbirine eklemeli (alt alta getirerek) olarak yapılmıştır. Sargatskaya kültürü seramik kap yapım geleneğinde taban kısmı yuvarlak olarak yapılmıştır. Seramik yapım sürecinde taban kısma küçük hamur parçalarıyla yama yapılarak yuvarlak şeklini vermişlerdir.

Seramik yüzeylerin işleme şekilleri ikiye ayrılmaktadır:

1. % 52,4'de seramik kaplar basit şekilde pürüzsüz hale getirilmiştir.
2. % 47,6'da dalgalı (gelişigüzel ve kaba şekil, kabın yüzeyin tamamında hafif dalga oluşması) düzeltme şeklidir.

Seramiklerin desenlendirme işlemi, yüzeylerin düzleştirme işlemi bittikten sonra yapılmıştır. Sargatskaya kültürü seramiklerin tamamı hem yapı hem desenlendirme şekilleri belli bir standart çerçevesinde yapılmıştır.

Sargatskaya kültürü tüm sürecinde seramiklerin tabanları yuvarlak olmuştur. Sargatskaya kültüründe az sayıda düztabanlı kaplar bulunmaktadır. Sargatskaya kültürü erken, orta ve geç dönemlerinde yerleşim ve mezar seramikleri için kendine özgü standartlar bulunmaktadır[331].

1. Boyun kısımları düşük, orta boyutlarda, neredeyse belli olmayan boğazı, hafif çıkık omuzlar şeklinde olmaktadırlar,
2. Ağız kısmı çapı ile gövde çapından daha küçük şişe şeklinde omuzlar belirgin değil, gövdesi basık kaplar yapılmıştır,
3. Seramiklerin gövdesi alta doğru daralmaktadır (yumurta şeklini almaktadır).

Sargatskaya kültürü geç dönemlerde yerleşim ve mezarlardan çıkan seramiklerin form ve şekil açısından farksız olduğu tespit edilmiştir. Zaman içinde farklı şekillerde yapılmış olan seramik kaplar tek tip şeklini halini almıştır[332].

2.10.2. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Mezarlarından Çıkan Seramikler

Sargatskaya kültürü mezarların %53,5'de seramik kablara rastlanmıştır. Seramik kaplarla birlikte gömülme geleneklerinde yayıldığı tüm bölgelerde oranın aynı

---

331 Lidiya Kobeleva, "Formirovoçnıye Massı Keramiki Sargatskoy Kulturı Kak İndikator Kulturnoy Adaptatsii i İzmençivosti", *Vestnik Novosibirskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Arheologiya, Etnografiya,* 13/5 (2014): 148.

332 Kobeleva, "Formirovoçnıye Massı", 150.

olduğu görülmüştür. Mezarlarda bazen bir bazen iki bazen de dört ya da beş seramik kap bulunmuştur. Seramikler Tobol bölgesindeki mezarlarda ölünün başucuna, İşim bölgesinde ise ayakucuna konulmuştur. İrtiş bölgesinde seramikler ise ölünün hem başucuna hem ayakucuna konulmuştur[333]. Mezarlarda bulunmuş olan kapların hepsi elde yapılmış ve seramik duvar kalınlıkları 0,3 ile 1,5 cm arasında değişmektedir. Seramiklerde en fazla rastlanan duvar kalınlığı 0,5 ile 0,8 cm arasındadır.

Sargatskaya kültürü mezarlarında seramik kapların %92'sinin boyun kısmı bulunmaktadır; yüzde %8'lik kısmı şişe ve tabaklardır.[334]

Sargatskaya kültürünün seramiklerin tümünde ortalama uzunluğu 10 ile 19 cm ve genişliği 10,7 ile 15,9 cm'dir. Üzerinde deseni olan kaplar %70 oranındadır. Seramik kaplarda desen oranı tüm bölgeler için benzerlik gösterse de her bölgeye has desen gelenekleri bulunmaktadır.

Sargatskaya kültüründe mezarlarda bulunan seramiklerin deseni geometrik şekiller olarak tanımlanmaktadır. Sargatskaya kültürü geleneksel desenler üçgenler-fistonlar, zikzak, yatay çizikler sıklıkla kullanılmıştır. Karmaşık olmayan desenleme geleneği Erken Demir Çağı orman bozkırlarının ve Tobol-İrtiş bölgesinin tamamında kullanılmıştır. Desenleme geleneği çizerek ya da oyularak tekrarlanan desenleme takımlardan oluşmaktadır. Desenlendirme tahta çubuk ucu ya da sırtı ile yapılmaktadır. Tahta çubuk parçası ile yapılmış desenler damgalama şeklinde gelişi güzel düz şekillerde yapılmıştır[335].

Kesilerek yapılan desenlerin yüzdesi %40, çukurlu desenlerin yüzdesi %16, sivri aletle yapılan desenlerin yüzdesi %12, taraklı desenlerin ise az oranda olup yüzdesi %2 olarak kayda alınmıştır. Seramik kapları 1/3'de desen kombinasyonları yapılmıştır[336].

Seramiklerin en çok desenlendirilen kısımları %47,7 ile omuz bölgeleri olmuştur. Desenlendirilen ikinci bölge seramiğin boyun ve omuz beraber % 21,3'dir. Seramiğin ağız kısmı tüm bölgelerde oranı % 3,1 olarak hesaplanmıştır.

---

333 Ludmila Koryakova, *Arheologiçeskiye İssledovaniya na Urale i v Zapadnoy Sibiri,* (Sverdlovsk: İlimler Akademisi Yayınları 1977), 148.

334 Koryakova, *Ranniy Jelezniy,* 94.

335 Koryakova, *Ranniy Jelezniy,* 98.

336 Vladislav Mogilnikov, *Etnogenez Narodov Severnoy Azii: Meteryalı Konferentsii,* (Novosibirsk: Rusya İlimler Akademisi 1969), 136-138.

En çok desenlenen seramikler, dikey elips şeklinde olan kaplardır. Geniş ve dar ağızlı kapların %78'i desenlenmiştir. Ağızı dar olan kapların desenleme alanı daha fazla olduğu için daha fazla desenlenmiştir[337].

Sargatskaya kültürü seramikleri desen çeşitliliği ve desenleme şekilleri de oldukça basittir. Sargatskaya kültürünün yayıldığı tüm bölgelerde birbirine benzer desenlere rastlanmıştır. Sargatskaya kültürü boyun ve gövde arasında düz çizgi şeklindeki desen desenlerin olmazsa olmaz elementlerinden biridir. Sargatskaya kültürü erken dönemlerinde en çok üçgenlere rastlanırken geç dönemlerde M.S. I. yüzyıllarda seramiklerin üzerinde dörtgenlere rastlanmaya başlanmıştır[338].

Sargatskaya kültürü erken dönemlerinde seramiklerin boyun ve omuz hizası düz çizikler, dikey bir çeşit parmaklarla yapılmış baskılar, yuvarlak şeklinde inci çıkıntılar, zikzaklar, asılı üçgenler bulunmaktadır. Desenler kabın boyutuna göre iri ya da tekrarlanan iki motif barınmaktadır. Sargatskaya kültürü orta döneminde kapların üçte birinin üzerinde desen bulunmamaktadır. Diğerlerinde ise yine üçgenler, yan çizikler, çukurlar ve "çekirdek" baskılar bulunmuştur. Sargatskaya kültürü geç dönemlerinde seramiklerin üç bölgesi ağız, boyun ve omuz kısmı desenlendirilmiştir. Üçgenler, asılı üçgenler, oval baskılar, çizikler, parmak baskıları ve çukurcuklara rastlanmıştır.

Geç dönemde % 20 seramik kaplara desenlenme yapılmamıştır, fakat kalan yüzdesinde bazı kısım kaplar çok desenlenmiş ve şık görüntü kazanmıştır[339]. Sık ve şık şekilde desenlendirilmiş kaplara yerleşim yerlerinde rastlanmamaktadır, yüzdesi çok düşüktür. Mezar seramikleri daha şık desenlendirmeye sahiplerdir[340]. Yine geç dönem seramiklerinde ağız kısmı dalgalı desenler yapılmış ve omuz kısmı zikzak, üçgen, çok nadir gelişi güzel biçimsiz çizikler şeklinde yapılmış kaplara rastlanmıştır. Seramiklerin %30 sadece omuz kısmı desenlendirilmiştir. Bazı seramiklerin %10'da tabana yakın bölgeler ve az sayıda taban kısmı desenlenmiş seramiklere rastlanmıştır[341]. (Ek. Resim 30)

---

337 Koryakova, *Ranniy Jeleznıy,* 100; Vladislav Mogilnikov *Problemı Arheologii i Drevney İstorii Ugrov, K Voprosu o Sargatskoy Kulture,* (Moskova: Nauka 1972), 79.

338 Koryakova, *Ranniy Jeleznıy,* 102.

339 Polosmak, *Baraba v Epoha,* 144.

340 Koryakova, *Ranniy Jeleznıy,* 107-112.

341 Kobeleva, "Formirovoçnıye Massı", 145-150.

2.10.3. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Seramiklerin Yapım Aşamasında Teknolojik Aşamaları

Sargatskaya kültür alanındaki Baraba bozkırları, İrtiş, Tobol bölgelerinden toplanan veriler ve seramik parçalarının araştırması sonucunda bölgesel ve yerel özellikleri ortaya çıkartılmıştır.

Sargatskaya kültürü seramiklerinde tüm bölgelerde yerli toprağı kullanılmıştır. Sargatskaya kültürü tek fark batıya doğru ilerleyişi beraberinde Tobol bölgesinde seramik hamuruna Talk minerali katmaya başlamışlardır. Sargatskaya kültürü doğu bölgelerinde doğal katkı maddeleri kullanılmıştır. Doğu bölgelerinde katkı maddesi olarak şamot(kil, çamur haline getirildikten sonra termal uygulamadan sonra tamamen kurutulup toz haline getirildikten sonra çömleklerin hammadesine katılmıştır), kum ve organik katkılar olmuştur.

Seramiklerin katkı maddesi olan çamurun içindeki kumun form tutması için diğer organik maddeler katılmıştır. İrtiş civarında bölgede seramik hamurunda nerede ise hiç organik katkı maddesi bulunmamaktadır. Tobol bölgesinde talk maddesi katılmıştır. Seramik kapların taban kısmını yuvarlak şekle getirebilmek için kabın yapımına üst kısmından başlayarak ve akabinde uzun şeritler ekleyerek gövdeyi oluşturmaktadırlar. Neredeyse tüm arkeolojik noktalarda bu şekilde yapılmış olan kaplara rastlanmaktadır. Kabın alt kısmı en son tek bir "yama" şeklinde kapatılıp yuvarlak form verilmiştir. Seramik kabın üst kısmı kabın maksimum genişliğine ulaştıktan sonra alt kısım yapıştırılmaktadır[342]. Aynı şekilde düztabanlı kaplar yapılmıştır. Taban kısmı tek parça hamurdan yapılıp üst kısmına yapıştırılarak eklenmiştir. Seramiklerin yüzeylerini işleyebilmek için tahta ya da kemik parçası kullanılmıştır.

Yerleşim yerleri ve mezarlardan çıkan seramik kapların farklılığı yerleşimlerdeki kapların yüzeyleri özenle çalışılmış olmasıdır. Yerleşim seramikleri yüzeyleri pürüzsüzdür fakat Sargatskaya kültürü geç dönemlerde yerleşim ve mezar seramikleri arasında fazla fark kalmamıştır. Sargatskaya kültürü seramiklerin desen teknikleri olarak çizilerek yapılmış olan desenlerin oranı % 82 ve bastırarak yapılmış

342 Vladimir Matyuşenko ve Larisa Taurova, *Mogilnik Sidorovka v Omskom Priirtişye,* (Novosibirsk: Nauka 1997), 38-42.

desen tekniği ise % 57'dir. Sargatskaya kültürü taraklı desene nadir rastlanmaktadır. Taraklı desenler genelde Sargatskaya kültürünün en batı sınırlarında rastlanmıştır. Doğu bölgelerinde ve Baraba bozkırlarında taraklı desen örneğin "Grişkina Zimka" gibi noktalarda %1 oranında kullanılmıştır. Taraklı desenin genelde kuzeyli halkların sık kullandıkların desen türü olduğu için, Sargatskaya kültürü bölgenin sadece batı kısımlarda kullanılması muhtemelen batı ve kuzey-batı bölgelerine ilerledikçe etkileşim sonucu seramiklerde izini bırakmış bir desen geleneği olduğu düşünülmektedir.

2.10.4. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Seramiklerin Hamur Hammaddesi

2.10.4.1. Zauralye Bölgesi

Zauralye bölgesinde seramik hamuru iki tarifine göre yapılmıştır. Bunlar

1.Çamur (toprak) + kum + şamot

2.Çamur(toprak) + şamot +kum + organik maddeler şeklindedir.

Bazı yerlerde seramik hamurunun içinde kum katkısının fazla olduğu görülmüştür. Kum bölgede toprağın içinde doğal olarak var olan maddedir dolayısı ile ilk iki tarifi yanına çamur (toprak) + şamot ve çamur (toprak) + şamot + organik maddeler iki tarif daha eklemek gerekmektedir.

2.10.4.2. İrtiş Bölgesi

İrtiş ve civarı bölgesi seramik hamuru tarifleri

1. Çamur(toprak) +kum + şamot (en çok rastlanan tarif)
2. Çamur(toprak) +kum
3. Çamur (toprak)+ şamot
4. Çamur (toprak)+kum +şamot (en az kullanılan seramik hamuru tarifi)

2.10.4.3. Tobol Bölgesi

Tobol ve civarında seramik kapları yapımında kullanılan hamur tarifleri[343].

1. Çamur (toprak) + kum + şamot
2. Çamur (toprak)+kum
3. Çamur (toprak)+kum +şamot + talk

[343] (Sargatskaya kültürü sınırların batı kısımları N.P Matveyeva tarafından açılmış olan Rafaylovo ve Kolovskogo yerleşim seramiklerine göre verilmiştir).

Böylece hamur tarifinde toprağında olmazsa olmaz maddelerden minerel katkılar olarak talk kullanılmıştır. Talk katkısı olamayan hamurlarda kum kullanılmıştır. Minerel katkı maddesi ince nehir kumu ve organik maddeler ufalanmış kemik, şamot, çok nadir kömür ve gözle seçilemeyen organikler (kurumuş hayvan dışkısı (tezek)? Olabileceği) tespit edilmiştir[344].

Sonuç olarak Sargatskaya kültürü seramik hamurunda olmazsa olmaz maddesi yerli topraklar doğu bölgelerde şamot ve batı bölgelerinde kum katılmıştır. Organik maddeler daha çok Baraba bozkırlarında kullanılmıştır. Organik maddeler diğer bölgelerde daha az kullanılmıştır. Tobol bölgesinde Gorohovskaya kültürü iletişim sonucu seramik hamuruna Talk maddesi katılmaya başlanmıştır. Ufalanmış kemik, Sargatskaya kültürü Batı Tobol ve Zauralye kısımlarında tespit edilmiştir[345].

Sargatskaya kültürü süresi boyunca seramik hamur tarifleri hiç değişmemiştir. Fakat ithal seramikler hamur tarifinde Sargatskaya kültürü seramik hamuru tarifinde oldukça farklar bulunmaktadır. Seramik hamurların oluşum süreci tamamen doğal adaptasyon sürecinden geçerek oluşmuştur.

2.10.5. SargatskayaArkeolojik Kültürü Yerleşim Yerlerinde Seramikleri

Yerleşim yerlerdeki seramik kaplar aynı mezarlardaki seramiklerde olduğu gibi, boyun kısmı olan ve olmayan seramikler ve onların alt tipleri olarak tasnif edilebilir. Yerleşim yerleri seramikler form, çeşit, desen ve dış görünümü tüm bölgelerde birbirine benzemektedir. Seramikler, elde yapılmış gri ve tonları olan oldukça kaba kaplardır. Seramik kapların ortalama kalınlıkları 0,7-0,9 cm'dir. Seramikler yapım aşamasında şerit yöntemi ile yapıldığı için taban gövde ve boğaz kısımlarda kalınlaşmalar gözlemlenmektedir[346].

Yerleşim yerlerinde seramik kapların büyük bölümü, yuvarlak tabanlıdır. Fakat her yerleşimde az sayıda düztabanlı kaplara da rastlanılmıştır. İrtiş ve İşim bölgeleri yerleşimlerinde bulunan seramik kapların yapılmış oldukları hamur yapısı itibariyle, kum katkılı sıkı bir hamur olmadığı görülmüştür. Bu bölgelerde doğal çamur yapısı "yağlı" olup katkı maddesi olarak şamot hatta bazen şamot iri parçalara rastlanmaktadır.

344 Kobeleva, "Formirovoçnıye Massı", 150.
345 Kobeleva, "Formirovoçnıye Massı", 146.
346 Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 106.

Tobol bölgesinde seramikler yerli kumlu topraktan yapılmıştır. Seramik kapların yüzeylerinde pütürlü yapısı hissedilmektedir. Bu bölgede şamot dışında organik maddeler katılmıştır. Seramiklerde bazen yanmış ve ufalanmış kemik, kül, talk ve mika (kayaç) rastlanmıştır. Yerleşim yerlerinde seramikleri büyük çoğunluğunun tabanları yuvarlaktır. Düztabanlı seramik kaplar büyük çoğunluğuna İrtiş bölgesinde rastlanmıştır[347].

Hem yerleşim yerlerinde hem mezarlarda seramik kapların desenlendirilme oranı % 70'dir. Kapların desenlendirme oranı en çok İrtiş bölgesindedir. En az desenlendirme oranı olan bölge (Duvanskoye II" yerleşimi hariç) Tobol bölgesidir. İşim bölgesi seramik kap desenlendirme açısından İrtiş ve Tobol bölgeleri arasında yer almaktadır. Sargatskaya kültürü seramik kaplar üzerinde geleneksel desenin ">" olduğu yerleşim yerlerde, bölge fark etmeksizin, tüm kaplarda kullanıldığı, yatay çiziklerin ise batı bölgelerde kullanıldığı gözlemlenmiştir[348].

2.10.6. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Seramik Kapları Desenlendirme Gelenekleri

Sargatskaya kültürü seramik kapların üzerinde desenlendirme takımları oldukça standarttır. Seramik kaplar dikey ve yatay ">", üçgenler, zikzaklar, çizikler ve baskılar çekirdek ve dikdörtgen formunu andıran baskılar, çukurlar, yarım küre "İnciler", parmaklarla yapılmış çimdikleme, asılı üçgenler, boyun kısmında düz çizgiler biçiminde yapılmıştır.

Sargaskaya kültürü seramik kapların üzerine çizilen desenlerin tamamı Geç Tunç Döneminde Geç İrmenskaya ve Andronoid kültürlerinde kullanılmış desenlerdir. Sargatskaya kültürüne has olan bazı motifler dalgalı çizgiler, ördek şeklinde desenleri geç dönemde tekli örnekler halinde sadece kuzey bölgelerinde rastlanmıştır. Sargatskaya kültürü seramiklerin boyut ve şekline göre belli desen takımları izlendiği tespit edilmiştir. Kapların omuzları fazla çıkık olmayan dar ve orta genişlikte boğazı olan kaplar asılı üçgenler desenleri erken dönemde rastlanmaktadır.

Taban kısmı yumurtayı andıran kapların, üçgeni andıran baskılar bulunmuştur. Bu baskılar üst kısımlarda düzenli şeklinde sıralanırken, alt kısımlarda rastgele

347 Poloskmak. *Baraba v Epohu*, 32-40.
348 Koryakova, *Ranniy Jeleznıy,* 107-112.

basılmıştır. Muhtemelen bu tip desen az kullanılmıştır. Başka şekillerde kapların üzerinde de az rastlanmıştır[349]. Düztabanlı seramik kapların tabanları baskı ya da taban çemberi boyunca çizikler yapılmıştır.

Sargatskaya kültürü seramik kapları desenledirmesinde "bölgesel kural" (kapların belli bölgelerde belirlenmiş desenleri kullanmışlardır) bulunmaktadır. Örneğin zikzak ve üçgenler ya da ">" desenleri seramik kabın boyun bazen omuz hizasında yapılmıştır. Asılı üçgenler seramiğin omuz kısmını süslemekteydi. Tabana yakın ve taban kısmında düzensiz çekirdek baskılar ya da çizikler yapılmıştır. Gövde ve boyun kısmında yapılan çizikler ve baskılar çoğu zaman yatay şeklinde şerit halinde yapılmaktadırlar. Boyun ile omuz kısmının geçiş bölgesinde yatay düz çizgiler kullanılmıştır. İşim, İrtiş ve Tobol bölgelerinde yapılmış olan araştırmalar sonucunda, bu üç bölgede seramikler üzerinde desenlerin kendi özellikleri ortaya çıkmıştır[350].

Sargatskaya kültürü erken dönemlerinde, Baraba bölgesinde yarı küre, ufak inci şeklinde ve çukurlar kullanım yüzdesi yüksektir. Sonraki dönmelerde inci deseni neredeyse yok olsa da çukurlar az sayıda varlıklarını sürdürmüşler. İrtiş bölgesi Sargatskaya kültürü geç döneminde inci deseni ve çukurlar yeniden kullanılmaya başlanmıştır. Bu desenlerin motiflerin üzerine yapılmış olduğu tespit edilmiştir[351].

Sargatskaya kültürü orta dönemlerde Baraba ve İrtiş civarı bölgelerinde seramik kapların üzerinde kısa çiziklerin arttığına ve inci desenin tamamen ortadan kalktığına rastlanmıştır. Desen olarak zikzaklar ve boğaz bölgesinde ">" desenleri artmaktadır.

Sargatskaya kültürü daha geç dönemlerde seramiklerinde Orta Asya etkisi görünmektedir. M.S. I. ile II. yüzyıllarda güney bölgeleri ile daha sıkı münasebet sonucunda desenlerde neredeyse farkın kalmadığı hatta asılı üçgen çeşitlerinin yeni versiyonların eklendiği görülmektedir. Bununla bağlantılı olarak "Kuş motifli fistonlar" görülmeye başlanmıştır.

Tobol bölgesinde Sagatskaya kültürü geç dönemde Gorohovskaya kültürü (batı) desenlerin kullanılmaya başlandığı tespit edilmiştir. Tobol'un kuzey bölgelerinde az sayıda taraklı desenler görünmeye başlansa da genelde Sargatskaya kültürü Tobol

---

349 Kobeleva, "Formirovoçnıye Massı", 150.

350 Polosmak, *Baraba v Epohu*, 38-41.

351 Lionid Pogodin, *Keramika Pozdnih Pamyatnikov Sargatskoy Kulturı, Keramika Kak İstoriçeskiy İstoçnik,* (Tobolsk: Tobolsk Devlet Üniversitesi Yayınları 1996), 67-69.

bölgesi'nin tamamında geç dönemde seramik kapların üzerindeki desen çeşit ve sayısı oldukça zayıf olduğu görülmüştür. Tobol bölgesi desen açısından oldukça fakir bir bölgedir. Bölgede Sargatskaya kültürü geleneksel üçgen desenleri dikey şekillerde yapılmaya başlanmıştır.

Sargatskaya kültürü tüm dönemlerinde seramik kapların üzerindeki desenlerin büyük çoğunluğu çizilerek yapılmıştır. Diğer kullanım ise sivri aletler ile bastırarak yapılan desenler ve en az kullanılan (kuzey bölgelerinde sık kullanılan) taraklı desenler olmuşlardır.

2.11. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Defin Gelenekleri

Sargatskaya kültürü mezar kompleksleri grup şeklinde, zincir ya da tek olarak İşim, İrtiş, Oka, Tobol, İset, Miyass, Pışma, Tura nehirlerin yükseltilerinde yerleştirilmiştir. Mezarların boyutu küçük ve orta olanlar, ortalama 7 ile 20 metre çapı bulunmaktadır. Büyük olanların çapı 20 metre ve daha büyük olanlara da rastlanmaktadır[352].

Mezar üstü yapıların toprak yuvarlak, oval üstleri düzleştirilmiş, yüksekliği fazla değildir. Arkeologlar tarafından küçük, orta ve büyük boyut olarak alçak, orta ve yüksek kurganlara ayırmışlardır. Tobol bölgesinde küçük kurganlar çoğunluktayken, İşim bölgesi orta ve İrtiş bölgesinde ise orta ve büyük kurganlar daha sık görülmüştür[353].

Bazı küçük kurganlarda mezar üstü yapıların olmadığı, mezar üstü alanın mezar çukurundan çıkan toprakla yarı çember ya da çember içine alarak örtülmektedir. Orta ve büyük kurganların üstüne toprak atılarak toprak sıkıştırılmıştır ve bazı mezarlarda ateş izlerine rastlanmıştır. Bazı mezarlarda merkez mezarın üstünde dikdörtgen şeklinde temeli üstünde tahtadan konstuksyon yapılmıştır ("Strejevo. II", "İsakovka. III" kurganları). Sargatskaya kültürü tüm bölgelerde bazı mezarlarda mezar üstü ağaç, tahta, çalı, kamış ya da ot balyalarla kapatılmış yapılar bulunmaktadır. Örneğin Omsk bölgesi 80 metre çapında büyük kurganların[354] mezar üstü çalı, çırpı, ot ve kamış katmanlı çokgen şeklinde oluşturulmuş yapılar bulunmuştur[355]. İrtiş ve İşim civarında bulunan

---

352 Mihail Obıdenov, *Pozdniy Bronzovıy Vek Yujnogo Urala,* (Ufa, İlimler Akademisi 1986), s.20.
353 Koryakova, "Ansambl Nekropolya", 139.
354 Ludmila Çindina, Oçerki *Kulturogeneza Narodov Zapadnoy Sibiri, Mir Realnıy i Potustoronniy,* Cilt II, (Tomsk: Tomsk Devlet Üniversitesi 1994), 140-144.
355 Koryakova, *Ranniy Jeleznıy,* 47.

mezarlarda özenle yapılmış çamurdan alanlar bulunsa da Tobol civarında bu mezar üstü alanlar az sayıda bulunmuştur ve İşim bölgesi mezarlarıyla benzerlik göstermektedir. Mezar üstü bu alanlar hem dini ritüeller için hem mezar üstü kapağı sağlamlaştırmak amacı ile kullanılmış olabileceği düşünülmektedir. Bu mezar üstü alanlarda ateş izlerine rastlanmıştır. Bu tip mezar üstü yapıların İskit kültürlerinde mezar üstü taşlarla doldurulmuş olarak benzerlerini görülebilir[356].

Mezar üstü diğer yapı "çadır" şeklinde, mezar üstü yapıları olmuştur. İşim civarında "Berlik 6" kurganı mezar üstü çamurdan yükselti (çapı 9 m ve yüksekliği 0,5 m) ve etrafında çadır kurulmuştur. Çadır yapısı çokgen olup, mezarın etrafında çapı 13 metre bulduğunu olarak hesaplanmıştır[357].

Mezar üstü bu tip çadır yapıların M.Ö. V.-III. yüzyıllar arsında Avrasya'nın bozkırlarında zengin mezarlarda sık rastlanan bir ayrıntıdır[358]. Yine Kuzey Kazakistan çadır kurganları adı verilen mezarların erken örneklerine M.Ö. VI-V. yüzyıllarda ve geç dönem örneklerine M.Ö. IV-II. yüzyıllarda rastlanmaktadır[359]. Mezar üstü bu yapıların çadır şeklinde olmasının belli bir dini inanış ve ritüel olduğu düşünülmektedir. Büyük olasılıkla, bununsosyo-etnik bir temeli olduğu ve gelişim açısından yakın kabilelerin ideolojik ilkeleri tarafından belirlenmiştir[360]. Sargatskaya kültüründe bulunan kurganların yarısının etrafında çember ya da oval şekillerde hendeklerin olduğu görülmüştür. Çember şeklinde hendekler bir ya da iki tane (karşılıklı) giriş yerleri bulunmaktadır. Mezar hazırlama esnasında etrafında yapılan hendeklerden toprağı mezarın ortasına atarak, merkeze doğru hafif yükselti oluşturmuşlardır[361]. (Ek. Resim 23)

İrtiş ve civarında bulunan mezarların büyük çoğunluğunda hendekler mevcuttur. En az hendek Tobol ve civarında görülmüştür. Bunun yanında Tobol ve İşim bölgesinde hendekler kapalı (girişi olmayan), İrtiş bölgesinde bir ya da iki girişi olan hendeklere

---

356 Koryakova, "Ansambl Nekropolya", 149.

357 Maral Habdulina, *Ranniy Jeleznıy Vek i Srednevekovye Uralo-İrtışskogo Mejdureçya, (*Çelyabinsk: İlimler Akademisi Yayınları 1987), 3-25.

358 *Stepi Evropeyskoy Çasti SSSR v Skifo-Sarmatskoye Vremya,*(Moskova: Nauka 1989), 54-57,69-70.

359 Genadiy Zdanoviç, İ.V.İvanov ve Maral Habdulina, "Opıt İspolzovaniya v Arheologii Paleopoçvennıh Metodov İssledovaniya (Kurganı Kara-Oba i Obalı v Severnom Kazahstane)", *Sovetskaya Arheologiya,* Sayı 4,(1984): 41-43.

360 Çindina, *Oçerki Kulturogeneza* 136-145; Aleksandr Kolesnikov ve Andrey Kuybışev, Rabotı v Priirtışye, Arheologiçeskiye Otkrıtiya za 1976 God, (Moskova: Nauka 1977), 225.

361 Troitskaya, *Arheologiya Zapadno*, 66.

rastlanmaktadır. Benzer yapıları İskit kurganlarında etrafı taşla sıra halinde ya da alçak çit örülmüş şekilde görmekteyiz[362]. Muhtemelen bu çitlerin mezar yerini belirlemek ya da toprak yerini sağlamlaştırmak için yapılmış olabileceği düşünülmektedir. Sargatskaya kültüründe hendeklerin işlevi tam olarak bilinmemektedir. Mezarların etrafında hendek geleneği Bolşereçenskaya kültüründe yaygın olup, İskit dünyasında da sık rastlanmıştır[363]. Sargatskaya kültüründe tekli ve çoklu mezarlar bulunmaktadır. Merkezi mezarın etrafına yapılan definlere "çoklu" mezarlar adı verilmiştir. Merkezî mezar, mezar yerinin tam ortasında yer almaktadır. Boyutu diğerlerine göre daha büyük ve derindir. Çoklu mezarlarda merkez mezarın etrafında on beş kadar defin yapılan mezarlar bulunmuştur. Ayrıca az sayıda hendeğin içinde definlere rastlanmıştır. Kültürün bütün bölgelerinde ingumasyon (ölüyü gömülerek) defin geleneğine rastlanmıştır[364].

2.11.1. Mezar İçi Şekil ve Yapıları

Mezar çukurların bir kaç şekilleri mevcuttur;

1. Dik duvarlı,
2. Dik olmayan duvarlar (alt kısımlara doğru daralan),
3. Toprak yüzeyine yakın kısımda basamağı olan "Apoletli mezar" şekli,
4. Mezar içinde başucuna yakın yerde çeşitli eşya koymak için raf görevi olan "Niş" olan mezarlıklar.

Mezar çukurları genelde dikdörtgen şeklinde, bazı mezarlarda mezar tabanında oluklar bulunmuştur. Mezar içi ağaç konstrüksiyon olan mezarlarda oluklar ağaç yapıyı taşımak için yapıldığı düşünülmektedir. Mezarlar ölmüş olan kişinin bir nevi diğer dünyada evi olduğunu düşünmüştür. Bu evin içinde ölünün yattığı yerde ağaç kabukları ya da otlardan bir katman yapılmıştır. İrtiş ve civarında mezar içi ağaç konstrüksiyon alt ve yan taraftan yine tahta parçaları ile tutturulmuştur[365].

Mezarların boyutları değişmektedirler. Büyük mezarların % 13'ünün boyutları 1,5 metreye 2,5 metredir. Orta boyutlu mezarları büyük ile küçük mezarlar arasında boyutları olup rastlanma oranı %76,7 'dir. Küçük mezarlar % 11'in boyutları 1,5

362 Polosmak, *Baraba v Epohu,* 93-94.
363 *Stepi Evropeyskoy,* 54-57.
364 Koryakova, *Ranniy Jeleznıy,* 33.
365 Koryakova, *Ranniy Jeleznıy,* 49.

metreye 0,6 metre ölçülerindedir. Derin çukurlu mezarlar genelde merkez mezarlara aittir. Merkez mezarın etrafında bulunan mezarların derinliği merkez mezarlara nazaran toprak yüzeyine daha yakındır. Sargatskaya kültüründe her mezarlığın kendine özgü ayrıntıları bulunmaktadır. Sargatskaya kültüründe mezarların alanı, mezarın içinde gömülen kişinin sosyal statüsüne bağlı olarak değişmektedir. Mezarlar genişledikçe uzunluk parametreleri daha az değişmektedirler. Sargatskaya kültürü zengin mezarların içinde, mezar duvarları ağaç konstrüksiyon içermektedir. Zengin mezarların üçte birinde ağaç döşemesine rastlanmıştır. Mezar kapakları iki ya da üç sıra genişliği 10 ile 20 cm ağaç kapaklarla kapatılmıştır. Bu ağaçlar sıra şeklinde döşenmiş ve üzerine otlar, kuru otlar ya da ağaç kabukları ile kapatılmıştır. İrtiş nehri ve civarında ağaç mezar kapakları apoletli mezarlarda kullanılmıştır ve bu duruma %86 mezarda rastlanmıştır. Yine diğer tip mezarlarında ağaç kapaklar ve şekli tespit edilemeyen mezarlara % 40 da ağaç kapaklara rastlanmıştır[366].

Sargatskaya kültürü mezarları açık ve kapalı olarak iki büyük gruba ayrılmaktadır: Kapalı mezarlar;

1. Düz basit mezar olup, üstünde kapağı bulunmaktadır.
2. Oda şeklinde yapılmış mezarlar: ölü ağaç konstrüksiyonun üzerine yatırılmaktadır.

Mezarların çeşit ve tiplerine bakılmaksızın Sargatskaya kültürü insanı ölülerini mezar içinde defnetmektedirler. Mezarların içyapısı itibarı ile ağaç konstrüksyon ev yapım teknikleri uygulanmıştır[367]. Sargatskaya kültürünün her bölgede kendine özgü defin ayrıntıları bulunmaktadır. (Ek.Resim24)

İşim bölgesinde mezarlar genelde düz duvarlıdır. İçi ağaç konstrüksyon ve mezar kapağı şeklindedir. Bu bölgede ağaç konstrüksiyon çerçeve, kutu ve ağaç tomruk konstruksiyona rastlanmıştır. Baraba bozkırlarında ağacı daha az kullanmışlardır[368]. İşim bölgesinde apoletli mezarlar, niş olan mezarlar, içi ağaç konstrüksiyon ve mezar kapakları bulunmaktadır. Orta Tobol bölgesinde mezar içi dikey ağaç konstrüksiyona

366 Koryakova, "Ansambl Nekropolya", 145.
367 Natalya Matveyeva, *İstoçniki Etnokulturnoy İstorii Zapadnoy Sibiri,* (Tümen, Tümen Devlet Üniversitesi 1991), 17.
368 Polosmak, *Baraba v Epohu,* 15.

ise sık rastlanmıştır. Böylece bölgelerde birbirine çok yakın defin gelenekleri olsa da her bölgenin kendine özgü ayrıntıları bulunmaktadır.

Sargatskaya kültürü mezarları tekli, çiftli ve çoklu şekilde ayrılmaktadır. Çoklu mezarların oluşum karakteristiği çoğu zaman belirlenememektedir. Örneğin "Gornaya Bitaya" köyündeki 1 numaralı kurganın içinde merkez mezarda kafatası olmayan cesetler bulunmuştur. Bir kafatası ise alanın dışında darbe almış şekilde toprak yüzeyine yakın yerde bulunmuştur[369]. Aslında Türklerde de kesikbaş uygulaması zaman zaman uygulanmıştır. Kült objesi olarak muhafaza edilen kesikbaş, Herodot'a ait klasik raporda: *"Gözlerin yukarısından kafatasının üst kısmını kesip ayırdıktan sonra, onu tekrar deriyle kaplıyor ve içki kâsesi olarak kullanılmıştır."* Hiungnular, ardından Yüe-ch'iler ve T'u-küeler de tıpkı İskitler gibi davranmışlardır. Preslav Bulgarları savaşta öldürdükleri düşmanlarının başını saklıyorlardı ve Theophanes'e göre, öldükten sonra Bizans hükümdarı Nikephoros'un başından da ayaklı bir kupa yapmışlardır. Kapgan Kağan (691-716) 716 yılında Bayır-kular tarafından öldürülüp, başı kesilir ve başkente yollaması için Çin elçisine verilmiştir. Kâşgarlı Mahmud bu baş kesme eylemini ayrıca yüceltmektedir. Baş kesme eylemi, onu yapan kişi için kahramanlığın bir kanıtı olmuştur[370].

2.11.2. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Defin Şekilleri

Her arkeolojik kültürde olduğu gibi, Sargatskaya arkeolojik kültüründe de ölülerin belli şekillerde gömüldüğü görülmüştür ve ölünün yatırılma yönü ve yanında diğer dünyaya götüreceği düşünülen eşyalar bakımından farklılıklar bulunmuştur.

Sargatskaya kültürü insanı ölülerini mezarlar çukuruna sırt üstü düz şekilde yatırmışlardır. Ölüleri farklı pozisyon yatırma değişikliğine çok az rastlanmaktadır. Bazı yerlerde az sayıda bükülmüş şekillerde cesetler bulunmuştur."Mısov" kurganı kadın ve erkeğe ait bir mezarda erkeğe ait ceset sırt üstü düz ve kadına ait ceset yan tarafa yatırılıp, bükülmüş şekilde bulunmuştur. Ölüler mezar çukuruna ağaçla kaplanmış tabana yatırılmıştır. Ağaçla kaplanmış tabanların üzerine ot ve ağaç kabukları

369 Mogilnikov, *Problemı Arheologii,* 72.
370 Jean Paul Roux, *Eski Türk Mitolojisi*, çev.Musa Yaşar Sağlam,(Ankara: Bilgesu, 2011),32-35

döşenmiştir. Bazen ölüler huş ağacı kabuğuna sarılmış ya da huş ağacı kabuğu ile örtülmüştür[371].

Sargatskaya kültürü insanı ölülerini kuzey yönüne doğru yatırmmışlardır. Doğu ve güney bölgelerinde daha çok güney ve diğer yönlere yatırıldığı görülmektedir. Merkez mezarların çoğunun yönü kuzey ve kuzey-batıdır[372]. Ölülerin kuzey ve kuzey-batı gömülme yönü "Tasmolinskaya" kültürü[373] (Merkez Kazakistan kültürü) ve İskitlerde yaygın şekilde kullanılmıştır[374].

Sargatskaya kültürü kurganları ölüleri ile birlikte çeşitli eşyalar ile gömülmüştür. Fakat mezarların yarısında hiç eşyaya rastlanmamıştır. Bu sayıya kurganların bir de soyulmuş oldukları gerçeğini de katmış olursak kurganların üçte biri ölülerin yanında hiç envanter bulunmamıştır. Envanteri olmayan mezarlar genelde basit yapılı ve toprak yüzeyine yakın (derin olmayan) mezarlardır. Birçok mezarda ölü ile birlikte kurban edilmiş hayvanlara ait kemikler bulunmuştur. Hayvan kemikleri ölünün omuz, bel ya da ayak hizasında bulunmaktadır. Hayvan kemikleri ile birlikte bıçak bulunmaktadır. En çok rastlanan hayvan kemikleri at, küçükbaş hayvanı ve çok az da olsa yaban kuşlara ait kemiklerine rastlanmıştır.

Mezarlarda seramik kaplar %53,4 oranında bulunmuştur. Tek seramik kap %48,0 oranda, iki seramik kap %44,4 oranda, dört ve beş seramik kap %4,1 oranda bulunmuştur. Seramik kapların başucunda olmasına %22,7 oranında Tobol bölgesinde rastlanırken, seramikleri ayakucunda bulunan mezarlara % 21,3 oranda İşim bölgesinde bulunmaktadır[375].

Sargatskaya kültüründe ölülerini kuzey-batı ve kuzey yönlerine yatırmaları, mezarların içyapısı ve düzeni, ölülerin yanında konulan hayvan kemikleri, özellikle at hayvanına önem verilmesi Sargatskaya kültürü insanının İskit kültürü ile yakınlığının açık bir örneğidir.

---

371 Matveyeva, *İstoçniki Etnokulturnoy,* 43.

372 Gening, Vladimir.F ve Vladimir.V Gening. Gening, *Metod Opredeleniya Drevnih Traditsıy Orienterovok Pogrebennıh Po Storonam Sveta, Arheologiya i Metodı İstoriçeskih Rekonstruktsıy,* (Kiev: Naukova Dumka 1985), 136-152.

373 Alkey Margulan vd, *Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana:* (Almatı, İlimler Akademisi 1966), 311-370.

374 *Stepi Evropeyskoy,* 57- 79.

375 Çindina, *Oçerki Kulturogeneza,* 150.

2.11.3. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Mezarlarında Ateş Kültü[376]

Sargatskaya kültürü defin gelenekleri yayıldığı tüm bölgelerde aynı olsa da bazı ayrıntılarda farklılıklara rastlanmaktadır. Sargatskaya kültürü kurgan ve mezarlarının bazılarında ateş kültüne rastlanmıştır. Kurganların yarısında ateş kültüne rastlanmıştır. Genelde ateş kültü mezarların yüzeylerine doğru bulunmuştur. Sargatskaya kültürü doğu bölgelerinde mezarlarının %50'de, Tobol bölgesi (batı kısmı) mezarlarında %40'da ateş kültüne rastlanmıştır.

Mezar toprağında kömür parçalarına rastlamak yaygın bir gelenek olsa da birçok kurganda hiç ateş izlerine rastlanmamıştır. Doğrudan ölüleri üzerinde ateş uygulaması az kullanmıştır. Cesetlerin üzerinde uygulanmış ateş işlemlerine mezarların %14'ünde rastlanmıştır. Ateş kültü olan mezarlarda mineral toz ya da tebeşire de rastlanmıştır. Araştırmacılara göre göçebe kültürlerde mineral toz ya da tebeşirin (kireç taşı) kötü ruhlardan korunmak için kullanılmış olabileceği bir gelenek olduğu düşünülmektedir. Bu gelenek diğer göçebe kültürlerde de sık kullanılan bir gelenektir[377].

İrtiş nehri ve civarında ateş parçalarına, tebeşir ve kül ile birlikte mezarlar daha fazla bulunmaktayken, Kuzey Kazakistan ve civarında mezarlarda henüz tam yanmamış kömür ile birlikte toprakla kapatılmış mezarlara rastlanmıştır. Diğer taraftan sadece mezar kapaklarının üzerinde ateş uygulaması görmüş olan mezarlar da bulunmuştur. Benzer ateş işlemleri İskit dünyası mezarlarında bulunmuştur. Araştırmacıların İskit mezarlarının %27'de ve Sargatskaya kültüründe ise %18,5'de ateş izlerine rastlanmıştır[378]. Sargatskaya kültürü ile İskit kültürü arasında doğrudan, mezarların içinde, mezar kapaklarında veya ceset üzerinde ateş etkisinde her iki kültürde aynı orandadır. Tebeşir uygulamasına Sargatskaya kültüründe daha az rastlanmıştır[379].

---

376 Kült- eski kültürlerde dini inanış ve tapınma ile alakalı ve kutsal değerleri ifade etmektedir. Türklerde ateş, ağaç, demir gibi objeler birer kült halini alıp Tanrı tarafından insanlara verilen değerli varlıklar olarak düşünülmüştür. İnsanların ateşle tanışmaları ise çok eski zamanlara dayanmaktadır. Eski insanların ateşin yakıcı özelliğin olması ayrıca ateşten korkmaları ve saygı göstermeleri, onu tapınma unsuru olarak seçmişlerdir. Ateşin yok edici, yakıcı özelliği ayrıca kötü ruhlardan arınma onu temizlenme aracı olarak kullanmışlardır.
Jean-Paul Roux, *Eski Türk Mitolojisi*, çev. Musa Yaşar Sağlam, (Ankara: Bilge Su Yayınevi, 2011), 31.;Baheddin Ögel, Türk Mitolojisi, (Ankara:Türkiye Tarih Kuruma Basılvi,1995), 495.

377 Nina. Suvorova,"K Voprosu ob Elitarnıh Pogrebeniyah Antiçnogo Vremeni na Nijnem Donu", *Bosforskiye İssledovaniya*, 38 (2019): 164.

378 Çindina, *Oçerki Kulturogeneza,*Cilt II., 143.

379 Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 50.

Sargatskaya kültürü mezarlarında tebeşir (kireç taşı) sadece Orta İrtiş mezarlarında rastlanmıştır. Buradaki bazı mezarlarda hem kömür parçalarına hem tebeşire diğer bölgelere göre daha sık rastlanmaktadır. Henüz tam yanmamış kömür ve kül toprakla birlikte üzeri kapatılmış olan mezarlar çoğunluktadır. Bunun en güzel örneğini "Yavlenka" kurganında görebiliriz. Mezar kapaklarında ateş uygulaması % 4 oranında görülmüştür. Sargatskaya kültüründe ateş kültü Sarmatlardan daha az kullanılmıştır[380].

Birçok araştırmacı İskitlerin, Sargatskaya kültürü oluşumunda büyük etkisi olduğu hususunda hemfikirdir. Ateş kültü İskit-Türk dünyasında sık rastlanan bir gelenektir. Bizans tarihçisi Theophylaktos Simokatta *"Türkler ateşe fevkalade büyük saygı gösterirler [...], fakat sadece gök ve yerin yaratıcısına dua ederler ve onu Tanrı diye adlandırırlar."*Yunan Menander'e göre, *"Türk büyücüleri Roma elçisini alevlerin arasından yürüterek arındırıyorlardı".* Orta Asya'daki eski halklar arasında yaygın olan ve hiç değişmeyen geleneklerden olarak kabul edilmektedir. Arınmak, temizlenmek için bazen ölüleri de yakmışlardır[381].

2.11.4. Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Defin Geleneğinde At Kültü

Sargatskaya kültürü defin geleneklerinde mezarların içinde ölüyle birlikte çeşitli eşyalar birlikte gömülmüştür. Fakat Sargatskaya kültürü mezarların yarısında ölüyle birlikte hiçbir eşya bırakılmamıştır. Eşya olmayan mezarlar genelde sadece toprakla örtülmüş sıradan mezarlardır[382].

Ölü ile birlikte eşya konulmuş olan mezarların ölünün omuz, bel ya da ayakucunda hizasında hayvan kemiklerine rastlanmıştır. Hayvan kemiklerinin büyük çoğunluğu at kemikleridir,daha az küçükbaş hayvan ve çok az olarak da yabani hayvan ve kuşlara ait kemiklere rastlanmıştır[383]. İrtiş nehri civarı ve Kuzey Kazakistan mezarlarında at kemikleri daha sık rastlanırken, Orta işim civarında bu yüzde biraz daha azdır. Genel olarak Sargatskaya kültürü mezarlarda ölü ile birlikte gömülen kurban edilen hayvanların sayısı güneydeki komşularına kıyasla benzerlik göstermektedir[384].

---

380 Koryakova, "Ansambl Nekropolya", 148.
381 Roux, *Eski Türk,* 31.
382 Koryakova, "Ansambl Nekropolya", 1145.
383 Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 51.
384 Koryakova, "Ansambl Nekropolya", 148.

At ile birlikte gömülme "Pivlino","Duvanskoye","Preobrajenka" gibi kurganlarda bulunmuştur. Hayvan kemikleri mezarın yakınlarında kazılmış bir çukurun içine yerleştirilmiştir. Gömülen at kafası batı yönüne bakacak şekilde yan tarafa yatırılmıştır[385]. "Duvanskoye I" Mezarlığı kurgan No:3 ölünün yanında, at ve köpek kemiklerine rastlanmıştır.

"Krasnogorskiy Borok", "Krasnogorskiy. I", "Tutrenskiy", "Rafaylovskiy"'nin mezarlarında at kemikleri bulunmuştur. Genelde atın ön bacağı, kürek kemiği, omurilik kemiği sık görülürken, atın arka bacağı, leğen kemiği ve baş kısımlarına daha az rastlanmaktadır. Büyük baş, küçükbaş hayvanları da kurban edilmiştir. "Tutrinskiy"nin mezarı kurgan 5 koyun kemikleri, "Krasnogorskiy. I" 3'üncü kurganda at kemikleri "Rafaylovo "kurganında at ve iki buzağı kemiklerine rastlanmıştır[386].

Baraba bozkırında "Markovo1" sekiz mezarlarında ineğin omurga ve omur kemiklerine "Abramovo. IV" mezarlığında yabani kuş kemiklerine rastlanmıştır. Diğer mezarlarda yine koyun leğen ve kaburga kemiklerine ve at omurilik kemiklerine rastlanmıştır.

Erken Demir Çağ İskit defin geleneklerinde mezarlarda ev hayvanlarına ait kemiklere rastlanmaktadır. İskit defin geleneklerinde koyun kurban edilmektedir. Yine ölü ile birlikte kurban etinden yemekler yaparak, kurban edilen hayvan ölünün yanında defin edilmektedir. Bu kurban anlayışında büyük çoğunlukla at ve küçükbaş hayvanı kemikleri olmaktaydı[387].

Sargatskaya kültürü ölü ile birlikte envanter bırakılmayan bazı mezarlar da bulunmaktadır. Muhtemelen Sargatskaya kültürü toplumunda eşyasız olarak gömülen başka bir grubun bulunduğu düşünülmektedir. Ölünün yanında eşyası bulunmayan bu tip mezarlar, genelde sadece toprak altında gömülen ve muhtemelen sosyal statüsü olmayan kişiler olduğu düşünülmektedir.

Hayvan kemikleri mezarın yanında ayrı çukurlarda ya da hendeklerin içinde gömülmüşlerdir. At, öküz, koyun kafatasları ya da hayvan vücudunun diğer kısımları rastlanırken kimi zaman hayvanın tüm cesetlerine rastlanmıştır. Hayvan kemikleriyle

---

385 Natalya Matveyeva, *Sargatskaya Kultura Na Srednem Tobole*, (Novosibirsk: Nauka 1993), 135,139.

386 Matveyeva, *Sargatskaya Kultura*, 55.

387 Polsmak, *Baraba v Epohu*, 30.

birlikte mezar toprağında ya da hendeklerin içinde seramik parçalarına ya da tüm (kırılmamış) kaplara rastlanmıştır. Araştırmalara göre hayvanlara ait kemiklerin ve kırık seramik parçaların kalıntılarının dini ritüelin parçası olduğu düşünülmektedir[388].

At eski Türkler için en yakın dost, ruhun ve vücudun ayrılmaz parçasıdır. Tengri için kurban kabul edilen hayvandır. Türkler için yeryüzü ile gök arasında bir araç olduğu ve gökten indirildiğine inanılmaktaydı. Sahibine ölümden sonra da öbür dünyada eşlik ettiğine inanılmaktaydı. Kutadgu Bilig'de zaman simgesi, Kâşgarlı Mahmud'un sözlüğünde ise uçan at simgesine rastlanmaktadır[389].

2.12. Sargatskaya Kültürü Mezarlarında Bulunan Envanter

2.12.1. Kazanlar

M.Ö. I. bin yıllarda Avrasya bozkır kültürlerinin birçok özellikleri birbirine benzemektedir. Araştırmacılar bu benzerliklerin at koşum takımları, silahlar, süs eşyalarını bir araya getirerek, ilerde bu üçlüye "İskit Triadası" İskit üçlüsü adı vermişlerdir. Tüm bozkır kültürlerde olduğu gibi Sargatskaya kültüründe de bu üçlünün mevcut olduğu bilinmektedir. Ayrıca Sargatskaya kültürü bozkır kültürlerin çemberi içinde yer almaktadır. Bozkır ve orman-step kültürlerin ortak maddi kültürlerin olması her iki kuşağın sıkı münasebetleri olduğunun en açık göstergesidir.

M.Ö. I. bin yıllarda göçebe kültürlerinde tunç kazanlar[390] kullanılmaya başlamıştır. Tunç kazanlar tüm Avrasya bozkırlarında birçok bozkır kültürlerinde rastlanılan bir eşyadır. Kazanlar sağlam yapısı sayesinde uzun süre M.Ö. VIII. yüzyıllardan Orta Çağ hatta yakın zamana kadar kullanılmış bir eşyadır.

Batı Sibirya coğrafyasında Sargatskaya kültürü alanında tunç kazanlar bir kısmı mezarlarda, bir kısmı da tesadüfen bulunmuş eşyadır. Sargatskaya kültürüne ait bulunmuş kazanların sayısı oldukça azdır. Araştırmacılar Sargatskaya kültüründe kazanların az sayıda bulunmasının en önemli sebebinin bu eşyanın bulunduğu mezarların soyulmuş olması olarak görmektedirler.

---

388 Çindina, *Oçerki Kulturogeneza,* 143.

389 Roux, *Eski Türk*, 27.

390 Bronz Kazanlar-"Bronz" kazanların adını tamamen görsel olarak Bakırdan yapıldığı hissiyatı uyandırdığı için verilmiş bir isimdir. Kazanların hangi metalden yapıldığı hakkında kapsamlı araştırmalar henüz yapılmamıştır.

Yapımı oldukça zor olan kazanların metal işçiliği ustalık gerektiren bir zanaattır. Bu nedenle göçebe halklar için değeri bir kat daha artmıştır. Başta Tunç kazanların yapımı Asya bozkırlarında bulunan metal işleme merkezlerinde yapıldığı düşünülse de Batı Sibirya, Kazakistan, Baykal gölü civarında Tuva ve Moğolistan'da 75 farklı kazan tipine ulaşılmıştır. Çeşitlerin aynısı Minusinsk havzasında bulunmuştur. Minusinsk havzasının bir tür metalurji ve kazan üretim merkezi olduğu; ayrıca kazanların bu bölgeden diğerlerine buradan yayıldığı düşünülmektedir[391].

Erken Demir Çağında Batı Sibirya araştırmalarında L.N. Koryakova tarafından Tobol ve İşim civarında bulunan tunç kazanların sayısı altıdır[392] N.P. Matveyeva tarafında Tobol civarında üç kazandan söz edilmektedir[393]. Kazanların hem mezarlar hem yerleşimlerde ya da ayin yapılan kurbanlık yerlerinde bulunduğu kaydedilmiştir. Bulunmuş kazanların büyük çoğunluğu günümüze kırılmadan tüm olarak bazıları ise ufak deformasyona uğramış şekilde gelmiştir[394].

Araştırmacılara göre kazanların hem gündelik hayatta hem dinî ritüellerde ayin yapılırken kullandıkları düşünülmektedir. Kazanlar, sosyal statüsü yüksek olan kişilerin mezarlarında ve kurganlarda bulunması ayrıca kaya yazıtlarında kazan tasvirine rastlanması kazanların ritüel amaçlı kullanıldığı fikrini vermiştir.

Araştırmacılar Kuzey Kazakistan ve Batı Sibirya bölgesinde Orta Tobol bölgesi dâhil olmak üzere, bulunan kazanların tipik özelliklerinden biri kulpların kavisli ve üzerinde çivi şeklinde süslerin bulunmasıdır. Gövde üzerinde ya da üst kısmında dik kulplar bu bölgelerde bulunan kazanların tipik özelliklerinden biridir. Dikey kulplar olan kazanların benzerlerine güney bölgelerinde rastlanmaktadır. Batı Sibirya'nın güneyinde kullanımda olan kazanların tipik özelliklerinden olduğu için kazanların[395]

391 N.A. Bokovenko, *Problemı Zapadnosibirskoy Arheologii, EpohaJeleza*, (Novosibirsk: Nauka 1981), 46.

392 Koryakova, *Ranniy Jelezny*, 78.

393 Matveyeva, *Sargatskaya Kultura,* s.116; N.P.Matveyeva, *Voyennoye Delo Drevnego Naseleniya Sredney Azii,* (Novosibirsk: Nauka 1987), 60-67.

394 Nikolay Bokovenko, "Tipologiya Bronzovıh Kotlov Sarnatskogo Vremeni v Vostoçnoy Evroppe", *Sovetskaya Arheologiya* , 4 (1977): 228-229.

395 Ludmila Çlenova, *Proishojdeniye i Ranyaya İstoriya Plemen Tagarskoy Kulturı,* (Moskova: Nauka 1967), 108.

Batı Sibirya'nın güney bölgelerinden Erken Demir Çağında kültürler arasında temas bölgesi olduğu tahmin edilmektedir[396].

Tobol civarında bulunan kazan şekillerini şöyle sıralayabiliriz; birinci tip olan kazanlar yarım küre şeklinde olup, tabanı konik, iki dik kulbu ve kulbun üzerinde tek çivi şeklinde süsü bulunmaktadır (Krasnogorskiy-1 kurganı). Benzer kazanlar M.Ö. VIII-VIII. yüzyılda Avrasya bozkırlarında yaygın olmuştur. İkinci tip kazanlar ise yarımküre, taban huni şeklinde tamamlanır, yatay kulplar, kazan gövdesi dört dikey bölgesi desen yapılmış ve arasında dalgalı desen ile birbirine bağlanmıştır, desenin alt kısmında şekil fistonları bulunmaktadır (Savinovskiy mezarlığı 7'inci, kurgan 2'inci gömü). Benzer kazanlar İskit ve Kuzey Çin bölgesinde bulunmaktadırlar. Desen açısından bu tip dekorasyon Hunlarda ve Güney Sibirya'da bulunmuştur. Üçüncü tip kazanlar da yarım küre, dik yuvarlak kulplar (tesadüf buluş) benzerleri İskit, Hun ve Usunlar'da bulunmaktadır. Bu tip kazanlar yaklaşık olarak M.Ö. I.binin son çeyreği döneminde kullanılmıştır[397].

Yarıküre gövde ve kesik konik tabanı bulunmaktadır. Kazanların üzerindeki desenler düz yatay çizgiler şeklindedir. Hun kazanların gövdesi daha silindir şeklini andırmaktadır ve kulpları dikdörtgendir. Daha geç dönemlerde çivi şeklinde süslü kulpları olan kazanlar M.Ö. I. yüzyıl ile M.S. I. yüzyıl arasında Volga ve Kuban civarında da görünmeye başlamıştır[398].

Türklerde kazanlara önemli rol yüklenmiştir ve değerli eşya statüsünde olmakla beraber destanlarda altı ve yedi kulplu kazanlardan bahsedilmektedir. "Kazan demirini tuttu" ifadesi ise kişiye toplumda mevki sahibi oldu anlamına gelmektedir. Kazancı aşçı anlamına geldiği gibi, kazan sahibi anlamına da gelmektedir[399]. Kazana değerli bir eşya olduğu ve ağır bir eşya olduğu için az sayıda rastlanmıştır. Batı Sibirya'da bulunan kazanların bir kısmı Sargatskaya ve Gorohovskaya kültürü döneminde kullanılmış bir kısmı ise kavimler göçü sırasında Hunlar tarafından bırakıldığı düşünülmektedir. (Ek.Resim34)

---

396 Elena Ryabina, *Arheologiya Srednego Pritobolya i Sopredelnıh Territoriy,* (Kurgan: Kurgansk Devlet üniversitesi, Yayınları, 2016), 52.

397 Matveyeva, *Sargatskaya Kultura,* 175.

398 Koryakova, *Ranniy Jeleznıy,* 78.

399 Ögel, *Türk Mitolojisi*, 585.

2.12.2. Yaylar

Sargatskaya kültürü mezar arkeolojik bulguların arasında erkek ve bir kısım kadınlara ait mezarlarda birçok silah bulunmuştur. Silahların arasında ok, yay, zırh plakları, mızrak, kılıç ve sadak çengelleri bulunmaktadır. Ok uçları Sargatskaya kültürü hem yerleşim yerlerinde hem mezarlarda sık rastlanmaktadır. Mızrak ve kılıçlar daha az rastlanan silah olduğundan, Sargatskaya kültüründe en çok kullanılan temel silahlardan biri yay olduğu düşünülmektedir[400].

Sargatskaya kültürü mezarlarında bulunan yay kemik ekleme parçalarda toplumun kompozit [401] yay ve Hun tipi kompozit yay kullandıkları ortaya çıkmıştır. Sargatskaya kültürü yay kemik ekleme plakların yanında yine Hun dünyasında kullanılan oklar (üç kenarlı, üç yapraklı tunç, kemik ya da demir oklar) bulunmuştur[402].

2.12.2.1. Yay Ekleme Plakları (Kemik)

Sargatskaya kültürü temel silahların kompozit yaylara ait ön ekleme kemik plakları (alt, yan ve 20-25 cm uzunluğunda orta ekleme plakları) ve ok uçları ile birlikte her on mezarda rastlanmaktadır. Arkeolog V.A.Mogilnikov Hun tipi yayların Sargatskaya kültürü toplumunda yaklaşık olarak M.Ö. III. yüzyıldan beri yer aldığını iddia bildirmektedir. Bununla ilgili destekleyici kanıt yay kemik ekleme plaklarla birlikte, en geç M.Ö. II. yüzyılda Hunların kullandıkları ok uçları ve ilerleyen dönemlerde de ıslıklı kemik oklarla birlikte bulunmalarıdır[403]. Hun yayı ya da kompozit yaylar (kemik plak eklemeli yaylar) M.S. ilk yıllarında geniş coğrafyada yayılmış bir silahtır. Hun tipi yay bilinen şeklini alması yaklaşık M.Ö. I. bin yılların ikinci yarısına denk gelmektedir.

Eklemeli kemik plaklı yayların Hunlara ait olduğu tezi 1930'lu yıllarda J.Werner ve A. Alfeldi tarafından savunulmuştur. Tüm Avrasya bozkırlarında hatta merkez

---

400 Vladislav Mogilnikov, *Sargatskaya Kültüra, Stepnaya Polosa Aziatskoy Çasti SSSR v Skifo – Sarmatskoye Vremya*, 1992), 302.

401 *Kompozit Yay (eklemeli yay- composite bow)* - Ağaç, kemik plakları ya da boynuz parçaları gibi farklı malzemeleri bir araya getirilerek birbiriyle yapıştırılarak ortaya çıkmış olan Kompozit yaylar (kemik eklemeli) zaman içinde gelişerek en yüksek verimliliğe ulaşmıştır. Asya Kompozit yayların temelinle ağaçtan olup üzerine eklenen parçalar yapıştırılarak güçlendirilmiştir. Boyutları aynı olan Kemik eklemeli kompozit yaylarla sıradan, sadece ağaçtan yapılmış yaylardan daha dayanıklı ve sağlam olduğu ispatlanmıştır.
Boris Litvinskiy, *Slojnosostavnoy Luk v Sredney Azii (K Probleme Evolütsii Luka na Vostoke),* "Sovetskaya Arheologiya" (4), 1966: 51-69

402 Natalya Matveyeva, *Ranniy Jeleznıy Vek Priişimya*, (Novosibirsk: Nauka 1994), 145-150.

403 Koryakova, *Ranniy Jeleznıy,* 65.

Avrupa'da arkeolojik kazılar sonucunda bulunan eklemeli kemik plaklar ya da diğer adıyla kompozit yayların "Kavimler göçü" sırasında Hunlar tarafından bırakıldığı tezini savunmuşlardır. J.Werner Baykal gölü civarında Hun dönemi yayları ile Avrasya'da bulunan yaylarla karşılaştırma yapmış, Avrasya ve Avrupa'da bulunan yayların Hun icadı olduğu kesinlik kazanmıştır. Tüm Avrasya'da ve Avrupa'da bulunan yayların Hunlar ve onlarla sıkı münasebeti olan kavimlerin bıraktığını savunmuştur[404].

Sargatskaya kültürü mezarlarında bulunan yay ekleme kemik parçaları genel özellikleri şöyledir: Genişliği yaklaşık 1,5-3 cm arasında değişen genişlik olan kemik yay ekleme plakları iç kısımları pütürlü olup, dış kısımları pürüzsüzdür. Hafif dış kısmı boyunca kavisi bulunmaktadır. Birkaç parçadan oluşan kemik ekleme plakları: hafif eğik, alt plakların alt kısımlarda kesikler bulunmaktadır. Yayın orta plakları daha geniştir. Plakların büyük çoğunluğu parçalar halinde bulunmuştur. Sargatskaya kültüründe kullanılan kompozit yayın anavatanı şüphesiz Güney Sibirya'dır.

Sargatskaya kültürü mezarlarında M.Ö. III. ile M.S. III. yüzyıllar arasında dönemin tamamında bulunan alt ve orta ekleme plakların arasında M.Ö. III-I. yüzyıllara ait eklemelerin boyutları daha küçüktür. M.Ö. I-M.S. III. yüzyıllara ait ekleme plakların boyutları daha büyük olduğu tespit edilmiştir. Yay ekleme plakların zamanla boyutların büyümesi yayın geliştiği ve boyutun da büyüdüğü göstergesidir. Sargatskaya kütürü yay kemik ekleme plakları ve yapısının tüm dönemlerde birebir Hun yayı ile aynı olduğu tespit edilmiştir.

Hun dünyasında M.Ö. III-II. yüzyıllarda kompozit yayların sadece iki alt kemik ekleme plakları mevcut iken M.Ö. I. yüzyıl ile M.S. II-III. yüzyıllarda bu kemik ekleme plaklarının sayısı yediye ulaşmıştır. Yayın gelişmesi aynı dönemlerde Sargatskaya kültüründe de olmuştur. Sargatskaya kültürü mezarlarında erken dönemlerde bulunan yay ekleme plakların yay yapısı geliştikçe mezarlarda yay ekleme plak sayıları da artmıştır. M.Ö. I.yüzyıl ile M.S. II-III. yüzyıllar arasında kemik ekleme plakların sayısı yediye çıkmıştır; dört ekleme plakı alt kısımda (alt kısmında ikişer tene plak), orta kısmında üç plak (ikisi uzun ince ve tam ortada dikdörtgen uzun plak) bulunmaktadır. Kemik ekleme plakları ile güçlendirilmiş yay zamanın en güçlü ölüm makinesi olarak

404 "Archaeologia Hungarica (Acta Archaeologica Musei Nationalis Hungarici edd. L. Marton und N. Fettich) Band 9. Budapest 1932. (Erişim Tarihi 08 Şubat, 2020),90 https://journals.ub.uni-heidelberg.de/index.php/germania/article/view/35520/29169

nitelendirilmiştir. Aynı dönemde ok uçları bir önceki döneme daha büyük olduğu tespit edilmiştir. Büyük kemik ok uçları demir ok uçları ile birlikte kullanılmaya başlanmıştır. M.Ö. IV-III. yüzyıllara kıyasla M.Ö. II. yüzyılda mezarlarda bulunan büyük kemik ok uçlarının sayısı artmıştır[405]. Hun silahları askeri başarılarda belirleyici bir rol oynamıştır-kompozit yaylar ve ıslıklı oklar hedefi kaçırmadan vurabilen bir silahtır. Bu güçlü silahlar zamanla değişime uğramış ve gelişmiştir. Hun yayın temelini ağaç gövde "Kibit" oluşturmaktadır. Yayı daha sağlam yapmak için ekleme parçalar kibitin üzerine yapıştırılmaktadır. Orta ve alt kısımlarına yapıştırılan kemik plakların her iki tarafın alt plakları orta plaklara göre daha uzundur. Orta yan parçalar geniş olup kenarları eğimli şeklinde kesilmektedir. Kibitin üzerine yapıştırılan kemik eklemeler yayın bir taraftan daha fazla eğilmesini engelleyerek diğer taraftan daha sağlam hale getirmiştir. Yayın en fazla baskıyı gören parçalar orta ve iki alt kısım bölümlerdir. Yayın omuz kısımları esnek ve eğilebilen bölümleri sayesinde, oku ileri, tam hedefine yollamaktaydı. Hun yayı yaklaşık bir buçuk metre boyunda olup, kibit genel uzunluğu sayesinde uzak mesafeden hedefini vurabilen dönemin en güçlü silahı olmuştur.

Yayın boyutları oldukça uzun olduğu için, at üzerinde bu boyuttaki yaydan atış yapmak zor olması hasebiyle, yayların alt kısmın üst kısmından daha kısa yapılmıştır. Bundan dolayı, bir yayın üst ve alt ekleme plakları birbirinden farklıdır yani üst ekleme plakları alt plaklardan daha uzun olmaktadırlar[406].

Hun yayının tip ve şekil özellikleri çeşitliliği dönemin içinde teknolojik gelişimler geçirdiğinin bir göstergesidir. Araştırmacıların görüşüne göre göçebe dünyasında Hun yayı uzun gelişim sürecinden geçtiği ve bir önceki dönemde kullanımda olan "İskit" yayının (sadece resim ve tokalarda tasvirlerinden bilinen) basit biraz daha geliştirilmiş şeklidir. Hun yayında şekil ve gelişim sürecinde teknolojik gelişimler gözlemlenmiştir[407].

Arkeologlar Hun yayının boyutlarının oldukça uzun olduğu, takriben bir buçuk metre boyunda civarında olduğu hesaplanmıştır. Dönemin en korkunç silahlarından biri olan Hun yayları-hafif silahlı atlı okçular kullanmışlardır. Hun komşuları Çinliler bu uzun mesafelerden hedefini bulan yaylara "uzun" adını vermişlerdir. Hunlar tarafından

405 Mogilnikov, *Sargatskaya Kültüra,* 302.

406 Valeriy Nikonorov ve Yuliy Hudyakov, *Svistyaşiye Strelı Maodunya i Marsov Meç Attilı; Voyennoye Delo Aziatskih Hunnu, Evropeyskih Gunnov*, (Moskova: Filometis 2004),45-55.

407 Mogilnikov, *Sargatskaya Kültüra* , 302.

kullanılan silahlar, yazılı ve resim şeklindeki kaynaklarda bulunmaktadır. Shiji [408]veya "Büyük Tarihçinin Kayıtları" M.Ö. 109. – M.Ö. 91. yılları arasında yazılmış tarih konulu eserde Hunlar "Yay kullanan askerlerdir" olarak bahsedilmektedir. Zırhlı atlı birlikleri uzun silahları ok ve yayları ayrıca kısa silahları kılıç ve mızrakları kullanmaktadırlar.

Çin yıllıklarını kayda alan kronikçiler Hunlara "Yaylılar", "Yayları gerdiren atlılar" şeklinde kayda almışlardır. Moğolistan'da "Hanın-Had" dağı "Yamanı-Us" [409] geçidinde bulunan kaya resimlerinde (Petroglifler), Çin resimlerinde ve heykellerde Hunlar at üzerinde yay kullanan askerler olarak tasvir edilmişlerdir.

> Shiji'nin 110. bölümünde Hunlarla ilgili şu bilgiler yer almaktadır; *Hunlar Hya-heu-shi kabilenin Shun-wei torunlarıdır. Tan ve Yuy hanedanı gelmeden önce Şan-Jun, Hyânyun ve Hunyun'lar bulunuyordu. Çin'in kuzey sınırın ötesinde bulunurlardı. Orada hayvanları ile birlikte bir otlaktan diğerine göçerek yaşamaktalar. Ev hayvanı olarak en çok atları ve büyük, küçükbaş hayvanları yetiştirmektedirler. Daha az deve, eşek ve atların diğer çeşitlerini yetiştirmektedirler. Bir yerden diğerine göç etmektedirler. Suyu ve otları bol yerleri seviyorlar. Şehirleri yoktur ve yerleşik değillerdir. Toprak ekmiyorlar; fakat her bir ailenin kendilerine ait arazileri vardır. Yazıları yok, kural ve kanunlarını sözlü olarak söylemektedirler. Doğan erkek çocukları koyun üzerinde oturabilir yaşa geldiğinde hemen yay'la kuş ve küçük hayvanları avlamaya başlar. Ustaca yay kullanan her erkek zırhlı at takımına alınır. Savaş olmadığı zamanlarda hayvan sürülerini güder. Açık alanlarda avcılık yapar kendini geliştirir. Başarılı akınlar yapabilmek için her erkek boş zamanlarda savaş becerilerini geliştirir. Bu özellikler onların kanında vardır. Uzun silah, onların ok ve yaylarıdır, kısa silahlar kılıç ve mızraktır. Savaşta başarılı olduklarında hücum eder, başarısız olduklarında kaçmaktan*

---

408 Shiji veya "Büyük Tarihçinin Kayıtları" MÖ 109 - MÖ 91 yılları arasında yazılmış tarih konulu eserdir. Sima Qian'ın başyapıtı olan eser, Sarı İmparator zamanından yazarın kendi zamanına kadarki Çin tarihini konu almaktadır. Sima Qian, Han Hanedanı'nın Büyük Fakihleri'nin başkanı idi. Sarı İmparator'dan Han Wudi'ye 2000 senelik Çin tarihinin genel bakışını veren Shiji adlı çok övülmüş eserinden dolayı Çin tarih yazımının atası olarak sayılır. Bu tanımlayıcı eseri, daha sonraki Çin tarih yazımına temel attı.
Vasiliy Alekseyev, *Kitay. Kitayskaya literatura,* (Moskova-Leningrad: SSCB İlimler Akademisi, Yayınları 1940), 5.

409 Yuliy Hudyakov, *Arheologiya Stepnoy Evrazii. İskusstvo Koçevnikov Yujnoy Sibiri i Tsentralnoy Azii*, (Moskova: Yurayt Yayınevi 2019), 25.

çekinmezlerdir. Açgözlülük gördüklerinde nezaketten uzaklaşırlar. Tüm halkı han'ları dâhil olmak üzere ev hayvanlarının etini yerler, hayvan derisinden faydalanır elbise yaparlar, yün ve kürk elbiseleri vardır. Güçlü gençler en iyisini ve en yağlı yemekleri yerler, yaşlılar ise gençlerden kalanını. Genç ve güçlü olanlara saygı gösterirler. Birbirlerine isimle seslenirler, takma adları ya da diğer adları yoktur[410].

Hun yayların namı tüm göçebe dünyasında yayılmıştır. Avrasya'nın bozkır kuşağı tüm göçebe kültürlerde Hun yayın yaygınlaşması şüphesiz Hunların savaşlarda inanılmaz başarı göstermeleri ve kısa sürede büyük alanlara sahip olmalarında etkili olmuştur. Hun yayları bir sonraki dönem Orta Çağ göçebe kültürlerin kullandıkları yayların temelini oluşturmuştur[411].(Ek.Resim27)

2.12.3. Ok Uçları ve Mızraklar

Sargatskaya kültüründe demir ve tunç ok uçları Sarmatların kullandıkların ok uçlarıyla aynıdır. Ok uçları, bakır, üç kanatlı, düz üç kanatlı olarak tasnif edilebilir. En çok tercih edileni ok takma yerleri çıkık olan üç kanatlı oklardır. Bu tip ok uçları M.Ö. IV. ile M.Ö. III. yüzyıllarda yaygınlaşmıştır. Benzer şekillerde ok uçları Kazakistan'da M.Ö. IV. ile M.Ö. III. görülmüştür. Üç kenarlı ok uçları M.Ö. IV. kullanımı yaygın olmuştur. Yaprak şeklinde, üç kanat ya da üç kanatlı ok uçları M.Ö. III. yüzyılda merkez Kazakistan ve Aral civarında yaygın olmuştur. Güney Sibirya ve Altay civarında M.Ö. VII-V. yüzyılda rastlanmaktadır.

Kemik ok uçları üç kenarlı, dörtkenarlı şeklinde yapılmıştır. Erken Demir Çağı Zauralye orman bozkırlarında kullanılmıştır. Aynı dönemde bozkır ve orman-step bölgelerinde tunç olan ok uçları kullanılmıştır. Tunç ok uçları Altay, Sibirya ve Merkez Kazakistan bölgesinde M.Ö. VII-III. yüzyıllar arasında en çok kullanılan oklar olmuştur. Kemikten yapılmış dört yapraklı ve üst kısımları hafif toplu görünümde olan kemik ok uçları, Batı Sibirya bölgesinde M.Ö. V-II. yüzyıllar arasında kullanılmış çok sayıda benzer ok uçlarına Tagarskaya kültüründe rastlanmıştır.

---

410 Nikita Biçurin, *Sobraniye Svedeniy o Narodah, Obitaayuşih v Sredney Azii v Drevniye Vremena, (*Moskova-Leningrad: SSCB İlmler Akademisi Yayınları 1951), s.72; Vladimir Taskin, *Materyalı po İstorii Sünnu,* (Moskova: Nauka 1973), 34-35.

411 Nikonorov, *Svistyaşiye Strelı,* 68-69.

Demir ok uçları ve üç yapraklı ok uçların aynısı Sarmatlarda M.Ö. III-II. yüzyıllarda rastlanmaktadır. Yine demir olan ok uçlarının büyük boyutlu olan 5 cm kadar olanları M.Ö. III. yüzyılda Orta Asya ve Kazakistan'da kullanılmıştır. Zamanla küçük olan ok uçları ve boyutları büyük olan ok uçları birlikte kullanılmaya devam etmiştir. Sargatskaya kültürü demir ok uçlarının gelişimi Sarmatların ok uçları ile paralel olmuştur[412].

M.S. I. yüzyılda Batı Sibirya orman-steplerinde Baykal civarında Hunların kullandıkları ıslıklı ok uçları görülmeye başlamıştır. Islıklı ok uçları orman kuşağında çok az sayıda (tekli buluşlar) rastlanmıştır. M.S. I. yüzyılda ıslıklı ve kademeli ya da katmanlı ok uçları bulunmaktadır[413].

"Bogdanovskiy I" mezarlığı 1 kurgandan bir tüm demir mızrak bulunmuştur. Gövdesinin takma yeri uzun ve baş kısmı kısa mızraktır. Mızraklar sık rastlanılan bir silah değildir. Kokonovka ,"Bogdanovka" mezarlarında bulunan mızrakların yanında at koşum takımları hançer ve tunç kazanla birlikte bulunmuştur. Diğer mezarlarda bulunan mızraklar çürümeye maruz kaldığı için sadece parçalar halinde bulunmaktadır. Sarmatlara ait mezarlarında benzer mızraklara rastlanmıştır. Oldukça az bulunan bu silah Sargatskaya kültürü ağır silahların sadece belli bir kesimin kullandığı muhtemelen daha zengin ve sosyal statüsü yüksek olan kişiler kullanmışlardır. Ordunun diğer büyük kısmı atlı okçu birliklerden oluştuğu düşünülmektedir[414].

2.12.4. Kılıçlar ve Hançerler

Sargatskaya kültüründe kılıç ve hançerler tiplerin tamamının M.Ö. IV-III. yüzyıllarda Kazakistan ve Orta Asya göçebe kültürlerinde yaygın şekilde rastlanılan türdedir. M.Ö. IV-III. yüzyılda kullanılan kılıçların tutma yerleri baş kısmında c,x ya da düz çarpı süslemeler yaygınken; M.Ö. II. ile M.S. II. yüzyıllar arasında o ya da şapka formunda süslemeler ya da hiç süsleme olmayan hançer ve kılıçlar yaygınlaşmıştır[415].

2.12.5. Sargatskaya Kültüründe Zırhlar

Sargatskaya kültüründe askerler savaş sırasında yara almamak için, giysi üzerine zırhlar ya da deri üzerine dikilmiş küçük kemik zırh plakları sayesinde silah

412 Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 61-65.
413 Mogilnikov, *Sargatskaya Kültüra,* 305.
414 Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 68.
415 Mogilnikov, *Sargatskaya Kültüra,* 306.

darbelerinden korunulmuştur. Deri üzere dikilmiş kemik plakları M.Ö. IV-II. yüzyıla ait mezar ve yerleşimlerde bulunmuştur. Araştırmacılara göre sıradan asker mezarlarına tüm zırhtan ziyade zırh parçalarını koymuşlardır. Genelde bu plak parça sayıları bir ile dört arasında değişmektedir. Tüm zırh parçaları muhtemelen zengin ve statüsü yüksek olan kişilere ait dört büyük kurganda "Bogdanovka II" (320 plak) "Saratovo" (yaklaşık 150 plak) , "Krasnogorskoye I" merkezi kurganlarında bulunmuştur. Zırh plak parçaları cesedin kafa hizasında mezarın köşesinde bulunmuşlardır.

M.Ö. II. yüzyılda kemikten yapılmış olan zırh plak parçaları kullanımdan kalkmış ve demir plaklar yerini almıştır. Demir plak parçaları Sidorovka köyü yakınlarında bir kurganda bulunmuştur. "Sidorovka1" kurganı zengin, soylu bir askere ait olup mezarda ayrıca iki gümüş göğüs kısmına takılan plak bulunmuştur. Göğüs süsü plakların üzerinde kanatlı ejderha tasviri bulunmaktadır[416].

M.Ö. III-II. yüzyıllara ait olan "Kartaşovskiy. II" mezarlığında tahminen deri üzerine dikilmiş olan kemik parçaları bulunmuştur. M.S. I-II. yüzyıllara ait olan Tutrinskiy kurganında ağaçtan yapılmış ve üzerinde demir zımbaları olan zırh bulunmuştur.

M.Ö. IV-II. yüzyıllarda sadak ve kemerler üzerinde kancalar kullanılmıştır. Bazı kancalar metal çubuktan üst kısmı ilmek (kavisli) şeklinde yapılmıştır. Kancalar demir ve tunç metallerden yapılmış olup, Sargatskaya kültüründeki kancaların M.Ö. V-IV. yüzyıllar göçebe kültürlerinden Savromat kancaları ile benzerlik göstermektedir[417].

2.12.6. Sargatskaya Kültüründe At Koşum Takımı

At koşum takımı; gemler, yanaklar ve tokalar içermektedir. Sargatskaya kültürü tüm var olma sürecinde at koşum takımları kullanılmıştır. At gem parçaları 30 mezarda bulunmuştur. Gemlerin hepsi demir, tek halkalı, çift parçalı, uçları eğik olan gemlerdir. M.Ö. IV-III. yüzyıllarda geme takılan yanak düz, iki delikli demir ya da kemik yanak yapılmıştır. "Ust-Taraskiy" mezarlığında bulunan yanaklar uç ve delik kısımlarında genişlemeler bulunmaktadır. M.Ö. III-II. yüzyıllarda çapraz yanaklar kullanılmaya başlanmıştır. Bu çapraz yanaklar muhtemelen düz olan yanaklarla beraber aynı zamanla kullanılmıştır. M.Ö. I. yüzyıl ile M.S. II-III. yüzyıllar arsında dönemde yuvarlak yanak

416 Olga Lihaçeva, "Rekonstruktsıya Kompleksa Voorujeniya Znatnogo Voina Sargatskoy Kulturı (Po Materyalam Mogilnika Sidorovka)", *Narodı i Religii Evrazii,* 4/21, (2019): 34-47.

417 Mogilnikov, *Sargatskaya Kültüra,* 303.

kullanılmaya başlanmış ve dizginlere eklenen ek halkalar bulunmuştur. Sayan-Altay (Koğmen dağları) bölgesinde farklıdır (Sayan-Altay bölgesinde düz yanak kullanılmaya devam edilmiştir). At koşum takımların toka ve süs eşyaları M.Ö. V-II. yüzyıllara ait bazı mezarlarda rastlanmaktadır. Bulunan bu toka ve süsler hepsi tunç metalinden yapılmıştır. "Bogdanovka I" kurganında gümüş süs tokası ve hayvan üslubu ile yapılmış altın kaplama toka bulunmuştur[418].

Gürüldüğü üzere Sargatskaya kültürü toplumu kültürün var olduğu süre boyunca silah ve at koşum takımları Kazakistan Orta Asya ve eski Türklerin bulunduğu coğrafyasından kullandıkları tüm silah ve at koşum takımlarının aynısını kullanmışlardır. Kaynaklarda Sargatskaya kültürü toplumun kuzeyde bulunan toplumların kullanmış oldukları silah ya da herhangi at koşum takılardan söz edilmemektedir. Sargatskaya kültürün tüm mezarlarda buluntu envanterin tamamında eski Türk göçebe dünyasıyla bağlantı bulunmuştur. (Ek.Resim26)

2.12.6.1. Demir Gemler

Düz demir çubuklarında halkalı, çift olan gemler M.Ö. VI. yüzyılda geniş şekilde kullanılmıştır. Bu tek tip gemler uzun süre kullanılmıştır.

2.12.6.2. Demir Yanaklar (Atın Yanak Kısmına Gelecek Şekilinde Takılan Eşyadır)

Oval yapısı uçları halka olan demir çubuk, her iki uçuna halkaya yaklaştıkça genişleyen yapısı bulunmaktadır. Benzer yanaklar M.Ö. V-I. yüzyıllarda Güney Sibirya'da İskitlerin kullandıkları yanaklarla benzerlik göstermektedir. Tutrinskiy mezarlığında uçları daralan yanak bulunmuştur. Bu yanaklar M.Ö. I. yüzyılın sonlarına kadar kullanılmıştır. "Bogdanovskiy" mezarlığı çapraz tek delikli yanak bulunmuştur. Yine çapraz ve halkalı yanaklara "Zoloto-Balkovskiy" ve "Ust-Labinskiy" mezarlarında ayrıca M.Ö. III-I. yüzyıla ait Başkurt "Starıye Kiişki" ve "Şipovskiy" mezarlarında rastlanmıştır.

---

418 Mogilnikov, *Sargatskaya Kültüra*, s.306: Polosmak, *Baraba v Epohu,* 25-29; Matveyeva, *Sargatskaya Kultura,* 137.

2.12.6.3. Kemik Yanaklar

Kemik yanaklar tek parça, çift delikli, düz ve altlara doğru daralan biçiminde, M.Ö. V-II yüzyıllarda kullanılmıştır[419].

2.12.7. Kemer Tokaları

Kemer tokaları ve diğer tokalar genelde tüm bozkır kuşağında yaygın şekilde kullanılan tokalarla aynıdır. M.Ö. IV-II. yüzyıllarda en çok kemikten yapılmış hareketsiz dil olan ve olmayan tokalar M.S. I-II. yüzyıla kadar kullanılmıştır. Muhtemelen bulunan dilsiz olan büyük kemik tokalar bir parça şeridi tutturmak için kullanılmıştır; çünkü at gem parçaları ile birlikte bulunmuştur (Bogdanovka kurganı). M.Ö. III-II. yüzyıllar arasında demir yuvarlak hareketli dili olan tokalar ve çerçeveli tokalar kullanıma girmiştir. Daha geniş şekilde M.Ö. I. yüzyıl ile M.S. II-III. yüzyıllar arasında kullanılmıştır. Bu tokaların yanında M.Ö. II. yüzyıl ile M.S. I-II. yüzyıllarda demir ve tunç yuvarlak düğmeli tokalar kullanıma girmiştir[420].

2.12.7.1. Kemik Tokalar

Kemikten yapılmış olan tokalar düz, tek parça olup, çıkıntısı ve kemer tutturma yeri yoktur. Dikdörtgen tokalar kemer tutturma yeri ve çıkıklığı olan tokalardır. Benzer tokalar, giysi ve at koşum takımlarında kullanılan tokalardır. M.Ö. V-III. yüzyıllarda Altay bölgesinde ve M.Ö. II –M.S. II. yüzyıllarda Başkurdistan bölgesinde kullanılmış tokalardır. Sargatskaya kültürü kullanma zaman dilimi M.Ö. II. –M.S. II. yüzyıllardır[421].

2.12.7.2. Tunç Tokalar

Tunç tokalar dikdörtgen, yuvarlak, dışa bükük tokalar olmak üzere, M.Ö. III-II. yüzyıllardan M.S. I. yüzyıla kadar kullanılmıştır. Boyutları çok küçük olan çapı 0,5-0,7 cm olan dışa doğru bombeli orta kısmında ve kenarlarında deliği olan tokaların biraz büyük olan 1 ile 1,5 cm olan tokalar Tagarskaya kültüründe M.Ö. II-I. yüzyıllara aittir. Yuvarlak tunç, dış yüzeyleri rölyefli olan ve tam ortasıve kenarlarda çıkık deseni olan tokalar benzerleri "Taştık" ve Tagarskaya kültürlerinde rastlanmaktadır. Tunç yuvarlak noktalı deseni olan tokalara yine Erken Tagarskaya kültüründe rastlanmıştır. İki bölümden oluşan ve çift olarak bulunan pirinç cevherinden yapılmış tokaların kullanma

419 Koryakova, *Ranniy Jeleznıy,* 70-72.
420 Mogilnikov, *Sargatskaya Kültüra,* 304.
421 Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 70-72.

zamanı M.Ö. II ile M.S. II. yüzyıllardır. Aynı formda olan ve keçi kafası figürü ile süslü olan tokanın benzeri M.Ö. II-I. yüzyıllarda Hun döneminde kullanılmıştır[422].

2.12.7.3. Demir Tokalar

Yuvarlak şekilde, hareketli dili olan demir tokalar ya da oval şeklini andıran hareketli dili olan tokalar Sarmat döneminde kullanılmış olup, genellikle M.Ö. I. yüzyıl ile M.S. I. yüzyıl arasında yaygınlaşmıştır. Hayvan uslübunda hazırlanmış olan tokalar Erken Tagarskaya kültüründe olan tokalarla aynıdır. Bu tokaların üzerinde hayvanlar çok gerçekçi şekilde tasvir edilmiştir M.Ö. IV-II. yüzyıllar arasında kullanılmıştır. Tokaların üzerinde kabartmalı olmayan düz zemin üzerinde kuş tasvirlerine M.Ö. III-II. yüzyıllar arasında Tagarskaya kültüründe rastlanmaktadır[423].

2.12.7.4. Değerli Metallerden Yapılmış Tokalar

Elbise üzerine dikilmek için yapılmış altın tokalar, dışa bombeli ya da düz tokalar Sargatskaya kültüründe her dönemde rastlanmaktadır. Altın kaplama ve yüzeyi rölyef olan ya da sekiz işaretini andıran bitki tasvirli tokalar çift olarak bulunmuştur. Değerli metallerde üretilmiş olan tokalar, Sargatskaya kültüründe çok geniş zaman diliminde kullanılmıştır[424].(Ek.Resim25)

2.12.8. Süs Eşyaları

Sargatskaya kültüründe mezar ve yerleşimlerinde bulunan süs eşyalarının büyük kısmı bronz metalinden yapılmıştır. Daha az sayıda gümüş, altın ve demirden yapılmış eşyalar bulunmuştur. Mezarlarda elbise tokaları, küpeleri, bilezikler büyük yüzükler ve boyun süsleri de bulunmuştur. Erkek, kadın ve çocuk mezarlarında taş ve cam boncuklar ve boncuklu süs eşyaların genelde M.Ö. II. yüzyıl ile M.S. II. yüzyıl arasında tarihlendirilmektedir.

M.Ö. V-III. yüzyıllara ait olan bulguların arasında küpeler, halka şeklindedir. Halka küpeler içine süsler (boncuklar) geçirilmiş olarak bulunmuştur. Altın, gümüş ve bronz büyük yüzükler, mavi renkte cam üzerinde (göz boncuğu gibi) üzere beyaz ve sarı renkte şeritler yapıştırılmıştır. Akik taşından ve kireç taşından küre şeklinde boncuklar bulunmuştur.

---

422 Matveyeva, *Sargatskaya Kultura*, 137-138.
423 Koryakova, *Ranniy Jeleznıy,* 70-77.
424 Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 305.

M.Ö. III-II. yüzyıllar arasında bronz ve altından halka küpeler, cama renkler katılarak çizgiler oluşturulan, göz boncukları ve oluklu altın boncuklar kullanılmaya devam edilmiştir. Bunların yanında küçük boyutlu, içi altın kaplama, silindir ve dairesel şekillerdeki boncuklar kullanılmaya başlanmıştır.

Mezarlarda nadir bulunan altından boyun süslemeleri tek parça halinde ya da tel spiral örgü halindeki "Grivna" adı verilen süslemelere rastlanmıştır. Grivnalarla (altın boyun süsü) birlikte aynı zaman dilimine ait olan düz ya da içe bükük aynalar bulunmuştur.

M.Ö. II. yüzyıl ile M.S. II. yüzyıl arasında küpelerin takma yerleri çivi ya da çengel formunda olan küpeler kullanılmıştır. Boncuklar: mavi göz boncuklar boyutları küçülmüş, mavi, yeşil, renksiz, yuvarlak, oval ve silindir şekillerinde boncuklar kullanılmaya başlanmıştır. Akik boncuklar, içi altın kaplama, boyutları küçük, boncukların üzerinde şekiller yapılmış, damla şeklinde boncuklar kullanılmıştır.

Bilezikler metal, kalın tel ya da tel örme, kenarları kovuşmayan şekilde yapılmıştır. Çengelli iğne ve "Sarmat tipi" denilen ortasına doğru konik yükselme olan aynalar kullanılmıştır. Tutrino ikinci kurganında deri kılıfın içinde ayna ve yanlarında allık ve küçük bıçak bulunmuştur. Bu eşyaların yanında ayrıca tarak şeklinde saç tokası ve tokanın üst kısmı at figürü ile süslenmiştir.

Sargatskaya kültürü defineciler tarafından soyulmamış kadın mezarlarında çeşitli süs eşyaları, küpeler, grivna (boyunluk)lar, bilezikler, yüzükler bulunmuştur. Bunların yanında elbiselerini süsleyen düğmeler, tokalar ve plaklara rastlanmıştır. Toka, süs plakları, saç tokaları çoğu zaman hayvan uslübü veya bitki desenleri olan parçalar bulunmuştur[425]. (Ek.Resim28)

2.12.9. Aynalar

2.12.9.1. Yüzeyi Düz Aynalar

Ayna kulpunu tutturmak için delikleri olan, yüzeyi düz olan aynalar mezarlarda tüm değil, parçalar halinde bulunmuştur. Dolayısı ile boyutlarını tespit etmek zordur. Yüzeyi düz olan aynalar M.Ö. IV –II. yüzyıllarda kullanılmış ama yaygınlığını daha geç dönemlerde M.Ö. I. yüzyılın sonlarına doğru kazanmıştır. Tobol civarında bulunan

[425] Matveyeva, *Ranniy Jeleznıy*, 145-150; Matveyeva, *Sargatskaya Kultura,* 143,146.

"Şikayevka "kurganında soylu bir kadına ait mezarda sağ elinde (parmak kemiklerinin bükülmüş, aynayı tutuş pozisyonuna almış) düz yuvarlak ayna bulunmuştur. Aynanın çapı 13,8 cm, kulp uzunluğu 2,3 cm'dir. Aynanın yüzü pürüzleştirilmiş kenarlarında 14 tane delik bulunmaktadır. Aynanın kendisi huş ağacı kabuğundan yapılmış kılıfın içinde bulunmuştur[426].

2.12.9.2. Yüzeyi İçe Bükük Aynalar

İçe bükük aynaların boyutları 10 ile 11 cm arasında, kenarları hafif kalkık ve kenarında kulpu bulunmaktadır. Bu tip aynalar düz aynalar ile kenarı bordürlü olan aynaların arasında yer almaktadır.

Benzer aynalar Orta Asya'da bulunmuştur. Sargatskaya kültüründe bu aynalar ufak yeşil boncuklar ve hareketli dil tokalar ve Tunç ok uçları ile birlikte bulunmuştur. Sargatskaya kültüründe bu aynalar M.Ö. III-I. yüzyıllar arasında kullanılmıştır[427].

2.12.9.3. Kenarı Bordürlü Olan Aynalar

Kenar kısımlarında bordürü olan aynaların ortasına doğru bombeli şekil alan aynalardır. M.Ö. IV-III. yüzyıllarda yaygın olan aynalar M.S. I. yüzyıla kadar varlığını korumuştur.

Araştırmacılara göre, Sargatskaya kültürü bazı süs eşyaları alış veriş ya da savaş ganimeti olarak gelmiştir. Özellikle akik taşından yapılmış boncukların, boncuk kolyeler gibi eşyaların yapım merkezleri Ön Asya ya da Karadeniz civarlarında oluklarını düşünmektedirler. Genel olarak başka ülkelerden ithal eşyaların Sargatskaya kültürünün güney ve doğu bölgelerinden geldiği düşünülmektedir[428]. Sargatskaya kültürü kadınları kendine yakın gördüğü Orta Asya kadınlarının taktıkları altın, boncuk ve kullandıkları diğer birçok süs eşyayı kullanmak istemişlerdir. Sadece günlük hayatta değil ölümden sonra da bu eşyalarla birlikte gömülmüşlerdir.

---

426 Tamila Potemkina, *Problemı Arheologii: Ural i Zapadnaya Sibir, (*Kurgan: Kurgan Devlet Üniversitesi Yayınları 2007), 156.

427 Elena Tigeyeva ve Ludmila Belonogova, "Zerkala Sargatskoy Kulturı Tobolo-İşimskogo Mejdureçya", *Vestnik Arheologii, Antropologii i Etnografii,* Sayı 4/43, (2018): 84-90.

428 Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 77-78.

2.12.10. Kült Ve Sanat Eşyaları

Araştırmacılara göre kült eşyası olarak düşündükleri ve Sargatskaya kültüründe yaygın şekilde kullandıkları tüm yerleşim ve mezar alanlarında taş ve topraktan yapılmış tütsülükler ve tabaklar olduklarını düşünmüşlerdir[429].

Kült eşyaları, çeşitli desenlerle süslenmiş topraktan yapılmış tabakların yanına küçük kapların içinde kömür konulmuştur. Bilim adamları, İrtiş nehri civarında insanlar kült eşyasını yapabilmek için taş malzemesi az bulunduğundan, toprak kullandıkları düşünmektedirler. Zauralye bölgesinde kurban kesmek için taş bloklar, ayinlerde kullandıkları tütsülükler, tabaklar yaygın taş malzemeden yapılırken, taş bulunmayan bölgelerde taşın yerini topraktan yapılmış benzer eşyaların aynı amaçla kullanıldıkları düşünülmektedirler. Yuvarlak ya da oval şeklinde, çeşitli desen ve ufak çakıl taşlarıyla süslenmiş düz tabaklar bulunmuştur (muhtemelen tütsülüklerle aynı işlevi görmüştür). Kült eşyaların yanında bir de minyatür taş çekiçler bulunmaktadır[430](küçük çekiçler de kült ainlerde kullanılan eşya olduğu düşünülmektedir). (Ek.Resim32)

2.12.10.1. Kült İçin Topraktan Yapılmış Tabaklar

Sargatskaya kültürü tüm dönemlerinde bulunan toprak tabaklar, erken döneminde M.Ö. IV-III. yüzyıllar "Mısov" kurganı tunç ok uçlarıyla birlikte bulunmuştur. Daha geç dönemine ait olan tabaklar "Kalaçevskiy" kurganında M.Ö. II. yüzyıl ile M.S. II. yüzyıl arasında tarihlendirilen yerleşim ve mezarlarda bulunmuştur. Tabaklarda rölyef, çizikler ve iğneleyerek yapılmış desenler ayrıca beyaz deniz çakıl taşlarıyla süslenmiş tabaklar bulunmuştur. Bazı tabakların içinde aşı boyası veya tebeşir (kireç) tozu izlerine rastlanmıştır.

2.12.10.2. Tütsülükler

Sargatskaya kültüründe kadınlara ait olan mezarlarda tütsülükler rastlanmaktadır. Sargatskaya kültürüne ait Tobol civarında bulunan Şikayevka kurganında, cesedin yanında güney-doğu köşesinde, ayakucunda, cesetten 30 cm yükseklikte ters çevrilmiş tütsülük ve yanında kırmızı boya küpleri bulunmuştur. Tütsülüğün cesetten 30 cm yükseğinde bulunması muhtemelen mezara bir miktar toprak atıldıktan sonra tütsülük yerleştirildiği düşünülmektedir. Tütsülük talk ya da sabuntaşı

---

429 Mogilnikov, *Sargatskaya Kültüra,* 305.
430 Koryakova, *Ranniy Jeleznıy*, 83.

adı verilen malzemeden yapılmıştır. Tütsülüğün üst yüzey boyutu 9 cm alt kısmı 9,5 cm, yüksekliği 7 cm olup silindir şeklinde ve üst kısmına yakın 1 cm çapında deliği bulunduğu kayda alınmıştır. Sargatskaya kültürü bulunan tütsülüklerin tamamı ölünün ayakucunda bulunduğu tespit edilmiştir[431]. Tütsülüklerin ölünün yanına değil de üstüne toprak örtüldükten sonra konulan tütsülükler muhtemelen kötü ruhları uzak tutmak için kullanılmış bir eşya olduğu düşünmekteyiz.

Topraktan yapılmış tütsülüklerin boyutları küçük, İrtiş, İşim ve Tobol bölgelerinde rastlanan tütsülükler silindir şeklindedir. Bazı tütsülüklerde alt kısımlara doğru çıkıntılı delikler bulunmaktadır. Tutrinskiy mezarlığında alt konik ayağı bulunan tütsülük bulunmuştur. "Bogdanovo. III" ,"Kartaşova. II","Starıy Sad" kurganlarında "İskit tipi" dört ayaklı ve iki ayaklı tütsülükler ayrıca"Kazakistan tipi" ayakları olan boya döveceği (havan?) bulunmuştur. Bu tip eşyaların çok yaygın olan Kuzey ve Merkezi Kazakistan İskit kabilelerle yakın ilişkileri olduğu düşünülmektedir[432].

2.12.10.3. Kaşıklar

Sargatskaya kültüründe insanların yemek için kaşık kullandıkları anlaşılmaktadır. Yerleşim ve mezarlarında kemikten yapılmış kaşıklar bulunmuştur. Kokonovka, Bogdanovka, "Voznesenskoye" yerleşimlerinde ve "Lihoçevo" kurganında kemik kaşıklara rastlanmıştır[433].

Bazı kısımları Hayvan üslubunda süslenmiş çeşitli bakır, altın ve kemikten yapılmış eşyalar, plakalar, kancalar Sargatskaya kültüründe yaygın olup, üzerlerinde kurt, panter, ayı, at, koyun, keçi, kuşlar ve "grifon"gibi havyan motifleri yer almaktadır [434]. Eşyaların üzerine yapılmış olan hayvan üslubu ile desenlerin Türk dünyasında yaygın olarak kullanılmıştır. Özellikle Sargatskaya kültürüne ait olan eşyalarda görülen hayvan resimlerin tamamı Türk dünyasında hem desenlendirme sanatında hem destanlarında geniş şekillerde yer bulmuştur. Özellikle kurt, ayı, at, keçi, kuş gibi

---

431 Potemkina, *Problemı Arheologii*, 157.

432 Vladimir Matyuşenko ve Larisa Taurova., *Mogilnik Sidorovka v Omskom Priirtışye,* (Novosibirsk: Nauka 1997), 69-70.

433 Mogilnikov, *Sargatskaya Kültüra,* 306.

434 "Griffon" veya "Griffin", genellikle aslan vücutlu, kartal kanatlı ve kafalı mitolojik yaratıktır. Farklı betimlemelerinde hayvanın 4 ayağı da aslan ayağı, yalnız arka ayakları aslan ayağı veya tüm ayakları kartal ayağı olabilir.
Bolşaya Rossiyskaya Antsıklopediya, Leonid Taruaşvili, (Moskova, BRE Yayınları, 2007), "Griffon" maddesi, 23.

hayvanlar ile insanlar arasında geçen hadiseler dede korkut destanlarında görebiliriz. Eski Türk destanlarda yer alan hayvanların insanlar tarafından adeta farklı boyutlara taşınarak kutsal görevler verilmiştir.

2.13. Sargatskaya Arkeolojik Kültüründe Hayvan Üslübü

Hayvan üslubu – İskit dünyasında en yaygın olan sanat dalıdır. Hayvan üslubu en önemli özelliği hayvanları, hayvanların vücutlarının bazı kısımları ya da birkaç hayvan bir arada tasvir edilen sanat türüdür. Hayvan üslubu Tunç Çağında ortaya çıksa da, Demir Çağında yaygınlık kazanmıştır. Hayvan üslubu ortaya çıkışı hayvan kültü ile doğrudan bağlantılı olduğu, zamanla hayvan tasvirleri motif haline geldiği ve eşyaların üzerinde süsleme sanatı olarak kullanılmaya başlandığı düşünülmektedir[435].

Hayvan üslubu motifleri, şüphesiz doğanın hassas değişimleri ve hayvan hareketleri, hayvan savaş sahneleri takip edilerek eşyaların üzerine aktarılmıştır. Hayvan üslubunda en çok yırtıcılar, toynaklı hayvanlar, kuşlar ve mitolojik hayvanlardır (griffon gibi) kullanılmıştır. Hayvan üslubunu doğrudan metal üzerinde ya da metalden döküm, kimi zaman ağaç ve kemik üzerine zaman zaman hayvan derisi ya da keçe üzerinde yapılmıştır. Hayvan üslubunda hayvanların gerçekçi tasvirleri süsleyeceği eşya çerçevesi içinde koşan, saldıran, dinlenen, bazen de savaşan yırtıcı hayvanların şekilleri bulunmaktadır[436].

Hayvan üslubu kuzey Çin'den Orta Avrupa' ya kadar, özellikle bozkır ve orman-step bölgelerde yaygınlık kazanmıştır. Hayvan üslubunun yayıldığı coğrafyada içinde bölgelere ayrılarak kendine özgü ayrıntılar ortaya çıkmıştır. Her bölgenin kendine özgü ayrıntıları ortaya çıksa da tek bir stil (hayvanların duruş pozisyonları ve şekilleri) hâkim olmuştur. Hayvan üslubunda birçok motif ve detayları benzerlik göstermesi ayrıca akıllara hayvan üslubun tek merkezden olduğunu getirmektedir.

Eski Türk göçebe toplumların hayvan üslubunda, hayvanların (hayvan üslubu sanatında insan tasvirleri bulunmamaktadır) tasvirleri, hayvanların duruş şekilleri, sanatın yayıldığı tüm bölgelerde şaşırtıcı şekilde benzerlik göstermektedir. Araştırmacılar, sanatın çok geniş alanda tasvirlerin değişmeden yayılmış olması, onun

---

435 Sergey Rudenko, *Kultura Naseleniya Gornogo Altaya v Skifskoye Vremya*, (Moskova, Leningrad: Nauka 1960), 245.

436 Mihail Artamonov, *K Voprosu o Proishojdenii Skifskogo İskusstva*, *Soobşeniya Gosudarstvennogo Ermitaja, (*Leningrad: Rusya İlimler Akademisi Yayınları 1962), 30-35.

tek bir merkezden yayıldığı düşüncesi getirmiştir. Karadeniz İskit hayvan üslubu ile Minusinsk havzası hayvan üslubu benzerliği ve araştırmaları Minusinsk havzası hayvan üslubu köklerinini Tagarskaya kültürü hayvan üslubunun önceki Karasuk kültürü hayvan üslubuna dayandığı düşünülmüştür. Bu konuda arkeolog S.A Teplouhov, E.Minnzom ve S.V Kisilev tarafından Tagarskaya kültürü ile Karasuk kültürü hayvan üslubu sanatında genetik bağları olduğu düşünmüşlerdir. Karadeniz İskit hayvan üslubu ile Orta Asya hayvan üslubun coğrafya açısından çok uzak mesafelerde bulunmalarına rağmen, kökenlerini Karasuk ve ona en yakın komşu kültürlerinden aldığını düşünülmektedir. Minusinsk havzasıda bulunan "Minusinsk" hayvan üslubu adı verilen tarzın en yakın yayılma bölgesi güney-batısı oluşmuştur. Bu da Minusinsk havzasında hayvan üslubunda yapılmış Erken Tagarskaya kültürü eşyaların tamamı, Karasuk tarzı olup, bölgenin batısında bulunan Kazakistan ve Orta Asya hayvan üslubunu oluşturmuş olduğu düşünülmektedir [437].

Bilindiği üzere I. Petro tarafından XVII yüzyılda Rusya'nın doğusuna gönderilen akademik seferler ve Rusya İlimler Akademisi tarafından arkeolojik kazılar gerçekleştirilmiştir. İşim nehri, Orta İrtiş ve Ob civarı nehirleri ile Altay bölgesinin bozkır ve orman-step kuşağında arkeolojik bulguların I. Petro Altın koleksiyonuna yer almaktadır[438]. Dikdörtgen ya da yuvarlak şekillerinde olan kemer tokaların üzerinde tasvir edilen hayvan sayısı bir ile dört arasında değişmektedir. Kurban pozisyonda olan genelde toynaklı hayvan (at, deve, dağ keçi v.s) olup, saldıran pozisyonda olan yırtıcı hayvanlar, kaplan, kulaklı kartal ya da yılan tasvir edilmiştir. Araştırmacılar bu tip eşyaların M.Ö. V. ile III. yüzyıllara ait olduğunu bulunma yerinin Sibirya'daki Sargatskaya, Tasmolinskaya, Pazırık ve diğer Doğu Kazakistan kültürlere ait olduğu düşünülen altın parçaların büyük bölümü doğu geleneği olan Hun hayvan üslubunda yapılmıştır.

Sargatskaya kültürünün yayıldığı alanda, Rusların doğu kesimleri işgali sırasında Batı Sibirya'da sayısız kurgan ve mezar defineciler tarafından soyulmuştur. Bundan dolayı Sargatskaya kültürü hayvan üslubu geleneğinde yapılmış olan ve bulunmuş eşyaların sayısı azdır; fakat bu bölgede bulunmuş eşyaların büyük çoğunluğu M.Ö. IV –

---

437 Çlenova, *Proishojdeniye i Ranyaya,* 110-145.

438 Sergey Rudenko, "Sibirskaya Kollektsıya Petra I" *Svod Arheologiçeskih İstoçnikov*, 3/9 (1962): 7-37.

III. yüzyıllar ve M.Ö. III-II. yüzyıllara aittir. Sargatskaya kültürü hayvan üslubuna ait olan eşyalar, tokalar, süs eşyaları iğneler v.s altın, bronz ve kemikten yapılmıştır. Eşyalarda tasvir edilen yırtıcı hayvanlar olarak birinci sırada kurt, panter ya da kaplan, at, koyun ve diğer mitolojik hayvan ve kuşlar tasvir edilmiştir.

İrtiş civarında Sidorovka köyü yakınlarında Sidorovka kurganında bir savaşçıya ait olan soyulmamış kurganda hem kıyafeti hem tüm metal eşya tam takım halinde bulunmuştur. Sargatskaya kültürüne ait bu kurganda en çok dikkat çeken ise çift olarak yerleştirilen kemer tokasıdır. Tokaların üzerinde kaplan ile ejderha savaş halinde desenlendirilmiştir. Hayvan üslubunda yapılmış olan bu eşyalar M.Ö. III-I. yüzyıllara aittir. Üzerindeki hayvan üslubu ile yapılmış eşyalar doğrudan Hun dünyası ile bağlantılı olup, Hun hayvan üslubunda yapıldığı tespit edilmiştir [439].

Araştırmacılar Sargatskaya kültüründe Kurt hayvanı kafası, figürü ve tasviri en sık rastlanan motiflerden biridir. Araştırmacılar Sargatkaya kültüründe "Kurt kültünün" yaygın olduğunu düşünmektedirler. Hunların sanat geleneğinde kemik, boynuz ya da keçe üzerinde çeşitli hayvanların vucutlarının tamamı ya da hayvan kafası tasviri yapılmıştır. Kurt figürü ya da kurt kafasına yine çeşitli eşyalar üzerinde rastlanmıştır. Kolye uçları, tokalar, at koşum takım tokalarında, keçe, halı ve ipek üzerinde tasvirleri görmek mümkündür. Bu tasvirler hayvanı tasvir ederken, göçebe halkların dünya görüşü ve kültürleri ile ilgili ipuçları vermektedir. Pazırık, Tagarskaya, İskit kültürlerinde kurt ve kurt başı yaklaşık olarak M.Ö. VI-II. yüzyıllar döneminde yaygınlık kazandığı düşünülmektedir[440]. İskit hayvan üslubunde de kurt tasvirleri farklı eşyalar ve çeşitli materyaller üzerinde yapılmıştır. Hunların Hayvan üslubu, İskit hayvan üslubundan biraz farklıdır. Hun hayvan üslubu üzerine muhtemelen Çin etkisi olduğu düşünülmektedir[441]. Hun hayvan üslubunda zaman içinde kurtlara boynuz ve

---

439 Vladimir Matyuşenko ve Valentin Yaşin. *Pogrebeniye Voina iz Mogilnika u Derevni Sidorovka Omskoy Oblasti i Nekotorıye Aspektı Mirovozreniya Koçevnikov Stepey,* (Omsk: Omsk Devlet Üniversitesi Yayınları 1989), 192-195.

440 Vladimir Kubarev ve Dmitriy Çeremisin, *Traditsıonnıye Verovaniya i Bıt Narodov Sibiri XIX – Naçalo XX vekov,(* Novosibirsk: Nauka, 1987), 98-117.

441 Sergey Rudenko, *Kultura Hunnu i Noinulinskiye Kurganı*, (Moskova, Leningrad, Nauka 2006), 71.

kanatlar eklense de temel özellikleri hayvanın uzun çenesi ve sivri dişleri hiç değişmemiştir. Hunlarda kurt tasviri, birlik ve bir etnik grubu sembolize etmektedir[442].

Sargatskaya kültürü Bogdanovka II kurganında bulunan kemer tokaların üzerinde mitolojik hayvan motifleri M.Ö. V-III. yüzyıllara aittir. Tutrinskiy[443] mezarında çıkan saç tokası üzerinde at kafası şekli süslemeler ve Kokonovka kurganından tokaları üzerinde koyun kafası figürleri, M.Ö. III-II. yüzyıllara ait "Bogdanovo I" mezarında bulunan bronz tokaların üzerinde kaplan, koyun ve keçi kafası tasvir edilmiştir. Baraba bozkırlarında "Protok" mezarlığında yine keçiye saldıran kaplan tasvir edilen eşyalar bulunmuştur.

"Kosogolsk" olarak bilinen hazinesinde (Krasnoyarsk Kray bölgesi Ujursk ilçesi Tagarskaya kültürüne ait olan bulgular) bulunan kemer tokası ve İrtiş civarındaki "Krasnoyarsk" kurganında bulunan dağ keçisi şeklinde süslemeleri kendi aralarında benzerlik gösterdiği tespit edilmiştir. Tokaların üzerinde kaplan gibi yırtıcı hayvanların tasvirleri ise Altay ve Yukarı Ob civarında kullanımda olan tokaların tasviri benzerlik göstermektedir. Sargatskaya kültürü hayvan üslubu olan süs eşyaların bir kısmı yerli üretim olsa da büyük kısım eşyaların İrtiş civarına muhtemelen Yenisey bölgesinden geldiği düşünülmektedir. Tokaların bazıları "jasper", "karnelyan" ve "lapis"[444] gibi değerli taşlarla süslenmiştir.

İnsan görünümlü heykelcikler çok nadir da olsa Sargatskaya kültüründe "Uzlovo", "Bogdanovo", "Rafaylovskoye", "Rozanovskoye" yerleşimlerinde bulunmuştur. Bogdanovka. I kurganında bronz tokanın üzerinde yürüyen insan profilinden tasvir edildiği görülmüştür[445].

---

442 Mihail Haritonov, *Sotsıokulturnıye Aspektı Zoomorfnoy Simvoliki Narodov Tsentralnoy Azii,* (Ulan-Ude: Buryatya Devlet Üniversitesi 2001), 166.

443 Aleksey Matveev ve Natalya Matveeva, *Drevniye Pogrebeniya Ob-İrtişya*, (Omsk: Omsk Devlet Üniversitesi1991),84-98.

444 Jasper Taşı Kuvars grubundan bir Silikat mineralidir. Doğada kırmızı, yeşil, kahverengi ve sarı renkleri vardır. Bileşiminde bulunan Hematit, ona rengini verir ve bu renklerin dağılımlarına göre taşa: Okyanus, dalmaçya, hayalet, kırmızı gibi ismiler verilir. Karnelyan Taşı*Karnelyan* ya da Kırmızı Akik olarak ta bilinir.Lapis ya da Lapis lazuli veya laciverttaşı, çok eski çağlardan beri mücevher olarak kullanılan bir taş türü. Koyu mavi renkte, yarışeffaf-opak niteliğinde, özellikle Antik Mısır'da firavunlar tarafından çok önem verilmiş kıymetli bir taştır. Lapis lazuli bir mineral değil, kayadır.
"Jasper taşı" , (Erişim Tarihi 22 Ekim, 2021). https://www.degerlitaslar.gen.tr/jasper

445 Mogilnikov, *Sargatskaya Kultura,* 292.

Hayvan üslubun bozkır kültürünün başlangıcı olarak kabul edilen M.Ö. 3000'den itibaren oluşmaya başladığı kabul edilir. Graousset'e göre hayvan üslubu Hunlar tarafından en olgun seviyesine ulaştırılmıştır[446].

Hunlar, dokumalarda, keçelerde, kılıç, mızrak ve bıçaklarda, at koşumlarında, eyer, kılıçların saplarında, seramik kulplarında ve gövdelerinde hemen her tarafta hayvan figürleri yer almıştır. "Hayvan üslubu" başta Altaylarda Hunlar arasında, Güney Rusya'da ve Kuzey Kafkasya'da yaygınlaşmıştır. Türk kozmolojisi ve mitolojisinin sembolik anlamlarını vurgulamak amacıyla hayvan tasvirleri kullanılmıştır. Hayvan üslubu, Orta ve İç Asya'da bozkır kültürüne sahip diğer topluluklarda da görülürken, Hunlar daha gelişmiş örneklerini vermişlerdir. Hunlarda mitolojik hayvanlardan dördü: grifon, ejderha, tek boynuzlu at ve boynuzlu kurt figürleri sık kullanılmıştır. Hun Hayvan üslubun en önemli özelliği hayvanlarla birlikte kullanılan ve literatürde "Kıvrak dal Bitki Üslubu" (bitki motiflerini iç içe kıvrılmış şekilde süsleme sanatı) kullanılmıştır. Bu üsluba Hayvan üslubu ile iç içe ve Hun hayvan üslubunun en önemli özelliği olmuştur. Eski Türkler yaşadıkları ortamı çok iyi gözlemleyerek kullandıkları eşyaların üzerine işlemişlerdir. Belki basit gibi görünen desenlerin arkasında binlerce yıllık kültür birikimi bulunmaktadır. Gelenek ve görenekleri efsaneleştirilmiş hayvanları ve inanç sistemi süs sanatına aktarmışlardır. Sargatskaya kültüründe de Hun tipi Hayvan uslübun görülmesi, akıllara bu toplumda Hunlarla komşu olmakla birlikte bir inanç ve manevi sistemin içinde oldukları gelmektedir.

2.14. Sargatskaya Arkeologik Kültürü Toplumunda Suni Yöntemlerle Deforme Edilmiş Kafatasları

Bozkır kültürleri geleneklerinde kafatası suni deformasyonu ilk örnekleri M.Ö. II. bin yıllara görülmüştür. Kafatası suni deformasyon geleneğin yaygınlığını ise M.Ö. I. bin yılın ikinci yarısında kazanmıştır. Araştırmacılar orman-steplerinde göçebe toplumlardaki bu geleneğin sosyal statüsü yüksek olan kişilerde uygulandığı tahmin etmektedirler.

Avrasya bozkırlarında suni kafatası deformasyon şeklinin yaygınlaştığı dönemde "Çember" ya da antropolojide suni şekilde yapılmış "Makrosefali" adı verilmektedir. Bu tip "Makrosefali" şekillerine ulaşabilmek için yeni doğmuş bebeklerin (henüz

446 René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu,* (İstanbul:Ötüken, 2009), 135.

kafatası kemikleri sertleşmediği ve kolayca form alabildiği dönemde) kafasının ense ile alın arasında kademeli şekilde kumaş şeritlerle sararak bu şekli alındığı bilinmektedir[447]. Demir Çağında bozkır göçebelerde yaygın olan bu gelenek orman-stepler ve bozkır kuşağında bulunan Sargatskaya kültüründe da rastlanmaktadır[448]. Kafatası deformasyona uğramış olan kişilerin mezarları Sargatskaya kültürü Baraba bozkırlarından Tobol bölgesi civarına kadar geniş alanın her yerinde rastlanmıştır. Sargatskaya kültürü en çok mezar açılmış olan İrtiş ve İşim civarında en çok deforme olan kafatasları bulunmuştur. İşim civarında "Abatskiy" mezarlığının kafatasların %30'luk kısmı deforme edilmiş kafataslarına rastlanmıştır.

Araştırmacılar, Sargatskaya kültüründe kafatası deforme edilmiş erkeklere ait "merkezi mezarların" etrafına yerleştirildiği ve birlikte standart gömülme envanteri ile gömüldüğü tespit etmişlerdir. Yanındaki envanter; kılıç, ok uçları, kompozit yay kemik eklemeleri ve at koşum takımından gem düz yanakları ile birlikte gömülmüştür[449].

"Abatskiy III" mezarlığında kafatası deforme edilmiş kişi yanında tunç kazan, bıçak, tunç ve demir tokalar, at koşum takımının bazı ufak parçaları, yarım küre düğmeler, küpe v.s gibi eşyalar bulunmuştur[450]. Bogdanovka "İpkulskiy" mezarlığında kafası deforme olmuş kişilerin bazılarında, muhtemelen savaş sırasında ok darbesi ile delinmiş şeklinde bulunmuştur.

Kadınlara ait mezarlarda da deforme olmuş kafatasları bulunmuştur. Bazı mezarlar doğrudan merkezidir. Bu merkezi olan mezarın kapağı ve üstü yapının çadır olduğu tespit edilmiştir. Bu merkezi mezarın etrafında olan mezarların da benzer şekilde yapıldığı saptanmıştır. Yanlarında bronz kazan, yaprak altından yapılmış tokalar ve bronz tabak bulunmuştur.

---

447 Evgeniy Jirov, *Ob İskustvennoy Deformatsii Golovı, K Soderjaniyu 8-go Vıpuska Kratkih Soobşeniy İnstituta İstorii Materyalnoy Kulturı*, (Moskova, Leningrad: SSCB İlimler Akademisi Yayınları 1940), 81-88.

448 Pavel Kruto ve Dmitriy Rajev*, Kultura Zauralskih Skotovodov Na Rubeje Er (Gaevskiy Mogilnik Sargatskoy Obşnosti: Antropologiçeskoye İssledovaniye),Lyudi,* (Yekaterinburg: Yekaterinburg Yayınları 1997), 86-90.

449 Ludmila Koryakova ve A.B.Buldaşeva., *Kultura Zauralskih Skotovodov Na Rubeje Er (Gaevskiy Mogilnik Sargatskoy Obşnosti: Antropologiçeskoye İssledovaniye),Pogrebalnaya Obryadnost,* (Yekaterinburg: Yekaterinburg Yayınları 1997), 130-135.

450 Natalya Matveyeva vd, *Kompleksnoye İzuçeniye Usloviy Jizni Drevnego Naseleniya Zapadnoy Sibiri, (*Novosibirsk: Sibirya Bölümü ilimler Akademisi 2005), 164

Kafatası suni deforme edilmiş erkeklerde, hayatta hareketli hayat tarzını sürdüklerini, kafatası suni deforme edilmiş kadınların ise daha sakin hayat sürdükleri tespit edilmiştir [451].

Aral gölü doğu kısmında ve Tagiskenin güneyinde İskit kabilelere ait ilk deforme kafatasları M.Ö. VII-V. yüzyıllarına aittir. M.Ö. V-II. yüzyıllarına ait "Çirik-Rabatskaya" kültürü mezarlarında bulunmuştur. Yine Türkmenistan kuzey-batısında bulunan göçebelerin M.Ö. V-III. yüzyıla ait olan mezarlarında benzer çember deformasyonları bulunmuştur. Daha erken çember deformasyonlar M.Ö. V-IV. yüzyıla ait güney Türkmenistan "Ya–Depe" yerleşiminde bulunmuştur. Erken Demir Çağ çember deformasyonlar Aral gölü doğusunda bulunan erken İskit kabilelere ilişkilendirilse de M.Ö. III-M.S. I. yüzyıllar arasında kafatası çember deformasyon geleneği başka kabilelerde de görülmeye başlanmıştır. Araştırmacılar Avrasya bozkırlarında kafatası çember deformasyonunu kronolojik olarak üç farklı döneme bölmüşlerdir.

Birinci dönem M.Ö. VI. ile M.Ö. III. yüzyıllarda kafatası deformasyonlarına sürekli fakat az rastlanmaktadır. Kafatası deformasyonları hem yerleşik hem göçebe grupların mezarlarında bulunmuştur. Bu dönem göçebe toplumlarda kafatası deformasyon geleneğin geliştiği bir dönemdir.

İkinci dönem M.Ö. II. ile M.S. II. yüzyıllar arasında kafatası deformasyonların sayıları arttığı dönemdir. Toplumda yüzdelik oranı artmış fakat %30'nu geçmemektedir[452] .

Üçüncü dönem M.S. III. ile V. yüzyıllar arasında kafatası deformasyon geleneği artmış bazı mezarlıkların deformasyon yüzdesi %100 ulaşmıştır. Bunun yanında deformasyona uğramış kişilerin ekonomileri tamamen hayvancılık olup, genellikle göçebelere aittir[453].

Avrasya'da yaygın olan kafatası deformasyon dört şeklinden (birincisi doğrudan ense/kafatası alt kısımların deformasyonudur. İkincisi ise alın ve ense baskısı ile

---

451 Svetlana Şarapova,"İskusstvennaya Deformatsıya Çerepa v Sargatskoy Srede (Bioarheologiçeskiy Aspekt)", *Kratkiye Soobşeniya İnstitüsü*, 250 (2018): 243.

452 Dmitriy Rajev, "Rasprostroneniye Obıçaya Prijiznennoy Deformatsii Golovı Sredi Naseleniya Sargatskoy Obşnosti", *Problemı İstorii, Filologii, Kulturı,* 21 (2008): 527.

453 Telman Hodjayov, "Obıçay Prednamerennoy Deformatsii Golovı v Sredney Azii", *Antropologiçeskiye i Etnografiçeskiye Svedeniya o Naselenii Sredney Azii*, 2 (2000): 22-45.

yapılmaktadır. Üçüncüsü ise sadece şakak bölgelerine baskı ile yapılmaktadır. Dördüncüsü ”çember” ya da dairesel baskı) biri olan “Çember” ya da diğer adı ile “Hun tipi” olarak adlandırılan kafatası suni deformasyon geleneğini Orta Asya’ya Merkez Asya’dan Hunlar tarafından getirildiği yaygın inanışlarından biridir.

M.Ö. II. bin yıllarda görülmeye başlayan kafatası çember deformasyon geleneğine M.Ö. I. binyılların başlarında rastlanmaktadır. M.Ö. I. binyılın ortalarından sonra yeniden ortaya çıkmış ve bahsedilen zaman diliminde yayılma alanın doğudan batıya doğru ilerlemiştir[454].

M.Ö. I. bin yıllar ikinci yarısında bulunan mezarların %38’si, paleoantropolojik verilerine ulaşılabilen 71 veri elde ederek mezarların %61 kafatasları çember deformasyonu mensuplarının, hayvancılık yapan göçebe gruplara ait olduğu ortaya çıkmıştır.

Çember ya da diğer adı ile Hun tipi olan kafatası deformasyon geleneğinin Batı Sibirya’ya nasıl geldiğine dair farklı görüşler bulunmaktadır. Antropolog V.A Dremov bu geleneğin muhtemelen Kazakistan ya da Orta Asya bozkırlarının göçebe kültürlerinin getirdiklerini düşünmektedir. Sonraki dönemlerde deformasyona uğramış kafatasları üzerine yeniden araştırma yapan G.F Debets, Sargatskaya kültürü ile İskit kafataslarının değişimlerinin paralellik gösterdiği sonucuna varmıştır.

Sargatskaya kültürü çember kafatası deformasyon geleneğinin ilk örneklerini “Bogdanovka III” mezarlığında ve İrtiş civarında (M.Ö. V-III. yüzyıllara arasında) rastlansa da Sargatskaya kültüründe yaygınlığın pik noktasını M.S. I. yüzyılda kazanmıştır[455].

Sargatskaya kültüründe kafatası suni deformasyon geleneği Aral gölü doğusunda bulunan İskit kabilelerinin yani Djetıasarskaya kültürü etkisi altında kaldığı, İskit kabileler Djetıasarskaya kültürü yayıldığı alanda ve tüm Orta Asya göçebe grupların Hun tipi kafatası suni deformasyon geleneğini kullandıkları tespit edilmiştir[456].

---

454 Jirov, *Ob İskustvennoy Deformatsii Golovı,* 81.

455 Hodjayov, “Obıçay Prednamerennoy“, 36.

456 Tatyana Kiyatkina, *Djetıasırskaya Kultura*, *Kraniologiçeskiye İssledovaniya iz Mogilnikov Altı-Nasar 4, Nizovya Sırdaryi v Drevnosti*, (Moskova: Rusya İlmler Akdemisi 1995), 224.; Galina Rıkuşina, “Odontologiçeskaya Harakteristika Çerepov iz Sklepov Djetıasırskoy Kulturı (altı-Nasar, Tompakasar, Kosasar-3)”, *Nizovya Sırdaryi v Drennosti*, *Sklepı,* 2 (1993): 247 .

Sargatskaya kültürünün ayrıca genetik araştırmaları yapan bilim adamları, Erken Demir Çağı Sargatskaya kültürü mensuplarının kültürü belirleyici DNA kodlarını araştırılmış ve Tunç Çağı Demir Çağa geçiş döneminde Sargatskaya kültürü yayıldığı alanın güneyi, özellikle bozkır bölgelerinden nüfus akışı olduğu düşünülmüş. Doğu bölgelerinden Hunlarla doğrudan genetik bağı olan grupların etkisi ile birlikte Sargatskaya kültürü DNA yapısının belirleyici olduklarını ortaya koymuşlardır[457]. (Ek. Resim 33)

2.15. SargatskayaArkeolojik Kültürü Giyim Gelenekleri

Eski zamanlardan kalmış olan ve günümüze kadar kısmen gelmiş arkeolojik bulgulara giyim ve ondan kalan tekstil ve kumaş parçalarına çok az sayıda rastlanmaktadır. Bir taraftan Batı Sibirya'da sayısız soyulmuş kurganlar diğer taraftan tekstil, dokuma kumaşların zamana karşı dayanıksız olması hasebiyle arkeolojide giyim dalı ile ilgili veriler oldukça azdır. Sargatskaya kültürüne ait giyim ve kumaşların araştırması bu kültürle ilgili hem kadın hem erkek elbiselerinin bazı tekstil ve kumaş fragmanları çürümüş olan metal parçaların toprak üzerinde bıraktığı izlerden yola çıkılarak, kıyafet ve elbiselerin cesedin yanındaki eşyalarla ilgili ipucu vermektedir[458].

2.15.1. Sargatskaya Kültürü Kadın Giyimi

Sargatskaya kültürü kadın giyimleri alt elbisesi, üst kıyafeti (kaftan gibi) ve şapka ya da kalpaktan oluşmaktadır. Sargatskaya kültürü kadınların kafalarını örttükleri kalpak ya da şapkalar günümüze tüm parça olarak gelmese de Şikayevka kurganında [459] ve Bogdanovka kurganlarında kadına ve erkeğe ait başlıklar bulunmuştur. Kırmızı deri üzerinde çeşitli bronz tokalar ve kenarlarında sağlanan süsler şeklinde başlık bulunmuştur. Daha geç dönem mezarlarından kadınlara ait mezarlarında üzerinde çeşitli objeler dikilmiş başlığa ait izleri, başlıkların kenarlarında boncuklar ve çift sayılı şekilde dikilmiş süsler bulunmuştur "Strijevo. II" kurganında başlığın üzerinde 202 süs

457 Veçaslav Molodin vd, *Kompleksnıy Podhod, Multidistsıplinarnıye Metodı v Arheologii: Noveyşiye İtogi i Perspektivı Materyalov Mejdunarodnogo Sempozyuma*, (Novosibirsk: Rusya İlimler Akademisi 2017),159-165.

458 Mogilnikov, *Stepnaya Polosa,* 304.

459 Tamila Potemkina, *Problemı Arheologii Ural i Zapadnaya Sibir K 70-Letiyu T.M.Potemkinoy*, (Kurgan: Kurgan Devlet Üniversitesi 2007), 146-157.

ve 76 tane boncuk bulunmaktadır[460]. Sargatskaya kültürü kıyafetlerin yakın paralelleri güneyde bulunan Djetıasarskaya kültüründe bulunmaktadır.

2.15.1.1. Sargatskaya Kültüründe Soylu Kadının Başlığı (Şikayevka Kurganı)

Kurganskaya bölgesi Vargaşinsk ilçesinde Tobol nehri sağ kıyısında bulunan Sargatskaya kültürüne ait olan Şikayevka kurganı No: IV mezar Sargatskaya kültürü birinci etabı dönemine (M.Ö. V-III. yüzyıllar) ait kurgandır. Şikayevka kurganı mezar soyguncuları tarafından açılsa da esas yüksek statüye mensup olan kadının mezarına ulaşamamışlardır. Mezar çift katmanlı olup, üst katmanında sıradan askere ait olan mezarın alt katmanında bulunmaktadır. Soyguncular mezarın alt katmanı olabileceğini düşünememiş olsa gerek ki bu kurgan soyulmamış, dolayısıyla Sargatskaya kültürü kadın kıyafetleri hakkında zengin veri elde edilmiştir.

Kurgan ve mezarlarda genelde başlıklar nadir rastlanan bir eşyadır. Eski başlıklar örneklerini İskit-Sarmat dünyası ve tüm Avrasya bozkırlarında en çok gösterişli ve en nadide parçalardan biri elbette başlıklar olmuşlardır[461].

Sargatskaya kültürü "Şikayevka. IV" kurganında bulunan kadın başlığı üç parçadan oluşmaktadır. Parçalar başlığı en alt kısmı muhtemelen ya astarı ya da ince kumaştan yapılmış kafa bandı ikinci katman deriden ya da keçe kumaşından yapılmış başlığın gövdesi ve üçüncü parça başlığın tepesini süsleyen kuş figürüdür.

Şikayevka IV kurganını araştıran uzmanlar başlığın keçeden yapıldığı ve üzeri deri ile kaplandığı bu üst deri katmanın üzerine çeşitli süs ve boncuklar dikilmiş olduğunu düşünmektedirler. Başlığın alt çapının 18 cm bu da yaklaşık olarak insan kafatasının çevresi ortalama ölçüsüne uyduğunu göstermektedir ki bu ortalama 55 ile 56 cm denk gelmektedir. Başlığın üst kısmının genişlediğini ve üst kısmının çapı yaklaşık 24ile 25 cm arasındadır. Başlığın süslemeleri hafif yan taraf kısımlarına girerek sadece ön tarafta yapılmıştır. Başlığın arka tarafında başlığa eklenen örtü bulunduğu

460 Mogilnikov, *Stepnaya Polosa,* 304.

461 Varvara İlyinskaya ve Aleksey Terenojkin, *Skifiya VII-IV vekov Do Naşey Erı,* (Kiev: Naukova Dumka 1983), 130-140.

düşünülmektedir. Bu tip başlıkların benzerleri beşinci Pazırık kurganında bulunan halının[462] üzerinde nakşedilmiş desenlerde benzetilmektedir.

Başlık üzerinde süs olarak kullanılmış süslerin geyik ve kuş figürleri ayrıca başlığın şekli (üste doğru genişleyen formu) Pazırık, Ak-Alaha gibi kurganlarında[463] rastlansa da başlığın tepesinde bulunan altın kaplama olan kuş motiflerinin benzerlerine Altay bölgesinde sık rastlanmıştır[464].

Şikayevka kurganında bulunan başlık üzerindeki süslerin tamamı (toplam 142 tane) ağaç üzerine altın yapraklarla kaplanmış detaylardır. Pazırık kurganlarında da kadınlara ait taçlarında ağaç üzerinde yaprak altınla kaplanmış geyik boynuzlarına benzeyen figürler bulunmuştur. Altay bölgesi başlık ve taçların yapısı dışında üzerindeki süslerin de çifter ve çift sayı olması da benzerlik göstermektedir.

Başlıkların üzerinde "hayat ağacı" adı verilen ve üzerinde kuş motifi olan benzer başlıklar ya da başlıkları süsleyen at, dağ keçisi gibi süsler Hun dönemi Avrasya bozkırlarında M.Ö. V ile M.S. V. yüzyıllar arasında yaygın şekilde kullanılmıştır. Örneğin Güney Kazakistan'da bulunan İskit kültürüne ve M.Ö. IV. yüzyıla ait olan "Issık" kurganında başlığın üst bölümleri beş minyatür ağaç üzerinde kuş figürü ve aralarında çift at ve dağ keçisi motifleri bulunmaktadır[465]. Sargatskaya kültürüne ait en yakın örneklerini Yedisu bölgesinde İli nehri yakınlarında İskit kurganlarında bulunmuştur[466].(Ek.Resim31)

2.15.1.2. Kadın Elbiseleri

Sargatskaya kültürü kadın iç elbiseleri oldukça uzun, yaka kısmı ön tarafında kemikten yapılmış düğmesi bulunan ve nakışla işlenmiş yaka kısmı bulunmaktadır. Kadın elbiselerinin yaka kısmı nakışları Abatskiy III ve Bogdanovo III kurganlarında rastlanmıştır. Strejevo. II, Bogdanovo III kurganlarında yaka ve göğüs dikey nakışları

462 Mihail Artamonov, *Sokrovişa Sakov, Amu-Daryinskiy Klad. Altayskiye Kurganı. Minusinskiye Bronzı, Sibirskoye Zoloto,* (Moskova: İskusstvo yayınları 1973), 62-66.

463 ***, Natalya.*** Polosmak, *Vsadniki Ukoka, (*Novosibirsk, İNFOLİO-press yayınevi, 2001), 157-158.

464 Tamila Potemkina, *Teoriya i Praktika Arheologiçeskih İssledovaniy*, (Barnaul: Altay Devlet Üniversitesi 2005), 112.

465 Potemkina, *Problemı Arheologii,* 156.

466 Konstantin Smirnov, *Sarmatı, Ranyaya İstoriya i Kultura Sarmatov*, (Moskova: Nauka 1964),145.

ve elbisenin en alt kısımları nakışlar bulunmuştur. Nakışlar bazen kum boncuklarla yapılmıştır[467].

Bazı elbiseleri Abatskiy III kurganında bulunan elbisenin en alt kısmı tamamen nakış edilerek kısmen altın iplik nakış yapılmıştır. Kadınlara ait birçok mezarda deri ya da kumaş üzerine yine kum boncuklarla nakışlarla süslenmiş kemer parçaları bulunmaktadır. Abatskiy III kurganı ya da demir tokası da bulunan "Tütrino" kurganı ya da deri kemir üzerinde tunç ya da gümüş parçalarla süslenmiş "Krasnogorskogo kurganı" kemerler bulunmuştur. Ölülerin ayaklarında yapısı yumuşak olan ayakkabılar kullanılmıştır[468].

Erken Demir Çağı süs eşyaların sayıları çoğalmıştır. Sargatskaya kültürü mezarlarında standart olan süs eşyası: kadın mezarlarında çift küpe ya da şakak bölümlerinde süslerdir. Zengin mezarlarında kadının boynunu süsleyen tek parça çubuk altın kolye grivna, büyük yüzükler, bir ya da iki bilezik, kum boncukludan yaka ve göğüs kısmında ayrıca elbise eteklerin alt kısımlarında yapılmış nakışlar bulunmaktadır. Saç ve örülmüş saç süs tokaları bulunmaktadır. Mezarlarda süs eşyaların zaman aşımına uğramadan günümüze gelmesi de ayrıca dikkat çekicidir.

Sargatskaya kültürü kadınların elbise altına uzun şalvarlar giydikleri tahmin edilmektedir. Abatskiy, Tutrino, "Kartaşevo" kurganlarında kadın cesetlerin ayak bilekleri civarında yine nakış ya da kum boncuk nakışların bulunması akla pantolon ya da şalvar tarzı kıyafetin olabileceği düşünülmektedir[469].

Üst giyimi ise kaftanlar olmuştur. Kadınlar elbiseleri üzerine boyutları kalça kemiğinin alt kısmına kadar daha uzun kaftanlar giymektedirler. Kaftanların üst ve yaka kısmı çeşitli metal toka ve süs objeler dikilmektedir. Kaftanların üzerinde dikilmiş olan farklı boyutlarda altın, gümüş ve bronzdan yapılmış toka ve süs objeler genelde üst kısımlarda bulunmaktadır. Çeşitli değerli metallerden yapılmış süsler dışında bazı mezarlarda değerli metallerden yapılmış süsler yerine boncuk ya da kum boncuklarda

---

467 Vladislav Mogilnikov ve Aleksandr Kolesnikov, "Rabotı v Priirtışye", *Arheologiçeskoye Obşestvo* 1977, 226;*Stepnaya Polosa*,304; Vladimir Matyuşenko ve Valentin Yaşin. *İstoriçeskiye Çteniya Pamyati M.P. Çernova*, (Omsk: Omsk Devlet Üniversitesi 1987), 192.

468 *Stepnaya Polosa*, 304; Lionid Pogodin, *Zolotoye Şitye Zapadnoy Sibiri (Pervaya Polovina I Tısyaçiletiya Naşey Erı),İstoriçeskiy Yejegodnik,* (Omsk: Omsk Devlet Üniversitesi 1996), 130-135.

469 Matüşenko, *Mogilnik Sidorovka,* 74.

nakış yapılmış işlemeler bulunmuştur. Kaftanları bel kısmında tutturmak için yine değerli metallerle süslenmiş kemerler kullanılmıştır.

Kış aylarında kaftan yerine, kaftan üzerine ya da kaftan yaka kısmına kürk giyilmektedir. Abatskiy III kurganında kadına ait mezarında boyun kemikleri arkasında tilki kürkü parçaları bulunmuştur[470].

Sargatskaya kültürü kıyafetleri hem detaylar hem süs eşyaları Aral Gölü'nün doğusunda bulunan İskitlere ait Djetıasarskaya kültürü ile büyük benzerlik göstermektedir. Djetıasarskaya kültürü kadın kıyafetlerin yüksek çizmeler, şalvarlar, kırmızı renkte uzun ipek elbisesi ve üzerinde kalça kemiğine kadar uzunluğu olan kumaşı ipek, pamuk, yün ya da işlenmiş ince deri kaftan bulunmaktadır. Kaftanların yaka ve üst kısımları, kaftanın kol alt kısımları altın ipliklerle kıvrımlı bitki desenleri olan nakışlar yapılmış[471].

Djetıasarskaya kültüründe kadınların boyunlarında kehribar, mercan taşı ya da cam boncuklardan yapılmış kolyeler, kulaklarında altın küpeler bulunmuştur. Elbiselerinde tıpkı Sargatskaya kültürü kıyafetlerinde de olduğu gibi bir büyük düğme, bronz toka, kollarında iki bilezik bulunmaktadır[472].

Kumaştan dikilmiş başlıkların kenarları sağlanan, çiftler halinde süsler dikilmiştir. Bazı mezarlarda üst üste giydirilmiş iki kaftan (alt ve üst kaftan olmak üzere) alt kaftanın önü açık ve kemeri yoktur, kol ve yaka kısımlarında nakışlar, elbise kolları dikey ve yatay şekilde boncuklarla desenler yapılmış. Üst kaftan ise koyu kırmızı renkte olup kemeri de koyu kırmızı renkte takım halinde bulunmuştur[473].

Sargatskaya kültürü kadın kıyafetlerini yeniden yapılandırma sürecinde genel anlamda kültürün bölgesel özelliklerini, toplumun dünya görüşü ve çağın gereksimlerini göz önünde bulundurarak yapılmaktadır. Sargatskaya kültürü kıyafetlerinde İskit dünyasıyla doğrudan benzerliği araştırmacıları hayrete düşürmüştür. Hatırlayalım İskit dünyasının Pazarık, Issık kurganlarından çıkan kıyafetler ince ustalıkla yapılmış ve kısa sürede aniden ortaya çıkmış eşyalar değildir. Uzun süre

---

470 Larisa Levina ve AnnaYelkina, *Nizovya Sırdaryi v Drevnosti. Djetıasırskaya Kultura*, Cilt 5, (Moskova: Rusya İlimler Akademisi 1995), 31-104.

471 Levina, Yelkina, *Nizovya Sırdaryi,* 41.

472 Levina, Yelkina, *Nizovya Sırdaryi,* 47.

473 Levina, Yelkina, *Nizovya Sırdaryi,* 52.

gelişim sürecinden geçerek, bir önceki çağlardan muhakkak etkilenmişlerdir. İskitlerin giyim geleneklerin temellerini Andronova kültürü toplumlarında tohumu atılmış İskit döneminde ise filizlenmiş ve Demir Çağında Issık, Arjan, Pazırık kurganların gibi günümüze kadar gelen bizlere İskit toplumu ile ilgili önemli ipuçları vermektedir. Sargatskaya kültürü İskit dünyası ile maddi ve manevi hayatların benzerlik göstermesi her iki toplumun tek bir bütünün parçaları olduğu göstermektedir.

2.16. Sargatskaya Kültürü Kadın Mezarlarında Silahlar

Kadınlara ait mezarlarda silah bulunması araştırmacıları her zaman ilgisini çekmiştir. Kadın mezarlarında silahlar tüm arkeolojik dönemlerde rastlansa da Avrasya bozkır ve orman-step kuşağı Erken Demir Çağı bu uygulamanın en tepe noktasına ulaşmıştır. Doğu Avrupa erken göçebe kültürleri İskit, Sarmat ve Savromat kadın mezarlarında silahlara[474] rastlansa da bunun daha eski örneklerinden antik tarihçi Herodot amazon kadınlarından bahsetmektedir[475].

Batı Sibirya ve Zauralye bölgesinde Sargatskaya kültürü kadınlara ait mezarlarda silahlar sık rastlanan bir durumdur. Kadın mezarlarında genelde ok uçları, sadak (okluk) takımları, yay kemik ekleme parçaları sık rastlansa da kılıçlara nadir rastlanmaktadır. Sargatskaya kültürüne kadınlara ait açılan mezarların yarısında ok uçları ve sadak çengeli bulunmuştur.

N.P.Matveeva araştırmalarına göre Tobol nehri ve civarında kadın mezarlarında süs eşyası çoğunlukta iken, İşim ve civarında süs eşyası dışında silah takımları (sadak takımı, ok uçları, yay kemik ekleme parçaları) bulunmaktadır[476]. Baraba steplerinde kadın mezarlarında sadece ok uçlarına rastlanmıştır.

Avrasya Erken Demir Çağı bozkır ve orman-step kuşağı göçebe kültürlerinde sık rastlanan bir gelenektir. Göçebe kültürlerin içinde Sargatskaya kültürü istisna değildir. Bazı göçebe kültürleri kadın mezarlarında ağır silahlar kılıç, balta, mızrak, savaş bıçakları, at koşum takımları gibi silahlar yanında diğer kadın mezarlarında da rastlanan genelde kadınlara özgü takımlarda boncuklar, iğ gibi süs eşyaları bulunmuştur[477]. Daha

---

474 Konstantin Smirnov,"Amazonka" IV. Vekov Do Naşey Erına Donu", *Sovetskaya Arheologiya,* 1, (1982): 120-131; E.E. Fialko, *Kurganı Stepnoy Skifii,* (Kiev: Naukova Dumka 1991), 4-18.

475 *Herodot Tarihi*, çev. Stratanovskiy, (Leningrad, Nauka 1972),114.

476 Matveyeva, *Ranniy Jeleznıy*, 12-56.

477 Polosmak, *Baraba v Epohu,* 25-29.

doğuda Altay Pazırık kurganlarında da kadın mezarlarında silahlara rastlanmıştır. "Ak-Alaha I" mezarında 16 yaşında bir genç kızın erkek kıyafetleri giydirilmiş üzerinde kürkü olan ve çeşitli silahların yanında zırh parçalarına rastlanmıştır. Altay bölgesinde sık rastlanan bu gelenek Tuba bölgesinde yine erkek ve kadın yan yana gömülmüş çiftin hem altın süs eşyaların yanında her ikisinin silahları bulunmaktadır. Kadının elinde hançer erkeğin elinde kılıç ve diğer silah takımları bulunmaktadır[478].

Sargatskaya kültürüne ait mezarlarda (üç mezarda) ok ya da kılıç darbesi almış kadın mezarına rastlanmıştır. İşim bölgesinde iki mezar ve Baraba bozkırlerinde bazı mezarlarda kadın cesetlerine kılıç darbesi almış olduğu mezarlara rastlanmıştır. Bu mezarların çoğu tamamen soyulmuş olduğundan ayrıntılı değerlendirme yapılamamıştır[479].

Sargatskaya kültürü ve Avrasya diğer Erken Demir Çağı kadın mezarlarında bulunan silahlar kadının göçebe kültürlerinde statünün erkekle tam eşit olmasa da statüsünün yüksek olduğunun bir göstergesidir. Toplumun içinde kadının sosyal rolünün erkekle yarışır olduğu diğer taraftan erkeklerin uzun süre savaşlarda oldukları zamanlarında erkeklerin görevlerini üstlendiği de göstermektedir[480].

Eski ve Orta Çağ verileri yazılı kaynakları ve destanları incelediğimizde eski Türk kadınların da silah kullandıkları ve erkekle birlikte savaşlara katıldığı hatta orduların başına geçtiği bilinmektedir. Yunan tarihçi Herodotos, İskit Amazon kadınlardan bahsederken onların cesur ve erkeklerden daha güçlü olduklarından bahsetmiştir[481]. Yine Herodotos tarafından M.Ö. I. bin yıllarında İskit kraliçesi Tomris'ten, ölen kocasının tahtına çıkmış ve tüm Masagetleri egemenliğine almıştır şeklinde bahsedilmektedir[482]. Kırgız halk destanında Kız Saykal destanında Saykal kızının kılıcı iyi kullandığını, savaştığını ve kırk yiğidi yendiğini anlatmaktadır[483]. Eski Türk kadınların kullandıkları silah çeşitleri Avrasya ve Sibirya bölgelerinde yapılan

---

478 Natalya Berseneva, "Jenskiye Pogrebeniya s Orujeyem: Realii Jizni İli Otobrajeniye Sotsıalnoy İdentiçnosti? (Po Materyalam Sargatskoy kulturı)",*Vestnik Arheologii, Antropologii i Etnografii,* 1/14,(2011): 75.

479 Natalya. Berseneva, *Sotsıalnaya Arheologiya, Vozrast, Gendr İ Status V Pogtebeniyah Sargatskoy Kulturı, (*Tümen: Ural bölümü Rusya İlimler Akademisi,2011), 86-90; Berseneva, "Jenskiye Pogrebeniya", 72-77.

480 Nikolay Kradin, *Koçevniki Evrazii,* (Almatı: Dayk-Press 2007), 207.

481 *Herodotus Tarihi,* (İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınlar, 2017), 328-330.

482 *Herodotus Tarihi,* 124.

483 Doğan Kaya, *Kırgız Destanları,* (Ankara: Salkım Söğüt Yayınları, 2015),55.

çeşitli arkeolojik kazılar sonucunda genel olarak Türk kadınları dönemin hangi silahlarını kullandıkları ortaya çıkmıştır. Altay ve Minusinsk Havzasında yapılmış olan kazı çalışmaları sonucunda Pazırık kurganlarında ve dönemin diğer İskit kadın mezarlarında silahların tam takımlarına rastlanmıştır. Silah takımların içine ok, yay, sadak, bıcak, zırh, at koşum takımların tamamına rastlanmaktadır. Aynı savaş silah takımlarına erkek mezarlarında da rastlanmıştır[484]. Kadın mezarlarında bulun silahların üzerinde süslemelerin Hayvan üslubunda yapıldığı ve Doğu Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde rastlandığı bilinmektedir. Göçebe Türk kültürlerinin tamamında kadınların silah kullanması hem ihtiyaç durumunda erkeklerle birlikte savaşlara katıldıklarını hem erkeklerin olmadığı zamanlarda kendilerini ve obalarını korumak amacı ile kullandıklarını düşünülmektedir. Sargatskaya kültürü kadınları da İskit kadınlarından farklı değildir. Yarı göçebe olan Sargatskaya kültürü toplum içinde kadınların silah kullanmaları muhtemelen savaşa da katılmış, kendilerini ve obalarını korumak için de silahları kullanmışlardır.

2.16.1. Sargatskaya Kültürü Erkek Giyimi

Sargatskaya kültürü erkek kıyafetleri pantolon, iç gömlek ve kaftandan oluşmaktadır. Kaftan yaka kısmı metal parçalarla süslenmiş ve bel kısmı deri kemerle tutturulmuştur. Kaftan üzerine takılan kemerlerin güzel şekilde süslenmesi ve karmaşık yapıda olması (ekleme tokaların bulunması) elit gruplarında görülmüştür.

İç gömlek küçük (çapı 1 cm) düğmeler sayesinde iliklenmektedir. Üst giyim kaftanın büyük düğmelerle (2-3 cm) iliklenmektedir. Bu kıyafetler Sidorovka, Abatskiy, "Savino", "İngalskiy" kurganlarında bulunmuştur. Savaşçı kişilerin ek silah parçaları kemerin üzerine ek tokalara tutturulmuş ayrıca zırh gömlekleri ve savaşçının dizlerini korumak için bacakların diz ve baldır kısmına takılan zırhın bir parçası "Dizçekler" [485] bulunmuştur. "İsakovka" kurganı sadak, kılıç, savaş bıçağı v.s eşyaları asmak için özel bir düzenek bulunmaktadır. İsakovka kurganında asker kişinin

---

484 Natalya Polosmak, *Stereguşie Zoloto Grifı (Ak-Alahskiye Kurganı),* (Novosibirsk: Nauka,1994), 125.

485 Dizçek, savaşçının dizlerini korumak için bacakların diz ve baldır kismına takılan zırhın bir parçasıdır. Çoğunlukla metal plakalardan yapılır. Bazı dizçekler kalçalara kadar uzanır. Dizçekler çoğunlukla piyadeler tarafından kullanılmıştır. Örnek olarak Grek Hoplitleri her bacağı için bronz dizçekler kullanmıştır.
"Dizçek", (Erişim Tarihi 22 Ekim, 2021) https://www.turkcebilgi.com/diz%C3%A7ek

elbiseleri keçe, ipek ve pamuk kumaşlarını kullanarak dikilmiş elbiselerin üzerine altın renkte iplerle kıvrımlı bitki motifleri nakşedilmiştir.

Erkeklerde de başlıklar önemli olmuştur. Başlığın üzerinde çeşitli süs ve metal parçalar bulunmaktadır. Erkeklerde de sosyal statüyü belirleyen tek parça çubuk (Grivna boyunluk) altın kolye Bogdanovo, Sidorovka, İsakovka, Okunevo kurganlarında bulunmuştur. Sargatskaya kültürü erken dönemlerinde bazı mezarlarda sağ kulağında küpe "Bogdanovo" kurganı ve Sargatskaya kültürü geç dönemlerde sol kulağında küpe Sidorovka, İsakovka kurganlarında bulunmuştur[486].

Erkek kıyafetlerin diğer bir parçası da ayakkabılardır. Ayakkabılar topuksuz yumuşak yapıdadır. Ayakkabılar ayak bileğinin üstüne çıkan boyutlarında ve bağcığı olan ayakkabılardır. Bağcıkların uçlarına birer boncuk bulunmaktadır. Sargatskaya kültürü daha geç dönemlerde bağcık yerine toka ile tutturulmuş ya da süslenmiştir.

Sıradan insanların kafasında yumuşak yapıda (yün olabilir) huni şeklinde kulaklarını kapatan şapkalar kullanmışlardır. Şapkaların üzerinde çift sayıda dikilmiş metal parçalar "Kokonovka II", İsakovka III kurganlarında ya da deri parçaları ve metal objelerle süslenmiş başlık "Okunevo" kurganında bulunmuştur.

Avrasya bozkırleri kültürlerin giyimlerini araştıran E.E. Kuzmina, Sargatskaya kültüründe görünen giyim kıyafetlerin İskit dönemi Avrasya bozkırlerinde en yakın şekilleri İskitler ve Pazırık kültüründe rastlanmıştır.

İskit Djetıasarskaya kültürü erkek kıyafetleri kaftanlar ve kemerlerle tutturulan uzun gömlekler bulunmaktadır. Kemerler kumaş ya da deri üzerinde çeşitli metal objelerle süslenmiştir[487]. Kaftanların yaka kısmı renkli ipek kumaşı ile süslenmektedir. İşlenmiş deriden dikilmiş uzun gömlekler yapısı pürüzsüz ve düzdür. Uzun gömlekler boydan boya renkli ipliklerde geometrik desenler ve aplikeler bulunmaktadır. Djetıasarskaya kültürü erkekleri sağ elinde büyük ya da küçük yüzükler takmaktadır[488]. I Petro "Altın koleksiyonunda" bulunan kemer tokasının üzerinde tasvir edilen kıyafetler tamamen İskit kültürü ile eşleşmektedir[489].

---

486 Matveyeva, *Sotsıalno-Ekonomiçeskiye,* 214.
487 Kradin, *Koçevniki Evrazii,* 38-39.
488 Kradin, *Koçevniki Evrazii,* 59.
489 Artamonov, *Sokrovişa Sakov*, 140.

Sargatskaya kültürü kırmızı ve pembe renkte olan ipek, pamuk, yün gibi bazı kumaşların Aral gölü civarından geldiği düşünülmektedir. Sargatskaya kültüründe elbiselerin üzerine yapılmış olan birçok desen motifleri, nakışlar, kıvrımlı detaylar, altın renkte ipliklerle ya da deri üzerinde yapılmış olan nakışlar, yaka kısımlarının ipek kumaşlarla işlemeler aynısını İskitlerin mensup oldukları Djetıasarskaya kültüründe de bulunmaktadır[490].

Djetıasarskaya kültüründe bulunan tüm başlık tipleri Sargatskaya kültüründe de bulunmaktadır. Başlıkların büyük çoğunluğu keçe kumaşından yapılmışlardır. Bazen bu keçe başlıkların yüzeylerini ince kumaşla ya da ipek kumaşlarla süslemişlerdir. Başlıkların şekilleri tepeleri sivri, düz ya da üst kısımlar kıvrılmış formunu almaktadırlar. Başlıklar takılmadan önce Sargatskaya kültürü kadınları kafalarını ince pamuk kumaşla sarıp daha sonra başlığı takmaktadırlar[491].

Djetıasarskaya kültürü ile Sargatskaya kültürü ayakkabılar da benzerlik göstermektedir. Ayakkabılar yumuşak yapıda topuğu olmayan ayakkabılardır. Bazen keçe üzerine deriyle kaplanmış ve üzerinde renkli deri parçaları ile geometrik desenlerle süslenmiş ayakkabılardır. Ayakkabıların üst kısımlarında bazen toka ile süslemektedirler[492].

2.16.2. Sargatskaya Kültürü Çocuk Kıyafetleri

Çocuklara ait kıyafetler oldukça basittir. Çocuk başlıkları ve kıyafetlerin ön kısımları nakışla süslenmiştir. Süs detayları olarak hayvan köpek dişleri ya da deniz kabukları dikilmiştir v.s Sargatskaya kültürü tüm kıyafetlerde boyanmış ve geometrik şekillere getirilmiş deri kullanılmaktadır. Deri parçaların bazı kısımları kırmızı, kahverengi, siyah ve sarı renklerde bulunmuştur. Deri kırmızı-siyah kombinasyonları yaygın olmuştur. Deseni olan pahalı kumaşları kıyafetlerin kenar kısımlarını süslemek için kullanılmıştır[493].

Göründüğü üzere Djetıasarskaya kültürü ile Sargatskaya kültürü arasında kıyafetlerin, süsleme, nakış stilleri, kıyafet biçimleri, tokalar, bilezikler, saç tokaları ve süsleri İskit kültüründe yaygın olduğu gibi Sargatskaya kültüründe de aynı derecede

490 Levina, Yelkina, *Nizovya Sırdaryi,* 35, 36, 42-43.
491 Levina, Yelkina, *Nizovya Sırdaryi,* 40.
492 Levina, Yelkina, *Nizovya Sırdaryi,* 45.
493 Matveyeva, *Sotsıalno-Ekonomiçeskiye,* 399.

kullanılmıştır. Bu durum iki kültür arasında bir taraftan etnik akrabalığı olduğunu gösterirken diğer taraftan bazı kumaş ve kıyafetlerin Aral gölü doğusundan tedarik edildiğini göstermektedir.

2.17. Sargatskaya Arkeolojik Kültüründe Sosyo - Ekonomik Yapı

Önceki döneminde olduğu gibi, Erken Demir Çağı bozkır, orman- step kuşağı ve orman kuşakların hayat tarzları ve ekonomileri farklı olmuştur. Batı Sibirya bozkır ve orman-step kuşağında toplu üretim ekonomileri (hayvancılık) hâkimken, orman kuşağında toplumlar tüketim (avcılık ve balıkçılık) ekonomilerine mensup olmuşlardır. Orman kuşağındaki toplumlarda iklim koşulları hayvancılık yapmak için el verişli olmadığı için tüketim ekonomileri uygulamışlardır.

Erken Demir Çağında bozkır kuşağında toplumlar mera hayvancılığından daha efektif olan göçebe hayvancılığa geçiş yapmışlardır. Göçebe hayvancılık bu dönemde ivme kazanmış, ekonomileri sayesinde maksimum verim almaya başlamışlardır. Toplumlar mera havyacılığı döneminde hayvancılıkta verimlilik yem miktarına endeksli iken, göçebe hayvancılık sayesinde bir alanda otlama miktarı azaldıkça diğerine geçme imkânı bulmuştur. Yeni ekonomi şekli birçok avantaj sağlamış ve kademeli şekilde uygulanmaya başlanmıştır. Toplumların hepsi aynı anda değil dalgalar halinde göçebeliğe geçiş yapmışlardır. Dolayısıyla hangi topluluğun daha erken ya da hangisi daha geç dönemde göçebe hayvancılığa geçiş yaptığını söylemek çok zordur. M.Ö. I. bin yılların ortalarında nemli hava ve bol otlak alanların olması göçebe hayvancılığı tetiklediği bilinmektedir[494].

Batı Sibirya bozkır kuşağının kuzeyinde geniş orman bozkırlar arasında ekonomileri açısından büyük farklar olmasa da orman- step ile tayga kuşağı arasında büyük farklılıklar bulunmaktadır. Tayga kuşağında tüketici ekonomiye mensup olan toplum avcılık ve balıkçılıkla uğraşırken, orman- step bölgesi ise hayvancılıkla uğraşan göçebe kültürlerin tüm özelliklerini taşımıştır. Bozkır kuşağı ile orman-step kuşağın hayat tarzı, ekonomileri, maddi ve manevi kültürleri (silahlar, at koşum takımları ve hayvan üslubu) benzerlik göstermiştir. Kuzeyde olan toplumların kültürleri günümüzde bile kendine özgü olan kültürleri değişmemiştir ve bozkır ya da orman-step kültürlerinden hep farklı olmuştur.

---

494 Troitskaya, *Arheologiya Zapadno*, 63.

Batı Sibirya bölgesinde Erken Demir Çağ döneminde iklim değişimleri büyük önem taşımıştır. Araştırmalara göre Batı Sibirya kuzey bölgesinde M.Ö. VII ile II. yüzyıllar arasında iklimlerin soğuk ve nemli M.Ö. II ile M.S. I. yüzyıllar arasında soğuk ve kuru ve M.S. I ile IV. yüzyıllar arasında ılıman ve kuru oluğunu düşünmektedirler[495].

Batı Sibirya'nın iklim koşulları toplumların doğrudan hayat tarzlarını ve ekonomilerini etkilediği tayga bölgesinde iklimlerin nemli olması batakların artması avcılık yapmak için alanın kalmaması fazla olan grupların göç etmelerini zorlamıştır. İklimlerin kurak geçmesi özellikle orman bölgelerinde yangınların artması muhtemel olmuştur. Ormanların yanması bölgede bozkır ve orman-step bölgesinde bitkilerin yayılması yer yer tayga ile orman-step sınırların değiştiği olmuştur. (Ek.Resim36)

Sargatskaya kültürü hayvancılık ekonomilerinde –at, küçükbaş ve büyükbaş hayvanları önemli yer tutmuşlardır. Sürüde at yüzdesi diğer hayvanlara göre tüm dönemlerde daha çok olmuştur. İkinci sırada büyük baş ve üçüncü sırada küçükbaş hayvanları bulunmaktadır.

İrtiş ve civarında osteoloji verilerine göre sürüde bulunan hayvan yüzdeleri şöyledir

At ortalama %48,9'u,

Büyükbaş hayvanlar %19,2'si,

Küçükbaş hayvanlar %22'si,

Köpek %6,3'dür.

Batı Sibirya Sargatskaya kültürü kuzey bölgelerinde birkaç yerleşimde domuza ait olan %2,9 yüzdesi, tarımın az geliştiğinin göstergesidir. Sargatskaya kültürü tarım ile ilgili verilerin sınırlıdır. Sargatskaya kültürü daha geç dönemlerinde sürüde at'a ait yüzdesi yükselmiştir. Diğer yandan büyükbaş yüzdesi azalmıştır. "Bogdanovo" yerleşimi tüm fauna kalıntıları hesaplanmış ve sonuç şöyle olmuştur; At-67 adet, büyükbaş hayvan 27 adet ve küçük baş hayvanları 24 adet ve at ile küçük baş hayvanların birlikte yüzdesi % 74,8'i olarak hesaplanmıştır.

Araştırmacılar Sargatskaya kültürü ekonomileri hayvancılığa dayanmakla birlikte bu ekonomilerin tamamen göçebe, yarı göçebe ya da yerleşik olduğu konusunda

495 Troitskaya, *Arheologiya Zapadno*, 65.

toplumun iklim şartlarına göre değişebildiği ve her kronolojik diliminde hem coğrafik hem iklim şartlarına göre değiştiği sonucuna varmışlardır[496]. Araştırmacılara göre farklı kronolojik dilimlerde farklı bölgelerde göçebe, yarı göçebe hayvancılığın yapıldığı ve hayvan sürüsünde bazı hayvanların yüzdesi diğer hayvanlara göre daha baskın olduğu ortaya çıkmıştır. Araştırmacıların tamamı Sargatskaya kültürü tamamen üretici (hayvancılık) ekonomilere bağlı [497] olup, at ve küçükbaş hayvanların besiciliği yapıldığı sonucuna varmışlardır.

2.17.1. At Yetiştiriciliği

Sargatskaya kültürü hayvancılık önemli kısmı at yetiştiriciliği olmuştur. Sargatskaya kültürü toplumunda at yetiştiriciliği ihtisas haline gelmesi mezar ve yerleşimlerde bulunan çeşitli at koşum takımlarının bulunması bunu desteklemektedir. Sargatskaya kültürü yerleşimlerinde At'a ait kemik kalıntıları ölçerek atın ortalama boyutları hesaplanmıştır. Ölçüm yapılmış olan atların boyutları yaklaşık 144 cm olup bazen daha uzun at kemikleri 152 cm kadar cinsler de rastlanmıştır[498]. Sargatskaya kültürü hayvan sürülerinde atın rağbet görmesi, her şeyden önce atın iklim koşullara en rahat alışan hayvan olduğu bilinmektedir. At kış aylarında toynaklarıyla karın altında yemi kendisi bulabilen ve tüm yıl boyunca ekstra yem tedarikine ihtiyaç duymayan hayvandır. At bakmanın diğer avantajı bir otlaktan diğerine geçerken atın yorulmamasıdır. At günde ortalama 50 kilometreye kadar yol alabilmektedir[499]. Bunun yanında at genelde binek hayvan ayrıca ormandan ev yapımı sırasında ve yerleşim yerlerinde güçlendirme yapılırken kullanılacak olan tomrukları at sayesinde çekilmektedir[500].

Günlük hayatta da at ve at ürünleri yaygın şekilde kullanılmıştır. At eti, sütü, saçı (sağlam ipler yapılmıştır), at derisi (deriden su torbaları ya da kemerler yapılmıştır) at et sinirlerinden istifade edilmiştir. Sargatskaya kültürü at yetiştiriciliği ekonominin ana konumlarından biri olmuştur.

---

496 Mihail Kosarev, *Drevnyaya İstoriya Zapadnoy Sibiri. Çelovek i Prirodnaya Sreda*, (Moskova: Nauka 1991), 54-56.

497 Mogilnikov, *Stepnaya Polosa,* 254-273.

498 Matveyeva, *Sargatskaya Kultura,* 118.

499 Nurbolat. Masanov, *Problemı Sotsıalno-Ekonomiçeskoy İstorii Kazahstana na Rubeje XVII-XIX Vekov*, (Alma-Ata: Nauka 1984), 64-70.

500 Natalya Matveyeva, Andrey Konovalov ve Svetlana Berlina "Fortifikatsii Rannego Jeleznogo Veka Zapadnoy Sibiri: Paleoekonomiçeskiy Aspekt", *Problemı Vzaimodeystviya Çeloveka i Prirodnoy Sredı,* 4 (2003): 38.

2.17.2. Büyükbaş Hayvan Yetiştiriciliği

Sargatskaya kültürü hayvancılığın bir diğer önemli alanı ise büyükbaş hayvan yetiştiriciliğidir. Büyük baş hayvandan et, süt, süt ürünleri, deri ve kemikleri kullanmışlardır. Büyükbaş hayvanların bakımı ata göre daha meşakkatlidir. Kış aylarında büyükbaş hayvanları için yem ve ahırların olması gerekmektedir. Kış aylarında hazırlanması gereken yemlerin toplanması için kullanılan aletlerin eksikliği yemin az olması dolayısı ile büyükbaş hayvanlar kış aylarında kesilerek tüketildiği düşünülmektedir[501].

Genel olarak, sığır yetiştirme yönünün niteliği et ve süt ürünleri olarak değerlendirilir, ancak hayvanların kemiklerinde bazı patolojilerin varlığına bağlı olarak sığırların bir işgücü olarak kullanıldığı da düşünülmektedir.

2.17.3. Küçük Baş Hayvanların Yetiştiriciliği

Sargatskaya kültürü yerleşimlerinde küçükbaş hayvanlara ait olan kemiklerin büyük baş hayvanlara göre daha az bulunması, küçükbaş hayvanların kemikleri daha ince ve daha kırılgan olduğundan daha hızlı tüketilmiştir. Diğer ev hayvanları tarafından (köpek ya da kemirgen hayvanların) kemiklerin kemirildiği, veya insanlar tarafından yakıldığı düşünülmektedir. Osteolojik bulguların yüzdesinin düşük olsa da (küçükbaş hayvanları için) küçükbaş hayvan beslenilen yüzdesi daha yüksek olduğu düşünülmektedir. Çoğu mezarda ölünün yanında at ve büyük baş hayvan kemiklerinden ziyade genelde küçükbaş hayvan kemikleri bulunmaktadır. Bu da gündelik hayatta da küçükbaş hayvanın etleri tüketildiği güçlü bir kanıttır[502]. Sargatskaya kültürü insanı koyunun etinden, yağ oranı yüksek olan sütünden, derisinden, yününden faydalanmışlardır. Tıpkı Pazırık kültüründe olduğu gibi yağ oranı yüksek olan koyun, keçi sütünden peynir yapmaktadırlar[503]. Deri ve postlarından giysi, yününden kumaş ve ip yapılmaktadır. Küçükbaş besiciliği Sargatskaya kültüründe önemli yer tutmuştur.

Bozkır Türk ekonomisi temelinde bozkır coğrafyasının iklim şartları hayvancılık yapılmasında önemli rol taşımaktadır. Türklerde at ve koyun yaklaşık M.Ö. 2500 yıllarında hizmete girmiştir. Bozkır kültürlerinde bu hayvanların nerde ve ne zaman

---

501 Yuriy Krasnov, *Ranneye Zemledeliye i Jivotnovodstvo v Lesnoy Polose Vostoçnoy Evropı,* (Moskova: Nauka 1971), 123.

502 Kurto ve Rajev, *Kultura Zauralskih*, 122.

503 Sergey Rudenko, *Başkırı, İstoriko-Etnografiçeskiye Oçerki*, (Ufa: Kitap 2006), 172.

ehlileştirildiği büyük önem taşımaktadır. Örneğin öküz gibi büyük baş hayvanın sulak verimli ve çiftçilik müsait olan yerlerde daha çok görülse de bozkır kültürlerinde daha az beslenen hayvan olmuştur. Domuz hayvanı ise Türkler tarafından İslamiyet öncesi dahi hiç hoşlanmadıkları hayvan olmuştur[504]. Eski Türklerin tüm bozkır coğrafyasının Afanasyevo-Andronova kültürlerinin yayıldığı alanda at ve koyun kemiklerin bir arada bulunması Türklerin bu coğrafyada uğraştıkları ilk ekonomilerini ortaya çıkarmış oldu. Eski Türklerin Hun çağında hayvan üslubunda da öküz, inek büyükbaş ve domuz hayvanlara kesinlikle rastlanmamaktadır[505]. Türkler göçlerle birlikte batıya büyükbaş hayvan coğrafyalarına ilerledikçe doğal olarak at ve koyun yanında sığır, katır ve deve beslemeye başlamışlardır.

2.17.4. Hayvancılığın Diğer Yönleri

Keçi kemikleri koyun kemikleri ile benzerlik gösterdiği için osteolojik verilerinde keçiye ait yüzde sayısı düşüktür. Keçi sütü, yünü ve derisi Sargatskaya kültüründe sıkça kullanılmıştır. Sargatskaya kültürü yerleşimlerinde deve kemiklerine de rastlanmıştır. Fakat deve yetiştiriliciliğinden ziyade, Orta Asya ile ticaretyapıldığının bir kanıtıdır[506].

Sargatskaya kültürünün kuzey bölgelerinde bazı yerleşimlerinde domuza ait tekli kemik parçaları bulunsa da araştırmacılar tarafından Sargatskaya kültüründe domuz besiciliği olmadığı konusunda hemfikirdirler. Domuz besiciliği yerleşik hayatta olan toplumların simgesidir[507]. Sargatskaya kültürü yerleşimlerinde domuza ait kalıntılar yok denecek kadar azdır[508].

2.17.5. Avcılık

Sargatskaya kültürü günlük hayatta avcılık temel uğraş biçimi olmasa da belli zaman diliminde insanlar avcılık yapmışlardır. Kazılar sırasında avlanmış yabani hayvan kemiklerine ait yüzde ortalaması İrtiş ve civarı için %21,1'i olarak hesaplanmıştır. Sargatskaya kültürü yerleşimlerinde genelde toynaklı hayvan avcılığı

---

504 Kafesoğlu, 317.

505 Kafesoğlu, 318.

506 Natalya Matveyeva, "Rafaylovskoye Gorodişe–Pamyatnik Sargatskoy Kulturı Srednego Pritobolya", *Rossiyskaya Arheologiya*, 1 (1993): 160.

507 Pavel Kosintsev, Dmitriy Rajev ve Natalya Matveyeva *Aktualnıye Problemı Metodiki Zapadno-Sibirskoy Arheologii*, (Novosibirsk: İlimler Akademisi Yayınları 1989), 144.

508 Matveyeva, *Rafaylovskoye Gorodişe,* 162.

yapmışlardır. Bunlar ilk sırada geyik, karaca olarak görülmüştür. Aynı zamanda porsuk, tavşan, tilki, kunduz, sansar, samur, dağ sıçanı ve kuşlar gibi hayvanları avlamışlardır[509].

2.17.6. Metalürji/Demircilik

Sargatskaya kültürü mevcut ekonomik sistemde demircilik zanaatının geliştirilmesinde çeşitli faktörler etkili olmuştur. Demir eşyalarına talep genelde savaşçılar/askerlikle uğraşan kesim ve kısmen avcılar için ihtiyaç duyulmuştur. Ok ucları, bıçaklar, kılıçlar, hançerler, at koşum takımları ve giysilerde çeşitli aksesuarlar kemer tokaları ve düğmeler gibi eşyalardır[510]. Demirden eşyaların büyük çoğunluğuna Sargatskaya kültürü mezarlarda rastlanmaktadır. Yerleşim yerlerinde tarım gelişmiş olmadığı için yerleşimlerde demir eşyalar neredeyse hiç bulunmamıştır. Tunç ve kalay karışımı metalleri genelde giysi süs parçaları olarak kullanılmıştır[511].

Sargatskaya kültürü yerleşimlerinde metal eritme ve işletme merkezleri az sayıda bulunmuş ve araştırılmıştır. Fakat yine de örneğin Sargatskaya kültürü "Çudaki" yerleşiminde kırık şekilde topraktan yapılmış kılıç yapımında kullanılan kalıpta bulunan desen şekli Tütrino kurganında (Tobol bölgesi) bulunan hançer üzerinde rastlanmıştır. Sargatskaya kültürü metal döküm ve yapım merkezleri az rastlanıp araştırılsa da Sargatskaya kültürü yayıldığı alanda cevher hammaddenin Güney Urallar, Kazakistan bölgelerinden tedarik edildiği düşünülmektedir[512].

Dünyanın en büyük imparatorluklarını kuran Türkler çağına göre hep yüksek savaş sanayine sahip olmuşlardır. Bu üstünlüğe de sahip olmak için de en önemli araçlardan biri demir idi. Türkler demir işletmeciliği ve madencilik konusunda son derece ehli insanlar olmuşlardır. Önceki çağlarda bakır, bronz, altın işletmeciliğine sahip olan Türkler Altay ve Minusinsk havzısında bu metallerden bulunan çeşitli silahlar bıcak, hançer ok uçlarına rastlanmıştır. Araştırmacılara göre Altay bölgesinde dönemin gerçek "altın endüstri" merkezi bulunduğunu düşünmüşlerdir. Maden işletmeciliğinin etkileri Tanrı dağlarına kadar hissedilmekteydi. Hatta Hint-Avrupalı halklar üzerinde Altaylı

---

509 Mogilnikov, *Stepnaya Polosa* ,306.

510 Vladimir Gening ve Ludmila Koryakova "Kompleks Rannego Jeleznogo Veka Na Çupinskom Poselenii", Kradkiye *Soobşeniya Arheologii,* 184,(1985): 52-60.

511 Valentin Galibin ve Natalya Matveyeva, *Aktualnıye Problemı Metodiki Zapadnosibirskoy Arheologii*, (Novosibirsk: İlimler Akademisi Yayınları 1989), 106-109.

512 Mogilnikov, *Stepnaya Polosa,* 307.

tesirleri bulunduğu kabul edilmektedir. Meslekleri demircilik ve madencilik olan eski Türkler usta ok-yay, kılıç, mızrak, kalkan, kargı imal etmişlerdir. Tüm metal eşyaların üzerinde Hayvan üslubu ile süslenmiştir ve tüm bozkırlara serpilen Türk boylarının bıraktığı mezarlarda bulunmuştur. Türklerin kalabalık toplumun zanaatkâr zümresi olduğu göstermektedir. Halıcıları, kilimcileri, debbağları, çizmecileri, çorapçıları, börkçüleri, dokumacıları, terzileri de bunlara ilave etmek lâzımdır. Kadınların kullandıkları kırmızı boya (ruj) ya da saçlarına sürdükleri güzel kokular ve gergef işledikleri hakkında bilgiler bulunmaktadır[513].

2.17.7. Dokumacılık

Tatarlar, Altay ve diğer Türk halkları çok yakın zamana kadar ev şartlarında kumaş dokuma becerilerine sahip olmuşlardır. Dokumacılıkla ilgili delillere tüm yerleşimlerde rastlamak mümkündür. Önceden insanlar dokumayı çeşitli lifli bitkilerden (ısırgan, kenevir veya keten) yapmaktadırlar.

Birçok etnografik verilerine dayanarak ısırgan veya kenevir otlarını açık havada kurutup daha sonra ezerek yumuşatarak ve içinden kırılmayan ve esnek olan lifleri seçerek yeniden merdane sayesinde ezmektedirler. Elde edilen lifler yeniden dövülerek karışık ip yumakları elde edilmiştir. İp yumakları daha sonra iğ yardımıyla ip haline getirmişlerdir[514].

Sargatskaya kültürü temel ekonomilerinin hayvancılık olması nedeniyle her hanede yün büyük miktarlarda bulunmuştur. Bitki ya da yün iplerin yapım aşamaları, ipten kumaş dokumacılığı birbirine çok benzemektedir. Erken Demir Çağı hayvancılıkla uğraşan en yakın kültürü Pazırık kurganlarında bulunan erkek ve kadına ait yün kumaştan, dokuma yapılmış kumaş parçaları karşılaştırılmış ve dokuma şekillerinin aynı olduğu tespit edilmiştir[515]. Hayvancılıkla uğraşan kültürlerin tipik geleneksel dokuma şekillerinin en güzel örnekleridir.

Sargatskaya kültürü kumaş ya da dokumacılık örnekleri Sargatskaya kültürü kurganlarından çıkan seramik çömleklerin üzerinde bulunan tekstil izleri ve bazı kumaş

---

513 Kafesoğlu, 321.

514 A.A. Popov, "Pleteniye i Tkaçestvo u Narodov Sibiri v XIX i Pervoy Çetverti XX Stoletya", *Sbornik Muzeya Antropologii i Etnografii*, 16 (1955):41-59.

515 Natalya Polosmak ve Ludmila Barkova, *Kostüm i Tekstil Pazırıktsev Altaya (IV-III Vekov Do Naşey Erı), (*Novosibirsk: İNFOLİO yayınevi 2005), 82-84.

fragmanları Pazırık kültürü Ak-Alaha. I kurganlarında çıkan kumaş parçaları fragmanları ile karşılaştırılmıştır. Tekstil fragmanların Erken Demir Çağı dokumacılığında basit dokuma yöntemlerinin uygulandığı görülmüştür. Her iki kültürde dokumaların birbirine benzediği ve Sargatskaya kültüründe kumaş dokumacılığın gelişmiş olduğu düşünülmektedir[516].

2.17.8. Dericilik

Dericilik zanaatı tüm ekonomileri hayvancılık ve tüm göçebe kültürlerinde olduğu gibi, Sargatskaya kültüründe de gelişmiş bir meslek grubudur. Sargatskaya kültüründe derinin geniş kullanım alanı olmuştur. Hayvan derisini soyabilmek için bazı beceriler gerekmektedir. Hayvanın derisini kullanılacak alana bağlı olarak onu ince tabaka şeklinde ya da daha kalın olarak alınmaktadır. Deri alındıktan sonra temizlenmektedir ve kurutulmaktadır. Daha sonra aşamalar halinde süt ile ovularak peynir altı suyuna bastırılıp yeniden kurutulup aletlerle yumuşatmak için ezilmektedir. Bazen deriyi daha sağlam ve yumuşak kılabilmek için onu duman ile tütsülemişlerdir[517].

Dericilik çok meşakkatli ve zor bir zanaattır. Deri işletmeciliği belli mevsimlerde yapılmıştır. Son bahar ve bahar aylarında deri hazırlanır, kış aylarında ise deriden kıyafetler ve diğer eşyalar yapılmıştır. Deri geniş alanlarda kullanılmış bir üründür. Askeri zırhları yapmak için zırh temelini deri gömlek oluşturmaktadır. Daha sonra üzerine zırh parçaları dikilmektedir. İnce tek parça halinde alınmış deriden su mataraları ve su kapları yapılmıştır. Altay ve Tuva bölgelerinde, hayvancılıkla uğraşan toplumlarda, hayvan derisinden yapılmış olan su kapları sık olarak rastlanmış bulgulardır[518].

Deriden ayakkabı, giysi, çanta, at koşum takımları, kemerler yapılmıştır. Çoğu deri kalıntılar Sargatskaya kültürü mezar ve kurganlarında bulunmuştur[519]. Sargatskaya kültüründe bulunan deri ve hayvan kürkünden yapılmış eşyaların benzerlerini Altaylarda Pazırık kurganlarında bulunmuştur[520]. Deriyi boyamak için doğal boyalar

---

516 Natalya Polosmak, *Steguşeye Zoloto Grifı (Ak-Alahinskiye Kurganı*),(Novosibirsk: Nauka 1994), 114-121.
517 Rudenko, *Kultura Naseleniya*, 243.
518 Vanşteyn, *Mir Koçevnikov*, 111.
519 Matveyeva, *Ranniy Jeleznıy*, 94.
520 Polosmak ve Barkova, *Kostüm i Tekstil,* 45,96.

kullanılmıştır. Deriyi dikmek için çoğunlukla at saçı kullanılmıştır. İğne olarak demir ya da tunç iğneler kullanılmıştır[521].

2.17.9. Hayvan Kemiği ve Boynuzların Kullanım Alanları

Sargatskaya kültüründe kemik ve boynuz kullanımı doğrudan hayvancılığa bağlıdır. Kemik ve hayvan boynuzları hayvancılıkla uğraşan toplumlarda bu tür malzeme bulunmaktadır. Hemen el altında bulunan malzemeden çeşitli eşyalar yapılmıştır. Bu malzemeyi her yerleşimde her hanede bulunabildiği; bir tür evde yapılan zanaat olduğu düşünülmektedir. Kemikten eşya yapımında genelde hayvanın bacak kemikleri, boynuzlar, tırnak ve toynaklar ve yabanî hayvanların dişleri kullanılmıştır[522].

Hayvanın bacak kemiklerinden deri işletmeciliğinde işe yarayacak (deriyi ezmek /dövmek) aletler, elbise düğmeleri, delici aletler, yüzük, iğneler ve ok uçları yapılmıştır. Sargatskaya kültürü ayrıca önemli yer tutan kemik ekleme parçaları ve oklar yapılmıştır[523]. Sargatskaya kültürü askerlerin deri üzerine dikilen kemik zırh parçaları atın toynak katmanlarından yapılmıştır. Birçok zırh parçaları Sargatskaya kültürü kurganlarında bulunmuştur.

Kemikten at koşum takımının bazı parçaları (gemler ve yanaklar), bıçak kulpları, kemer tokaları v.s gibi eşyalar yapılmıştır. Kemik işletmeciliği Erken Demir Çağında sosyo-ekonomik gelişiminde ev zanaatı olarak kendini korumuştur[524].

2.17.10. Ağaç İşletmeciliği

Sargatskaya kültüründe ağaç işletmeciliği doğrudan ev yapımı, yerleşim güçlendirme ve mezar yapıları ile bağlantılıdır.

Ormana yakın yerlerde ev yapımı için yeteri kadar ağaç bulunmaktaydı. Ayrıca soğuk kış aylarında yakacak yeterli miktarlarda bulunmaktadır. Sargatskaya kültürü ağaç ustaları ağaçları balta ile kesip takozlar sayesinde onları parçalara ayırmaktadırlar. Ağaçların yüzeyini keski ile düzeltmektedir. Sargatskaya kültürü yerleşimlerinde ağaç

---

521 Popov, "Pleteniye i Tkaçestvo" 56.

522 Evgeniy Sidorov ve Andrey Borodovskiy, "Obrabotka kosti v Lesostepnom Priobye (v I tısyaçeletii Do Naşey Erı)",*Problemı Tehnologii Drevneyşih Proizvodstv*, 2 (1990): 159-170.

523 İrina Çikunova, "Pryaltsa Rafaylovskogo Selişa Kak İstoçnik Po İzuçeniyu Pryadeniya u Sargatsev", *Vestnik Arheologii, Antropologii i Etnografii.* 4 (2004): 119-127.

524 Sidorov, "Borodovskiy, Obrabotka ", 168.

işletmeciliğinde kullanılan demir balta, bıçak, keski başlıkları v.s gibi aletler bulunmuştur[525].

Sargatskaya kültürü mezar kurganlarda ağacın doğranmış, yarılmış, keskileme yapılmış işlemlerden geçmiş ağaçları bulunmaktadır. Baraba bozkırlarında mezar üstü kapakların bulunduğu yerlerde de ağaç işlenmiş şekilde kullanılmıştır[526].

Sargatskaya kültürü güneyinde hayvancılıkla uğraşan göçebe kültürlerinde ve Altay bölgesinde Pazırık kurganlarında da ağaç işleme yöntemlerinin birbirine benzediği tespit edilmiştir.

Batı ve Güney Sibirya ağaç işletmeciliği hem Pazırık hem Sargatskaya kültürlerinde gelişmiş bir zanaat olduğu düşünülmektedir. Ağaç işletmeciliğinde inşaat kolunda sürekli ve geçici yapıların yapıldığı evler, ahırlar ve ambarlar, silah yapımında ek parçalar, gündelik hayatta kullanım, araba tekerleri, mutfak gereçleri tabak ve kaşıklar, süs eşyası ve dini ritüeli olarak kullanılan eşyalar yapılmıştır. Benzer kullanım alanları Kırgızistan ve Başkurtlarda da görünmüştür[527].

2.17.11. Taş İşletmeciliği

Sargatskaya kültürü neredeyse tüm açılmış olan yerleşimlerde taştan yapılmış eşyalara rastlanmıştır. Bulunan taş eşyaların belli bir formu olmasa da taş üzerinde işleme yapıldığını açıkça belli etmektedir. Eşya olarak en çok rastlanan tohum/tahıl öğütme taşları, öğütücüler ve dört ayaklı kurbanlık/sunaklar en çok rastlanan taştan yapılmış eşyadır. Sargatskaya kültüründe bazılar M.Ö. III. yüzyıla ait olan koyun başı tasvir edilmiş olan kurbanlık/sunaklara sık rastlanmaktadır.

Küçük boyutlu taşlardan boncuk ve metal döküm kalıpları bulunmuştur[528]. Sargatskaya kültüründe çeşitli alanlarda taş kullanımı ihitiyaç durumuna göre değişmiştir.

---

525 Natalya Matveyeva, "Rafaylovskoye Gorodişe-Pamyatnik Sargatskoy kulturı Srednego Pritobolya", *Rossiyskaya Arheologiya*, 1 (1993): 148-163.

526 Polosmak, *Baraba v Epohu,* 15.

527 İldar Akbulatov, *Ekonomika Pannih Koçevnikov Yujnogo Urala*, (Ufa: Başkurdistan Milli Muze Yayıları 1999),55.

528 Çikunova, "Pryaltsa Rafylovskogo" 119-127.

2.17.12. Alış Veriş ve Değiş Tokuş

Sargatskaya kültüründe alışveriş ve değiş tokuşu işlemleri kabileler arasında kalmayıp uzun mesafelerde olan komşularla da alış veriş şeklinde ticari ilişkileri bulunmaktadır. Uzun mesafelerde bulunan komşularla ticari ilişkileri bulunduğuna dair kanıtların bazı eşyaların; aynalar, kaplan tasviri olan kemer tokaları, akik ve diğerli taşlardan yapılmış boncuklar, ipek kumaşlar v.s gibi eşyalardır. Orta Asya ve bozkır kültürleri ile bağlantılı ticaretin yapıldığı en güzel örneği aynı silahları kullanmış olduğu düşünülmektedir[529]. Diğer taraftan bazı yerleşimlerde deveye ait kemiklerin bulunması Sargatskaya kültürü toprakları üzerinden ticaretin aktığının bir kanıtıdır[530]. Diğer taraftan Sargatskaya kültürünün doğrudan Kazakistan ve Aral civarı İskit kabileleri ile sıkı bağların olduğu defin adetleri ve mezarlarda ortak kullandıkları eşyaların bulunduğudur[531].

Sargatskaya kültürü insanı tıpkı Türk göçebe kültürlerinde olduğu gibi günlük hayatta ata biniyor at ve at ürünlerini yaygın şekilde kullanmıştır. Sargatskaya kültüründe at ve küçükbaş hayvanlar önemli parçası olurken Sargatskaya kültürü yayıldığı sadece batı bölgelerinde büyükbaş hayvanın yüzdesi büyüdüğü görülmektedir. Bu da büyükbaş hayvanın beslenmesi için burada coğrafik ve iklim koşulların uygun şartların olduğu göstermektedir. Yayıldığı alanın kuzey-batı yönünde komşuların yaygın şekilde domuz beslemelerine rağmen Sargatskaya kültürüne ait yerleşim ve mezarlarında domuz kemiklerine rastlanmamıştır. Seramik kaplarının üzerinde bulunan bazı desenlerin Altay Pazırık kurganlarından bulunan kaplarının üzerinde bulunan desenleri ile benzerlik göstermesi, özellikle tekstil izleri, Sargatskaya kültüründe dokumacılığın geliştiğinin göstergesidir. Dokumacılığın gelişmiş olması da beraberinde giydiği kıyafetlerin ithal olmadığı ve şekil ve biçim itibariyle İskit Djetıasarskaya kültürü ile birlikte geliştiğinin önemli göstergelerinden biridir. Diğer taraftan deriden yapılmış olan bazı detayların örneğin kıyafetin üzerinde deri kürk kombinasyonların benzerleri Pazırık kültüründe görmek mümkündür. Deriyi boyamak için kullanılan doğal boyalar, dikmek için at saçı ve bronz iğnelerle dikilmiş olması dericilik, boyamacılık terzilik zanaatların geliştiğini göstermektedir. Sargatskaya kültürü alanında

529 Mogilnikov, *Problemı Arheologii,* 74.

530 Matveyeva, *Sotsıalno-Ekonomiçeskiye*,s.298; Natalya .Matveyev, *Problemı Arheologii Stepnoy Evrazii*, Cilt II, (Kemerovo: Kemerovo Devlet Üniversitesi yayınları 1987), 48-51.

531 Mogilnikov, *Stepnaya Polosa,* 308.

metal döküm ve yapım merkezleri sık rastlanmasa da silahların tamamı bozkır kültürlerinde kullanılan tip silahlar kullanmışlardır. Erkeklerin kullandıkları zırhlar, kemer ve kemer tokaları, at koşum takımları gibi eşyaların da bozkır tipi olup hayvan üslubu ile süslenmişlerdir. İnanç siteminin bir parçası olan bazı ritüellerde kullanılan sunak, tabak, tütsülükler gibi mezarlarda bulunan çeşitli eşyalar da bozkır kültürü toplumlarla doğruda ilişkili olduğu ortaya çıkmasıyla birlikte Sargatskaya kültürünün defin geleneklerin de Kazakistan ve Aral civarı İskit kabileleri ile benzerlik göstermesi Sargatskaya kültürünün bozkır Türk kültürlerin çemberi içinde bulunan kültür olduğunu düşünmekteyiz.

2.18. Sargatskaya Kültürü Oluşumu ve Diğer Kültürler ile Komşuluğu

Tobol–İrtiş arasında olan alanın tümünde Tunç Çağ boyunca Andronova kültürün etkisi altına alması ve temel ekonomilerinin hayvancılık olması bölgenin, özellikle Batı Sibirya'nın düzlük oluşu, diğer yandan nehirlerin bolluğu, Altay, Ural, Kazakistan ve Batı Sibirya bölgelerin iletişim halinde kalmanın etkili olmuştur. Bu da ekonomi açısından tek bir alanda esnek üretici ekonominin oluşmasında yardımcı olmuştur.

M.Ö. I. bin yılda geçiş döneminde Tobol-İrtiş bölgesinin en etkin kültürlerinden biri Sargatskaya kültürü olmuştur. M.Ö. V. yüzyılda oturmuş sistem haline gelen Sargatskaya kültürü sadece Batı Sibirya orman-step bölgesiyle kalmayıp, tayga kuşağının güneyindeki kültürlerde de etki altına almıştır. Sargatskaya kültürü kuzey bölgelerinde etkisinin yoğunluğu ya da etkinliği o kültürlerin yapısında (Orta İrtiş, Orta İşim ve Orta Tobol bölgesinin etrafında olan kültürler üzerinde) etkili olmuştur. Araştırmacıların Sargatskaya kültürü kuzey kültürleri üzerinde bir nevi "tül" ya da "örtü" (kimi yerde çok kimi yerde az) etkisi oluşturduğuna benzetmektedirler[532]. Batı Sibirya orman-step bölgesi M.Ö. II. bin yıl ile M.Ö. I. bin yıllar başına kadar Andronova kültürü son kolları olan batıda "Mejovskaya" [533](M.Ö. XIII. ile VII. yüzyıl

---

532 Koryakova, *Ranniy Jeleznıy,* 5-10.

533 Mejovskaya kültürü-Geç Bronz dönemi kültürü (M.Ö. XIII-VII yüzyılın başında)Uralların Orman bölgesi arkeolojik kültürüdür. Mejovskaya kültürü oluşumunda "Çerkaskulskaya" kültürü, Tobol bölgesi "Tayga" kulağı bazı gruplar ve "Valikova" seramiği Ural ve Kazakistan step bölgesi kültürleri etkin olmuşlardır. Mejovskaya kültürü iki etabı bulunmaktadır birinci etap M.Ö. XIII-IX yüzyıllar ve ikinci etap M.Ö. VIII-VII yüzyılar arasında sürmüştür. Mejovskaya kültürü Çelyabisk bölgesi kuzey kısmında bulunan "Bagarya" nehri civarında bulunmuştur. A.D.Degtyareva,

başlarında) ve doğuda İrmenskaya kültürleri bulunmaktadırlar. Kazakistan bozkırlarında aynı zaman diliminde (M.Ö. XII-VIII. yüzyıllar) doğu bölgesi "Valikovoy seramiği"[534] kültürleri bulunmaktadırlar. Yaklaşık M.Ö. VIII-VII. yüzyıllar arasında bu süper sistemin içinden İskit dünyasının ilk çizgileri belirlenmiş bulunmaktaydı[535].

M.Ö. VIII-VII. yüzyıllarda orman–step bölgesinde Karasuk görünümlü olan kültürler henüz İskit dünyası ile tanışmamış ve kendi Geç Tunç geleneklerini yaşamaya devam etmiştir. Orman-step bölgesi ilerleyen dönemlerde Erken Demir Çağı geçiş döneminde İskit dünyası ile sıkı münasebetler kurup yeni kültürlerin başlangıcı olacaktır.

M.Ö. I. bin yılların başında iklim değişimleri havaların ısınması sonucu hareketli olan göçebe ve yarı göçebe kültürlerin göçlerine neden olmuştur. M.Ö. I. bin yıllarında Tunç Çağdan Demir Çağına geçiş döneme başlangıcı M.Ö. VIII-VII. yüzyıllar olduğu düşünülmektedir. Bu dönemde Batı Sibirya'nın batısında Mejovskaya kültürü ve doğuda İrmenskaya kültürü katmanlarının dağılması ve yeni oluşumların başlangıcı olmuştur.

Zauralye bölgesi (Batı Sibirya'nın batısı) Erken Demir Çağı geçiş döneminde M.Ö. VII-V. yüzyıllar arasında bölgede İtkulskaya kültürünün[536] "Nosilovskiy", "Vorobyevskiy", "Baitovskiy" tipleri (seramik bazı karakteristik çizgilerden ayıran) bulunmaktadırlar. Bu kültürlerin hepsi tek bir "İsetskaya" ailesine mensup kültür olarak

---

vd,"Metaliçeskiye İzdeliya Alejseyevsko- Sargarinskoy Kulturı Srednego i Verhnego Pritobolya",*Vestnik Arheologii, Antropologii i Etnografii,*4/47 (2019): 28.

534 "Valikovoy seramiği" (M.Ö. II. bin yıl ikinci yarısı) kültürü Geç Bronz dönemi arkeolojik kültür."Valikovoy seramiği" kültürü Karpar dağların doğusundan Altayalara kadar yayılmış bir kültürdür.1980 yılında Ye.N.Çernıh tarafından ortaya çıkarılmıştır.Kültür ismini seramik kapların ağız kısmının alt bölümünde omuz ya da seramiğin boğaz kısmında şerit halinde "Valik" bir detayın yapıştırılmasıdan gelmektedir."Valikovoy seramiği" yayıldığı devasa alanın doğu bölgesinde Doğu-Avrupa'da "İvanovskaya" tipi (ya da "Pozdnesrubnaya") ve Asya kısmında "Alekseyevko-Sargarinskaya" tipi bulunmaktadır.;E.N.Çernıh,Obşnost Kultur Valikovoy Keramiki Evrazii (K Postanovke Problemı), Etnogenez Narodov Balkan i Severnogo Priçernomorya. *Lingvistika, İstoriya, Arheologiya.* Moskova: SSCB İlimler Akademisi 1984.

535 M.P. Gryaznov," Naçalnaya Faza Razvitiya Skifo-Sibirskih Kultur", *Arheologiya Yujnoy Sibiri,* 12 (1983): 3-18.

536 İtkulskaya kültürü-Erken Demir çağı (M.Ö VII-III yüzyıllar) Zauralye dağlık-orman ve orman-step bölgesinde varlığını sürdürmüştür. Oluş geçmişi Mejovskaya kültürüne dayanan İtkulskaya kültürü "Gamayunskaya" ve "Barhatovskaya" kültürlerin etkisini almıştır. Kültür arkeolog K.V.Salnikov tarafından Güney Zauralye bulgularına dayanarak tanımlanmıştır. Kuzey bölgelerinde "İtkulskaya "kültürün kuzey versiyonu "İsetskaya" kültürüdür. Bolşaya Rossiyskaya Antsıklopediya, C.V. Kuzminıh, (Moskoba, BRE Yayınları, 2008), "İtkulskaya Kültürü" maddesi, 230.

adlandırılmaktadırlar. Bu aile mensupları Erken Demir Çağı döneminde Orta Tobol ve Tobol sol kısmı bölgelerinin kuzeyi, orman bölgelerinde hâkim olmuşlardır.

Batı Sibirya'nın batısında geçiş dönemi başında Erken Demir Çağda İtkulskaya kültürü katmanı üzerine güney bölgelerinden gelen bozkır göçebe kültürlerin etkisi ile oluşan Gorohovskaya kültürü olmuştur. Zauralye bölgesinde Erken Demir Çağı döneminde güney göçebe grupları "Sargarinskaya "kültürü[537] mensupları olmuştur. Mejovskaya kültür gelenekleri bir araya gelerek "Mejovo-Sargarinskaya" birlikteliği sonucu Zauralye ve kısmen Ural dağlık kısımlarında Gorohovskaya kültürünü oluşturmuşlardır. Batı Sibirya'nın Erken Demir Çağı doğusunda ise kültür oluşumların İrmenskaya kültürü üzerinde devam etmiştir. İrmenskaya kültürü üzerinde oluşan kültürlerin Sargatskaya kültürü başta olmak üzere "Bolşereçinskaya" ve kısmen "Zavyalovskaya" kültürleri olmuştur[538].

Araştırmacılara göre Sargatskaya kültürü oluşumunda İrmenskaya kültürü ve güney göçebe kültürün dominantı (Gorohovskaya kültürünün de genetik oluşumunda etkili olan) "Sargarinskaya" kültürü oluştur. Sargatskaya kültürü oluştuğu coğrafyasının başta İrtiş, Baraba [539] ve kısmen Orta İşim bölgelerinde ortaya çıkmıştır. Oluşan Sargatskaya kültürü daha geç dönemlerde, batıya doğru Tobol bölgesine ilerlemiştir. Tobol bölgesinde Sargatskaya kültürü yerli kültürü değildir. Burada sonradan göç etmiş bir kültürdür. Dolayısıyla Sargatskaya kültürü batısında Tobol ve İşim civarı bölgelerinde bulunan İtkulskaya, Vorobyevskiy, Nosilovskiy, Baitovskiy tipi kültürlerin Sargatskaya kültürü oluşum sürecinde genetik etkisinin yeri olmadığı, fakat kuzey sınır bölgelerinde orman-step kuşağı ve orman kuşağı arasında doğal sınır şeridi oluşturdukları düşünülmektedir.

---

537 Sargarinskaya kültürü - sargarinskaya kültürün diğer adı Sargarinsko-Alekseyevskaya kültürüdür. "Valikovoy" kültürün doğu kısımları Doğu-Avrupa steplerinde "İvanova" tipi seramikler varken "Valikovoy" kültürün Asya kısmında Alekseyevskaya-Sargarinskaya tipi seramikler hâkim olmuştur. Sargarinskaya kültürünü yayılma alanın Ural ve Ob nehri arasında bölgede olup Sargarinskaya kültürü Andronova tarihi kültürel birliğin "Fedorovskaya" kültürü üzerinde oluşumu "Karasuk" ve "İrmenskaya" etkisini alan bir kültürdür. Bolşaya Rossiyskaya Antsıklopediya, Sergey Kuzminıh, (Moskoba, BRE Yayınları, 2006), "Valikovoy Seramiği Kültürü" maddesi, 535

538 Tatyana Troitskaya, *Zapadnaya Sibir v Drevnosti i Srednevekovye*, (Tümen, Tümen Üniversitesi 1985), 65; Tatyana Troitskaya, T.V. Mjelskaya, "Keramika Zavyalovskogo Tipa v Novosibirskom Priobye", *Etnokulturnıye Protsesı v Verhnem Priobye i Sopredelnıh Regionah v Kontse Epohi Bronzı,* 9 (2008): 115-117.

539 Polosmak, *Baraba v Epohu,* 93-100.

2.18. Sargatskaya Kültürüne Komşu Kültürleri

2.18.1. Sargatskaya Kültürü Güneyinde Olan Komşuları

Sargatskaya kültürü Aral gölü ve civarında bulunan İskit kabileleri etkisi altında kalmıştır. Mezar yapıları, defin gelenekleri, ölülerinin yanında bulunan eşyaların ve geleneğin, kumaş ve giyim geleneklerinin tamamı İskit kültürlerinde bulunmaktadır. M.Ö. III-II. yüzyıllarda Sargatskaya kültürü güney ve güney–batı bölgelerinde gelen İskit gelenekleri içine alarak M.Ö. II-I. yüzyıllarda batıda Gorohovskaya kültürü bölgesine ilerleyerek M.S. II-III. yüzyıllara kadar bir bütün olarak kalmıştır.

2.18.2. Sargatskaya Kültürü Kuzey Komşuları

M.Ö. III-II. yüzyıllar civarında Sargatskaya kültürü İrtiş bölgesi Om nehri civarında orman bölgesi kuzey sınırlarında bulunan "Kulayskaya" kültürü ile komşuluk etmiştir[540]. M.Ö. II-I. yüzyıllarda iklimin soğuması ve nem oranın artması sonucunda Sargatskaya kültürü batıya doğru (Tobol ve civarına) ilerlemesi başlamıştır. M.Ö. I. yüzyılda Sargatskaya kültürü en kuzey sınırları güneye doğru genişlemiştir.

İrtiş ve Ob nehirleri arasında tayga kuşağının güneyinde bulunan Kulayskaya kültürü Sargatskaya kültürünün kuzey ve kuzey-doğu sınırlarına ilerlemiştir[541]. Fakat Kulayskaya kültürü, Sargatskaya kültürü bırakmış oldukları yerine gelmiş olsa da Sargatskaya kültürü geleneklerini baskılayamamış M.Ö. II.–M.S. II-III. yüzyıllar arasına ait arkeolojik bulguların Kulayskaya kültürü yerleşimlerinde hala baskın tipik Sargatskaya kültürü etkisi bulunmuştur[542].

2.18.3. Sargatskaya Kültürü Batı Komşuları

Batıda Sargatskaya arkeolojik kültürün komşusu Gorohovskaya kültürü olmuştur. Sargatskaya kültürü batıya ilerleyince Tobol civarı orman kuşağı kültürleriyle münasebetleri batı bölgenin orman kuşağının güney kısımlarında Sargatskaya ve orman kültürleri karışık bazı oluşumların (3 yerleşim bulunmuştur) "Kaşınskaya" tipi

---

[540] Kulayskaya kültürü-Batu Sibirya M.Ö I bin yılın ortalarında meydana gelmiştir. Farklı araştırmacılar Kulayskaya kültürün Ugorlar, Ket'ler ve Samadiy'lerle ilişkilendirilmektedir. Kulayskaya toplumu Avrupalı ve Moğoloid tipi karışıka sahiptir.

[541] Vladislav Mogilnikov, "Vzaimootnoşeniya Kulayskoy i Sargatskoy Kultur, Ranniy Jeleznıy Vek", *Kradkiye Soobşeniya İnstituta Arheologii,* 186 (1986): 25-29; Vladislav Mogilnikov, *Arheologiçeskiye Otkrıtiya 1984 Goda,* (Moskova: Nauka 1986), 194.

[542] Ludmila Çindina, *Drevnyaya İstoriya Srednego Priobya v Epohu Jeleza, Kulayskaya Kultura,* (Tomsk, Tomsk Üniversitesi Yayınları 1984),130; Polosmak, *Baraba v Epohu*, 86.

kalıntıları bırakmıştır[543]. Kaşınskaya grubu Tobol bölgesi Tura nehri orman kuşağı güneyinde Sargatskaya ve orman kültürlerin bulunduğu bölgelerde oluşmuştur. Oluşan bu kültür grubu ise ilerde güney–batıda bulunan "Ust-Poluyskaya" (Tavda nehri civarında) kültürüne etki etmiştir[544].

2.18.4.Sargatskaya Kültürü Güney-Doğu Komşuları

Sargatskaya kültürünün güney-doğu sınırı Baraba bozkırları bölgesinde ise en yakın komşusu Bolşereçenskaya kültürü[545] olmuştur. Bolşereçenskaya kültürü Sayan-Altay ve Minusinsk havzası ile münasebeti olan ve onların geleneklerini taşıyan bir kültürdür. Sargatskaya kültürü komşusu olan Bolşereçinskaya kültürü arasında iletişimi bölgelerinde Bolşereçenskaya kültürü yerel versiyonları oluşturmuşlar. Hem Sargatskaya hem Bolşereçenskaya kültüründe defin adetlerinde ev yapımlarında karşılıklı benzerlikler gösteren grupları meydana gelmiştir[546]. Sargatskaya kültürü Bolşereçenskaya kültürünü asimile edip bir kısım Bolşereçenskaya kültürü bazı gruplarını Orta Om nehri civarından ötelemiştir. (Ek.Resim35)

M.Ö. III-II. yüzyıllarda Sargatskaya kültürü bazı küçük gruplar (evlilik, savaş ya da diğer sebeplerden) güney-doğuya doğru Üst Ob nehri civarından Altay bölgesine kadar ilerlemiştir[547]. Bu bölgeye sadece bazı gruplar ilerlemiştir ve bu bölge hiçbir zaman Sargatskaya kültürü asıl sınırları içinde olan bölge olmamıştır.

Batı Sibirya orman-step bölgesi M.Ö. V. yüzyılda M.S. IV. yüzyılın başlarında kadar değişmeden istikrarlı bir şekilde gelişimi devam ettirmiştir. M.S. III-IV. yüzyılın başlarında Sargatskaya kültürü, Batı Sibirya orman-step kuşağında yok olmuştur. Bu dönemde doğudan gelen Hun baskısı sonucu Batı Sibirya orman-step kuşağında bulunan Sargatskaya kültürü büyük kısmı Hun birliğine katılarak Hunlarla birlikte batıya doğru gelmiştir. Hun birliğine katılmayan Sargatskaya kültürü küçük gruplar kuzeye doğru tayga kuşağın güneyine itelenmiştir. Bu gruplar kuzey bölgelerinde

---

543 Olga Zimina ve İrina Çikunova, "Opıt Geografiçeskoy Rekonstruktsii Jelişa Kaşinskoy Kulturı Rannego Jeleznogo Veka", *Vestnik Arheologii, Antropologii i Etnografii*, 4/47 (2019): 57-58.

544 Zimina, "Opıt Grafiçeskoy", 60.

545 Bolşereçenskaya kültürü –Erken Demir çağı (M.Ö. VI-II. yüzyıllar) kültürüdür. Altay ve Ob nehri civarı Novosibirsk şehri civarında bulunan bir kültürdür. Bolşereçenskya kültürü Sibirya İskitleri kültür-tarihi birliği içine girse da kendine özgü farklılıkları bulunmaktadır. Balşereçenskaya kültüründe yerleşimler bulunmamaktadır, kendine özgü seramikler ve Sakalarla yakınlığı bilinmektedir.

546 Polosmak, *Baraba v Epohu,* 101-105.

547 Çindina, *Drevnyaya İstoriya*, 156-174.

"Podçivaşskaya", "Bakalskaya" "Sılvenskaya" orman-step ile tayga kuşakları arasındaki olan sınır bölgesi kültürlerin oluşumlarına katkıda bulunmuştur[548].

Araştırmacılar günümüzdeki Macarların Ugor dili konuşan bir toplum olduğuna dayandırarak Sargatskaya kültürünün erken Macarlarla bağlantılı Batı Sibirya orman-step bölgesinde Ugorlara ait tek kültür olarak yorumlamaktadırlar. Aslında Batı Sibirya'nın Ugorlara ait kültürlerin tamamı Batı Sibirya'nın orman kuşağında ve daha kuzeyde bulunmaktadırlar. Orman kuşağında bulunan Ugor kültürleri yerleşik, genetik düz çizgiye sahip (değişmeden), göçler sadece kendi aralarında orman kuşağında kısa mesafelerde gerçekleştirmiş kültürlerdir[549]. Sargatskaya kültürü kuzey kültürleriyle hep komşu kalıp, güney ve doğu bölgelerinde bulunan kültürleriyle birlik oluşturmuştur. Sargatskaya kültürü, kuzey kültürleri kültür alanından etkilenmiş değil etkileyen güçlü bir kültür olarak temel ekonomilerini ve hayat tarzını hiçbir zaman değiştirmemiştir. Hatta Hunların başlattığı kavimler göçü sırasında bile kuzeye çekilen Sargatskaya kültürü bazı küçük gruplar buradaki kültürlerin görünümünde ciddi değişimlere sebep olmuştur.

M.S. III–IV. başlarında Sargatskaya kültürünün Batı Sibirya orman-step bölgesinden göçü, daha önce epey kalabalık olan bu bölgeler tamamen boşalıp sessizliğe bürünmüştür. Zamanla İrtiş bölgesi orman-step kuşağı Sargatskaya kültüründen boşalan alana "Orta İrtiş" kültürü (küçük gruplar halinde "genetik olarak Kulayskaya kültürüne bağlı) yerleşmiştir[550]. Hunlarla birlikte batıya ilerlemiş olan Sargatskaya kültürü ise Macar etnik oluşumun temelini oluşturmuş ve Macarların mensup oldukları düşünülen Kuşnarenkovskaya kültürünün oluşumunda önemli katkılarda bulunmuştur.

Kuşnarenkovskaya kültürü Güney Ural bölgesine M.S. VI. yüzyılın sonlarında M.S. VII. yüzyılın başında görülmüş bir kültürdür. Sargatskaya kültürü Batı Sibirya'dan Hunlarla birlikte batıya doğru ilerleyişi ise M.S. IV. yüzyılın gerçekleştiği düşünülmektedir. Sargatskaya kültürün Güney Urallarda Kuşnarenkovskaya arkeolojik

---

548 Vladislav Mogilnikov, *K voprosu o Priçinah i Haraktere Migratsıy v Lesostepi Zapadnoy Sibiri v Rannem Jeleznom Veke, Osobennosti Estestvenno-Geografiçeskoy Sredı i İstoreçeskiye Protsesı Zapadnoy Sibiri,* (Tomsk: Tomsk Devlet Üniversitesi 1979),45-47.; Mogilnikov, *Stepnaya Polosa,* 311.

549 Mogilnikov, *Stepnaya Polosa,* 311.

550 Vladislav Mogilnikov, *Ranniy Jeleznıy Vek Zapadnoy Sibiri*, (Tomsk, İlimler Akademisi 1978), 91.

kültürü oluşturmadan önce yaklaşık iki asır boyunca izini kayıp etmektedir. Bu kültürü bulabilmemiz için Güney Urallarda arkeolojik bulgular başta olmak üzere bölgeye Hunlar gelmeden önce ve sonrası genel duruma bakmamız oldukça önemli olacaktır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GÜNEY URALLAR BÖLGESİNDE ESKİ MACARLAR

3.1. Güney Ural, Priuralye ve Preduralye Bölgeleri

Güney Ural bölgesi Ural dağlarının en geniş bölgesi olarak sayılmaktadır. Orta Ural ve Kazakistan'ın Ural dağların güney sınırı olan Mugocar arasında bulunan bölgedir. Batı ve doğu bölgeleri bir taraftan Doğu Avrupa diğer taraftan Batı Sibirya düzlükleri bulunmaktadır[551].

Priuralye bölgesi Ural dağlarının batı ve doğu bölgelerini içine almaktadır. Priuralye bölgesinin içine "Preduralye" (Ural dağların batı kısmı) ve Zauralye (Ural dağların doğu kısımı) kısımlarını içine almaktadır[552].

Doğu Avrupa düzlüğü ile Ural dağlarının buluştuğu bölgeye Preduralye adı verilmiştir. Burada Komi Cumhuriyeti, günümüzdeki Perm Kray bölgesi, Başkurdistan Cumhuriyeti, Umdurt ve Orenburg bölgesinin batı kısmını içine almaktadır.

Preduralye bölgesinin kuzey kısmında Peçora ovası, güneye doğru Üst-Kama yükseltisi, Bugulminskogo-Belebeyevskaya yükseltisi gibi Rus düzlükleri batıya doğru dağlık alan kademeli olarak alçalmaktadır. Preduralyede birçok irili ufaklı nehir ve göller bulunmaktadır. Preduralye bölgesinin en kuzeyindeki tundra bölgesi en güneyinde ise zengin ot örtüsü bulunan bozkır bölgesi bulunmaktadır. Preduralye bölgesinin kuzeyi ile güneyi arasında orman- step bölgesi bulunmaktadır. İklimi Ural dağların doğu kısmı Zauralye bölgesine nazaran daha yumuşaktır. Burada, daha az sinek ve bataklık bulunmaktadır. Böylece Preduralye bölgesi Doğu Avrupa düzlüklerin devamı olup, Ural dağların ötesi, doğusu Zauralye bölgesi Sibirya alanının bir parçası olarak düşünülmektedir.

---

551 Yujnıy Ural, Moskova: BRE Yayınları,2017, 574.

552 Priuralye, Moskova: BRE Yayınları, 2015, 530.

Preduralye çok eski zamanlardan beri çeşitli etnik grupların bulunduğu bölge olarak bilinmektedir. Bu bölgenin en kuzeyinde binlerce yıl önce Kama nehri Finlandiya Körfezi'ne kadar eski Fin kabileleri bulunmaktaydı. Fakat M.Ö. I. yüzyıl boyunca Priuralye bölgesine Ural ötesinden Batı, Güney Sibirya ve Orta Asya'dan sürekli göçler almış bir bölgedir.

3.2.Güney Urallara Hun Kabilelerin Gelişi

M.S. bin yılların başlarında İtil nehri kuzey ve Kama bölgeleri eski yerli nüfusu ilk defa kalabalık Asyalı göçebelerin baskısını doğrudan hissetmiştir. Asyalı bu göçebe kabileler Baykal ve civarından Çin, Altay ve Sibirya kabilelerle iç içe yaşamış olan ve tarihte Hunlar olarak anılmışlardır[553].

Çin kaynaklarında da kaydı geçen Hunlar Çinlilerle bir dizi başarısız savaşlar sonucunda batıya hareket ederek yolda birçok kabile özellikle Türkçe konuşan kabileleri bünyesine almışlardır. M.S. İlk bin yılın başında Hunlar, Güney Ural ve Üst-Yurt bölgesine ulaşmışlardır[554].

Hunlar kendileriyle ilgili yazılı kaynak bırakmasalar da, onlarla ilgili Avrupalı tarihçiler tarafından yazılmış birçok kaynak bulunmaktadır.

Hunların, Avrupa'ya ilk ayak bastıklarında, onları gören Romalı tarihçi Ammianus Marcellinus Hunlarla ilgili şu şekilde bahsetmektedir *"Hunların tamamı vucutları yapılı ve kalın enseleri vardır onların dış görüntüleri iki ayaklı hayvanlara benzemektedir... Onlar o kadar vahşiler ki ateşe bile ihtiyaçlar duymamaktadırlar, onlar ot köklerini ve pişmemiş et yemektedirler"*[555].

Tarihçilerin çoğu Hunlarla ilgili Hunlar nasıl bir millet ve Avrupa'ya nereden geldikleri hakkında bilgi ararken Romalı tarihçilerin Hunların kötü ruhlardan doğma oldukları düşünmüşler.

Priskos'un vermiş olduğu bilgilere göre Hunlar vahşi kabiledir ve başta Meotida gölü (Azak Denizi) civarında bulunmaktadırlar. Avcılıkla uğraşan bu kabile

---

553 Konstantin İnostrantsev, *Hunnu i Gunnu (Razbor Teoriy o Proishojdenii Naroda Hunnu Kitayskih Letopisey, o Proishojdenii Yevropeyskih Gunnovi o Vzaimnıh Otnoşeniyah Etih Dvuh Narodov),* (Moskova: Drekt Medya, 2014), 22-30.

554 Alfred Halikov, "Kem Voprosa za Arheologiçeskite İzvori na Kulturata na Probolgarite",*Problemi na Kulturata*, 4(1981): 2-10.

555 Ammian Martselin, *Rimskaya İstoriya,* çev. Yu. A Kulakovskiy ve A.İ Sonni, (Moskova: AADOMİR, 2005), 538-540.

genişledikçe komşuları için tehdit oluşturmaya başlamışlardır. Efsaneye göre, avcı Hun kabileleri Meotida gölünün (Azak Denizi) avlanırken birden beliren bir geyik farketmişlerdir. Geyik göle girerek Hun avcılarına yol göstermiştir. Hunlar geyiğin gösterdiği yolu takip ederek gölü yayan geçmişlerdir. Denizi geçtiğinde İskit toprağı görünür görünmez, geyik gözden kaybolmuştur. Priskusun yorumuna göre *"Hunların oluşunda etkisi olan bu kötü ruhlar İskitleri sevmedikleri için Hunlara yolu göstermişlerder"* şeklinde efsaneyi yorumlamıştır[556].

Daha önce Meotida denizi (Azak Denizi) ötesini bilmeyen fakat sonra İskit topraklarını fark eden (Hunların zeki olduklarını ilave etmeye ihmal etmemiştir) Hunların ilahi bir güç tarafından yönlendirildiği düşünmüşlerdir. Hunlar hemen geride kalan akrabalarına haber vererek İskit toprakların çok güzel ve verimli olduğunu ikna etmiş tüm diğer kabileleri geyiğin gösterdiği yoldan götürmüşler. Hunlar, İskit topraklarına ayak bastıklarında ilk öldürdükleri İskitleri zafer adağı olarak adayıp geri kalan kabileleri nüfuslarına katmışlardır. Hunlar İskit topraklarına gelir gelmez "Alpedzur", "Altsedzur", "İtimar", "Tunkarlar", "Boisklar" zapt ederek daha sonra kendileri gibi onlara denk olan "Alanları" da alt etmişler. Sürekli bitmek bilmeyen akınlar yaparak kabileleri bezdirmişler. Sürekli akınlar dışında Hunlar görüntüleriyle diğer kabilelere korku yaymışlardır. Hunların yüzleri biçimsiz olup, gözler yerinde adeta sadece delikler vardı. Hunlar erkek çocukları küçük yaşlarda yüzlerini demirle keserek dayanıklı olmalarını sağlamışlardır. Yaralarıyla sınanmışlardır. Küçük yaştan beri yüzlerini çizerek yüzlerinde kıl çıkmamaktadır. Boyları uzun değil fakat çok hızlıdırlar. Özellikle çok iyi binicidirler, geniş omuzlu ve usta ok atıcıdırlar, usta yay kullanıcı oldukları için at üzerinde gösterişli ve dik durmaktadırlar[557].

Böylece Hunların batıya ani ve çok kuvvetli göçleriyle birlikte tarihte Kavimler göçü hadisesini başlatmış olurlar. Hunlar göç yolları üzerinde bulunan kavimlerin bir kısmını kendi bünyesine alıp asimile etmiş bir kısım kabileleri ise batıya doğru sürüklemişlerdir. Priuralye Güney Ural bölgesinde bulunan topluluklar da Hunlardan nasibini almışlardır. Hunlar, Güney Ural Priuralye bölgesinde bulunan nüfusun yeniden şekillenmesine yeni kültürlerin oluşmasına vesile olmuşlardır.

---

556 Prisk Paniyskiy, *Skazaniya*, (Ryazan: Aleksandiriya yayınevi, 2005), 435-534.

557 İordan, *O proishojdenii i Deyaniyah Getov*, çev. E.Ç.Skrjiskaya, (St-Petersburb: Aletey, 1997), 65,127-128.

3.3. Güney Ural Bölgesinde M.S. I. Bin Yılın Ortalarına Kadar Genel Arkeolojik Durum

Güney Ural bölgesi Ural dağları ve İtil arasında bulunan bölge ile ilgili ilk yazılı kaynaklarda M.Ö. VII-V. yüzyıllarda Ural dağları (Rippey dağları) Masagetlerin (Aral denizi civarı) kuzeyinde "Nirklar", "İssedonlar", "Arimislar", "Argippeyler" halkları bulunduğunu kayda almışlardır. Herodot bu kabilelerin kültürlerinin birbirine yakın olduğunu ve bu kabilelerin İskit olduklarını kaleme almıştır. Yunan tarihçi Strabon "En çok İskitler Hazar denizinden başlayarak adları "Day" oldukları onların doğusunda bulunan İskit kabilelerin adı ise "Masaget ve Sakalar" olarak kayda alınmıştır [558].

Güney Ural bölgesinde son yıllarda yapılan arkeolojik kazılar sayesinde bölgenin M.S. IV-V. yüzyıllar hakkında veriler elde ederek M.S. ilk bin yılı burada bulunan çeşitli kabileler hakkında ışık tutmuştur.

Erken Orta Çağ döneminde Güney Ural bölgesinde hem yerleşik hem göçebe toplumların yan yana yaşamalarının en önemli sebebi iklim şartları ve coğrafik konum etkili olmuştur. Bu sebeple bu bölgede çeşitli arkeolojik kültürlerin oluşmasında ve oluşum sırasında güney-doğu bozkırlarında (Sibirya) güney göçebelerin büyük etkisi olduğunu düşünmektedirler. Bölgede güçlü maddi kültür katmanı bırakan, yerleşimler, mezarlıklar, tarım izleri, daha geç dönemlerden kalma tarım kültürü izleri gibi bütün bunlar, bozkırda göçebelerin bıraktığı kalıntılardan farklıdırlar. Fakat giyim gelenekleri, yerleşim şekilleri, günlük kullanılan eşyalar, çanak çömler ve bölgenin insanın geleneklerinde birden bozkırlara ait kültürlerin görülmesi bu yerli kültürlerin oluşum sürecinde bozkır göçebe kültürlerin belirliyici olduğu göstermektedir.[559]

En geç M.S. II-III. yüzyıllarda güney-doğu bölgesi bozkır kabilelerin kuzeye ilerlemesinde iklim koşulları büyük önem taşımıştır. Bilim adamların vermiş oldukları bilgilere göre iklim, M.S. I-III. yüzyıllar arasında Güney Ural ve Aşağı İtil bölgelerinde aşırı kuraklığın baş göstermesi, meralarda yeterli ot olmaması sebebiyle toplum bu bölgelerden kuzeye göçe zorlamıştır[560]

---

558 Strabon, *Geografiya*, çev. G.A. Stratanovskiy, (Moskova: Nauka, 2004), 309.

559 Niyaz Majitov, *Yujnıy Ural v VII-XIV veke*, (Moskva: Nauka, 1977), 240.

560 Boris Jelezçikov, *İstoriya i Kultura Sarmatov*, (Volgograd: Volgograd Devlet Üniversitesi Yayınları, 1983), 48-58.

Aynı dönemde yaklaşık M.S. II-III. yüzyıllar arasında bölgenin "Geç Sarmat kültürü"[561] de değişime uğramıştır. Defin geleneklerinde mezarlar derin değil yüzeye daha yakın ve at kültü çok net şekilde görülmüştür. At koşum takımların değişmiş, at kültü ortaya çıkarak at derisi ve at hayvanına ait bazı parçalar gömülmeye başlanmıştır. Altın ve diğer değerli metallerden tapılmış süs eşyaları, takılar, tokalar üzerinde Batı ve Güney Sibirya etkisi gözlemlenmiştir.[562]

Araştırmacılar Güney Ural ve Aşağı İtil bölgesinde bulunan "Andreyevsko-Piseralskogo" arkeolojik kültürüne[563] mensup ve Hun birliğinin bir parçası olun Orta İtil bölgesine göç eden toplumlar muhtemelen (arkayik) eski Türkçe konuştukları dolayısıyla Eksi Bulgarlara akraba oldukları düşünülmektedir[564]. Bu delil eski Bulgar toplulukları M.S. I. yüzyılın başında sadece İtil bölgesine değil Doğu Avrupa'ya da sızdıklarının bir göstergesidir ve önemli bir delildir.

M.S. III-IV. yüzyıllarda İtil-Kama bölgedeki bulunan yerli Fin nüfusun üzerinde bozkır göçebe kültürlerin etkisi devam etmiştir. İlk başta bu etkiyi Eski Mari topluluğu ("Azelinskaya Kültürü"[565]) ve Eski Mordva kabileleri ("Koşibeyev-Seliksen"

---

561 Geç Sarman Arkeolojik Kültürü bulunduğu Güney Priuralye 'den Aşağı Tuna civarına kadar M.S II ikinci yarısında doğudan batıya doğru göç esnasında oluşmuş arkeolojik kültürdür. Defin geleneklerinde ölüleri dikdörtgen çukurlarda kafaları kuzey yönüne yatırılmıştır. Ölülerin % 70'de kafatası çocukken suni şekilde deforme edilmiştir. Mezar çukurları dar, mezarların içinde yan tarafa açılmış çukurlarda "podboy" genelde tekli definler bulunmaktadır. Bu tip mezarlar İtil ve Don nehirleri civarında daha çok rastlanmaktadır. Mezarlarda uzun kılışlar, demir bıçaklar, arka tarafında deseni olan aynalar, yaylı makaslar, kemer takımları, diğer süs tokaları v.s. Güney Priuralye stepleri M.S II-III yüzyıllar arasında bölgede Aşağı Don bölgesinde Kuzey Kafkas göçleri baskın yoğun olmuştur. Aşağı İtil bölgesinde ise M.S IV yüzyıldan sonra Hun akınları ve nüfusu kendi bünyesine almasıyla bilinmektedir. Aleksandr Medoviçev vd, *Stepnoye Naseleniye Yujnogo Priuralya v Pozdnesarmatskoye Vremya: Po Materyalam Mogilnika Pokrovka*, (Moskova: İlimler Akademisi, 2008), 365.

562 A.S. Skripkin, *Sarmatı i Vostok*, (Volgograd Devlet Üniversitesi Yayımları, Volgograd: 2010), 8-11.

563 Bölgenin M.S I bin yılı kurgan mezarların bir araya getirmesiyle Piseralsko-Andreyevskiy tipi arkeolojik kalıntılar adı verilmiştir. Mari-El bölgesinde Klimkino köyü ve Piseralı Gornomayskiy ilçelerinde araştırılan mezarlar ve benzerleri Mordva bölgesinde bulunan "Andreyevskiy" ve "Stapoanderevskiy" kurganları içine almaktadır. Piseralsko-Andreyevskiy tipi areolojik kalıntıların içine Çuvaşistan, Penza ve Ryazan bölgelerinde kurganları da içine almaktadır.
V.B.Grişkov, S.E.Zubov,"Andreyevskiy Kurganv Sisteme Arheologiçeskih kultur Rannego Jeleznogo Veka Vostoçnoy Yevropı", *Arheologiya Evraziyskih Stepey*, 7(2009): 5-6.

564 Alfred Halikov vd,,"Voprosı Etnogeneza Türkoyazıçnıh Narodov Srednego Povoljya" *Sovetskaya Arheologiya*, 1(1974): 265-274.

565 İtil-Vyatka nehirler arasında M.S III-V yüzyıllar arasında Azelinskaya kültürü V.F.Gening tarafından Kirov bölgesi Azelino Malmıjskiy ilçesinde bulunan mezarlara veriler addır. Yerli kültür "Pyanoborskaya" Arkeolojik kültürü üzerine oluşmuştur. Kültür Yerleşim ve gorodişeler önemli yer tutmaktadır. Kültürün ekonomileri tarim önce olmak üzere, hayvancılık ve avcılık ve balıkçılık üzerine kurulmuştur. Kültürün seraamikleri tabanları küreyi andıran yuvarlak deseni ip baskı ve küçük çizikler barındırmaktadır. Ölüler gömülerek kafaları kuzey yönüne doğru

mezarlıkları[566]) hissetmişlerdir. Hemen sonra bu bozkır etkisi Kama civarı daha kuzeyine yayılıp eski Perm Finleri ve M.S. IV-V. yüzyıllarda eski Ugor kabilelerini (Erken Lomovatovo ya da Harinskiye kabileleri) etkilemiştir[567].

M.S. IV. yüzyılda artık İtil –Kama civarında bulunan yerli kabileler yeni etnik yapısıyla ortaya çıkmaktadırlar. Türk-Ugor karışık asimile edilmiş bu kabilelerin bir kısmı Hun birliklerine katılıp Hunlarla birlikte hareket etmişlerdir.

Bu kuzeyli kabileler hakkında Ammianus Marcellinus *"Hunların bir kısm kabileler Meotida* (Aral gölü) *gölü ile Kuzey Buz Denizi arasında bulunmaktadırlar"*[568] diğer Bizans tarihçisi Got asıllı Jordanes ise İtil-Kama arasında Gotlar ve Hunlarla birlikte kuzeyli Fin kabileleri "Mordes" (Mordva), "Merens"(Mari), "İmnistsares" (Çeremis) kabilelerden bahsetmektedir[569].

Güney Urallarda günümüzdeki Başkurdistan Cumhuriyeti bölgesinde çeşitli arkeolojik kazılar devam ettikçe yeni yerleşim ve kültürler ortaya çıkmıştır[570]. Örneğin daha önce bilinen "Bahmutinskaya kültürü" dışında "Turbaslinskaya kültürü", "Salihovskaya Kültürü" , " Romanovskaya kültürü" ve araştırdığımız Eski Macarlarında mensup oldukları düşünülen Kuşnarenkovskaya ve Kara-Yakupovskaya kültürleri bulunmuştur. Bu kültürlerin etnik aidiyeti hala tartışma konusu olsa da kültürlerin genel yapısına bakmamızda fayda bulunmaktadır.

---

defnedilmiştir. Kadın mezarlarında başlıklar ve başlık süsleri, şakak süsleri,"grivna" boyun süsleri, bilezikler. Ayakkabılar tokalı, kırmızı kumaş giyişi parçasına rastlanmıştır. Erkek mezarlarında savaşçı başlıklar, zırh, mızraklar ve kılışlara rastlanmıştır. Vladimir Gening, *Azelinskaya Kultura III-V vekov*, (İjevsk: Ural Devlet Üniversitesi Yayınları, 1963),144.

566 Koşibeyevskiy Mezarlığı-M.S III-V yüzyılda Ryazan bölgesi Koşebeyev köyü yakınlarında oluşturulan mezarlık 1895 yılında arkeolog A.A. Spitsın tarafından araştırılmıştır.206 tane mezar araştırılmıştır.Seliksen Mezarlığı-M.S III-VII yüzyıllar arasında Penza bölgesi Bessonovskiy ilçesi bulunan arkeolojik kültürdür. Mezarlarda ingumasyon ve Kemasyon (yakılarak ya da gömülerek) her ikisine rastlanmıştır. Mezar çukuraın içinde herhangi yapının olmadığı mezar çukurları düz ölülerini kafaları kuzey yönüne doğru yatırmaktadırlar. Mezarlarda süs eşyaları, silahlar bulunmuştur. Natalya Trubnikova, *Koşebeyevskiy Mogilnik i Yego Mesto v Etniçeskoy İstorii Mejdureçya Tsnıi Volgi v Pervıh Stoletiyah Naşey Erı, Proishojneniye Mariyskogo Naroda,* (Yoşkar-ola: 1966), 85.

567 Aleksey Smirnov, "Jeleznıy Vek Çuvaşskogo Povoljya", Materyalı İstorii i Arheologii, (Moskova, Nauka 1961), 123-125.

568 Lev Nikolayeviç Gumilev, *Hunnu,* (Moskova: Nauka, 1960), 243.

569 İordan "*o Proishojdenii*, 128.

570 Sergey Vasyutkin, "Nekotorıye Spornıyr Voprosı Arheologii Başkirii I. Tısyaçiletiya Naşey Erı", *Sovetskaya Arheologiya*, 1(1968): 56.

3.4. Salihovskaya Kültürü, Salihovo Kurganları

Arkeolog K.V.Salnikov tarafından bulunan M.S. IV-V. yüzyıllar dönemini yansıtan, Başkurdistan Cumhuriyeti İşimbayevskiy ilçesi Salihovo köyü yakınlarında bulunan Salihova kurganlarıdır. Başta dördü açılan kurganların M.S. II-III. yüzyıllar dönemi ve geç Sarmatlara ait olduğu düşünülen kurganlar diğer arkeologlar V.F.Gening ve K.F.Smirnov tarafından tespit reddedilmiştir. Onlar bu kurganların Batı Sibirya'dan gelen Türk kabilelerin tarafından bırakılan kurganlar olduğu savunmuşlardır [571]. Araştırmalar devamında açılan on yeni kurgan daha kronolojik aralığı M.S. III-VI. yüzyıllara ait olduğu etnik aidiyetini ise Türklerden yana olmuştur. Kurganların Türklere ait olduğu kabul edilmiş fakat bir notla Türkler tarafından asimile edilmiş Geç Sarmatlar arkeolojik kültürü şeklinde kayda geçirilmiştir [572].

Kurganların genel karakteristik özellikleri şöyledir: kurganlar yüksek değildir, kurganların çapı 5 ile 12 metre, yüksekliği 1- 0,6 m'dir, mezar çukurları küçük olan kurganlardır. Toprak üstü kısımları taşlarla çevrilidir [573]. Kurganlar birbirine yakın mesafede olup grup şeklinde yerleştirilmiştir. Tüm kurganlar üst kısımları toprak doldurma, taşlarla çevrili, şekilleri yuvarlaktır. En çok rastlanan kurgan çapı 8-9 m ve yüksekliği 0,2-0,4 m'dir [574].

En çok rastlanan mezar şekilleri; boyutları küçük, mezar içi bazı mezarlarda apoleti (basamak) bulunan, mezar içi uzun duvar boyunca basamak olduğu görülmüştür. Bu basamaklar (apoletler) mezar kapağını yerleştirmede kolaylık sağlamak için yapılmıştır. Bir yerde ölüyü mezarın uzun duvar uzunlamasına yatırıldığı görülmüştür. Mezarın içinde tahta parçalarına rastlanmıştır bu da ölüleri tabutların içinde gömdüklerinin göstergesi olduğu düşünülmektedir. Ölülerin yatırma yönü kuzey-doğu' dur. Mezarda küçükbaş hayvan koyun parçalarına rastlanmıştır. Mezarlarda bulgular arasında bronz tokalar ve kemer toka süsleri, kuş figürleri, bilezikler, M.S. IV-VI. yüzyıllara ait kemik ok uçları düztabanlı çömlekler ve M.S. II-IV. yüzyıllarda Güney Urallarda yaygın olan tek kulplu sürahiler bulunmuştur.

---

571 Vladimir Gening,"Problemı İzuçeniya Jeleznogo Veka Urala*",Vesnik Arheologii Urala,* 1 (1961): 40-44.

572 Konstantin Smirnov, "Ranniye Koçevniki Yujnogo Urala, Arheologiya i Etnografiya Başkirii", Cilt IV, (Ufa: İlimler Akademisi Yaynları, 1971), 69-76.

573 Majitov, *Yujnıy Ural*, 98.

574 Sergey Vasyutkin, "Salihovskiy Kurgannıy Mogilnik Kontsa IV-V vekovv Başkirii", *Sovetskaya Arheologiya*, 2 (1986): 180-197.

Salihova kurganları özellikleri: mezar yapıları, mezar üstü taşlarla örtülmesi, ölüleri kuzey-batı yönüne yatırılması gibi ya da mezarların içinde basamakların olması gibi mezarda küçük ritüel cam şişelerin bulunması [575] Hunların Baykal civarında bıraktıkları mezarlarla büyük benzerlik göstermektedir[576]. M.S. I. bin yılın ortalarında Avrasya bozkırlarında genel siyasi ve tarihi durumu göz önünde bulunduracak olursak çok uzun mesafelerden gelen bu geleneklerin Güney Urallarda izini bıraktığı düşünülmektedir.

Güney Urallarda Salihovo kurganları Hunların bırakmış oldukların tek kurganlar değildir. Orenburg bölgesi Sol-İletsk şehri yakınlarında Mertvıye-Soli kasabasında M.S. IV. yüzyıl sonlarına ait yine Hunların bırakmış oldukları kurganlar bulunmuştur[577].

Tataristan Cumhuriyeti sınırları içinde bulunan Kama nehri sağ kısmında V.F.Gening tarafından açılan "Turayevo" kurganları toprak üstü etrafı taşlarla örtülü, mezarları derin olup mezarın uzun duvarı kenarında basamak (apolet) bulunmaktaydı[578]. Ufa şehri yakınlarında M.S. IV-V. yüzyıllara ait Cevevsk kurganları ve M.S. VI-VII. yüzyıllara ait Kuşnenkovkiy Mezarlığı[579] ya da Orsk yakınlarında Canatal yerleşimi No:9 kurganında mezar içi huş ağacın dış kabuğu ile döşenmiş ve suni deformasyona uğramış kafatasları bulunmuştur. Böylece Güney Ural bölgesinde ilk defa deforme edilmiş kafatasları görülmüştür. Mezarda at koşum takımları yuvarlak tabanlı seramikler bulunmuştur benzer malzemeler daha önce bahsettiğimiz Sol-İletsk şehri yakınlarında Mertvıye-Soli kurganları ile benzerlik göstermektedir[580].

Güney Urallarda Hunlara ait defin gelenekleri tespit edilen mezarların Geç Sarmat döneminde ait olduğu tespit edilmiştir. Geç Sarmat Kültürü Priuralye bölgesinden M.S. II. yüzyılın ikinci çeyreğinde doğudan başlamış olan göçler sırasında aşağı Tuna nehrine kadar yayılmış bir kültür olduğu düşünülmektedir. Geç Sarmat kültürü insanı, ölülerini kuzey yönüne doğru sırt üstü yatırmışlardır. Hayatta iken kafataslarının %70 deforme edildiği tespit edilmiştir. Uzun ve dar dikdörtgen

---

575 P.V. Konovalov, *Hunnu v Zabaykalye*, (Ulan-Ude: Buryatknigizdat, 1976), 150-170.

576 Smirnov, *Ranniye Koçevniki,* 76.

577 Filip Nefedov, *Otçet ob Arheologiçeskih İssledovaniyah v Yujnom Priuralye, Proizvedennıh 1887 i 1888 godah,* 3 (1899): 28.

578 Vladimir Gening, "Turayevskiy Kurgannıy Mogilnik v Nijnem Prikamye" *Vesnik Arheologii Urala,* 2 (1962): 72-80.

579 Vladimir Gening, *İssledovaniya po Arheologii Yujnogo Urala,* (Ufa: Ufa SSCB İlimler Akamesi, 1977), 138.

580 *İstoriya Başkirskogo Naroda*, Cilt II, (Ufa: Gilem, 2012), 126.

mezarlarda uzun kılıçlar, demir bıçaklar, arka kısmında deseni bulunan aynalar, bölgeye yeni model kemer ve takımları, seramik tütsülükler görülmüştür.

Kuzey Kafkaslar ve Orta Asya bölgelerine ait seramikler ve bunun gibi eşyalar Güney Priuralye bölgesi yaklaşık M.S. II. yüzyılın sonu M.S. III. yüzyılın başında, aşağı Don (Tanayıs) nehri bölgesinde ise M.S. IV. yüzyıllarda İtil bölgesinde göçebe Hunların gelişiyle birlikte (batıya hareketi öncesi) Geç Sarmat kültürü göçe zorlanmıştır. Sarmatların M.S. IV. yüzyılda güneyde kalan akrabaların Hunlar tarafından baskısı ve Hunlarla birlikte hareket etmek istememeleri sonucu bu Sarmat grupları Belaya nehrinin sağ kısmına sürüklenerek yerli gruplarla karışmışlar ve ardından Hunlar tarafından asimile edilerek Salihova kurganlarını oluşturmuşlardır. Böylece Güney Ural bölgesi M.S. I. bin yılın ortalarında Hunlar ve Hunlarla birlikte hareket eden onlara akraba olan diğer kabilelerin batıya hareketi öncesi Güney Priuralye bölgesi onların durak noktası olmuştur[581].

Göçebe kabilelerin bozkırdan orman-step ve Ural-İtil orman bölgelerine sızmaları kitleler halinde olmuştur. Hatta bazı Hun grupları daha kuzeye Perm ve aşağı Kama bölgelerine kadar ilerleyip, buradaki "Kaçka" ve "Harino 5" gibi mezarlarını bırakmışlardır. M.S. II. yüzyılda Güney Urallarda Hunlar tarafından başlamış olan göçler sadece güney bölgeleriyle kalmayıp kuzeye kadar ilerlediği görülmektedir. Kuzey bölgelerinde oluşturulan kurganların burada belli bir merkezlerin olduğu da bir göstergesidir. Muhtemelen bu kuzey bölgelerinde yerli Perm nüfusunun ilk defa kalabalık bozkır kültürleri ile temasları olduğunu düşünmekteyiz. Bozkır kültürlerinin temasları barışçıl olarak ilerlediği arkeolojik olarak desteklenmektedir.

3.5.Turayevo Kurganları

Arkeolog V.F.Gening tarafından 1959 yılında Tataristan Cumhuriyeti Kama nehri yakınlarında Turayevo kasabasında M.S. IV-V. yüzyıla ait Turayevo kurganları açmıştır[582]. Turayevo kurganların mezarlarının karakteristik özelliği dikdörtgen mezarların içinde tabut içinde defin adetleri olmuştur. Bazı mezarlarda aynı Salihovo kurganlarda da olduğu gibi "apoletler" bulunmaktadır. Mezarların toprak üstü kısımları taşlarla çevrilmiştir. Turayevo kurganların defin adetlerinde mezarın içinde ölüleri

---

581 Majitov, *Yujnıy Ural*, 33.
Bolşaya Rossiyskaya Entsıklopediya, İgor Gavrituhin, (Moskova: BRE, 2016), "Turayevo" maddesi, 32:521-522.

koymadan önde ateş yakıldığı, ateş kültünün oldukça önemli olduğunu göstermektedir. Ateş kültü Batı Hunların da oldukça yaygın kullandıkları bir gelenektir.

Kurganlar envanter açısında oldukça zengin çeşitli eşyalar bulunmaktadır. Uzun kılıçlar, deriden yapılmış ve kırmızı boya ile boyanmış kılıç kılıfları, düztabanlı seramikler, bıçaklar, baltalar, kemer tokaları ve diğer süs eşyalardır. Savaş eşyaları zırh, yapraklı zırhlar ve başlıklar bulunmuştur.

Turayevo kurganlarında çıkan zengin envanter bu kurganların soylu ve zengin asker ve komutanlara ait olduğu düşüncesi getirmiştir. Turayevo kurganları soylu asker sınıfına ait kurganların bulunduğunun, Kama nehrinin sağ kısmında ortamın sakin olmadığı, askeri çatışmaların olduğu ve bu bölgede askeri karargâhın bulunduğunun bir göstergesidir. Turayevo bazı kurganlarında kafası olmayan cesetlerin bulunması akla belki de bu askerlerin kafaları savaş meydanında kesilip düşman tarafından götürülmüş olabileceğini getirmektedir. Bozkır göçebe savaş kültüründe bu gelenek yaygın olmuştur. Antik tarihçi Herodot tarafından kaleme alınan İskitlerde, eski Çin kaynaklarında ise bu gelenek Hunlarda mevcut olduğu kaleme alınmıştır. Hunlar düşman kafataslarından yapılan kadehleri deriyle ya da altınla kaplatırlarmış. Ural ve Orta İtil bölgesinde Turaevo kurganlarda bu gelenek M.S. IV-V. yüzyıllarda görülmeye başlanmıştır.

Batı Priuralye bölgesinde ise M.S. IV. yüzyılda bozkır bölgesinden gelen göçebe kabilelerin yerleşik hayata geçtikleri verilere ulaşılmıştır. Bu döneme ait rastlanan güçlendirilmiş yerleşimler ve bu yerleşimlerde daha önce bahsettiğimiz kurganlardan çıkan envanterlere burada da rastlanmıştır. Bu yerleşimler Ufa II yerleşimi ya da Zalim nehri üzerinde bulunan "İmendyaşevskoye" yerleşimini örnek gösterebiliriz. Yerleşimlerde bulunan seramiklerin karakteristik özellikleri yüksek olmayan, boğazı geniş olan, düztabanlı çömleklere aynı zamanda Turayevo kurganlarında da rastlanmıştır.

Turayevo kurganlarının aynı zamanda sadece askeri karargâh değil asker zumresinin bir kısmı burada daimi yerleşik hayata geçtiğini güçlendirilmiş yerleşimlerden anlamaktayız. Bu aynı zamanda geçici bir gelişin olmadığı ordu için aynı zamanda stratejik öneme sahip olan bir bölge olduğu getirmektedir. (Ek.Resim39)

3.6.“Ufa II” Yerleşimi (Gorodişe)

Ufa şehri ile Belaya nehri arasında olan orman-step kuşağında bulunan bölge yerleşimi bozkırdaki ciddi askeri çatışmalar sırasında büyük göçler almıştır. Bu bölgeye göç eden bu göçebe kabileler geldiklerinde, tarımla uğraşan yerli kabileleri asimile etmişlerdir. M.S. I. bin yılın ortalarında Hunlar, ardından Gök-Türkler tarafından göçleri sayesinde, bölgenin etnik yapısı kökten değişime uğramıştır. Bunun en güzel örneklerinden biri Ufa II yerleşimi olmuştur.

Araştırmacılar arkeolojik kazılar sonucunda bu yerleşimde bulunan seramikler Bahmutinskaya, Turbaslinskaya, Kara-Yakupovskaya kültürlerinin etkisi olduğunu düşünmüşler. Yerleşimin oluşum tarihinin ise M.S. I. binyılın ilk yarısında olduğu düşünülmektedir[583].

Ufa II yerleşiminde rastlanan envanter “Birskiy” “Bahmutinskiy”, ”Cenevskiy” ve Kuşnarenkovskiy mezarlığında rastlanmıştır[584].

Ufa II yerleşim seramikleri birçok kültür grupların bıraktıkları düşünülmektedir. Seramiklerin desenleri birbirinden fark göstererek Bahmutinskaya, “İmendyaşevskaya”, Kuşnarenkovskaya, Kara-Yakupovskaya kültürleriyle birlikle Batı Sibirya kültürlerinde rastlanan motifler göze çarpmaktadır.

Yerleşimde bunun dışında birçok kısa, düz kanatlı kemikten yapılmış ok uçları, kompozit yay parçaları, bıçaklar, kılıç kemikten yapılmış tutma yerleri, bronz kemer tokaları taştan yapılmış tahıl değirmenleri parçaları ve bunun gibi eşyalar bulunmuştur[585].

Ufa II yerleşimine insan toplumları üç defa yerleştikleri tespit etmişlerdir. İlk etap M.S. IV. ile IX. yüzyıl arasında olmuştur. Yerleşim oluşum ve faal olma döneminde yerli gelenekler dışında dışardan gelen bozkır etkisi (aynalar, süs eşyaları, kemer tokaları ve çeşitli metal eşyalar) vardır. İkinci etap M.S. IX-XIV. yüzyıllar arasında yerleşimin sadece bir kısmını kullanarak muhtemelen mevsimlik (göçebelerin kullandıkları) kullanılmıştır. Üçüncü aşama ise M.S. XVIII-XIX. yüzyıllarda Ufa II

583 Otto Bader, Niyaz Majitov, Aleksey Smirnov, *Arheologiçeskaya Karta Başkirii*, (Moskova: Nauka, 1976), 124.

584 Aleksandr Kolonskih, “Kollektsıya Keramiki Gorodişa Ufa-II iz Raskopok N.A.Majitova 1958 goda”, *Mejdunarodnıy Jurnal Gumanitarnıh i Yestestvennıh Nauk*, 10 (2017): 9-22.

585 Bader, Majitov ve Smirnov, *Arheologiçeskaya Karta*, 125.

yerleşimi günümüzde Başkurdistan Cumhuriyeti başkenti olan Ufa şehri sınırlarını içine almaktadır [586].

Günümüzdeki Ufa şehri bölgesinin içinde bulunan Ufa II yerleşimi M.S. IV. yüzyıldan beri sürekli yerleşim yeri olarak kullanılmış olması bölgenin yerleşim için belli özelliklere uyumlu olduğu ve belki de güçlü bir kabile tarafından kurulduğu düşünülmektedir. (Ek.Resim37 ve Resim 38)

3.7."İmendyaşevskoye" Yerleşimi

Arkeolog G.İ. Majitov tarafından 1956 yılında açılan ve araştırılan İmendyaşevskoye yerleşimi, M.S. VII-XII. yüzyıllara ait arkeolojik noktadır. Başkurdistan Cumhuriyeti Gafurovskiy ilçesi İmendyaşevo kasabası Zalim nehri sağ kenarında bulunan yerleşimin 2 bin m^2 üzerinde kurulu iki derin hendek ile çevrili olup güçlendirilmiştir. Yerleşimin seramik envanteri Kara-Yakupovskaya seramiği (tabanları yuvarlak, düz ya da hafif dışa doğru eğik boğazı, desenlerde küçük yuvarlar bilye şeklinde çıkıklıklar bulunmaktadır), Kuşnarenkovskaya seramiği (çömlek duvarları ince, zigzak şeklinde deseni bulunmaktadır), Turbaslinskaya kültürü seramikleri (düztabanlı seramikler seramiğin boğaz kısmı dışa bükük ve uçlarında ve seramiğin boğaz alt kısımlarında şerit halinde basmalı damgalı desen bulunmaktadır) bulunmuştur[587].

Yerleşimde bronz kemer tokaları, bıçaklar, toprak iğ, demir orak, kemik toka ve ok uçları bulunmuştur. Yerleşim halkı ağırlıklı tarım ve hayvancılıkla uğraşmıştır. Aynı zamanda balıkçılık, avcılık ve kemik kesme sanatıyla uğraşmıştır.

İmendyaşevskoye yerleşimi Erken Orta Çağ dönemi arkeolojik katmanlarına bakıldığında Türk kabilelerin Priuralye bölgesine göç etaplarını gözlemlemek mümkündür. Yerleşimin bulunduğu alana "Hankala" adı verilmiştir. Çok ilginçtir ki bu yerleşim noktasından kazı sırasında çıkan arkeolojik envanter Amerika Arkeoloji ve Etnografya müzesi arşivlerinde korunmaktadır [588].

M.S. III-V. yüzyıllar arasında tarihi sahnesinde olan olaylar bölgede bulunan yerli kabilelerin kültürlerini etkileyerek kökten değiştirmiştir. Örnek olarak M.S. I-III .

---

586 Kolonskih, "Kollektsıya Keramiki", 18

587 Bader, Majitov ve Smirnov, *Arheologiçeskaya Karta,* 31,32.

588 "İmendeşevskoye Gorodişe" (Erişim Tarihi 22 Şubat,2020), http://wiki02.ru/encyclopedia/imendyashevskoe-gorodishhe/t/5706.

yüzyıllar arasında olan kültür temelleri ile M.S. III-V. yüzyıllar arasında (Birsk –erken grupu, "Bahmutino" erken grup, "Karatamak", "Maloçak" gibi yerli nüfüsa ait olan mezarlar) el aletlerin neredeyse hepsi değişmiştir, silahlar, kemer takımları ve süs eşyaların değiştiği gözlemlenmiştir. Daha önce kullanılan kemer tokalarının hareketsiz dil yerini yuvarlak ve oval şeklinde "B" şekli olan dili hareketli olan bronz ve demir tokalar yer almıştır. Kemerler uçları da bronz plaklar ile sağlamlaştırarak kullanılmaya başlanmıştır. Kadın süs eşyaları genelde başlığa takılan şakak spiral ya da diğer formlarda olan süsler yerini yuvarlak uçlu soru işaretini andıran şakak süslerine bırakmıştır. Kadın şakak süslemeler bronz ya da demirden yapılıp ince bronz tellerle sarılmış süsler bulunmuştur. Yuvarlak, oval arka tarafı iğneli olan broş tokalar kullanılmaya başlanmıştır. Bu envanter yanında statüsü yüksek olan zengin kişilerin mezarlarında grivna kalın metal (altın) boyun süsü, bilezikler, bıçak kılıfları da form ve şekillerini değiştirmişlerdir.

Defin geleneklerinde mezarların form ve şekilleri aynı kalsa da yeni başka geleneklerle kullanılmaya başlanmıştır. Yeni geleneklerden biri hem erkek hem kadın mezarlarına süs eşyaların çeşitliliği göze çarpmaktadır. Kadınlarda küpe, boncuklu kolyeler, şakak süsleri ve benzeri eşyalar. Ölü ile birlikte gömülen envanter ölünün yanına ya da doğrudan üstüne koymaktadırlar[589].

Bahsettiğimiz mezarlar ve yerleşimler günümüzdeki Başkurdistan Cumhuriyeti merkez ve kuzey bölgelerinde (Belaya nehri sağ kısmı) Bahmutinskaya arkeolojik kültürü erken etabı içine almaktadır. Bahmutinskaya Kültürü kuzey sınırı orta Kama nehri civarından geçmektedir.

Priuralye bölgesinin batı kısımlarında Bahmutinskay arkeolojik kültürü erken etabı yerli kabilelerin ve göçebe kabileleri etkisiyle ortaya çıkmıştır. Bu durum sıradan basit kültür değişim olmamakla birlikte M.S. III-IV. yüzyıllar öncesi olan dönemlerde Priuralye bölgesinde başlamış olan asimile süreci M.S. III-IV. yüzyıllarda daha belirgin hale gelmiştir. Böylece Belaya nehri civarında olan bölgede arkeolojik kültürlerin temellerini güney bozkırlarından gelen, Türkçe konuşan göçebelerin belirlediği ve yeni bir kültürleri ortaya çıkartığı düşünülmektedir[590]. Hunların gelişi ile birlikte oluşturulan yeni kültürel gelişimlerin Hun tarafından oluşturulmuştur. Erken Orta Çağ döneminde

589 Gavrituhin, "Turayevo",521-522; Gening, *Turayevskiy Kurgannıy*, 72-80.
590 Vladimir Gening, *Problemı Arheologii i Drevney İstorii Ugrov*, (Moskova: Nauka, 1972), 280.

Hun imparatorluğu yıkılmasıyla hemen ardından döneminde Asya bozkırlarında göçebe olarak bulunan soyu Aşina boyuna (Hun topluluğu) dayanan Gök-Türkler ortaya çıkarak bölgede Hunlar tarafından temeli atılan kültürel gelişimleri Gök-Türkler tarafından devam ettirilmiştir

3.8.Gök-Türk Kağanlığı

Gök-Türkler Asya'nın büyük bölümünde doğuda Altay dağlarında ve batıda Hazar denizine kadar olan bölgede yayılmıştır. Gök-Türklerin nüfusunun büyük bölümünü Türk kabilelerin genel adı olan "Tele" boyları oluşturmaktaydı. "Tele" kabilelerin içine 30 dan fazla "Tele" kabileleri bulunmaktaydı. Bunlar Kırgızlar, Oğuzlar, Uygurlar, Dulu, Usunlar gibi kabileler[591].

Bumin kağan önderliğinde uzun süre "Juan-Juanlara" karşı mücadele veren Gök-Türkler M.S. VI. yüzyılın ortalarında güçlenip, 552 yılında Gök-Türkler ve Juan-Juanlara (Anaguy Kağan) karşı yapılan savaş sonucunda Juan-Juanlar kesin yenilgiye uğratmışlardır. Gök-Türklerin zaferi sonrası Bumin kağan "İlhan" ünvanını almıştır. Fakat ömrü uzun olmayıp, 552 yılı sonunda vefatı ile birlikte yerine oğlu Kara-Yeske geçse de, o da, kısa sürede vefat etmiştir. 553 yılında Munke Han döneminde Juan-Juanları tamamen zayıflayarak Gök-Türkleri bölgede tam eğemenliğini sağlamışlardır [592].

Gök-Türkler etrafındaki diğer tüm kabileleri nüfuzlarına katarak batı seferlerine başlamışlardır. Bumin kağanın küçük kardeşi İstemi kağan önderliğinde ordusuyla birlikte batıya seferi sırasında 555 yılında Aral denizine kadar geldiklerinde fazla direnmeyle karşılaşmamıştır. Kısa sürede Çin sınırında Amu-Derya (Ceyhun) nehri bölgesine kadar alanı ele geçirmiştir. 558 yılında Volga (İtil) civarına ulaşıp ve Güney Ural bölgesini de Gök-Türk Kağanlığı içine alıp Kuzey Kafkaslar, Karadeniz kuzeyi ve Kırım'da eğemenliğini sağlamıştır [593].

Gök-Türk kağanlığı batıya ilerlemesiyle birlikte tüm Avrasya bozkırlarına yeni model eşyalar getirmişlerdir. Bu daha önce görülmemiş yeni tip eşya binicilikle doğrudan bağlantılı olup, yeni tip silah kullanmaya el verişli olmuştur. Ahşap zemin üzerine sert yapısı olan eyer ve üzengi binicilikte daha önce hiç görülmemiş rahatlık

591 Ahmet Taşağıl, *Gok-Türkler II (Fetret Devri 630-681),* (Ankara: TTK,1999), 41-47.
592 Taşağıl, *Goktürkler II*, 14-16.
593 Gulilev, *Eski Türkler,* çev. Ahsen Batur, (İstanbul: Selenge: 2011), 150-155.

sağlamıştır. Bu tip eşyalar Türkler sayesinde tüm Avrasya bozkırlarında çok hızlı şekilde yayılmıştır. At kullanılıcılığında yeni silahlar kullanımına yol açarak yeni çağ açmışlardır. Askerler bundan sonra sağlam eğerlere dayanarak düşmana yıkıcı darbe indirmekteydi. Bu yeni tip kılıçlar tepeye doğru uçlarına eğik oluşu, ok uçların dar ve üçgen ya da eşkenar dörtgen ok uçları kullanılmaya başlanmıştır. Bu tip ok uçları düşmanın üzerinde zırhı delecek şekilde tasarlanmış olup ölümcül darbeler indirmekteydi.

Arkeoljik kaynaklarına göre Türkler ölülerini son yolculuğuna gönderdiklerinde bindiği atı ya da kemiklerini (atın bazı vucüt parçaları) ve hayatta iken kullandığı eşyaları ile birlikte gömdüklerini göstermektedir. Kullandığı eşyaları kimi yerde yakılarak yanına ayrı bir çukura yerleştirdiklerini bazı mezarlarda ise mezar içi ateş kültü görülmüştür. Mezar üstü kurgan (toprak yığını) düzenleyerek, çoğu zaman mezarların ya sadece etrafını ya da tamamen taşlarla örtmektedirler. Mezarlarda ayrı çukurlarda at ya da at hayvanına ait parçaları gömüldüğü görülmüştür[594].

Yazılı kaynaklarda Gök-Türk kağanlığı dönemin dört en büyük devletlerden biri olmuştur. Çin, İran, Bizans'ın yanında büyük politik güç haline gelen Gök-Türkler en büyük ticaret yolu –İpek yolunu kontrol altına alarak dünya devi haline gelmiştir [595].

Gök-Türk kültürleri bir çok gelenek ve hayat tarzı geniş bozkır alanlara yayılarak diğer göçebe halkların kültürlerini de içine alarak tarihlerinin bir parçası olmuşlardır. M.S.VI-VII. yüzyıllar arasında Göktürlerin egemenliğine giren Güney Ural bölgesinde de silinemez izler bırakmışlardır.

3.9.Turbaslinskaya Arkeolojik Kültürü

Gök-Türkler çağı Güney Ural bölgesi halklarında önemli izler bırakmışlardır. Türklerin gelişi ile birlikte kalabalık bozkır grupların bozkır bölgesinden, kuzeye; orman-step ve dağlık-orman bölgesine göçler başlamıştır. Bu bölgelere gelen bu kalabalık Türk grupları yerleşik ya da yarı yerleşik yaşam tarzına geçmişlerdir. Güney bölgelerinden kuzeye doğru ilerleyen bu gruplar M.S. IV. ile VIII. yüzyıllar arasında Belaya nehri civarında yeni tip arkeolojik noktaları oluşturmuşlar. Bölgede oluşturulan yeni kabile birlikleri dil ve kültürleri bundan ölceki yerli kabilelerden farklı olmuşlardır.

---

[594] Majitov ve Sultanova, *Yujnıy Ural*, 98-100.
[595] Gulilev, *Eski Türkler*, 42-44.

Priuralye bölgesinin batı kısımlarında en büyük etnik oluşumlardan birisi Turbaslinskaya kültürü olmuştur [596].

Turbaslinskaya arkeolojik kültürü M.S. IV-VIII. yüzyıllar arasında Belaya nehri sol kısmını kapsamaktadır. Arkeolojik kültür olarak 1968 yılında arkeolog N.A Majitov tarafından keşfedilmiştir. Turbaslinskaya kültürü günümüzdeki Başkurdistan Cumhuriyeti Novo-Turbaslı köyü civarında bulunan ve adını da bu köyden almaktadır. Turbaslinskaya kültürüne mensup nüfus, Güney Ural bölgesinin tarihinde önemli izler bırakmıştır [597].

Turbaslinskaya arkeolojik kültürü Belaya nehri civarında yayılmış bir kültür olmakla birlikte, kültürün Orenburg bozkırlerinde Sakmara nehri civarında da izleri bulunmuştur. Turbaslinskaya kültürü insanı uzun boylu, yüz yapısı dar ve aralarında mongoloid tipi bulunduğu bilinmektedir. Turbaslinskaya kültürü fiziksel görünüşleri akrabaları doğrudan Erken Demir Çağı güney göçebe toplumları olduğu düşünülmektedir. Turbaslinskaya kültürünün en çok Başkurdistan Cumhuriyeti Ufa şehri bölgesinde açılan birçok kurgan ve mezarlarda çıkan envanteri takip ederek genel karakteristiği verilmiştir. "Novo-Turbaslı", "Dejneva", "Glumilino", "Şareyevo", Kuşnarenkovo gibi kurganları en önemli örneklerindendir.

Turbaslinskaya kültürünün mezarları boyutları büyük değil, fakat derin mezarlardır. Boyutları en büyük olanlar 16-22 metre genişliğinde ve toprak üstü yüksekliği 80 cm kurganlardır. Küçük kurganlar ise 8-10 m genişliğinde ve 20-40 cm yüksekliği olan kurganların altında bir gömü bulunup doğrudan toprakla örtülmüştür. Daha büyük kurganların altında bazen birkaç gömülü olup, Turbaslinskaya kültürü insan ölülerini derin uzun çukurlarda, kafaları kuzeye bakacak şekilde gömülmüştür. Ölülerin başucunda ayrı bir yer açılarak içine seramik çömlek içinde yemek ve at vücudunun bazı parçaları konulmuştur. Seramik çömlekler boyutları büyük, alt kısımları yuvarlak (yumurta ovalliği olan formlarda) çömlekler bulunmaktadır [598].

Turbaslinskay kültürüne ait kurganlarda ateş kültü ve at kemiklerine rastlanmıştır. Apoletli (basamaklı) ve başucunda eşyalarını koymak için küçük çukurlar

---

596 Bader, Majitov ve Smirnov, *Arheologiçeskaya Karta,* 27.

597 Niyaz Majitov, *Taynı Drevnego Urala,* (Ufa: Başkirskoye knijnoye İzdatelstvo, 1973),105.

598 Niyaz Majitov, *Başkirskiy Arheologiçeskiy Sbornik*, (Ufa: İlimler Akademisi yayınları, 1959), 114-140.; Niyaz Majitov, *Stepi Yevrazii v Epohu Srednevekovya,* (Moskova: Nauka, 1981), 23.

açılmış olan mezarlarda da at kemiklerine rastlanmıştır. Bazı kurganlarda (bazı kurganlarda belki inanç gereği?) kurganları bozma/dağıtılmış kurgan geleneğine rastlanmıştır.

Turbaslinskaya kültürü bazı kurganların arasında yuvarlak formlarda derin boş çukurlar bulunmuştur. Bu çukurların hangi amaçla kullanıldığı bilinmemektedir. Bu çukurlarda bazen yanmış kömür parçaları, kül, seramik çömlek parçaları bulunmaktadır.

Turbaslinskaya kültürü defin geleneklerinde bazen mezarın yanında büyük ateş yakma ritüeli gözlemlenmiştir. Bazen ateş izleri doğrudan mezarların içlerinde ya da mezarın üstünde yapıldığı görülmüştür. Araştırmaların toprak analizi sonucu bu ateşler uzun süre yandığını göstermektedir. Ateşin yakıldığı yerler yuvarlak bir metre genişliğinde ve bir metre derinine inip toprağın rengini kızıla yakın renk almasına sağlamıştır. Ural bölgesinde bulunan kabilelerde defin adetlerinde ateşin önemi büyük olmuştur. Ateşin dünya günahlarından arınmak, her ölümlünün ölüme hazırlanması için gerektiğine inanılırdı. Dünyadaki hayat kısa olup öbür dünyada sonsuz yolculuğuna başladığını düşünülürdü [599].

Mezar üstü, mezar içi, mezar yakınlarında ateş yakma, Güney Ural'ların ateş kültü geleneği köklerini doğrudan önceki yüzyıllarda burada bulunan Hun geleneklerinden almaktadır. Bunu destekleyen bilgileri M.S. VI. yüzyıl Bizans tarihçileri "Vahşi Hunlar üzerindeki kıyafetlerini çıkararak ağızlarına bıçakları alarak ateş etraflarında tuhaf danslar yapmaktadırlar" şeklinde yazmışlardır[600].

Turbaslinskaya kültürü kabileleri ölülerini sırtüstü muhtemelen tabut ya da tabutlara benzer yapılarda kafalarını kuzeye doğru bakacak şekilde gömmüşlerdir. Çok nadir de olsa bazı yerlerde ölülerini yakarak gömen Turbaslinkaya Kültürü kabileleri kimi yerde cesetlerin üzerinde yanmış kömür parçalarına rastlanmıştır. Turbaslinkaya Kültürü defin adetlerinin diğer yerli kabilelerden ayırt edici özelliği ise ölünün yanına at hayvanın bazı parçaları at kafası, bacağı ya da at derisi ile birlikte gömülmesidir. Bu da göçebe toplumlarda ölüye öbür dünyada atın eşlik edeceğine inandıkları düşünülmektedir.

---

599 Majitov, *Taynı Drevnego*, 105.
600 Majitov, *Taynı Drevnego,* 111.

Kurganların içinde en çok rastlanan eşya seramik çömlekleridir. Turbaslinskaya kültürü kabileleri tarafından seramikler basit çömlek çarkında yapılmıştır. Çömlek çarkların üzerinde gövdesi yuvarlak ya da alt kısma daralan düztabanlı, boğaz kısmı yüksek büyük çömlekler yapılmaktaydı. Çömlek hamurunda kum, dresva gibi (taş ya da kayaçlar ufalanıp, toz haline getirildikten sonra seramiklerin hammadelerine katılmıştır) katkı maddeleri bulunmaktadır. Çömlekler kızıl rengine yakın ya da gri yakılmış renklerdedir. Gömleklerin üzerinde, boğaz ve yan taraf bölgelerinde bazen yatay sıra sıra çukurcuklar yapılmıştır[601]. Bazı seramiklerin deseni bulunmamaktadır. Turbaslinskaya kültürü (10'cu kurgan) bazı mezarlarda orta boyutta, düztabanlı ve çömlek duvarı ince olan çömleğin üzerinde boğaz kısmında 5 cm genişliğinde çizikler, yatay çizikler yapılmıştır. Aynı karmaşık desen çömleğin düztabanın altına da rastlanmaktadır [602].

Turbaslinskaya kültürü kurganlarında birçok altın ve diğer metallerden yapılmış eşyalar bulunmuştur. Fakat mezarların büyük kısmı tahrip gördüğü için günümüze sadece bazı fragmanlarına ulaşmıştır. Buna rağmen Ufa şehri inşaatı sırasında bazı kurganlarda bulunan çok sayıda altın eşya Rus çariçe II. Katerina'ya hediye olarak gönderilmiştir.

Turbaslinskaya kültürü XX. yüzyılda bulunan üç zengin kadın, erkek ve çocuğa ait kurganda erkeğe ait olan mezardan demir ok uçları, ipek gömlek parçaları, küçük altın toka süsleri ve zırh parçaları çıkarılmıştır. Kadına ait mezarın derinliği 1.90 cm olup kafası kuzey-doğu yönüne yatırılmıştır. Kadını son yolculuğuna yollarken üstünü ince kumaşın üzerini küçük gümüş tokalarla süslenmiş örtü ile örtülmüştür. Mezarın içinde 30 altın, 10'dan fazla gümüş ve bronz süs eşyası bulunmuştur.

Diğer kurganlarda yine birçok altın süs eşyası küpeler, yüzükler, kazanlar, cam ve kehribar boncuklar (güney ve batı komşularından satın alınmış eşyalar, bu dönemde bu tip eşyalar o bölgelerde sık görülmüşür arkeologlar tarafında bu eşyaların M.S. V-VII. yüzyıllarda kullanımla olduklarını tespit etmişlerdir.), kemer tokaları ve diğer

601 Bolşaya Rossiyskata Entsıklopediya, Aleksandr Krasnoperov, Moskova: BRE yayınları, 2016, "Turbaslinskaya Kultura" maddesi, 523.

602 Majitov, *Taynı Drevnego,* 105.

kemer detayları bulunmuştur. Bunun yanında Turbaslinskaya kültürü kabileleri bazı mezarlarda insanların çocuk iken deformasyona uğramış kafatasları bulunmuştur [603].

Turbaslinskaya kültürü kurganları Başkurdistan Cumhuriyetinin çeşitli yerlerinde bunmuştur. Benzer kurganların yüzlercesini Ufa şehri ve civarında da bulunmaktadır [604]. Turbaslinskaya kültürü en büyük yerleşimleri Novo-Turbaslinskaya, "Ulukulevskaya", Kuşnarenkovskaya, Ufa. II gibi yerleşimlerdir.[605].

Turbaslinskaya kültürü kabileleri yerleşimleri 25- 30 m^2 alanı kaplayan dikdörtgen, derin olmayan, temeli olan evlerde yaşamışlardır. Turbaslinskaya kültürü "Novo-Turbaslinskaya" yerleşiminde de benzer yapılar bulunmuştur. Evlerin içleri bir tür ocaklarla ısıtılmıştır. Ocaklar-sobalar ya doğrudan yerde olup ya da 40-60 cm tahta askı üzerinde yerleştirilmektedirler[606]. Evlerin içinde tahıl ya da gıdaları saklamak için bir tür kiler bulunmaktadır. Bu kilerlerin duvar kısımları bazen tahtalarla işlenmiştir. Kazılar sırasında kilerlerde tahıl, orak parçaları, ev hayvanlarının kemiklerine rastlanmıştır. Bu da Turbaslinskaya kültürü nüfusun hem tarım hem hayvancılık yaptıklarını göstermektedir [607].

Turbaslinskaya kültürü kendi dönemi için oldukça gelişmiş bir kültürdür. Mezarlarında hayvan kemiklerine rastlanması hayvancılığın önemli bir rölü olduğunun göstergesidir. Bunun yanında Turbaslinskaya kültürü nüfusu tarımla da uğraşmıştır. Avcılık ve balıkçılık ile ilgili herhangi ipuçları bulunmamıştır[608].

Priuralye bölgesi M.S. V-VII. yüzyıllarda bugünkü Başkurdistan Cumhuriyeti Ufa şehri yakınlarında Novo-Turbaslinskaya kurganlarına yakın bulunan Ufa kurganları Priuralye bölgesinde farklı bir yere sahiptirler. İlk önce bugünkü Ufa şehri ve civarı çeşitli kültürlerine ev sahipliğini yapan Ufa şehri öncelikle büyük kabile birliklerine ev sahipliği yaptığı düşünülmektedir. Bu bölgede açılan kurganların gösterişli defin gelenekleri, mezar içi karmaşık düzeni ve bulunan zengin envanter bunu

603 Bolşaya Rossiyskata Entsıklopediya, ,"Turbaslinskaya Kultura" maddesi.
604 Majitov, *Taynı Drevnego* 105.
605 Krasnoperov, "Turbaslinskaya Kultura"; Niyaz Majitov, *Stepi Yevraazii v Epohu Srednevekovya,* (Moskova: Nauka 1981), 23.
606 Niyaz Majitov, *K İzuçeniye Arheologii Başkirii v I Tısyaçiletii Naşey Erı,* (Ufa: Arheologiya i Etnografiya Başkirii, 1962), 101-110.
607 Niyaz Majitov, "Kurgannıy mogilnik v Derevne Novo-Turbaslı",*Başkirskiy Arheologiçeskiy Sbornik,* (Ufa: İlimler Akademisi Yayınları, 1959), 114.
608 Majitov, *Taynı Drevnego,* 105.

desteklemektedir. Başkurdistan Cumhuriyetinde açılan Ufa ve Turbaslinkaya kurganlar bölgenin tek kurganları değillerdir, onlara çok yakın kurganlar Kuşnarenkovo köyünde bulunmuştur.

Kuşnarenkovo köyünde bulunan mezarın toprak üstü yükselti olmasa da ölünün yatırılış pozisyonu, seramik ve süs eşyaların Turbaslinskaya ve Ufa kurganlarıda bulunan envanterle benzerlik göstermiştir. Uzun ve derin mezarların apoleti ya da basamağı bulunmaktadır. Mezarlarda sık at kemiklerine rastlanmaktadır. Bunun yanında gümüşten yapılmış çeşitli eşyalar ve süs eşyaları küpe, kolye uçları v.b. bulunmuştur. Kuşnarenkovo mezarlarında şimdiye kadar Başkurdistan bölgesinde bulunan mezarların bir kaçında yeni gelenek gözlemlenmiştir. Bu da ölülerin kremasyon (yakarak) defin geleneğidir. Ölünün bedenini belli bir yerde yaktıktan sonra yanmamış kalan kısımları mezara yerleştirmişlerdir. Turbaslinskaya kültürü bazı mezarlarda ateş kültü bulunmaktaydı. Mezar çukuru içinde ya da doğrudan üstünde ateş yakılmıştır.

Novo-Turbaslinskaya kurganların yakınlarında 20 tane yerleşim yerleri bulunmaktadır. Bu yerleşim yerlerini yeni grup Romanovskaya grubuna ayırmışlardır. Romanovskaya grubu İsminin Belaya Nehri yakınlarında bulunan Romanovna köyünden almaktadır.

Kurgan ve yerleşimlerin seramiklerini karşılaştırdığımızda mezar seramiklerin daha eski (arkayik) olduğu görülmüştür. Bu da Romanovskaya tipi yerleşimlerin Turbaslinskaya kültürü kurganların oluştuktan sonra, daha geç dönemde meydana gelmiştir. Romanovskaya yerleşimlerin göçebe toplumların bölgeye yerleştikçe Romanovskaya tipi oluşturduğu açık göstergesidir. Göçebe nüfusların bölgeye geldikçe yerli nüfusu asimile ederek göçebe kültürlerine ait gelenek ve hayat tarzlarıyla yeni kültür oluşturduklarını göstermektedir.

Antropologlara göre Turbaslinskaya kültürü insanı, genetik olarak Güney Ural ve İtil bölgesi nüfusu ile doğrudan bağlantılıdır. Böylece, nüfusun homojen tek tip olmadığı ortaya çıkmaktadır. Bazı kurganlarda doğrudan mongoloid tipi insanlara rastlanmaktadır. Arkeologlara göre Turbaslinskaya kültürü nüfusun bugünkü Başkurdistan Cumhuriyeti bölgesinde yerleşik hayata geçmeden önce göçebe hayatı sürdüklerini düşünmektedirler. Mezarlarında bulunan at kemikleri, at kafatası ve bacakların bulunması bu nüfusun doğrudan bozkır göçebe toplum geleneklerini akla

getirmektedir. Turbaslinskaya kültürü toplumun niçin bozkır bölgelerini terk ederek orman-step bölgesine göç ettikleri hakkında [609] şöyle açıklama bulunmaktadır. Turbaslinskaya kültürün oluş süreci Hunların Doğu Avrupa'ya girişiyle birlikte olmuştur. Muhtemelen Turbaslinskaya kültürü büyük bir kısmı Hunlar tarafından yutularak batıya doru ilerlemiştir. Geride kalanlar ise Güney Urallara ilerleyerek orman-step bölgelerine yerleşmiştir. Bu yoğun göç dalgası Üst Kama bölgesine kadar gözlemlenmiştir. Bu bölgede daha önce görülmemiş yeni geleneklerin, kurganların ve mezarların ortaya çıkmasıyla birlikte olmuştur. Turbaslinskaya kültürü Belaya nehri civarında yerleşmesi kavimler göçü sırasında yapılan göçlerin küçük bir fragmanı gibi olmuştur. Zaman içinde yeni göç dalgaları bölgenin hem kültürlerini hem nüfusunu tamamen değişime uğratmıştır.

Turbaslinskaya kültürü nüfusunun yüzyıllarca Güney Ural bozkır bölgesinde bulunan Türklerin yoğun oldukları (Hunların dâhil olmak üzere) yerden gelmişlerdir. Bir kısım araştırmacılara göre Turbaslinskaya kültürü insanı, Hunların doğrudan etkisi altında bulundukları bölgeden geldikleri ve Hunların etkisi ile oluşan bir kültür büyük ihtimalle Türkçe konuştukları düşünülmektedir[610].(Ek.Resim40 ve Resim 41)

3.10. Bahmutinskaya Arkeolojik Kültürü

Erken Demir Çağı arkeolojik kültürü Bahmutinskaya arkeolojik kültürü Priuralye bölgesinde (günümüz Udmurt Cumhuriyeti bölgesi) oluşmuştur. Bahmutinskaya arkeolojik kültürü iki etabtan oluşmaktadır. İlk aşama M.S. III-V. yüzyıllar ve ikinci aşama ise M.S. VI-VIII. yüzyıllar arasındaki Geç Bahmutinskaya dönemi şeklinde ayrılmaktadır.

Bahmutinskaya kültürü ilk etabında M.S. III-V. yüzyıllarında oluşumu yerli kabileler (yerlilerin kültürü "Pyanoborskaya" arkeolojik Kültürü) ve Batı Sibirya bölgesinden gelen gruplar (Kara-Abızskaya Kültürü) tarafından oluşturulmuştur [611].

M.S. V. yüzyıldan sonra Bahmutinskay kültürü Güney Ural kuvvetli göçebe etkisini hissederek son dönemini tamamlamıştır. Bahmutinskaya kültürünün bir kısmı Turbaslinskaya ve Kuşnarenkovskaya kültürleri tarafından asimile edilmiştir. Diğer

---

609 Majitov, *K İzuçeniyu,* 105.
610 Majitov, *Taynı Drevnego ,* 105.
611 Bolşaya Rossiyskaya Entsıklopediya, İgor Gavrituhin, (Moskova: BRE Yayınları, 2005), "Bahmutinskaya Kultura" maddesi, 123.

kısım ise Priuralye bölgesini terketmişlerdir. Kalan kısım ise M.S. VIII-IX. yüzyıllarda Başkurtlar tarafında tamamen asimile edilip yok olmuşlardır [612].

Bahmutinskay Kültürü nüfusu yerleşik hayat sürüp mera hayvancılığı ve tarımla uğraşmışlardır. Nüfus, nehir kenarlarında güçlendirilmemiş yerleşim ve gorodişelerde oturmuşlardır.

Bahmutinskay kültürü evleri Turbaslinskaya kültürü evleri ile benzerlik göstemektedir. Fakat Bahmutinskaya kültürü gorodişeler Turbaslinskaya kültürüne göre sayı olarak daha fazladır. Gorodişe kalıntıları çok derin değil (ortalama 20-40 cm) bu da bize bu tür yerleşimlerin sürekli değil belli sürelerde kullandıklarını göstermektedir. Yerleşim yerleri genelde nehir kenarlarında olup, bazı yerleşimler ise suya uzak olan dağlık alanlarda bulunmaktadır. Gorodişelerin genel itibariyle iki tip şeklindedir: az güçlendirilmiş ve çok güçlendirilmiş şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Güçlendirmeler 12 m genişliğinde 4 m yüksekliğinde ve ortalama 300 m uzunluğunda toprak güçlendirmeler yapılmıştır [613].

Bahmutinskaya kültürü erken dönemi için, kazılar sırasında oldukça az envanter bulunurken kültürün ikinci döneminde bulunan eşya çeşidi ve yapısı oldukça değişmiştir. Kültürün ilk döneminde bronz ya da demir yuvarlak kemer tokaları, tel bükme bilezikler, kırmızı, sarı, beyaz ve mavi küçük cam boncukları gibi eşyalar bulunmuştur [614]. Kültürün ikinci döneminde ise bronz tokalar altın kaplamalı ve cam taşlar süslemelidir, gümüş broşlar, büyük akik kolyeler ve akikten at figürü kolye uçları bulunmuştur. Tek ya da çift taraflı keskinleştirilmiş kılıçlar, çeşitli ok uçları, balta, orak, at koşum takımları ve benzer eşyalar bulunmuştur.

Kadınlara ait mezarlarda en çok rastlanan şakak bölgesi süsleri, at figürü süslemeler ve dış yüzeyi desenli aynalar, yılan motifli bilezikler sık rastlanan eşyalardandır.

Bahmutinskaya kültürü ortalama mezarların boyutları uzunluğı 2 m genişliği 1 m derinliği 50-80 cm ve doğrudan toprak doldurmadır. Fakat kültüre ait çok derin

---

612 Aleksey Smirnov,"Jeleznıy Vek Başkirii", *Materyalı i İssledovaniya po Arheologii SSSR*, 58(1957): 50; Niyaz Majitov, *Bahmutinskaya Kultura (Etniçeskaya İstoriya Naseleniya Severnoy Başkirii v Seredine I.Tısyaçeletiya Naşey Erı),*(Moskova: Nauka,1968), 20.

613 Majitov, "Raniye Pamyatniki Bahmutinskoy Kulturı",Voprosı Arheologii Urala, 2(1962): 65-71.

614 Majitov, *Bahmutinskaya Kultura,* 17-25.

olmayan mezar çukurlara (yaklaşık 45 cm derinliği olan mezarlar) rastlanmaktadır. Bahmutinskaya kültürüne ait olan Birskiy Mezarlığı (Bahmutinskaya kültürüne ait olan mezarlık kültürün ikinci dönemine denk gelmektedir) , seramik kapları ya da et parçaları ve yiyecek koymak için basamak uygulaması yapılmıştır. Ayrıca "podboy" basamak olmayan mezarda yiyecek kapları, et parçaları koymak için ayrı yerler yapılmıştır. Bu tip mezarlar (basamağı ya da ayrı çukuru olan (açılan 218 mezardan 46 sında)) yan yana ve grup halinde bulunmuştur. Araştırmacılara göre yerli Bahmutinskaya kültürüne Tursbaslinskaya kültüründeki dini inanışların etkisi olduğu düşünülmektedir[615].

Tüm mezarlarda ceset sırtüstü, kuzey yönüne doğru yatırılmıştır. Mezarların büyük kısmında defnedilenler tekli halde gömülmüştür. Çoklu mezarlara da rastlanmaktadır. Bahmutinskaya kültürü bulunduğu bölgede toprak yapısı çoğu zaman kemiklerin hızlı şekilde çürümelerine yol açmıştır. Bazı mezarlarda bazı defin geleneklerine bağlı kalınmamıştır. Örneğin at kemikleri bazı mezarlarda rastlanmaktadır. Birskiy mezarlığında mezarlar arası ayrı çukurlarda 10 yerde at kemiklerine ve at derisine (bacak kısımları) rastlanmıştır[616].

Erkek ve kadınlara ait mezarlarda tüm kişisel süs eşyaları hepsini toplayıp başucuna koydukları gözlemlenmiştir. Bazı yerlerde bu eşyalar tahtadan kutulara koyulmuştur[617]. Bahmutinskaya kültürü geleneği olan açık şekilde bırakılan kemer kimi yerde ölünün yan tarafına açık şekilde bırakılmaktadır[618]. Mezarlarda nadir da olsa seramik kaplar bulunmuştur. Bahmutinskaya kültürüne ait olan Birskiy mezarlığında (ölünün yanında ayrı bir çukur podboy da bulunan mezarlarda "Turbaslinskaya" tipi seramikler bulunmuştur. Bu da bize Bahmutinskaya kültürü etnik oluşumunda Turbaslinskaya kültürünün bazı grupların etkisi olduğunu göstermektedir.

Bahmutinskaya kültürü yerleşimlerde bulunan seramiklerin %90 alt kısımları yuvarlak, boğaz kısımları geniş ve rastgele ufak çukurcuklarla süslenmiştir. Seramik

615 Majitov, *Bahmutinskaya Kultura,* 71.
616 Majitov, *Bahmutinskaya Kultura* , 29, 112.
617 Vladimir Gening, *Problemı Arheologii i Drevney İstorii Ugrov*, (Moskova: Nauka,1972), 265-274.
618 Vladimir Gening,"İjevskiy mogilnik IV-V vekov(v knige Voprosı Arheologii Urala)" *Voprosı Arheologii Urala,* 7(1967): 127,128.

hamur karışımında kum ve dresva (taş ya da kayaçlar ufalanıp, toz haline getirildikten sonra seramiklerin hammadelerine katılmıştır) kullanılmıştır[619] .

Bahmutinskaya kültürün erken döneminde oluşum sürecinde yerli "Pyanoborskaya" arkeolojik kültürün üzerinde oluştuğu konusunda bilim adamları hemfikirdir. Pyanoborskaya ve Bahmutinskaya bazı paralellikler göstermektedir. Kültürlerin yayılma alanları, antropolojik tipi, defin adetlerinin bir kısmı, üzerinde ya da yanında açık şekilde bırakılan kemerler, mezarlarında seramiklerin olmaması gibi ya da kadınların bazı süs eşyaların ve yerleşimlerde seramik tiplerin benzerlik göstermektedir. Falat bu durum M.S. VI-VIII. yüzyıllarda değişerek yerli Erken Bahmutinskaya kültüründe büyük değişimler meydana gelmiştir.

Güneyden sürekli göç dalgaların gelmesi yerli nüfusu kademeli şekilde kuzeye doğru sürüklemiştir. Daha önceki Demir Çağında yerli kabileleri Pyanoborkaya, "Anaskaya", Erken Bahmutinskaya kültürleri büyük nehirlerin kenarlarında bulunurken M.S. V. yüzyıldan sonra Bahmutinskaya kültürü kabileleri bulundukları yerden kuzeye doğru ilerleyerek bugünkü Perm ve Udmurd Cumhuriyeti güneyine gitmişlerdir. Bahmutinskaya kültürü M.S. VI. yüzyıldan sonra (Geç Bahmutinskaya kültürü (kültürün II etabı) yeni gelenekler görülmeye başlanmıştır. Basit mezar yerini daha karmaşık formlar almaya başlamıştır. Mezarların derinliği artması, basamak ya da apoletlerin olması, ölünün yanına seramik kabın içinde yiyecek bırakılması, seramiklerinde ufak çukur baskılar şeklinde desenlendirmeleri gibi gelenekler kullanmaya başlamışlardır. Diğer taraftan at kültü uygulamaları görülmüştür. Mezarlarda ayrı çukurlarda ya da ölünün yanında at kemiklerin bulunması, at şeklinde çeşitli süs eşyaların, kolye uçları bulunması en yakın paralellerin bozkır göçebe kültürlerinde bulunmaktaydı. Ayrıca Bahmutinskaya kültürü seramiklerin benzerlerini Güney Sibirya bölgesinde bulunması, büyük ihtimalle o bölgeden gelen göçlerin Batı Priuralye bölgesinden Bahmutinskaya kültürüne ve etnik oluşumunda güney bozkır göçebelerin büyük katkısı olduğu düşünülmektedir[620].

Böylece yaklaşık M.S. IV. yüzyıldan itibaren bölgede olan gelişmeler ve kültürler açısından değişimler tamamen bozkır göç dalgalarına bağlı olup, yerli Fin-

619 Gening, "İjevskiy Mogilnik" :127-128.
620 Gening, *Problemı Arheologii ,* 265-266.

Ugor nüfusunu asimilasyonu ve kuzeye sürüklenmeleri arkeolojik bulgularla desteklenmektedir.

Bahmutinskaya kültürüyle ilgili araştırmaları yapan arkeolog A.A.Shmitt, kültürün M.S. VII. yüzyıldan sonra Güney Uralların yok olduğunu kaydetmiştir. Shmitt'e göre Bahmutinskaya kültürünün birden bire yok olması, bölgeye eski Macar kabilelerin gelişi ile birlikte olmuştur. Bahmutinskaya kültürü ve bu kültüre yakın akraba kültürleri beraberinde başka bölgeye göç ettikleri konusunda diğer birçok arkeolog desteklemektedir. Günümüzdeki Başkurdistan Cumhuriyeti Orta Kama bölgesinde Bahmutiskaya kültürü kalıntıları M.S. VII yüzyılı belki en geç M.S. VIII. yüzyıl ilk yıllarını geçmemektedir. Arkeologlara göre Eski Macarların Bahmutinskaya kültürüyle etkileşimi bulunduğu yönündedir. Onlara göre kemerler, metal süs eşyaları ve bazı defin adetleri Eski Macar kültürleriyle benzerliklerini delil olarak göstermektedirler. Diğer taraftan Güney Urallara gelen ilk Macarlar kültürlerine Turbaslinskaya kültürünün de etkisi olduğunu düşünmektedirler. Fakat benzerlik gösteren eşyalar ya da defin gelenekleri Bahmutinskaya ya da Turbaslinskaya kültürlerinde zaten göçebe kabilelerle iletişim ve asimilasyon sürecinde edindikleri gelenekler olduğu ayrıca Macarların, Ural bölgesinden Tuna'ya göçleri ile Bahmutinskaya kültürü yok oluşu arasında iki asır olduğunu da unutulmamalı[621].

Macaristan Cumhuriyetinde yapılan arkeolojik kazı çalışmaları, Macarların eski vatanlarından batıya büyük göç öncesi Güney Urallar olabileceğini tespit etmişler. Macaristanda bulunan kültürün en yakın örnekleri Güney Urallarda bulunan Kuşnarenkovskaya ve Kara-Yakupovskaya arkeolojik kültürleri olduğu düşünülmektedir.

Kuşnarenkovskaya ve Kara-Yakupovskaya arkeolojik kültürlerinin genel yapısı birbirine benzerlik gösteren kültürlerdir. Araştırmacılar bu kültürlerin tek bir kültür olduğunu düşünmektedir[622], tek kültürün iki dönemi olduğu yorumlayan da[623], fakat her iki kültürün birbirine çok yakın kültürler olduğu çok açıktır. Bunun yanında bu kültürler temellerini yerel kültürlerden almadıklarını ve Güney Urallarada daha önce görülmemiş yeni çeşit seramikleri ve maddi kültürlerini beraberinde getirdikleri de bilinmektedir.

---

621 Majitov, *Taynı Drevnego*, 135-136.
622 Majitov, *Yujnıy Ural,* 60-74.
623 Bader, Majitov, Smirnov, *Arheologiçeskaya Karta*, 31, 32.

Günümüzdeki Başkurdistan Cumhuriyeti bölgesinde M.S. I. bin yıllar ortalarına kadar arkeolojik genel durumuna baktığımızda öne çıkan beş arkeolojik kültür bulunduğu görmekteyiz. Bunlardan en kalabalık olan birinci grup Bahmutinskaya arkeolojik kültürüdür. İkinci grup M.S. III. yüzyılda Zauralye (Ural ötesi /doğu yamacı) bölgesinden geldiği düşünülen Ufa ve Belaya nehri arasında olan bölgede yerleşen "Pyanoborskaya" kültürü. Bu kültürler M.S. IV-V. yüzyıllarda en çok güney göçebelerin etkisini hissetmişlerdir. Üçüncü grup Ufa şehri Kuşnarenkovo köyü Belaya nehri yakınlarında M.S. IV. yüzyılı Romanovskaya kültürü (etnik açıdan Türk kabilesi olduğu düşünülmektedir[624]) Dördüncü grup M.S. IV-V. yüzyılda Güney Başkurdistan Orenburg bozkırlarından Merkez ve Kuzey Başkurdistan bölgesine ilerlemiş olan Turbaslinskaya kültürüdür. Beşinci grup ise M.S. VI. yüzyılın sonlarına doğru Sterlitamak şehri bölgesi Belaya, Kama ve İk nehirleri arasında Kuşnarenkovskaya kültürü olmuştur. Tüm bu kültürlerden arasında net sınırlar çizmek zor olmakla birlikte bu kültürlerin her bölgede onlara ait az ya da çok sayıda kalıntılarına rastlamaktadır.

Bahmutinskaya, Turbaslinskaya, Romanovskaya ve İmendyaşevskoye arkeolojik kültürleri M.S. VIII. yüzyılda Güney Urallara gelen kalabalık Türk kabilelerin baskısına dayanamayarak yok olurken[625] Kuşnarenkovskaya kültürü, bölgede varlığını sürdürmeye devam etmiştir[626]. Ortadan kalkan kültürlerin kalıntıların M.S. I. bin yılların ikinci yarısında yok olmaları en önemli sebeplerden güneyden gelen kalabalık Türk kabileleri tarafından asimile edildikleri düşünülmektedir.

İlk defa 1950 yılında arkeolog V.F.Gening tarafından Priuralye bölgesinin Macarlara ait arkeolojik kalıntıların Karpat havzasında bulunan arkeolojik bulguların paralelliğinden söz etmiştir. Yirminci yüzyılın 60-70'li yıllarda yeni arkeolojik bulguların yeryüzüne çıkması hem Rus hem Macar bilim adamları tarafından gerçekleştirilen geniş araştırmalar silsilesini başlatmıştır. Özellikle "Bolşe-Tiganskiy" "Tankeyevskiy", "Taktalaçukskiy" "Karanayevskiy" gibi kurganların açılması bilim dünyasında büyük heyecan yaratmıştır. İtil-Ural bölgesini Macarların eski anavatanları

---

624 Vladimir Gening, Etniçeskiy *Substrakt v Sostave Başkir i ego Proishojdeniye,*(Nauçnaya Sessiya po Etnogenezu Başkir Sempozyumda sunulan bildiri, Ufa İlimler Akademisi Mayıs 15-05, 1969).

625 Niyaz Majitov," Novıye Materialı o Ranney İstorii Başkir",*Arheologiya i Etnografiya Başkirii,*Cilt II, (Ufa: İlimler Akademisi Yayınları,1964), 148-157; M.H.Sadıkova, *Başkirsiyiy Arheologiçeskiy Sbornik*, (Ufa: İlimler Akademisi Yayınları,1959), 152-169.

626 *Puteşestviye İbn-Fadlana Na Volgu*, çev.İ.Yu.Kraçkovskiy, (Moskova, Leningrad: İlimler Akademisi, 1939), 66.

düşünülen mezarlardan çıkan metal eşyalar, defin gelenekleri ve seramik eşyaların Kuşnarenkovskaya ve Kara-Yakupovskaya kültürlerinde rastlanmıştır[627]. (Ek.Resim45)

3.11. Kuşnarenkovskaya Arkeolojik Kültürü

Güney Urallar Başkurdistan Cumhuriyeti Kuşnarenkovo köyü yakınlarında 1957 yılında V.F Gening tarafından M.S. VI. yüzyılın sonlarına ait ve adlarınıbulundukları yer olan Kuşnarenkovo köyünden alan Kuşnarenkovskaya tipi seramikler bulunmuştur[628].

Kuşnarenkovskaya kültürü seramikleri Bahmutinskaya, Turbaslinskaya ve diğer yerli kültürlerden farklı olup, bölgeye göç yoluyla M.S. VI. yüzyılın sonu M.S. VII. yüzyılın başında görülmeye başlamıştır. Kuşnarenkovskaya kültürü arkeolojik bulguları tüm Güney Uralları içine alarak, Bahmutinskaya ve Turbaslinskaya kültürlerin ise zamanla Belaya nehri civarında alanları darılarak, adacıklar halinde yer almaya başlamıştır. Kuşnarenkovskaya kültürüne ait yaklaşık 30 yerleşim ve (kültürel kalıntısı az olan) birçok tek katmanlı gorodişeler (büyük yerleşimler) bulunmuştur.

Kuşnarenkovskaya Arkeolojik kalıntıların en çok İk ve Belaya nehri arasında bulunmaktadır. Belaya nehri civarında ise kültürün Turbaslinskaya ve Bahmutinskaya kültürleri katmanlarıyla birlikte bulunmaktadır. Orta İtil civarında da Kuşnarenkovskaya kültürü kalıntılarına rastlanmaktadır.

Kuşnarenkovskaya kültürü insanı ölülerinin boyutları büyük olmayan mezar çukurlarında tek ya da birkaç (iki ya da üç) kişilik mezarlardan oluşmaktadır. Birkaç kişilik (çoklu) mezarların aile mezarları olduğu tahmin edilmektedir. Mezar çukurları büyük değil de dar olup, derin değildirler. Ölüleri mezarların tabanına sırt üstü yatırılıp, kuzey ya da batı yönüne doğru bakacak şekilde defin edilmektedir. Ölünün yanında bulunan eşyalar onun hayatta iken hangi statüde ve uğraşı hakkında ipucu vermektedir. Erkeklere ait olan mezarlarda silah, at koşum takımları, hayvan derisi ve kemerler, bronz ya da gümüş tokalar v.b. kadın mezarlarında süs eşyaları, cam, kehribar gibi veya yarı değerli taşlarla süslü kolyeler, yüzükler, bilezikler bulunmuştur.

---

627 Bolşaya Rossiyskaya Entsıklopediya, Galina Matveyeva, (Moskova: BRE Yayınları, 2010),"Kuşnarenkovskaya Kultura" maddesi. 491.

628 Bolşaya Rossiyskaya Entsıklopediya, Galina Matveyeva, (Moskova: BRE Yayınları, 2010),"Kuşnarenkovskaya Kultura" maddesi, 492.

Ölülerin başucuna seramik kabın içine sulu yemek ve at veya koyun eti (kemikler de olmak üzere) konulmaktadır. Mezarların içine doğrudan bir ya da iki at kafası konulmaktadır. At gövdesinden muhtemelen yemek yapılıp cenaze törenlerinde yenilmiştir.

Kuşnarenkovskaya kültürü seramikleri çoğunlukla sürahiler (ince duvarlı, düz, yuvarlak ya da yumurta şeklimde tabanlı kaplardır) seramik kaplar desenleri düz çizgiler, zikzaklar, noktalar ve yarım aylar şeklinde desenlendirilmiştir. Çoğu araştırmacı Kuşnarenkovskaya kültürü seramiklerinin Batı Sibirya Sargatskaya kültürü ile benzerlik gösterdiğini düşünmektedirler[629].

Kültürün seramik parçaları iki çeşit olup, Kuşnarenkovskaya ve Kara-Yakupovskaya grubuna ayrılmaktadır.

Kuşnarenkovskaya grubu seramikler 3 ve ya 4 mm kalınlığında seramik duvarları oldukça ince olan seramiklerdir. Genelde sürahi formunda olup yüksek ve dar boğazı olan kaplardır. Seramiklerin yüzeyi çok iyi işlenmiş ve parlatılmıştır. Üzerinde ve bazen taban kısımlarında desenlere rastlanmaktadır. Düz kemer şeklinde kesilerek yapılan çizgiler, karşılıklı geçen kesik çizgiler ve oval diş damgalar bulunmaktadır. Kuşnarenkovskaya seramiği iyi işlenmiş ve çok narin yapısı olan muhtemelen demir kapları taklit edilerek yapılmış olabileceği düşünülmektedir. Kuşnarenkovskaya kültürü seramiklerin desenleri Türkistan coğrafyasında metal eşyaların üzerinde bulunan bazı desenleri andırmaktadır[630].

Seramiklerin hamuru çok iyi elenmiş toprak ve içine ince kum katılarak yapılmıştır. Kapların iç kısımları da pürüzsüz, kaplar iyi termal işlem görmüştür. Kırmızı- kahverengi renkte üç tip olarak ayrılmaktadır.

Birinci tip – yüksek sürahiler formunda, dar boğazlı alt tarafta düztabanlı kaplardır. Bu kapların alt tipleri üst, orta ve alt kısımlarda genişlemeler olarak ayrılmaktadırlar.

---

629 Aleksandr Belavin, Natalya Krılasova, *İstoriya Zapadnogo Priuralya*, (Kazan: Tataristan İlimler Akademisi, 2016), 8.

630 Majitov ve Sultanova, *İstoriya Başkirii*, 106-108.

İkinci tip-yumurta şeklinde gövdesi olan, tabanı yuvarlak, dar boğazlı, kap boğazı orta boylu ve gelişi güzel gövdeyle birleşmektedir. Bu tipte olan gövdeler birinci tip grubu ile aynıdır.

Üçüncü tip-küre şeklinde olan kaplardır. Bu tip kaplar uzun dik olan boyun kısmı birde gövdeye geçmektedir. Bu grup kapların da üç ayrı alt grubu bulunmaktadır.

Seramik kaplar boyun ve omuz kısımları desenlendirilmiştir. Az sayıda düztabanlı kapların tabanı da desenlendirilmiştir. Desenlendirme rastgele değil, emek verilerek özenle yapılmıştır. Desen tipi en çok düz yatay kemerler olmuştur. Bu kemerlerin içinde yer alan desenlendirme tekniği farklı olmasına rağmen kombinasyon açısından göze hitap eden uyumlu görüntü oluşturmaktadır. Desenler yatay çizgiler, kısa çizikler, ince gizgiler desenlere rastlanmıştır. Kuşnarenkovo köyü Birsk kurganında, şekilli damgacıklar yarım ay, üçgenler, daha az dörtgenlere rastlanmaktadır. Desen kemerlerin içinde ise desenler oldukça basit olup, zikzaklar tek ya da çift, su dalgası şeklinde desenleri bulunmaktadır. İki sıra zikzak ya da yarım ay şeklinde desenlendirilmişlerdir. İki desenli kemer arasında gelişigüzel tekrarlanan düz yatay çizgiler bulunmaktadır. Kapların üst kısımlarda on sıra kadar desen kemerleri bulunmaktadır. Kapların ağız kısmı da bazen kesik çizgilerle süslenmiştir. Kapların taban kısımları düz olan kapların deseni çember içine birbirini kesen çizgiler etrafında ise zikzak deseni bulunmaktadır[631].

Kuşnarenkovskaya kültürü mezarlarda bulunan envanter açısından zengin olup mezarların en büyükleri Ay ilçesi "Lagervskiy" kurganı, Bıstrıy Tanıp ilçesi "Manakskiy" kurganı Belaya nehri Taktalaçukskiy kurganı, Dema ilçesi "Sıntaşta-Makskiy" gibi kurganlarda bulunmuştur. Bu kurganların özelliği toprak üstü yükseltilerin yüksek olmaması, mezarların çapı 7-8 metre ve düz mezarlardır. Mezarlarda ölünün yanına ayrı bir çukurda ölünün özel değerli eşyaların gömülmesidir. Kurganların içinde ölüler tabutların içine gömülmüştür. Mezarlarda at kültün yaygın olduğu görülmüştür. Seramik kaplar dışında kemer ve kemer takımları sık rastlanan eşyalardan biridir.

Kadın mezarlarında boyun süsleri, at figürleri şeklinde süslemeler, küpeler, yüzükler v.b. silah olarak kılıflarda taşınan ve kılıcı asmak için üzerinde asma yeri olan

631 Gening, *Problemı Arheologii,* 274.

uzun kılıçlar ile Güney Ural bölgesinde erken dönemde rastlanan at koşum takımları mezar envanteri arasında en çok rastlanan eşyalardandır [632].

Arkeolog S.M.Vasyutkin tarafından Santış-Tamak köyünde açtığı üç küçük kurgan içinde ölülerin yanında Kuşnarenkovskaya tipi kaplar bulunmuştur. Ölüler derin mezarlarda kuzey-batı yönüne yatırılmış ve başucunda seramik kaplar bulunmaktaydı. Bulunan bu mezarlar birçok mezar gibi soyulmuş olarak bulunmuştur. Bıstrıy-Tanır ilçesinde bulunan Manakskiy kurganında da Kurnarenkovskaya seramik kaplara rastlanmıştır. Bu mezarlarda ölüler kafaları kuzey, kuzey-batı yönünde yatırılmış başucunda seramik kaplar ve birçok mezarlarda at kemiklerine rastlanmıştır. Kuşnarenkovskaya seramiği oldukça iyi tarihlendirilmektedir. Fakat bazı mezarlarda (Birsk kurganı M.S. V. yüzyıla ait ve bunun gibi kurganlarda) bulunan Kuşnarenkovoyaya kültürü seramiklerine benzer (dış yapısı) kaplar oldukça kaba yapısı olması bölgeye gelen (belki öncül grup) ayrı bir grup olduğunu düşüncesi uyandırmıştır. Geri kalan diğer kurgan ve mezarlıkların M.S. VI. sonu M.S. VII. yüzyılın başında oluşturulduğu bilinmektedir. Bazı mezarlar Manakskiy mezarlığında definler M.S. VIII. yüzyıla aittirler (mezarlık uzun süre kullanılmıştır)[633].

Kuşnarenkovskaya kültürü kabileleri M.S. VI-VIII. yüzyıllarda yarı göçebe hayat tarzı sürüp, haynancılıkla uğraşmışlardır. Buna delil olarak yerleşimlerin kültür tabakasının derin olmaması bu kültürün hareketli bir hayat tarzı olduğunu göstermektedir.

Arkeolog N.P.Matveyeva, Kuşnarekovskaya arkeolojik kültürü oluşumunda Djetıasarskaya arkeolojik kültürünün (Aral gölü yakınlarında bulunan İsikit grubu) büyük etkisi olduğunu ve seramik hamuru, şekilleri ve birçok metal eşya ve giyim geleneklerinde paralellikler olduğunu görmüştür [634].

Kuşnarenkovskaya ve Kara-Yakupovskaya kültürleri mezarlarında çıkan envanter de dikkat çekicidir. Kuşnarenkovskaya kültürü maddi kültürün bir kısmı Altay Türkleri "Kudırginskiy "döneminde görülse de en yakın örnekleri yine Doğu Aral gölü

---

632 Majitov ve Sultanova, *İstoriya Başkirii,* 106-108.

633 Gening, *Problemı Arheologii,* 274.

634 Natalya Matveyeva, Lidiya Kobeleva , "K voprosu ob İshodnıh Kompanentoh Ranne Srednevekovogo Kulturageneza Lesostepnogo Zauralya (Po Dannım Gonçarstva),*Vestnik Arheologii, Antropologii i Etnografii,* 3/22 (2013): 68-78.

civarında bulunan Djetıasarskaya kültüründe görmekteyiz [635]. Güney Urallarda Kuşnarenkovskaya kültürü kemer takımlarının ve diğer maddi kültür eşyaların komşuları olan yerli Ugor "Lomovatova" ve "Nevolinskaya" kültürleri kemerlerinden tamamen farklılık göstermektedir. Esasında Güney Ural yerli kabilelerin maddi kültürleri büyük ölçüde öncelikle bozkır kültürlerinden ve en son Kuşnarenkovskaya kültürü etkisini hissetmişlerdir. Bir kısım araştırmacılar Kuşnarenkovskaya kültürünün tüm metal eşyalarınının ithal ürünleri olduğu ve metal işleme becerilerinin olmadığı yönünde görüş bildirmiştir. Diğer kısım araştırmacılar ise Kuşnarenkovskaya kültürünün yerli Ugor kültürlerle yan yana olup, ithal ihtiyacını tek bir merkezden sağladılarını düşünmüşlerdir. Onlara göre sadece Djetıasarskaya kültürü geleneğinin maddi kültürü kullanması bu tür eşyaların ithal değil doğrudan akraba ya da uzun süre yan yana beraber yaşadıkları kültürden temin ettikleri daha olasıdır[636]. Kuşnarenkovskaya kültürü maddi ve manevi kültürünün yanısıra (akraba oldukları düşünülen ve coğrafik mesafe olarak birbirine yakın olan) Ugor kabilelerinden değil de Uralların güneyinde bulunan Djetıasarskaya kültürüne benzerliği bu iki kültürün uzun süre yan yana yaşadıklarının, komşu oldukları ya da akraba olduklarının çok açık bir göstergesidir. (Ek.Resim42 ve Resim 43)

3.12. Kara-Yakupovskaya Arkeolojik Kültürü

Kara-Yakupovskaya kültürü kabileleri Priuralye bölgesinde M.S. VII. sonu M.S. VIII. başında birden ortaya çıkmış bir kültürdür. Kara-Yakupovskaya kültürü tekli kurganlar (Novo-Bikkino, Bulgar) ya da küçük gruplar halinde ortaya çıkmışlardır. Mezarlarda toprak üstü yükseltiler olmayan (bölgede ekim biçme işlemleri yapıldığı için) bir birinden uzak mesafelerde olup, fakat muhtemelen daha önce toprak yükseltileri olduğun düşünülmektedir.

Erken Kara-Yakupovskaya kültürü kalıntıları Güney Uralların dağlık-orman bölgelerinde ve Ural dağların doğusunda bulunmuştur (en erken örnekleri Erken

635 Larisa Levina, *Etnokulturnaya İstoriya Vostoçnogo Priuralya. I. Tısyaçiletiya Do Naşey Erı-I.Tısyaçiletiya Naşey Erı,* (Moskova: Vostoçnaya Letiratura,1996), 220.

636 Majitov ve Sultanova, *İstoriya Başkortastana,* 120.

Lagerevo kurganlarıdır). Mezarlar küçük boyutlu olup kültür mensupları göçebe ve yarı göçebe hayat tarzını sürmüşlerdir[637].

Kara-Yakupovskaya kültürü seramikleri Güney Ural bölgesini daha önce Turbaslinskaya ve Bahmutinskaya kültürlerin bulunduğu yerlerde bulunmuştur. Böylece Kara-Yakupovskaya kültürü hem çok geniş bölgede varlığını göstermiş hem M.S. VII. sonunda M.S. VIII. yüzyıllarda bölgenin yapısında önemli değişimlere yol açmıştır[638].

Kara-Yakupovskiya kültürü seramiği özellikleri: gövdesi küreyi andırmaktadır, uzun olmayan boyun kısmı dik, deseni ise ufak çıkık yuvarlak bilyeyi andıran desenler, iki kenarlı üçgenler ve birbirine geçen çizgiler bulunmaktadır[639].

Ölülerini derin olmaya basit mezarlarda defnetmişlerdir. Toprak üstü yükseltiler belirgin değildir. Ölüleriyle birlikte at kafası ve at derisi konulmuştur. Kimi yerde ölünün yanında ayrı çukurlarda ölünün kullandığı silahlar, ok, yay (kompozit, eklemeli yay parçaları) ve at koşum takımları konulmuştur. Bazı mezarlarda kılıçlar ve kemer takımlarına rastlanmıştır. Kadın mezarlarında çeşitli süs eşyaları bulunmaktadır. Tüm bu eşyaların tamamı M.S. VIII. yüzyılın ilk yarısına ait Manakskiy kurganında bulunmuştur.

Güney Ural bölgesinde M.S. VII-VIII. yüzyılda küçük tahıl değirmenlerin yerine büyük değirmenler yer almıştır bu da tarımın geliştiğinin göstergesi olmuştur. Güney Ural kuzey bölgelerinde toprağı işlemek için çeşitli el aletleri, demir oraklar kullanıma girmiştir. Bunun yanında tahılları daha iyi saklayabilmek için toprağın içine, tabana doğru genişleyen formlarda çukurlar açarak ambarlar yapmışlardır.

Güney Urallarda M.S. VI-VIII. yüzyıllar arasında hayvancılığın geliştiği gözlemlenmiştir. Bu yüzyıllar arasında buraya gelen güney bozkırlarla sıkı münasebetleri olan kabilelerin payı çok büyük olmuştur. Güney Uralların dağlık-orman bölgelerinde ise iklim ve coğrafik koşullardan dolayı hayvancılık ancak mera hayvancılığı şeklinde gelişebilmiştir.

Güney Ural bölgesinde M.S. VII-VIII. yüzyıllarda Gök-Türkler ve Hazarlar sınırları içine giren bölge olup, zengin maddi kalıntılar bulunmuştur. Bunun en güzel

---

637 Bolşaya Rossiyskaya Entsıklopediya, Galina Matveyeva, (Moskova: BRE Yaynları, 2009), ”Karayakupovskaya Kultura” maddesi, 102.

638 Majitov, *Taynı Drevnego*, 126.

639 Majitov, *Stepi Yevrazii,* 27.

örnekleri günümüzde Ufa şehri bölgesinde birçok değerli altın eşyaları barındıran çok sayıda mezarların bulunması, sosyal statüsü yüksek olan belki bölgede yönetim kademesinde olan kişilerin mezarlarına rastlanmıştır[640].

Kara-Yakuposkaya kültürü yayıldığı bölge Zauralye orman-step bölgesinden (Çelyabinsk bölgesi Sineglazovo gölü) Kama nehrine kadar bölgesini kapsamakta olup, Kuşnarenkovskaya ve Kara-Yakupovskaya arkeolojik kültürlerin bir etnik grubu oluşturduğu ve Güney Urallara peş peşe geldiği düşünülmektedir. Bilim dünyasında bu iki grubun etnik aidiyeti hakkında tartışmalar hala devam etmektedir. Arkeolog V.F.Gening'e göre kültürün Samodiy kültüründen geldiği, arkeolog G.İ Matveyeva, V.A Mogilnikov ve V.A İvanov kültürün Ugor kökenli olduğu ve N.A Majitov'a göre kültürlerin Türk menşeli olduğu (eski Başkurt halkını oluşturan) olasıdır. 1975 yılında arkeolog E.A Halikova Kuşnarenkovskaya, Kara-Yakupovskaya arkeolojik grubu ile Eski Macarlar arasında etnik akrabalık olduğunu düşünmüştür. İlk yazılı kaynaklarda "Magna Hungarya" olarak adlandırılan "Büyük Macaristan" bölgesi kazı çalışmaları ve araştırma yapılan Bolşe-Tiganskiy mezarlığının bulunduğu bölgede olduğunu düşünmüştür. Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı ile Tuna havzasında olan mezarlarda bulunan maddi kültürü karşılaştırarak (silah, at koşum takımları, süs eşyalarda) Eski Macarların (M.S. IX-X. yüzyılda batıya gitmeden önce) eski anavatanları Güney Urallarda bulunduğu kanısına varmıştır[641].

Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı araştırılmadan önce 1961-1968 yıllara arasında Tataristan Cumhuriyeti Kuybışev ilçesinde M.S. IX-X. yüzyıla ait Tankeyevskiy mezarlığı geniş ve ayrıntılı şekilde araştırılmıştır. Doğu Avrupa'nın en büyük mezarlıklarından biri olan Tankeyevskiy mezarlığından çıkan eşyalar Tuna havzasında bulunan mezarlardan çıkan eşyalarla karşılaştırılmıştır[642]. Mezarlardan çıkan envanter kadın ve çocuklara ait eşyalarla paralellik gözlemlenmiştir. Benzer eşyalar ve paralellik gösteren bir diğer mezarlık İtil nehri sağ kısmında Tetuşi şehri yakınlarında açılan "Tetuşskiy" mezarlığıdır. Tüm paralellikleri bir araya getirerek Eski Macarların İtil Bulgarları ile sıkı münasebetleri olduğunu göstermiştir. M.S. IX-X. yüzyılda etnik ortak

640 Majitov, *Stepi Yevrazii,* 28.

641 A. Belavin, N. Krılasıva, *İstoriya Tatar Zapadnogo Priuralya,* Cilt I, (Kazan: Tataristan İlimler Akademisi 2016), 8.

642 Alfred Halikova, *Voprosı Etnogeneza Türkoyazıçnıh Narodov Srednego Povoljya,* (Kazan: İlimler Akademisi yayınları, 1971), 87-93.

yapısına sahip olan itil Bulgar Devleti'nin içinde yer alan Macarlar eş zamanlı Karpat havzısında kendi devletlerini kurmuşlardır. Fakat genel anlamda hem Tankeyevskiy hem Tetüşskiy mezarlıklar çok karışık bir etnik yapıya sahip, farklı oluş ve gelişim sürecinden geçen etnik gruplara ait kalıntılar da barındırmaktadır. Tankeyevskiy mezarlığında birkaç farklı kültür seramiğine rastlanmıştır. Bunlar Saltovo-Mayatskaya kültürü seramikleri, özellikle Başkurdistan Cumhuriyetinde bulunan Kuşnarenkovskaya kültürü seramiği, üst Kama nehri civarında bulunan Lomovatovo kültürü, Çeptsı nehri yakınlarında bulunan "Polomskiy" mezarlıklarda bulunan seramikleri ve Sılva nehri yakınlarında Nevolinskaya kültürü seramiğini barındırmaktadır[643]. Aynı zamanda hem defin gelenekleri hem mezarlardan çıkan envanter de farklılık göstermektedir. Envanter istatistiği yapıldığında mezarlarda eşya ve bazı defin geleneklerinin iç içe geçtiği görülmüştür. Bu verilere dayanarak Tankeyevskiy mezarlığından Macarlara ait temiz veriye ulaşılamamıştır. Macarlarla ilgi net veriler ancak Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı araştırıldıktan sonra ortaya çıkmıştır. Bu veriler M.S. I. bin yıllarda İtil-Ural bölgesinde arkeolojik bulguları ile Doğu Avrupa'da bulunan Eski Macarlara ait verileri karşılaştırmayı mümkün kılmıştır. (Ek.Resim44)

3.13. Kuşnarenkovskaya Kültürü Oluşum Süreci Ve Entik Aidiyeti

Kuşnarenkovkaya kültürü kabilelerin etnik aidiyeti bilim dünyasında henüz çözülmüş değildir ve araştırmacılar arasında fikir uyuşmazlıkları bulunmaktadır. Birçok bilim adamı Kuşnarenkovskaya arkeolojik kültürün M.S. IV-V. yüzyıla kadar Batı Sibirya'da varlığını sürdüren Sargatskaya kültürünün devamı olduğunu düşünmektedirler. Hunların batıya doğru göçü sırasında yok olan Sargatskaya arkeolojik Kültürü Kuşnarenkovskaya kültürü oluş sürecinde büyük etkisi olsa da Kuşnarenkovskaya kültürü oluş sürecinde Batı Kazakistan bölgesinde M.Ö. son yüzyıllardan M.S. IX. yüzyıla kadar varlığını sürdüren Djetıasarskaya arkeolojik kültürünün etkisi olduğu arkeologlar tarafından desteklenmektedir[644].

Djetıasarskaya arkeolojik kültürü bugünkü Batı Kazakistan Kızıl-Orda bölgesinde Sırdarya nehri civarında bulunan Djetıasarskaya kültürü nüfusu Bronz Çağ

643 Evgeniy Kazakov, *Pogrebalnıy İnventar Tankeyevskogo Mogilnika,* (Kazan: İlimler Akademisi yayınları 1971), 101.

644 Majitov ve Sultanova, *İstoriya Başkortastana,* 117.

sonlarından M.S. IX. yüzyıla kadar belli yapı taşlarını oluşturup, varlığı süresince kültürel temeli hiç değişmeden M.S. IX. yüzyıla gelen bir kültürdür.

Djetıasarskaya kültürü bulunduğu bölgede günümüzdeki Kazakistan'ın batısı Kızıl-Orda bölgesinin çok eski zamanlardan beri ticaret yolu üzerinde bulunan bir bölge olduğu bilinmektedir. Bozkır bölgesi, hayvancılıkla uğraşan toplumların, tarım ve hayvancılıkla uğraşan toplumlarla etnik ve kültürel etkileşim bölgesi olmuştur. Bu bölgeden İpek yolu ve en önemli kuzey yolu ticaret damarını oluşturmaktaydı. Aynı zamanda göç yollarının tam ortasında yer almıştır . Böylece Djetıasarskaya kültürü, Avrasyada birçok kabilenin etnik oluşumunda önemli rol oynamıştır. Djetıasarskaya kültürü bölgeye yakın bulunan diğer kültürlerden farklı olup, varlığı süresince temel taşlarını hiç değişmeden varlığını sürdürmüştür[645].

Djetıasırsaya kültürü yerleşim yerleri etrafında mutlaka su kaynakları ve oraya yakın kurganları bulunmaktadır. Su kaynakların kuruması ve azalması nüfus hareketlerinde gözlemlenmiştir.

Djetıasarskaya kültürü yerleşimlerin yakınlarında binlerce kurgan ve mezar bulunmuştur. Mezarların dört tip toprak altı mezarları ve üç tip kerpiç mezar yapıları bulunmuştur. Mezar yapıları ve mezarlara konulan envanter, kültürün var olduğu süresi boyunca çeşit ve tipleri hiç değişmemiştir. Bu da kültürün çok sağlam temelleri ve sarsılmayan kültür geleneklerinin olduğunu göstermektedir.

Djetıasarskaya kültüründe M.Ö. VI-V. yüzyılda kullanılan mezar yapıları M.S. IV-V. yüzyılda planlama ve şeklinde değişiklik görülmüştür. Neredeyse bin sene boyunca toprak altı dört çeşit mezar tipinde yaygın olan bir tip mezar değişime uğrasa da envanter açısından çeşit ve tipleri aynı kalmıştır. Djetıasarskaya kültüründe fazla yaygın olmayan diğer örnek toprak altı mezarları muhtemelen başka etnik yapılar kullanılmıştır [646].

Djetıasarskaya Kültürü seramikleri iki tip olup elde yapılmış ve yer ocaklarında pişirilmiş seramiklerdir. Hamur toprağı iyi elenmiş ve kaliteli termal işlem görmüş seramiklerdir. Şüphesiz ki Djetıasarskaya arkeolojik kültürü insanı seramik çarkını bildiği düşünülmektedir. Fakat çoğu seramiklerini elde yapılıp sadece seramik

645 Sergey Klyaştornıy, Larisa Levina, *Etniçeskaya İstoriya i Traditsıonnaya Kultura Narodov Sredney Azii i Kazahstana*, (Karakalpakistan: Nukus, 1987), 87-90.

646 Levina, *Etnokulturnaya İstoriya,* 367.

yüzeylerini daha pürüsüz hale getirmek için seramik çarklarını kullandıkları tespit edilmiştir (nedeni tespit edilememiştir).

Bazı seramiklerde desen yoktur; fakat deseni olan seramiklerde kesilerek yapılmış ya da desen yapıştırılmış yuvarlak bilye şeklinde desenler görülmüştür. Bu tip desenler ve seramik tipleri hem Güney Urallarda ve İtil bölgesinde hem Kuzey Kafkas bölgesinde görülmüştür. İskit döneminde ise Batı Moğolistan ve Altaylarda da kullanılan desen türü yaygın olmuştur[647].

Djetıasarskaya kültüründe tüm mezarlarda ateş kültüne rastlanmıştır. Ateş, mezarın tabanında yakılıp, izlerine mezar tabanında leke şeklinde rastlanmaktadır. Ateş kültü olarak bir de mezarların içinde küçük ocaklar düzenlendiği gözlemlenmiştir.Mezar çeşitleri arasında anıt mezar (içi boş olan) toprak üstü kurganı olan ve hayvan kemiklerine de rastlanan mezarlardır.

Djetıasarskaya kültürü mezarlarında en sık rastlanan eşya silahlardır. Kılıçlar, bıçaklar, mızrak, yay ve oklar sık rastlanan eşyalardandır. Yeleşimlerde ise silah olarak kompozit yay ve ok uçlarına rastlanmıştır. Bıçaklar hem erkek hem kadın mezarlarına konulmuştur. Erkek mezarlarında bıçaklar hem sağ hem sol tarafta rastlanırken kadın mezarlarında bıçaklara sadece sol kısmında rastlanmaktadır. Kompozit eklemeli yay parçaları sık rastlanan silah ok uçlarına tüm mezarlarda rastlanmıştır. Yaylar genelde sağ tarafta sadaklarla yan yana konulmuştur. Huş ağaçı kabukların parçalarına rastlanılması bu materyalden yapılmış kutular olduğu düşünülmektedir. Bu kutuların içinde silahları konulduğu düşünülmektedir[648].

Bazı soyulmuş mezarlarda at koşum takımlarına rastlanmıştır. Araştırmacılar Djetıasarskaya kültüründe yumuşak eyer yerine sert eyeri muhtemelen M.S. ilk yıllarda kullanmaya başladıklarını görüşündedirler. Mezarlarda ağaçtan yapılmış, ters çevirilmiş, ölünün ayak uçlarına konulmuş eyerlere rastlanmıştır.

M.S. IV-V. yüzyıldan itibaren Kuşnarenkovskaya kültüründe de rastlanan kemer takımları, kadın mezarlarında süs eşyalar, kolyeler, yüzükler, geniş uçları açık bilezikler, bronz aynalar, başlık süsleri ve şakak süslerine rastlanmıştır.

---

647 Levina, *Etnokulturnaya İstoriya,* 369.
648 Levina, *Etnokulturnaya İstoriya,* 197.

Djetıasarskaya kültürü maddi kültüründe ayrıca tahta üzerine çizilmiş, seramikler üzerine yapıştırılmış ya da küçük heykelcikler şeklinde çeşitli hayvan ve insan figürleri bulunmaktadır. Hayvan şekilleri kurt, at, geyik, ayı, yılan, deve, fil ve benzerleri bulunmaktadır. Bu şekiller kimi zaman seramik eşyaların kulpları kimi zaman süs eşyalarının üzerinde görülmüştür. Araştırmacıların dikkatini çeken, metallerden döküm yapılmış, süs eşyalarda fil ve ayı figürleri dikkatlerden kaçmamıştır. Bu tür eşyaları ya da desenlendirmeyi yapan ustalar muhakkak ki etrafını ve çevreyi iyi gözlemleyip motifleri çeşitli eşyaların üzerine aktarmışlardır. Fakat bulundukları bölgede ayı gibi hayvanların bulunmadığı bilinmektedir. Ayı figürü tesadüf bulunan tekli bir fragman değildir ve 40 kadar eşyanın üzerinde bu figür bulunmuştur. Djetıasarskaya kültürü seramiklerin üzerinde ayı figürleri M.Ö. II. ile M.S. IV. yüzyıla ait seramiklerinde bulunmuştur[649]. Birçok bilim adamı tarafından ayı figürü Ugor geleneği olarak sınıflandırılmaktadır. Fakat ayı fügürlerü örneklerini tüm Doğu ve Güney Sibirya kültürlerinde de rastlanmaktadır. Ayı figürlerinin Sibirya toplumları için özel bir anlamı bulunmaktadır. Ayı figürlerine gücü sembolize eden mistik bir anlam yüklenmekteydi. Altay toplumunda ve İskitler tarafından da yarı insan şeklinde ayı tasfirlerine rastlanan ayı figürü, Baykal gölü ve Yenisey civarlarında şamanların eşyalarının üzerinde rastlanmıştır. Ayı figürünün en gelişmiş örnekleri ise Batı Sibirya orman-step bölgesinde bulunmuştur[650].

Tanrı Dağlarında İskitlerin M.Ö. V-IV. yüzyıla ait mezarlarda bulunan eşyaların benzerleri Djetıasarskaya kültüründe rastlanırken, M.Ö. son yılların M.S. ilk yıllarında Djetıasarskaya kültürü bazı eşyalar Sargatskaya, Gorohovskaya arkeolojik kültürlerinde ve Priuralye bölgesinde görülmüştür.

Sağlam kültür temelleri olan ve uzun süre hiç değişmeyen Djetıasarskaya kültürü M.S. ilk bin yılının VI-VII. yüzyıla kadar seramiklerde "Türk" desenleme geleneği yanında seramiklerin üzerinde Türk "Runik" yazıların bulunması ayrı bir heyecan yaratmıştır. Djetıasarskaya kültürü seramiğin üzerinde bulunan Türk runik

649 Larisa Levina, *Keramika Nijney i Sredney Sırdaryi v I.Tısyaçiletiye Naşey Erı*, (Moskova: Nauka, 1971), 64; Levina, *Etnokulturnaya İstoriya,* 244.

650 Yuliya Kirilova, "Mobilnost" V İzobrazitelnom İskusstve Severnoy Azii Na Primere İzobrajeniy Medvedya Malıh Form (Epoha Neolita-Bronzovıy Vek",*Omskiy Nauçnıy Vestnik* ,2009 (76):57-60.; Ludmila Pankratova, "O Vozmojnıh İstokah İkonografii Obraza Medvedya v Kulayskoy Metaloplastike" ,*Vesnik TGPY*, 2015, 9(162): 247-254.;V.A.Şapov, "Atributı Şamanstva Sibiri : Formirovaniye Po Arheologiçeskim İstoçnikam", *Vesnik Omskiy Universiteta*, 2002 (2): 72-75.

yazısı[651] seramiğin ağız boyun kısmında harflerin 8-13 mm boyutunda olup, termal işlem öncesi seramiğin üzerinde çizerek yapılmıştır. Yazı iki satır halinde olup sekiz harften oluşmaktadır. Runik yazının şüphesiz eski Türk yazısı olup Türkler tarafından Doğu Avrupa'da kullanılan alfabe olduğu düşünülmektedir. Uzmanlara göre Aral gölü civarında bulunan Türk kabilelerin kullandıkları eski runik alfabe olmakla beraber bu tip yazılar tam çözülememektedir. Merkezî Asya'da bulunan 1893 yılında Danimarkalı dilbilimci Vilhelm Thomsen tarafından başarılı şekilde okunurken, Doğu Avrupa'da İlil, Kuzey Kafkaslar, Kırım, Macaristan, Sibirya bölgelerinde bulunan runik yazıların okunması ve açıklanması başarılı olmakla birlikte, Merkezî Asyadaki yazılara benzerlik gösterse de tam olarak çözülememiştir. Djetıasarskaya kültürü seramiğinde bulunan runik yazısı Don (Tanayıs)-İtil nehti bölgesinde bulunan runik yazıları ile benzerlik göstermektedir. Bilimde bu yazılar Hazar-Bulgar epigrafiği olarak adlandırılmaktadır. Bilim dünyasında Türk runik yazılarının iki çeşidi olduğu düşünülmektedir. Uzmanlara göre eski Türk runik yazıları en geç M.S. IV. kullanılmaya başlandığı fakat ilk kullanımı Doğu Türkistan topraklarında ortaya çıkmıştır. Daha sonra Orta Asya ve Doğu Avrupada yayılıp kullanılmıştır. Rastlanılan bu ilk çeşit runik tarzı henüz gelişmemiş fakat Türk nüfusu arasında yaygın şekilde kullanılmıştır. Eski Türk runik yazının Hun İmparatorluğun dağılışı ve akabinde "Tele" kabilelerin (eski Bulgarların) İtil-Don (Tanayıs) nehri ve daha sonra Tuna civarına kadar yayıldıkları bölgelerde varyantları oluşturmuşlardır. Orta Asya'da ise eski runik yazı gelişerek en geç M.S. VII. yüzyılda devlet yazısı haline gelerek sadece ikinci Gök-Türklerin değil Moğolistan, Yenisey, Yedi-Su ve Doğu Türkistan bölgelerinde kullanılmaya başlanmıştır[652].

Djetıasarskaya kültütü bölgesine kesin olarak en az iki defa M.S. VI. ve VII. yüzyılda doğudan Türk kabilelerin etkisi altında kalmıştır. Gelen Türk kabileleri ile Djetıasarskaya kültürü yakın kültürler olmaları dolayısıyla Djetıasarskaya kültürü var oluş süreci boyunca kültür temelleri hiç sarsılmamış hatta civarında olan kültürleri etkilemiştir. Djetıasarskaya tipi seramiklerin üzerinde Türk runik yazının bulunması ise bu kültürdeki insanların başka bir dil değil kesinlikle Türkçe konuştukları düşünülmektedir.

---

651 Klyaştornıy ve Levina, *Etniçeskaya İstoriya,* 89.
652 Klyaştornıy ve Levina, *Etniçeskaya İstoriya,* 96.

M.S. III-VI. yüzyıllarda doğudan gelen kuvvetli göç dalgalarının bastırması sonucu Djetıasarskaya kültürü büyük gruplar halinde Kuzey Kafkaslar, batıya doğru sürüklenmiştir. Djetıasarskaya kültürü Aral denizi civarında göç dalgaları M.S.V-VI. yüzyıllarda, M.S.VI. yüzyılın sonlarında – VII. yüzyıl başlarında ve M.S. VIII. yüzyılda olduğu tespit edilmiştir. M.S. VIII-IX. yüzyıllarda iklim değişimleri, kuraklık Sırdarya nehri kollarının kuruması sonrası Djetıasarskaya kültürü nüfusu Orta ve Aşağı İtil bolgesi ve Kuzey Kafkas bölgesine ilerlediği düşünülmektedir.

Djetıasarskaya kültürü ekonomileri hem hayvancılık hem tarım ve avcılıkla uğraşmışlardır. Doğu Aral bölgesi Seyhun nehri bölgesinde bulunan Djetıasarskaya kültürü, Orta Asya, Kazakistan, Kuzey Kafkaslar ve İtil bölgesi birçok halkın üzerinde etnik ve kültürel tarihlerinde etkisi bulunmaktadır[653].

Çok eski zamanlardan beri aşağı Seyhun nehri bölgesi civarında Djetıasarskaya kültürü bulunan bölge birçok kabile için kışlak bölgesi olmuştur. Djetıasarskaya kültürü hem kavimlerin göç güzergâhı üzerinde bulunması hem ipek yolunun önemli rotalarının birleşim noktasında olması etkileşimi kaçınılmaz kılmıştır.

Djetıasarskaya kültüründe bulunan maddi kültürün benzerlerine M.S. VI-VIII. yüzyıllarda Güney Ural bölgesinde rastlanması, Djetıasarskaya kültürün bulunduğu bölgeden (bu kültüre akraba ya da sıkı münasebetleri olan kabilelerin) Güney Ural bölgesine kalabalık gruplar halinde göç ettiklerını ve devamında önemli stratejik merkezleri oluşturduklarını göstermektedir. Güney Urallara gelen bu kalabalık Türk gruplar olan Turbaslinskaya ve Kuşnarenkovskaya'lar bölgede yerli nüfus üzerinde belirleyici rol oynayan gruplar olmuşlardır.

Djetıasarskaya kültürünün hem Sargatskaya kültürü oluşumu sırasında hem Kuşnarenkovskaya kültürü oluşumunda yer alması kültür yapısında önemli izler bırakmıştır. Kuşnarenkovskaya kültürü Güney Urallara göç ettiğinde, büyük ihtimalle beraberinde Türk dilini getirmiştir. Güney Urallar bölgesinde bulunan yerli kabileler uzerinde Türk kültürün ve Türkçenin kesin zaferi kazandığı. Arkeologlar Kuşnarenkovskaya kültürü Ugor menşeli olduğu ve Ugor dili konuştukları düşünülse de bunu destekleyecek hiçbir kanıt bulunmamaktadır[654].

---

653 Majitov ve Sultanova, *İstoriya Başkotastana*, 116-117.
654 Majitov ve Sultanova, *İstoriya Başkotastana*, 114-115.

Kuşnarenkovskaya kültürü seramiklerin oluşum surecini araştıran arkeolog A.H.Halikov seramiklerin güney bozkır bölgesinde oluştuğu fikrindedir. Kuşnarenkovskaya ve Turbaslinskaya kültürlerin seramikleri üzerinde Türk runik yazısına bulunmasına dayanarak bu kültürlerin kesinlikle Türkçe konuştuklarını düşünmüştür[655].

M.S. VI-VIII. yüzyıllarda Orta Kama Belaya nehri civarına Kuşnarenkovskaya, Turbaslinskaya kültürlerinin gelişiyle birlikte bölgeye canlılık gelmiş ve bu gruplar Güney Uralların yeni nüfusunu oluşturmuşlardır. Bir dönemde Güney Urallarda bulunan (düztabanlı seramikleri bırakan) yerli "İmenkovskaya" kültürü Turbaslinskaya kültüründe etkisi olduğu düşünülse de, yerli olan İmenkovskaya kültüründe ölüleri yakarak gömdükleri ve kurgan ya da toprak üstü yükseltiler şeklinde defin geleneklerinin olmadığı için İmenkovskaya kültürünün Turbaslinskaya kültürüne etkisi ya da bağlantısı olmadığı anlaşılmıştır. Bölgede bulunan kültürlerin etnik ve sosyal yapısı açıdan devam eden M.S. VI-VIII. yüzyıllar arasındaki dönem en önemli gelişim süreci olmuştur. M.S. VI-VII. yüzyıllar arasında Güney Ural bölgesi Batı Gök-Türk Kağanlığı eğemenliği altına girmiştir. Gök-Türklerle birlikte güney bozkırlarından Türk kabilelerin güçlü dalga halinde Güney Urallara gelmesiyle birlikte bölgede yeni kültürel oluşumların oluşumu başlamıştır. Bahmutinskaya, Turbaslinskaya ve Kuşnarenkovskaya gibi kültürlerin Batı Gök-Türk Kağanlığının bir parçası olup, taşıdıkları kültürler Gök-Türk kağanlığının Güney Ural varyantı kültürleri olmuştur.

3.14. Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı

Bolşe-Tiganskiy mezarlığı bugünkü Tataristan Cumhuriyeti topraklarında Alekseyevskogo ilçesi Bolşe -Tiganı köyünde bulunmaktadır. 1974-1978 yıllar arasında arkeolog A.H.Halikov ve E.N.Halikova tarafından yapılan kazı çalşmaları [656] sonucunda mezarları bırakan toplumun defin geleneklerinde ve mezardaki eşyaların sabit geleneklere bağlı olup, bu toplumla ilgili önemli ipuçları verdiği kanısına varılmıştır.

Mezarlığın en önemli özelliği, kültür çerçevesinde benzerlerinin Orta İtil bölgenin en batısında olmasıdır. Mezarlık, İtil Bulgar Devleti'nin kurulduğu toprakların

---

655 Elena Halikova, Alfred Halikov, *Ranniye Vengrı na Kame i Urale (Bolşe-Tiganskiy Mogilnik),* (Kazan: FEN Yayınları, 2018), 72-74

656 Bolşaya Rossiyskaya Entsıklopediya, N.A.Kokorina, S.V.Kuzminıh, (Moskova: BRE Yayınları, 2005), " Bolşetiganskiy Mogilnik" maddesi, 750.

içinde olup, mezarlığı bırakan nüfusun ise yeni sosyal ve etnik oluşumlarında büyük rol oynadığını düşünülmüştür. Mezarlığın açılışından bugüne kadar Batı ve Doğu Kama nehri ötesinde benzer yapıda arkeolojik kalıntı bulunmamaktadır. Mezarlığın önemi, mezarlığı oluşturan etnik yapıların oluş süreci, göç yolu ve yeni sosyal yapısı hakkında önemli ipuçları vermektedir.

Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı, Kuşnarenkovo (Kuşnarekovskaya ve Kara-Yakupovskiy) tipi mezarları bozkır ve orman-step kuşağı arasında, hatta daha batıda Karpat havzasına kadar birleştirici unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Bundan dolayı Bolşe-Tiganskiy mezarlığını ilk araştıran arkeolog Halikovlar kültür açısından bu alanın Eski Macarlara ait olduğu sonucuna varmıştır.

Araştırmalar, sadece defin geleneklerini birçok mezar envanterlerinden seramik kaplar, at kültü (at kafatası, at bacak kemikleri ya da at derisi gibi) gelenekleri değil güneyde ve batıda bulunan diğer kültürlerle de karşılaştırma yapmıştır. Bir taraftan Kuşnarenkovskaya kültürü diğer taraftan Karpat havzasında bölgeler arasında uzak mesafelerde olmalarına rağmen bulunan maddi kültür (ölülerin yüz maskeleri, metal eşyalar, özellikle kadınlara ait süs eşyaları gibi), Bolşe -Tiganskiy mezarlığı sayesinde yakınlaşmıştır[657].

Bolşe -Tiganskiy Mezarlığı Orta Çağ İtil-Ural bölgesi tarihi süreci takip etmek için en önemli arkeolojik bulguların, bölgede bulunan kültürler arası etkileşim ve kültürlerin kronojik sırası açısından önemli bulgulardan biridir.

Bolşe-Tiganskiy mezarlığın açılış ve araştırılmasının Macarların Karpat havzasına gelmeden önce bulundukları Büyük Macaristan ya da Magna Hungarya ile ilgili birçok sorunların çözülmesi için aydınlatıcı olacağını düşünmüşlerdir.

3.15. Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı Defin Gelenekleri

Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı mezarlar grubu oldukça küçük ama zengin maddi kültüre sahip mezarlardır. Mezarların muhtemelen yüksek statüsü olan kişilere ait olduğu fakat yaşadıkları bölgede çok uzun süre kalmayan ailelerin mezarları olduğu tahmin edilmektedir. Mezarların toprak üstü herhangi koruma duvar, çıt ve benzer konstüksiyonlara rastlanmamıştır. Bunun yanında toprak üstü toprak yığını kurgan

657 Halikova ve Halikov, *Ranniye Vengrı*, 7-8.

diyebileceğimiz yükseltiler de gözlemlenmemiştir. Toprak üstü yükseltilerin olmamasının sebeplerden biri burada ağır tarım makinaların defalarca ortalama 35 cm derinliğine toprağı işlediği düşünülürse, kurganın üst kısmının bu işlemler sırasında düzlendiği olasılığıdır. Yine de uzaktan bakıldığında hafif yükseltiyi andıran tepeler göründüğü için burada yükseltinin olduğu var sayılmaktadır.

Erkeklere ait mezarlar dikdörtgendir ve uzunluğu 250-350 cm ve genişliği 100-175 cm arasındadır. Kadınlara ait mezar boyutları uzunluğu 180-225 cm genişliği 70-120 cm arasındadır. Mezarların derinliği ortalama 90 ile 120 cm en çok rastlanılan derinlik 80-90 cm'dir[658]. Mezarların birçoğunda apoletler (zapleçiki) bulunmaktadır. Apoletler (zapleçiki) mezarlarda tartışmasız mezar üstü kapağı yerleştirmek için kullanılan bir yöntemdir. Büyük ihtimalle bu kapakların ağaçtan yapıldığı tahmin edilmektedir.

Tüm mezarlarda defnedilenler, ingumasyon (gömülerek) şeklinde defnedilmişlerdir. Ölüler sırtüstü, batı ve kuzey-batı yönüne doğru yatırılmışlardır. Ölülerin kolların bazen tek bazen her iki kolu bükülmüş vücüdun üstüne konulmuştur. Ölülerin kemiklerin altında kimi yerde üstünde ateş kültüne rastlanmıştır. Ölülerin altında keçe ya da kumaş parçalarına rastlanmıştır. Bu da defin öncesi mezar çukurun alt kısmına bu materyallerin konulduğunu düşündürmektedir. Bazı mezar tabanlarında kömür ve kül kalıntıları bulunmuştur. Çocuk mezarlarında ise tabanında yanmış tahta parçalarına ve izlerine rastlanmıştır. Mezarlarda yakılarak defin şekline rastlanmasa da defin merasimlerinde ateş kültü önemli yeri olduğu düşünülmektedir[659].

Ölüler muhtemelen güzel kıyafetler giydirilmiş şekilde defnedilmiştir. Üzerine giydiriler kıyafetlerden kalan ipek, yün, deri ve kürk ufak parçaların günümüze kadar gelmesi, giydikleri kıyafetlerin şekillerini yeniden biçimlendirilmiştir.

Kadın mezarlarında mutlaka süs eşyaları, erkek mezarların büyük kısmında ise silahlar bulunmaktadır. Mezarlarda ölülerin yanına seramik kapların içinde et yemekleri konularak defnedilmişler. Seramik kaplar genelde ölünün başucunun sağında ya da solunda yer almaktadırlar. Genelde erkeklere ait mezarlarda at kemikleri ölünün başucuna ya da seramik kabın yanına konulmakla birlikte bazı mezarlarda atın vucut

658 Halikova ve Halikov, *Ranniye Vengrı,* 50.

659 Svetlana Valiulina, "Bolşe-Tiganskiy Mogilnk: Sovremennoye Sostoyaniye İssledovaniy , Novıye Metodı i Pohodı"(III-Mejdunarodnıy Madyarskiy Sempozyum,Budapeşt 6-10 Haziran 2016)

parçaları: at kafası ve bacakları bazen kuyruk ve omurilik bölgesine rastlanmıştır. At kemikleri genelde ölünün ayakucuna bazen yanında ya da mezarın apolet kısmına konulmuştur[660].

Bolşe-Tiganskiy mezarların önemli özelliğinden biri bazı mezarlarda ölülerin yüzlerinin göz kısımlarında ya da göz ve ağız kısmında maske şeklinde eşyaların bulunmasıdır. Bu maskelerin çoğu gümüş olup, yuvarlak ya da dörtgen şeklinde kenarlarında ise bu maskeleri kumaşa tutturabilmek için delikler bulunmuştur. Muhtemelen ölüleri kumaşa sararak üzerine maskelerin dikildiği düşünülmektedir. Ölülerin ortalama yaşı erkeklerde 40 yaş iken, kadınlarda bu 30 yaş civarındadır[661].

3.16. Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı Çıkan Buluntu Envanteri

Araştırmacılar, Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı, Karpatların doğusunda yaşamış olan Eski Macarlar tarafından bırakıldığı, Macarlarla ilgili örnek bulgulardan biri olduğu hususunda hemfikirlerdir [662]. Dahası Eski Macarların batıya doğru göç sırasında doğuda kalan akrabaları tarafından Bolşe-Tiganskiy mezarlığını kullanmaya devam ettikleri düşünülmektedirler. Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı göç sonrası tamamen unutulup terk edilmemiştir. Mezarlıkta kazı sırasında burada M.S. X. yüzyıla ait Arap menşeli paranın bulunması, bu mezarlığı Macar nüfusun kullanmaya devam ettikleri düşüncesini kuvvetlendirmiştir. Hatta 1235 yılında Papa tarafından doğuda kalan akrabalarını bulmak için gönderilen rahip Yulyan'ın doğuda rastladığı Macarlarlara ait olduğu seyahat notlarında Macarların bulundukları bu bölgeyi "Mağna Hungarya" olarak kaydetmiştir[663].

Bolşe-Tiganskiy mezarlığında çıkan envanterle ilgili Macaristan Milli Müzesi tarafında yapılan çeşitli yayımlar, Macarlarla ilgili araştırmacılar için daha geniş bilgilere ulaşmak için fırsat oluşmuştur. Herşeyden önce Eski Macarların bölgedeki Bulgarlarla uzun süre birlikte yaşadıkları, Macarların kültür oluşumu açısından önemli bir yere sahip olduğunu vurgulanmıştır.

---

660 Halikova ve Halikov, *Ranniye Vengrı*, 51-52.

661 Halikova ve Halikov, *Ranniye Vengrı*, 20-49.

662 Svetlana Valiulina vd, "Poiski i Otkrıtiya E.A.Halikovoy v Arheologii Volgo-Kamya (K 85-Letiyu so Dnya Rojdeniya)",*Povoljskaya Arheologiya,* 4/14 (2015): 324-328.

663 Anninskiy, *İzvestiya Vengerskih*, 77.

Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı eski zamanlarda beri defalarca soyulmış mezarlık olup, mezarlığın en çok batı kısmı tahrip edilmiştir. Fakat yine de buna rağmen kazılar sonrası mezarlıktan kadın, erkek ayırmaksızın oldukça zengin envanter elde edilmiştir.

Kadın mezarları envanterin içinde başlık süsleri, saç ve saç örgüsü süsleri "çıngıraklı süsler", yüzükler ve bilezikler, kıyafet ve ayakkabı süs tokaları yer almaktadır. Başlıklar sadece kadın mezarlarında rastlanmıştır. Sadece kadınlara ait kıyafetin bir parça olduğu düşünülmektedir. Başlıklardan bazı parçalar; deri, kumaş ve süs tokaları bulunmuştur. Başlıkların süslemeleri başlığın etrafında tokalar ve kenarında çıngıraklı süsler bulunmaktadır. Bu tip başlıklar İtil bölgesinde yerli Mordva ve Mari halklarında M.S. VI. yüzyıldan sonra geniş kullanımı bulmıştur. Başlıkların üzerine çeşitli süs ve çıngıraklı süsler çoğu zaman gümüş bazen altın kaplama olup, başlığın her iki tarafına eklenmiştir.

Kadın başlık süsleri yuvarlak şekillerde şakak bölgesi bazen her iki taraftan zincirle ve iki tarafa başlığa tutturulmuş zincirler çene altında serbest şekilde salınacak şekilde yerleştirilmiştir.

Kadın mezarlarda küpeler, yüzükler ve bunun gibi eşyalar bulunmuştur. Küpeler sadece kadın mezarlarında değil erkek ve çocuk mezarlarında da rastlanmıştır. Erkek mezarlarında tek küpe sağ tarafında ve çok nadir çift düz halka şeklinde küpeler bulunmuştur. Bu küpeler Saltovo-Mayatskaya kültüründe de erkek mezarlarında rastlanan tipte küpelerdir.

Boncuklu kolyeler ve boncuklara az sayıda rastlanmıştır. Araştırmalar sonucunda boncukların menşeinin Kuzey Kafkaslar olduğu düşünülmektedir[664]. Boyun süsleri yaklaşık 70 kadar döküm, damgalı, bronz kolye uçları bulunmuştur. Kolye uçları yuvarlak para şeklindedir. Kolye uçları asmak için delikler ya da kulakçıklar şeklinde detay bulunmaktadır. Bazen kolye ucu olarak doğu menşeli paralar kullanılmıştır. Mezarlarda sık görülen eşyalardan bronz düğmelerdir.

Kadın ve genç kız mezarlarının özelliklerinden biri, bronz zincirlerin 30-35 cm uzunluğunda zincirlerin saçın içine örülerek bir ucunda çıngıraklı süsler gibi tokalara rastlanmıştır. Bu tip eşyalar cesetlerin üzerinde göğüs hizasında her iki tarafta rastlanmıştır. Çıngıraklı süsler eşyası üzerinde karmaşık desenler olan yarı oval küre

664 Halikova ve Halikov, *Ranniye Vengrı,* 54-55.

şeklindedirler. At figürleri şeklinde olan süs eşyalarına da sık rastlanmaktadır. Çocuk mezarlarında minyatür ziller ve çeşitli küçük süslerine rastlanmıştır.

Kadın mezarlarında küçük iki gümüş yaprak arasında kumaş türü parçaya koku damlatarak güzel kokmalarına yarayan aparat bulunmuştur. Göğüsün sağ tarafta (orta Asya'da sık kullanılan) üç parçadan oluşan ve en üst tarafa karmaşık deseni olan kulak temizleme aparatına rastlanmıştır.

Beyaz bronzdan yapılmış arka tarafı simetrik deseni bulunan aynalar, kemikten yapılmış taraklar birçok erkek ve çocuk mezarlarda yüzük ve bilezikler bulunmuştur. Mezarlarda genelde bileziklerin sayısı bir olup, kadın mezarlarında bu sayı iki ya da üçe çıkmaktadır.

Özellikle kemer ve kemer takımlarına tüm mezarlarda, çocuklar mezarlarında dâhil olmak üzere rastlanmaktadır. Mezarlarda kemer tokaları ve kemer takımların detayları genelde gümüşten olup göze hoş gelen karmaşık deseni bulunmaktadır.

Kemer takımlarında çok rastlanan süsleme detay üç yaprak şeklinde desendir. Üç yapraklı desen farklı varyant şekillerde; tek üç yaprak, birkaç üç yaprak bir arada ya da yan yana birkaç üç yaprak ya da hayat ağaçı şeklinde desenlendirilmiştir. Bazen üç yapraklı küçük meyve desenleri ile süslenmiş, bazen "palmet" adı verilen palmiye yapraklarını andıran desen şeklinde yapılmıştır. Palmet- palmiye yaprağını andıran desen Saltovo-Mayatskaya kültüründe de yaygın olan bir desendi[665]. Yine Pazarık kurganlarında da sık rastlanılan desenlerden biridir. Pazarık kurganlarında bu tür desen at koşum takımlarının üzerinde süslemeler, çeşitli üç yaprak ve varyantlarında palmet şeklinde süslenmiştir[666].

Döküm olan tüm metal eşyalarda kemer tokaları ve kemer uçları metalin kenarlar (kemer tokaların etrafında) çıkıntılı bordürü bulunmaktadır. Bu detay oval ve yuvarlak şeklinde tekrarlanan kemerlerde net şekilde gözlemlenmektedir.Kemerlerde bitki desenleri başta olmak üzeri hayvan resimleri de bulunmaktdır. Bu hayvan resimleri hayal ürünü olan kanatlı atlar, kanatlı grifonlar, köpekler, ejderhalar gibi doğu esintisi olan desenlerdir[667].

---

665 Halikova ve Halikov, *Ranniye Vengrı,* 56.
666 Sergey Rudenko, Nikolay Rudenko*, İskusstvo Skifov Altaya*, (Moskova: GMİİ, 1949), 65-66.
667 Halikova ve Halikov, *Ranniye Vengrı,* 62.

Kadın, erkek ve çocuk mezarlarında bıçaklara sık rastlanmaktadır. Bıçaklar çoğu zaman sol elin yanında ya da kafatası altında bulunmuştur. Kadın mezarlarında bıçaklar kemerin altına sağ tarafa yerleştirilmiştir. Erkeklerde bıçaklar bacağın alt kısımı yanında büyük ihtimalle çizmenin içine yan tarafına yerleştirilmiştir. Bıçakların hepsi tek tip olup sadece boyutları farklılık göstermektedirler. Kadın ve çocuk mezarlarında bulunan bıçakların boyutları keskin gövdesi boyutu 6-8 cm iken, erkek mezarlarında keskin gövde boyutu 9-13 cm'dir. Bulunan bıçakların tahtadan ve üzeri gümüş süslemeler yapılmış kılıfları bulunmuştur[668].

Erkek mezarlarında genelde bulunan silahlar; kılıçlar, ok uçları ve kompozit yay parçalarıdır. Kılıçların mezarlarda özel yeri ve önemi vardı. Bolşe-Tiganskiy mezarlığında oldukça sık rastlanan eşyadır. Kılıçlar Hazar tipi kılıçlar olup, tek taraftı keskin, yukarı doğru hafif eğik, tutma yeri kısa olan kılıçlardır. Kılıç kılıflarının bazı parçalar günümüze kadar gelmiştir. Kılıflar ağaç gövdesi üzerini deri ile kaplanmıştır. Kılıfları üzeri ve uç kısımları gümüş ya da altın kaplama elementleri ile süslemişlerdir. Kılıçları asmak için yerleri kemere tutturmak için halkalar bulunmaktadır. Kılıç kılıfını kemere asmak için halka şeklinde yerler, ağaç gövde üzerine deri ya da gümüş kaplama olup, kenarları metal kenarı bulunmaktaydı.

Ok uçları erkek mezarlarda en sık rastlanan eşyadır. Her mezarda 3 ile 10 arasında ok uçları bırakılmıştır. Kompozit yay parçaları genelde çift orta plaklar bulunmuştur. Sadak fragmanları kemik kapak üst kısmı deri üzerinde bronz süslemeler şeklinde bulunmuştur. Sadağa rastlanan tüm mezarlarda içinde bulunan okların uçları yukarı bakacak şekilde yerleştirilmiştir. At koşum takımlarına mezarlarda az sayıda rastlanmıştır. At koşum takımlarındarastlanan parçalar üzengi ve gemlerdir[669].

Mezar seramik kaplar, elde ya da seramik çarkında yapılmıştır. Tahtadan yapılmış ve kenarları gümüşle kaplanmış kaplara da rastlanmaktadır. Seramik kapların hamurunda ince kum dışında diğer katkı maddeleri bulunmuştur. Elde yapılmış kaplarda genelde taban kısımları yuvarlak koyu kahverengi ya da siyah renktedir. Boyutları küçük boğaz genişliği 4 ile 8 cm gövde genişliği 7 ile14 cm kap uzunluğu 6-9 cm'dir. Seramik kapları iyi işlenmiş ince duvarı olan kaplardır 2 ya da 4 mm olup çok nadir 4 mm'dir. Seramik kapların dış yüzeyleri parlatılmıştır.

668 Halikova ve Halikov, *Ranniye Vengri,* 68.
669 Halikova ve Halikov, *Ranniye Vengri,* 58.

Seramik kapları formları tek tip: tabanları yuvarlak ya da yumurta şeklini andırmaktadır. Kapların boğaz kısmı yüksek değil (1 ya da 2 cm). Üst kısım formu 3 şekilde olup, ilki düz silindir boyun doğrudan boğaz kısmı birden gövdeye geçiş yapmaktadır. İkincisi ani geçişleri olmayan boyun kısmı gelişi güzel gövdeye geçmektedir. Üçüncü tip sürahi şeklindedir. En yaygın tip birinci tip kaplardır.

Kapların tamamı boğaz, omuz ve gövdenin üst tarafı desenlendirilmiştir. Desenler oldukça özenle yapılıp, 5-6 yatay kemerler şeklinde yerleştirilmiştir. Kemerler arasında bazen yatan düz çizgiler, kesik çizgiler bulunmaktadır. Alt kısmında ise desen festonlarla tamamlanmaktadır. Festonlar kesik çizgilerle yapılmaktadır. Bazı kaplarda sadece kesik çizgilerle yapılan desenler bir birini tamamlamaktadırlar. Kapların ağız kısmı bazen yine kesik çizgilerle desenlenmiş ağız kısmına yakın üst kısımda da aynı desene devam edilmiştir. Genel olarak seramik kapların çoğu yuvarlak tabanlı olup geç dönem Kuşnarenkovskaya arkeolojik kültürüne aittirler.

Düztabanlı şişe şeklinde olan kaplar hamurunda şamot ve kum eklemeleri bulunmaktadır.

Mezarlarda bırakılan yemek ritüellere bağlantılı olarak at kaburga kemiklerinden yapılmış kaşık olduğu düşünülen eşyalar bulunmuştur. Bazı kaşıkların arka kısmında kesik desen süslemelere rastlanmıştır[670]. (Ek. Resim 46)

3.17. Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı ve Erken Macarlar

Bolşe-Tiganskiy mezarlığı toplumun defin gelenekleri ve mezarlardan çıkan envanter açısından Karpat havzasında M.S. IX. sonu M.S. X. yüzyılın başında batıya giden Erken Macarların mezarlardan çıkan eşyalarla benzerlik göstermektedir. Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı birçok özelliklerde benzerlik göstermektedir.

Bolşe–Tiganskiy mezarlığında olduğu gibi, Karpat havzasına gelen erken Macarların mezarları da, tepeler ya da yükseltiler üzerinde yapılmıştır. Örneğin Macaristanda bulunan "Tisabezded", "Kenezlö I ve II", "Epereşke", "Seged-Oyarhalom" tepeleri gibi. Dışardan bakıldığında ayırt edici özelliklerin olmadığı gibi görünen mezarların boyutları küçük ve toplumda sosyal statüsü yüksek olan kişilere aittir. Mezarların karakteristik özellilerinden biri mezarların merkezde yüksek rütbeli

670 Halikova ve Halikov, *Ranniye Vengrı*, 59.

erkek asker mezarı bulunmasıdır. Erken Macarlarda mezarlar küçük ve dik duvarlı olmasına rağmen Eski Macarlarda daha geniş tek taraflı apoletli mezarlar bulunmaktadır [671]. Erken Macarların bazı özellikler erkek mezarları genelde mezar çukuru açıldıktan sonra alt yan tarafa açılan çukurlara gömülmüştür ki, bu tip defin geleneğine Saltovo kültüründe sık rastlanmaktadır[672]. Apoletli olan mezarlar Macaristan'da "Oroşhaza II", "Başhalom II", "Eperyeş" gibi sayılabilir. Mezar çukurun alt kısımında yan tarafa açılmış çukurun içine defin şekli mezarlar, Macaristandaki "Sakon", "Tisanana" mezarlıklarında görülmüştür.

Bolşe-Tiganskiy mezarlığında olduğu gibi tüm Erken Macar mezarlarında ölülerini batı yönüne doğru yatırmışlardır. Defnedilmiş kişilerde doğrudan yakma geleneği görülmemiştir. Bazı mezarlarda mezar içi ateş kültü gözlemlense de örneğin yanmış tabanına döşenen tahtaların yanmış oldu gibi fakat doğrudan insan vücudunda ateş uygulaması bulunmamaktadır.

İklim şartlarına bağlı olarak mezar içinde bulunan tahta, ağaç gibi materyaller çok kısa sürede çürümektedir. Fakat bazı mezarlarda mezar tabanlarına döşenen tahta ve bazı yerlerde ağaç kabuklarıyla döşemelerin çürümeden günümüze geldiği görülmüştür. Bolşe-Tiganskiy mezarlığında da taban kısmını ağaç kabuklarıyla ya da tahta ile döşeme geleneği bulunmaktadır. M.S. X. yüzyıl Erken Macarlarda bu gelenek oldukça yaygın olduğu görülmüştür.

Bolşe-Tiganskiy mezarlığına kıyasla ölü ile birlikte bırakılan mezar yemeklerine daha az rastlanmıştır. Mezara ölünün yanına bırakılan yemekler Bolşe-Tiganskiy mezarlarında da olduğu gibi başucuna ve çok nadir ayakucuna konulmuştur.

Seramik kapların hepsi seramik çarkında yapılmıştır. Karpat hafızasında zamanla seramik üretim zanaatı gelişince yerli seramikçiler tarafından üretilmeye başlamıştır. Hal böyle olunca zamanla mezarlarda seramik kap koyma geleneğinin (kendi seramik üretimi tamamen durduktan sonra) ortadan kalktığı görülmüştür.

Mezarlarda, yine başucunda ata ait ön bacak ve omurilik kemiklerine rastlanmıştır. Mezarlarda ölünün batı yönüne doğru yatırılması, mezar tabanında ağaç döşemelerine rastlanması ve yemek bırakma geleneği ve böyle gibi geleneklerin Doğu

671 Halikova ve Halikov, *Ranniye Vengrı,* 65.

672 M.V. Horujaya, "Zahoroneniya v Yamah s Podboyem Verhne-Saltovskogo Katakombnogo Mogilnika (Po Materyalam Raskopok 1984-2021 godov)", *Drevnosti*, 12 (2013): 214.

Avrupa bozkır, orman-step göçebe ve yarı göçebe Türk toplumlarında oldukça yaygın olmuştur. Erken Macarlar da bu gelenekleri kendilerine özgü başka gelenekleriyle birlikte kullanmışlardır. Defin geleneklerin etnik aidiyeti karşılaştırma aşaması için oldukça önemli bir gösterge olduğu düşünülmektedir.

Bolşe – Taginskiy mezarlığında defin geleneklerin en önemli özelliğinden biri ölünün yanında at derisi, kemikleri ve kafası yer almaktadır. Eski Macarlar, Tork ve Peçenek kabileleri gibi kurban edilen at derisini doldurup kukla şeklinde değil, mezara doğrudan at derisini bırakmışlardır. At kafası ve bacak kemikleri defnedilenin yanına ya da apolet üzerinde konulmıştur. Macar bilim adamları Macarların at kültünün tipik Eski Macar geleneği olarak yorumlamaktadırlar. Tuna nehri mezarlarının yarısından fazlasında bu gelenek gözlemlenmiştir. Bu geleneğe sadece erkek mezarlarında değil, kadın mezarlarında da rastlanmaktadır [673].

Erken Macarların defin geleneklerinde diğer ayırt edici geleneklerden biri yüz maskelerdir. Yüz maskeleri tüm yüze ya da yüzün sadece göz ve ağız çevresine uygulanmıştır. Araştırmacılar öncelikle ölünün yüz ve çevresi bir bezle ya da deri parçasıyla sararak üzerine tüm yüzü kaplayan maske ya da sadece göz ve ağız çevresi bazı mezarlarda sadece göz çevresine maske konulmuş ya da dikilmiştir. Ölülerin üzerinde maskelerin Bolşe-Tiganskiy mezarlığında statüsü yüksek rutbeli erkeklerin mezarlarında rastlanmıştır. Karpat havzasında da bu gelenek varlığını sürdürmüştür.

Bolşe-Tiganskiy mezarlığında ölülerin maske yerine, kemer tokası koyma geleneğine de rastlanırken Erken Macarlarda sadece Tuna nehri civarında Macarlarda bu geleneğe rastlanmaktadır. Bu da maske geleneğinin gelişim süreci geçirdiği önemli bir gösterge olduğunu düşündürmektedir.

Doğudaki Ob Ugarların defin geleneklerinde, ölünün yüz civarında düğme ya da tokalar daha geç dönemlerde bez üzerine boncuk dikilmelerine rastlanmıştır. Bolşe-Tiganskiy mezarlığında ölülerin yüzüne gümüş plaklar konulmuştur. Bazen bu gözlük şeklinde bu gümüş plaklara omuz hizasında rastlanmıştır[674].

Bolşe -Tiganskiy Mezarlığı ve Karpat havzası Erken Macar mezarlarıyla karşılaştırma yapıldığında defin geleneği, envanter çeşidi ya da bire bir aynı mezarlara

673 Halikova ve Halikov, *Ranniye Vengrı*, 66.
674 Halikova ve Halikov, *Ranniye Vengrı,* 65.

rastlanmasa da erkek mezarlarında defin gelenekleri ve mezarlardan çıkan envanterin konulduğu yer açısından birbirine oldukça benzemektedir. Mezarlarda envanter tipi açısından bire bir aynısı olması doğal olarak beklenemez çünkü karşılaştırılan mezarlar arasında 70-80 sene bazı yerlerde ise aralarında 100 ve daha fazla sene, zaman ayrımı bulunmaktadır. Karşılaştırma yapılan mezarların genelde erkeklere ait mezarlara daha çok benzerlik gösterdiği söylenebilir.

Erkek mezarlarında at koşum takımları ve silahlar: kılıçlar ok uçları, kopozit yay parçaları daha az sayıda mızrak ve baltalar bulunmuştur. Araştırdığımız dönemde kılıç tipleri Avrasya bozkırlarında çok yaygın olan bir silah tipi olmuştur. Fakat Bulgarlarda çoğu zaman kılıçlar mezara konmamaktadır. Bulgarlara ait Bolşe-Tarhanskiy mezarlığında sadece 32 mezarda kılıca rastlanmıştır. Macar mezarlarında ise bulunan kılıç sayı yüzdesi %12 civarındadır. Bulgarlarda bu geleneğin yaygınlık kazanmaması Bulgarlarda kılıçlar babadan oğula miras olarak geçmekle beraber, kılıçların bu anlamda çok kıymetli olduğu ve mezarlarda çok nadir rastlanmaktadır. Tuna'daki Macarlarda ise yaklaşık 120 tane kılıç bulunmuştur. Bunun da muhtemelen defin geleneklerinde olan bir ritüel olduğu düşünülmektedir. Eski Macarlar ait Bolşe-Tiganskiy Mezarlığında 20 mezardan toplam 9 adet kılıç bulunmuştur[675].

Karpat havzasında yine erkek mezarlarında küpe (Bolşe-Tiganskiy mezarlığında erkeklerde sağ tarafta), bronz düğmeler, bilezikler, kemer takımları, bıçak, özel çantanın içinde ateşleme ve çakmak taşı bulunmuştur[676].

Kadın mezarlarına ise genel olarak envantere baktığımızda durum farklıdır. Doğudaki Eski Macarlar ve Karpat'taki Erken Macarlarla kıyasla benzerliklerin daha az olduğu ortaya çıkmıştır. Bilindiği üzere Karpat havzasına göç etmeden önce, Macarların Peçeneklerle büyük çatışmalar sonucu Macarların ailelerini ve aile büyüklerini kaybetmelerine sebep olmuştur. Macarlarda kadın nüfusunun eksikliği nedeniyle onların bu eksiği yerli nüfustan karşıladıkları anlaşılmaktadır. Bu gelenek Karpatlara göç ettikten sonra da devam etmiş gibi düşünülmektedir. Yine de buna rağmen mezarlarda Karpat havzası ile Güney Urallar arasında bazı paralelikler gözlemlemek mümkündür.

675 Halikova ve Halikov, *Ranniye Vengrı*, 67.
676 Halikova ve Halikov, *Ranniye Vengrı,* 68.

Eski Macarlar ve Karpat havzasında Erken Macar kadın mezarlarında özellikle kıyafet, başlıklar ve süs eşyalarında benzerlikler bulunmaktadır. Kadın başlıkların kenar süsleri, döküm tokalarla süslenmiş ince detayları ise doğudaki örneklerle farklı olsa da, kendine özgü gelenek olarak yerini korumuştur.

Macar kadınların başlıklara tutturulan ve sarkan süsler yerini, boncuk geçirilmiş küpelere bırakmıştır. Küpe yapım şekilleri de değişmiştir. Küpeler halka biçiminde içine üzüm salkımı şeklinde süsler gibi yerini almıştır. Bazı yerlerde başlığa bir ucundan diğer ucuna çene altından serbestçe duran zincir geçirme geleneği devam etmiştir.

Macar kadınları boncuk kolyeler ya da zincire geçirilmiş yaprağı andıran kolye uçları takmışlardır. Yaprak şeklinde kolye uçları tokalarla tutturulmuş Macar kadınların en yaygın kullandıkları süs eşyası olmuştur. Bu şekillerde süsler sadece kolye ucu olarak değil başlıklarda, kemerlerde, giysi yakalarına, kemerler ve saç tokalarının üzerinde kullanılmıştır.

Eski Macar kadınların saç tokaları olarak ses çıkaran çıngıraklı süsleri kullanmaya devam etmişlerdir. Diğer eşyalar arasında da benzerlik bulunsa da en gösterişli olan kemer tokaları ve kemer uçları örnek gösterilebilir. Çok yaygın olan örneklere bakmaksızın bazı kemer detayları yarım ay süslemeleri, kemer uçları süslemeleri, üç yaprak süslemeleri gibi detaylar doğudaki Bolşe–Tiganskiy mezarlığında bulunan detaylarıyla çok yakındır. Eski Macarların sanatında üç yapraklı süsleme detayı çok yaygın olmakla beraber özellikle çeşitlilik açısından Bolşe-Tiganskiy mezarlığında bulunan çeşitleriyle büyük benzerlikler bulunmaktadır[677].

Metal eşyaların üzerinde hayvan figürleri süsleri hayal ürünü olan hayvan figürleri dâhil oldukça yaygın bir gelenektir. Bolşe-Tiganskiy mezarlığında da bulunan benzer süslemelerde Sasani etkileri olduğu düşünülmektedir. "Simurg"," Grifon"[678] gibi hayal ürünü olan süslemeler, Macarların çeşitli metal eşyaların üzerinde bulunmuştur[679].

---

677 Halikova ve Halikov, *Ranniye Vengrı,* 65.

678 Simurg Simurg mitolojik kuş türüdür. Kimi yerde iyiliğin kimi yerde kötülüğün temsilcisi olarak karşımıza çıkmaktadır. İran mitolojisinde Simurg, Mısır mitolojisinde Fenix, Arap mitolojisinde Anka kuşu, Türklerde ise Karakuş olarak adlandırılmıştır.
Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları,* (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2011), 163.
Grifon-Arslan gövdesi ve Kartal kafası Sivri tırnakları ve beyaz ya da altın renkte kanatları olan mitolojik hayvan türüdür. Grifonlar göğü ve yeryüzünü, yiyiliği ve kötülüğü temsil etmektedirler. Sovetskaya Entsıklopediya Sergey Tokarev, Moskova: BSE Yayınları,1987,"Grifon" maddesi.

679 Halikova ve Halikov, *Ranniye Vengrı,* 68.

Karpatlarda bulunan Macarların mezarlarında defin gelenekleri başta olmak üzere, Bolşe-Tiganskiy mezarlığın geleneklerine oldukça benzemektedir. Bu da Bolşe-Tiganskiy Mezarlığı M.S. VIII. sonu M.S. IX. yüzyıllarda ve daha sonra İtil Bulgarların merkezi olacak olan aşağı Kama sol kısmında göçebe hayatını yaşayan Eski Macarlara ait olduğu düşünülmektedir.

3.18.Priuralye-Kama Bölgesi Ugor Dönemi

Priuralye bölgesinde birçok kaynakta Ugorların Kama nehri ve civarında bulunan kültürlerin etnik ve kültürel gelişiminde önemli rol oynadıkları düşünülmektedir. Bilim adamları da bölgede bulunan tüm yerli Orta Çağ kültürlerinin Ugor menşeli olması, dolayısıyla bölgede dönem kültürlerine "Ugor Çağı" kültürleri adını vermişlerdir. Kelimeden de anlaşıldığı üzere, "Çağ" kelimesi Kama nehri ve civarında Ugorları Kama bölgesinde siyasi ve etnik süreçlerde baskın olduklarını akla getirmektedir. Elbette ki Ugor nüfusun Orta Çağ döneminde Kama bölgesine gelmiştirlerdir fakat Uğor toplumunun bölgede baskın etkileri olduğu düşüncesi ve ifadesi birçok açıdan tartışmalı ve bir varsayım olduğunu düşünmekteyiz

Ugorlara ait olan kültürlerle ilgiliayrıntıya girmeden, yüzeysel araştırma yaptığımızda şunları ifade etmek mümkündür;

-Ugorlara ait olan kültürlerin hangi dönem aralıklarında oluştukları ve kronolojik aralığı tespit edilmediği,

-Ugor nüfusun İtil-Ural bölgesinde kültürleri tam olarak bölgenin neresinde bulundukları ya da ortaya çıktıkları,

-Ugorlara ait olan arkeolojik kültürlerin tam olarak hangileri Ugor gruplara ait olduğu tespit edilmediği,

-Araştırmacıların kültürleri değerlendirirken Ugor teorisi ile ters düşen veriler hakkında söz etmemeleri ve son olarak Ugorlara ait olarak düşünülen kültürlerin diğer kültürlerden ayıt edici olan maddi ve manevi özelliklerinin içinde tam bir kaos yaşanmaktadır. Bu kaosun içinde buluntu envanterin bir Ugor kültürden diğerine rastgele yakıştırılmaktadır[680].

---

680 Ivan Yu. Pastuşenko,"Mojno li Govorit ob "Ugorskoy Epohev Prikamye", *İstoriya i Filologiya*, 1(2011): 144.

Arkeolojik kültürleri birbirinden ayıran önemli özelliğin ve arkeologların da bir arkeolojik kültürü tanımlarken dikkate aldıkları en önemli eşyanın seramikler olduğu bilinmektedir.

Ugor kültürlerin seramik kapların tanımlanması şu şekilde yapılmıştır: elde yapılmış, tabanı (küreyi andıran) şekillerde, seramik hamuru içinde talk maddesi ya da ufalanmış deniz kabukları bulunmaktadır şeklinde yapılmıştır. Seramik hamurun içinde katılan talk madde ve ufalanmış deniz kabuklarının iki farklı gelenek olduğu bilinmektedir. Bu iki geleneği bir arada sadece Nevolinskaya [681] kültürünün bazı küçük bölgelerinde görmek mümkündür fakat başka Ugor kültürlerinde hiç rastlanmamaktadır. Seramik hamurunda talk maddesi kullanımı Ural dağlarının doğu kısımda Zauralye bölgesinde yaygın şekilde görülmektedir. Ugor Arkeolojik kültürlerin seramiklerin yapılışı ve alt gövde şekilleri dışında (tanların küreyi andıran şekiller, omuz, boğaz, ağız ve varsa burun hakkında bilgiler bulunmamaktadır) başka özellikleri hakkında bilgiler verilmemektedir. Seramiklerin desenleri hakkında bilgiler de oldukça karışıktır. Desenlendirme teknikleri ve şekilleri kimi araştırmacıya göre çizilererek kimi araştırmacıya göre kesilerek her iki teknik birbirine karıştırılmaktadır. Örneğin seramiklerin üzerinde ip, tarak, damga ve kesme desenleri bulunmaktadır şeklinde yorumlanmaktadır. "Taraklı-ipli" deseni ise her araştırmacı kendine göre yorumlamaktadır. Uzman arkeologlara göre taraklı-ipli desen seramikler "Selyanino-Kişert", "Çiyalinskaya" kültüründe ve "Postpetrogromskogo" tipi seramikler ise hem ipli hem damgalı desenler şeklinde bulunmaktadır. Bölgede bulunan Ugor kabilelerin örneğin Nevolinskaya, Lomovatovskaya, Polomskaya kültürleri birbiri ile karşılaştırdığımızda kap yapılışı ve desenlemeler teknik açıdan birbirinden farklıdırlar. Ugor kültürlerinde seramiklerin taraklı-ipli desen seramikleri denilmektedir fakat saydığımız seramikler de bile bu desenler oldukça az sayıda bulunmaktadır[682].

Ugor arkeolojik kültürlerini diğer kültürlerden ayır edici diğer özellik ise mezarlarda ölülerin yüzlerine konulan ya da kumaş üzerine dikilen maskelerdir. Priuralye bölgesinde üç tip yüz maske kullanmışlardır. Bunlar: göz çevresi maskesi (bazen göç ve ağız çevresi aynı anda) "Gözlük"ve "Ağızlık", tüm yüzü kapatan

681 Evgeniy Kazakov, *Voljskiye Bolgarı i Ugorskiy Mir Uralo-Povoljya*, (Kazan: Tataristan İlimler Akademisi,2007), 21.

682 Pastuşenko,"Mojno li", 145.

maskeler ve kumaş üzerine dikilen plaklar şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu maskeler kullanım açısından kronolojik ve bölgesel farklılıklar bulunmaktadır. Yerli Ural kültürlerin tamamında hiçbirine bir arada rastlanmamaktadır.

Birçok toplumda defin geleneklerinde maske kullanımı birbiriyle etnik ve bölgesel açıdan bağlı olmayan milletlerde de kullanılmıştır. Ölülerin yüzlerine maske koyma geleneği toplumlarda kendiliğinden gelişmiş bir gelenektir. Maske kullanımı en yaygın şekilde Akdeniz , Kuzey Karadeniz , Ön Asya, Anadoluda oldukça yaygın olan bir gelenek olmuştur [683]. Kama civarı ve Priuralye bölgesinde bulunan maskeler tipolojik olarak Kuzey Karadeniz bölgesinde kullanılan maskeler ile benzerlik göstermektedir. Bu durumda Ugor kültürlerinin etnik ayırt edici özelliği olarak düşünülen maskelerin bölgeye dışardan geldiği (sonradan kazanılan gelenek) ve yerliler tarafından benimsenip kullanılmış olduğu düşünülmektedir. Kimi yerde kullanılmaya devam etmiş kimi yerde ise unutulmuştur. Örneğin Ugor kültürü olan Çiyalinskaya arkeolojik kültüründe ölüler için yüz maskeler hiç kullanılmamıştır[684].

Ugor kültürlerini diğer kültürlerden ayıt edici diğer özellik ise defin geleneklerinde at derisi ve at vücudunun bazı parçalarını (kafa, çene, bacak kemikleri v.b) defin geleneklerinde kullanmalarıdır. Kaynaklarda Ugorların mezarlarında at kafası ve bacaklarını derisinin içinde bırakılmış hayvanın derisi içini çeşitli malzeme ile (saman gibi) doldurarak hayvanın "dinleniyor" pozisyonda getirerek ölü ile birlikte defnettiklerini şeklinde yorumlara rastlanmaktadır. Fakat hiçbir Ugor kültüründe hatta orman Ugor kültüründe bile bu tip defin geleneğine rastlanmamıştır. Ayrıca Ugor kültüründe at kafası ve at bacakları defin geleneğine de rastlanmamaktadır. Ugor kültürü olarak düşünülen Nevolinskaya kültüründe ata ait kemikler bir yerde değil dağınık şekillerde özellikle at kafatası mezarların yüzeye yakın üst toprağında ve oluklarında bulunmuştur. Bunun yanında Nevolinskaya kültüründe at kafatasları diğer tüm hayvan (büyük baş hayvan kafatası) kafataslarının %10 miktarınca bulunmuştur. Burada diğer hayvanlara ait kemiklere de rastlanmıştır. Küçük baş hayvanlara ait diş, hatta domuza ait omuz kemiklerine de rastlanmıştır. Böylece Ugor defin geleneklerinde özellikle ve sadece at kültünden bahsetmenin (en azında Ugor'lara ait düşünülen Nevolinskaya, Lomavatovskaya ve Polomskaya kültürleri için) yersiz ve doğru

683 Vitaliy Zubar, *Nikropol Hersonesa Tavriçeskogo*, (Kiev: Naukova dumka,1982), 109-113.
684 Pastuşenko,"Mojno li", 146.

olmadığını düşünmekteyiz. Herşeyden önce birçok araştırmacı bilim adamı at kültü mezar geleneklerinde ata ait derisi, kafatası,at kemikleri defin geleneği Avrasya bozkır kültürlerinde erken Bulgarlarda ve Türk menşeli bir gelenek olduğu hakkında itirazı bulunmamaktadır[685].

Ugorların; at koşum takımları, kızakları, köpek kızakları ve kayıkların ölülerini öbür dünyaya götüren araç olarak değerlendirilmektedir. Fakat defin geleneklerinde bu envanter birçok Avrasya çeşitli halklarda görülmüş bir gelenektir. Örneğin kuzeyli "Varyag"(Vikingler) kabileleri de ölüyü öbür dünyaya götüren araç olarak düşünülen kızaklar ve benzeri eşyalarla birlikte gömülmektedir. Vikingler, Ugor olmadığı gibi, bu geleneğin etnik ayırt edici bir özellik olması mümkün değildir [686].

Ugor Arkeolojik kültürleri diğer kültürlerden farklı kılan bu üç önemli ayırt edici özellik yanında Ugorlara ait olan diğer kültürel özellik çeşitli eşyalarının üzerinde yapılan hayvan figürleri ve hayvan uslübudur [687] (Perm, Peçora, Ob-Sibirya bölgelerinde)

Bahsedilen bölgelere ait hayvan uslübu ile süslenmiş ya da yapılmış eşyalar herşeyden önce yeni teknolojik gelenekler kullanarak yapılmış eşyalardır. Büyük üç boyutlu dökümler ya da kalıp yardımıyla yapılan şekiller, çift taraflı şekiller ve damgalama şekilleri olan yeni teknoloji ile yapılmış olduğu ve daha önce bu geleneğin bölgede olmadığı bütün araştırmacılar tarafından bilinmektedir. Bu tip teknolojileri bir önceki geleneklerde aramak mümkün değildir. Çünkü önceki bronz dökme gelenekleri bu toplumlarda gelişmemiştir. Büyük ihtimalle bu gelenek ve yenilikler güneyden (Güney Ural, Aral civarı, Kuzey Karadeniz ve Azak denizi civarından) gelmiştir[688]. Örnek gösterilen hayvan fügür tasfirleri Ugor toplumlarda bulunmayan teknolojiler sayesinde yapılmıştır ve detaylandırılmıştır. Hayvan figürlerin yeni şekilleri ortaya çıkmıştır. Fakat Ugorların teknolojik gelişimleri olmadığı gibi mitolojik geleneklerinde de bu tasvir edilen hayvanların olmadığını görmekteyiz. Bu elemetler olsa bile bu mitolojik figürler başka toplumların mitoloji

685 Pastuşenko,"Mojno li", 147.

686 Piter Soyer, *Epoha Vikingov*, (St-PetersburgYevarasya yayınevi,2006), 73-86.

687 Hayvan uslübu Ural dağları ve Sibiryada görülen ve bu bölgeye ait olan özgün Ural-Sibirya Hayvan uslübü adı verilmektedir. Ural-Sibirya Hayvan uslübü İskit Sibirya uslübünden etkilenerek ortaya çakan bir sanat türdür.Vladimir.Oborin, *Drevneye İskusstvo Narodov Prikamya. Permskiy Zverinıy Stil,* (Perm: Permskoye Knijnoye İzdatelstvo, 1976), 192.

688 Levina, *Etnokulturnaya İstoriya*, 219-220.

ve edebiyatından geçen figürler olduğu düşünülmektedir. Örneğin "Simurg" figürü ya da yarı insan hayvan figürler gibi diğer figürler mevcuttur.

Hayvan üslübunun yaygınlık açısından Ugorların bulundukları bölgede güneyde at, kuzey bölgelerinde ise ayı kültünün yaygın olduğu düşünülmektedir. Fakat kuzeyde bulunan çeşitli eşyaların üzerinde olan at figürleri güney bölgesinden daha az değildir hatta sayıları güney bölgelerle aynıdır [689].

Ugor kültürün diğer kültürlerden ayırd edici envanterin içinde saç tokaları, süs eşyaları ve kemer takımları (kemerin üzerinde çeşitli eşya asmak için bölümler ve küçük çantaları asmak için yerler düşünülmüştür) Avrasya'da M.S. IV-VII. yüzyıllar arasında bölgede olan çeşitli siyası buhranlardan sonra ortaya çıkan ve gelişen bir gelenektir. Kemer takımları sonradan ve dışardan gelen bir maddi kültürdür. Yerli kabileler tarafından yeni çeşit maddi kültürü kendine göre uyarlayarak kullanmaya devam etmişlerdir. Örneğin Ugorlar için etnik ayırt edici sayılan çift başlı at figürleri[690] ya da Ugor kadınların taktıkları şakak bölgesine taktıkları süs eşyaların aynısı ya da çok yakın örnekleri İskit Türk kültüründe fazlasıyla bulunmaktadır[691]. O anda eğilim ne gerektiriyorsa gelişmeler o yönde devam etmiştir[692].

Erken İtil Bulgarları sanatında bazen hem Ugor hem Orta Asya resim geleneklerini bir arada görmek mümkündür. Erken İtil Bulgarların ustaları gelişmiş metal teknolojilerini kullandıkları bilinmektedir. Bölgeye geldiklerinde yerli nüfusun metal teknolojilerini değil de bazı resim motiflerini kendi süs eşyaların üzerinde kullanmışlardır. Bölgenin yerli nüfusunda metal işletmeciliği ilkel seviyelerde olduğundan, Bulgar ustalarından metalden yapılan eşyaları satın almanın daha karlı olduğunu düşünmüşlerdir. Diğer taraftan gelişmiş metal işleme teknolojileri olan güçlü devlet kuran Bulgarlar, metal üretimi eşyalarının pazarını bulmayı ve geniş kitlelere

689 Pastuşenko,"Mojno li", 147.

690 M.Ö I Bin yılda Avrasya'nın en geniş coğrafyasında İskit kültüründe de bulunan Umay ana ya da diğer adı ile Ana Tanrıça figürleri görselleri bol miktarda bulunmaktadır. Daha sonraki dönemde Göktürklerde yerini koruyan Umay ana kültü çeşitli süs eşyaların üzerinde tasvir edilmiştir. Bazı yerlerde onu iki kanatlı bir varlık, bazı tasvirlerde ise çift başlı at üzerinde görselleri günümüze kadar gelmiştir. Binlerce sene Türk kültüründe önemini yetirmeyen Umay kültü, onu Türk kültüründe sağlam bir yeri olduğu ayrıca bazı geleneklerinin devam ettiğini göstermektedir. Türkleri Güney Urallara göç silsilesi devam ettikçe sadece maddi değil muhtemelen manevi değerlerini de yerli halklara aşılamışlardır. Vasiliy Kotov,"Jenskoye Bojestvo Umay/Humay: Sravnitelnaya Harakteristika", *İzvestiya Altay Gu* 4/2 (2010): 111-115.

691 S.S. Bessonova, *Religioznıye predstovleniya Skifov*, (Kiev: Naukova Dumka,1983), 88-97.

692 Levina, *Etnokulturnaya İstoriya*, 221.

ulaştırmayı hedeflemiştir. Bunun için başka kültürlerin motiflerinin geniş üretimi olan kendi eşyaların üzerinde kullanmış ve geniş pazarlara ulaşmıştır. Bundan dolayı süs eşyası ya da metal süs eşyaları hiçbir kültürde etnik ayırt edici element olarak değerlendirilmemelidir.

Ural yerli nüfusun Bulgar zanaat ustaların yapmış oldukları çeşitli eşyalara arz'ı yüksek oldukça, Bulgar ustaların Asya, Avrupa ve yakın doğu teknolojilerle uzun süre iç içe oldukları ve uzun süredir geliştirdikleri teknolojiler yüksel kalite ürünlere hemen ihtiyaç doğurmuş, arz'ın oluşması ekonomilerinde heyecan ve yüksek gelir meydana getirmiştir. Yerli pazarlarda satılan kaliteli ürünler beklemeksizin hemen sahiplerini bulmuştur [693].

Ugor kültürleri denilen Nevolinskaya, Polomskaya, "Vahvizdinsiye" arkeolojik kültürleri ve daha sonra muhtemelen daha geç dönem Zauralye ve Ob nehri civarında mezarlardan çıkan buluntu eşyaların tamamını tek bir çatı altında toplayarak Ugor kültürleri şeklinde yorumlanmaktadır. Ugor kültürleri Eski Macarların mensup oldukları düşünülen Kuşnarenkovskaya ve Kara-Yakupovskaya kültürlerini de bu grubun içine katılmaktadır. Eski Macarların mensup oldukları kültürleri yerli Uğor kültürleri ile birlikte değerlendirmeleri çok ilginçtir ki çünkü onları Macar dil araştırmalara dayanmaktadır. Priuralye bölgesi orman kuşağında bulunan yerli Ugor grupları arkeolojik buluntuların kendi içlerinde bir birinden o kadar uzaktır ki, onları bir tek etnik grubun içinde saymak oldukça zordur, kaldı ki Eski Macarlar arkeolojik kültürlerini sadece dil verilerine dayanarak Ugor arkeolojik grubun içinde değerlendirmek büyük hata olacaktır. Eski Macarların mensup oldukları düşünülen kültürlerde onların gerek hayat tarzı gerek maddi ve manevi kültürleri açısından bozkır Türk kültürüne çok yakın olduklarını kanısına varılmıştır.

693 S.İ. Ahtyamova, "Mejnatsıonalnıye Svyazi Voljskoy Bulgarii", *Vestnk KAZGUKİ,* 3/2(2012): 110-112.

SONUÇ

Yazılı kaynaklarda Türk adı M.S. VI. yüzyıl ortasında Gök-Türklerle birlikte anılmaya başlamıştır. Çin kaynaklarında Türklerin anavatanın Altay ve Altay dağlarının güney kısmı olduğu kayda alınmıştır. Bu bölgeye yerleşen Türkler zamanla güçlendikleri ve "Tugü" adı taşıdıkları belirtmektedir.

Türk toplumu (farklı isimler altında fakat hepsi Türkçe konuşan topluluklar) Türk adını M.S. IV. yüzyıldan sonra geniş anlamda kullanılmaya, diğer milletler tarafından ise tüm Türk dünyası "Türk" adı ile anılmaya başlamıştır.

Gök-Türklerden önce yine Çin kaynaklarında "Hsiung-nu" adı altında anılan Hunlar dağınık halde olan kabileleri bir araya getirerek Büyük Hun Devleti'ni kurmuşlardır.

Asya Hunları (Hsiung-nu), Batı Hunları (Avrupa Hunları), Kuzey Çin'de Tabgaçlar (Çin kaynaklarında, T'o-pa) ile aynı sahanın çeşitli bölgelerinde küçük devletler kuran, Hsiung-nu imparatorlarına bağlı topluluklar özellikle anadilleri Türkçe olan ve Türk soyundan gelen gruplar olmuştur. Türklerin böylece tarihte büyük yer tutan eski bir millet olduğu düşüncesi birçok tarihçi ve dilciyi Türk adının pek eski bir geçmişe sahip oldukları hükmüne götürmüştür.

Devletler, toplumların gelişimi sonucu ortaya çıkan bir olgudur. Ancak gelişmiş toplumlar devlet düzeni kurup komşu devletleri ile siyasi ve askeri münasebetler kurabilirler. İlkel toplumların devlet kurma olasılığı yoktur. Devletler oluşum sürecinde büyük aşamalar kaydederek onu oluşturan toplumların akabinde medeniyetler kurmaktadırlar. Hunların bu anlamda M.Ö. 220 yılında devlet kurmaları, devlet oluşum sürecinden geçmiş olduklarının ve hiç de ilkel olmayan bir toplum olduklarının önemli bir göstergesidir. Bu sebepten dolayı Türk tarihinin başlangıç noktası olarak Tunç Çağı sonları ya da Demir Çağın başlarını hareket noktası kabul etmek Türk tarihini kısaltmak ve daraltmak demektir. Ayrıca Türklerin ilkel soy kabile düzeninin olmadığı, bununla

birlikte Paleolitik ve Neolitik dönemlerde var olmadıklarını kabul etmektir. İlk Çağ dönemlerinde Türklerin etnik adlarının bilinmemekle birlikte Paleontolojik, arkeolojik ve dilsel bulgular Eski Türklerle ilgili önemli ipuçları vermektedir.

Yaklaşık altı bin yıl önce Dicle ve Fırat arasında Güney Mozapotamya'da Sümerlerin bulunduğu bilinmektedir. Kimi bilim adamlarına göre tarih Sümerlilerle başladığı düşünmektedir. Sümerlilerden çivi yazısı dediğimiz (taşlar üzerine özel teknikle ve harflerin çiviye benzediği için) yazılar kalmıştır. Sümer çivi yazılı tabletlerinde Türk diline ait en açık ve tartışılamaz örnekleri bulunmuştur. Sümerlilerin dil verilerini araştıran bilim adamları Sümer dilinde Altay ya da Türk çizgilerinin belirgin olduğu aglütinasyon ve ünlü uyumuna yönelik eğilimin olduğunu belirtmektedirler.

Bazı tarihçilere göre Önasya'nın Sümer, Elam ve Huri gibi eski kavimler belli bir etnik grubu temsil etmeyip biri diğerinin üzerine gelerek karışmış ve toplumları oluşturmuşlar. Paleontolojik açıdan araştırıldığında kafatası yapıları Ural - Altay tipi brakisefal özellikle atlı göçebe Türklerle karıştığı tahmin edilmektedir. Türkler bu toplumlarda dil ve kültür izlerini bırakmıştır.

Adile Ayda tarafından araştırılan ve M.Ö. I.bin yılında İtalya yarımadasının kuzey-batısında bulunan ve Roma öncesi ilk medeniyetlerini kuran Etrüsklerin de Türk oldukları düşünülmektedir. Ona göre Etrüskler ile Türkler arasında maddi ve manevi birçok benzerlik bulunmaktadır. Bunun yanında dil verilerini araştıran Ayda'nın tespitleri şöyledir; Batı Avrupa dillerin etkisinde kalarak Etrüsk dili bildiğimiz Oğuz-Kıpçak tipi Türkçeden uzaklaşmıştır. Aynı zamanda Etrüsk dili başka Türk dillerine etkisi olmadığı için Proto Türk dili grubuna girmemektedir. Etrüsk dili oluşu açısından ise temel çatısını Proto Türk dillerinden almaktadır. Etrüsk dili M.Ö. II. bin yıllarında Türk dili normlarından uzaklaşarak diğer diller tarafından yutulduğu düşünülmüştür.

XIX. yüzyılda Amerika Kızılderilileri araştıran ve Fransa Kraliyet Doğu Akademisi'nde öğretim görevlisi olan Frederich Lewis Otto Rochrig (1819-1908), yalnızca Doğu (Türk dili ve lehçeleri dâhil) dilleriyle değil, aynı zamanda Amerikan Kızılderililerinin dilleriyle de ilgilenmiştir. Otto Rochrig, farklı dillere olan tutkusunun, onları birbirleriyle karşılaştırma ihtiyacına, farklı seviyelerdeki benzerliklere göre

sınıflandırmalarına yol açtığını ve kelime bilgisi, fonetik, morfoloji ve söz dizimini araştırmıştır.

Rochrig, Amerika Kızılderililerinin Sioux kabilesinin dilinin, XVI. yüzyılda Amerika'nın keşfinden sonra buraya yerleşen halklarının dillerinden çok farklı olduğunu tespit etmiştir.

Bu onu Kızılderili Sioux (Siyu'lar) kabilesinin diline yakın olan dilleri aramaya itmiştir. Otto Rochrig, kelimelerin karşılaştırmasına dayanarak, "Sioux veya Dakota lehçesinin, geniş alanları kapsayıp ve konuşmacıları geniş bir alana yerleşmiştir. Sioux (Siyu'lar) kabilesinin dilinin Ural-Altay dil ailesine mensup olduğu sonucuna varmıştır. Ural-Altay dil grubunun yapısının karakteristik özellikleri, Sioux kabilesinin dilinde net şekilde bulunmuştur. Bu benzerliklerin şaşırtıcı şekilde çarpıcı olduğunu söylemiştir.

Amerika Kızılderililer dilinin semantik sistem açısından Türk dilini andırdığı belirtmiş ve ilerleyen XX. yüzyılda Kızılderili ve Türk dilleri daha kapsamlı şekilde araştırarak Amerika Kızılderililerin dillerinde eski Türkçe kelimelerin çok net şekilde korunduğunu ortaya çıkarmıştır.

Amerika'nın yerlileri Kızılderililer üzerinden yapılan genetik araştırmalar sonucunda onların Asya'nın kuzeyi, Güney Sibirya'dan geldikleri ve atalarının bugünkü Baykal civarında bulunan "Mongoloid tipi" toplumları olduğu, dillerinin yapısının değişmeden günümüze geldiği ve eski Ural-Altay grubuna ait olduğu ve dillerinde Türkçeye ait kelimelerin bulunduğu tespit edilmiştir. Kızılderililerin yaklaşık 13-15 bin önce Amerika kıtasına göç ettiklerini ve Kristof Kolomb'un XVI. yüzyıla gelene kadar, dış dünya ile iletişimlerinin olmadığı bilinmektedir. Kızılderililerin Güney Sibirya'da daha doğrusu batıda Altay dağları, doğuda Baykal gölü Sayan (Köymen) dağları ve Moğolistan'ın bazı bölgelerinde 15 bin yıl önce eski Türk dilinin varlığıTürk dilini konuşan kabilelerin bulunduğunun kesin bir kanıtıdır. Bugünkü Amerika yerlilerin ve Sibirya kabilelerin dilleri yan yana bulundukları 15 bin yıl önce ortak temelden oluştukları ve ortak bir süreçten geçtiklerinin önemli bir göstergesidir.

Güney Sibirya ve Merkez Asya'da arkeolojik kazıları gerçekleştiren arkeolog V.E.Lariçev İrkutsk şehri Baykal gölü yakınlarında Erken Paleolitik Dönemine ait ve daha sonra "Mal'ta" adı verilen yerleşimi bulmuştur. Yerleşim yaşı 20-15 bin yıl olan ilkel insanına ait evler, mezarlar, süs eşyasına rastlanmıştır. Bu önemli bulgular Türk

tarihini Hunlardan ya da Gök-Türklerden değil M.Ö. binlerce yıl önce çok eski tarihlerden beri hem Avrupa hem Asya'da Türklerin ve Türkçe konuşan toplumların varlığından her şeyden önce Türk dilinin varlığından bahsetmeyi mümkün kılmaktadır.

Türklerin maddi kültürleri ile ilgili daha çok bilgi Eneolit ya da diğer adıyla Bakır Çağı döneminde (M.Ö. 5000- 3000 yıllarda) rastlamaktayız. Bu dönemde taş el aletleri yerine Bakır aletleri ve eşyaları kullanılmaya başlanmıştır. Yarı göçebe ekonomiler ve basit çiftçilik gelişimi sonrasında çeşitli hayvanlar (özellikle at) evcilleştirilmiştir. Avcı toplayıcı hayat tarzından (tüketici hayat tarzı), hayvancılığa dayalı (üretici hayat tarzına) ekonomiye geçiş yapıldığı bilinmektedir. Bu dönemde birçok Türk kabile yeni etnik adlarıyla ortaya çıksa da onları tek bir ad altında İskitler olarak bilmekteyiz.

Avrupa ve Rus tarihçilerin yaygın görüşüne göre, kavimler göçünden önce, Doğu Avrupa, Batı Sibirya, Kazakistan, Orta Asya, kısmen Anadolu, çoğunlukla İranî kabilelerinin bulunduğu coğrafya olduğu düşünülmektedir. Avrupalı bilim adamlarının dil araştırmalarında diğer dilleri hiçe saydıkları, özellikle Türkçe'yi kesinlikle görmezden gelerek Doğu Avrupa, Batı Sibirya, Türkistan ve kısmen Anadolu eski nüfusun İranî kavimler olduklarını "kanıtlamak" için inanılmaz çaba sarf ettikleri görülmüştür. Hem İskit hem Sarmatların İranî kavim olduklarını göstermek için tüm bilim dünyası teşvik edilmiş ve bu yönde birçok çalışma yapılmıştır. Hâlbuki Bizans kaynaklarında hatta XIX. yüzyılına kadar Avrupalı ve Rus tarihçiler İskitlerden Türkler olarak bahsetmişlerdir.

İlk yazılı Bizans kaynaklarına göre Türklerin Tuna nehrinden Don (Tanais) nehrine kadar hâkim olduklarını, barbar olduklarını, Türkçe konuştuklarını ve Türkçe konuşan halkların İskit olduklarını yazmışlardır. Ruslar tarafından XVIII. yüzyılda yapılan araştırmalarda ise Slavlarla İskitler arasında bağlantı aransa da, araştırmaların verilerine göre bunun mümkün olmadığını ortaya çıkmıştır.

XVIII. yüzyıldan sonraki yıllarda İskit coğrafyasında yapılan arkeolojik kazılar sayesinde İskitlerin maddi kültürleri hakkında yeni bilgiler ortaya çıkmaya başlayınca, arkeologlar İskitlerin yayıldığı tüm bölgelerde aralarında uzun mesafelere rağmen kendilerine ait kurganlarda bulunan benzer eşyalara "İskit Triyadası" adını vermişlerdir. Doğu Avrupa'da Tuna nehrinden Altay dağlarına kadar bu devasa bölgede arkeolojik

kazı çalışmaları sonucunda ya da tesadüfen bulunan eşyaların Türk barbarlara ait olamayacak kadar güzel olduklarını ifade etmişlerdir. Türklerin, bırakmış oldukları kültürleri sahibi olamayacağı düşüncesi ile bu kültürlerin sahibinin Slavlar da olmadığına göre İranî kavimler olduğu teorisini güçlendirmek için zorlama dil araştırmaları yaparak gerçeğinden uzaklaşmışlar. İskitlerle ilgili ilerleyen zamanlarda yapılmış çalışmalar İranî kavim teorisini destekleyen binlerce çalışma yapılmıştır.

İskitlerin de mensup oldukları göçebe (nomad/nomadizm) toplumların ekonomileri göçebe hayvancılık üretici ekonomisinin çeşididir. Toplumlarda hayvancılık ve mera hayvancılığından sonra, daha geç dönemlerde göçebe hayvancılık meydana gelerek gelişmiştir. Hayvanları evcilleştirme evresinin Geç Mezolit ve Neolit Dönemlerinde (M.Ö. V-IV. bin yıllarda) meydana geldiği düşünülmektedir. Göçebe hayvancılık yaklaşık M.Ö. II-I. Bin yıllarda geliştiği düşünülmektedir.

Göçebe hayvancılığın gelişimin en önemli faktörlerden iklim değişimleri (kuraklık), nüfusun artması, kullanılmayan mera ve diğer boş alanları kullanma ihtiyacı ayrıca toplumların sürekli hareket halinde olma sebebiyle askeri alanda daha avantajlı konuma geldikleri sebeplerinden bir kaçıdır. Fakat son araştırmalara göre göçebe hayvancılık ekonominin oluşması için bir de doğal-coğrafik konum olduğunu kanısı gelişmiştir.

Göçebe hayvancılık dünyanın birçok yerinde; Yakın Doğu, İran, Afganistan, Kuzey, Kuzey-doğu Afrika, Doğu ve Güney Afrika savanaları, Asya ve Güney Amerika, Kuzey Amerika düzlükleri ve benzer birçok yerde göçebe hayvancılık ekonomiler oluşsa da göçebe hayvancılık için en verimli doğal-coğrafi bölgenin Avrasya bozkırları olduğu düşünülmektedir. Bu coğrafyanın karasal iklime sahip bozkırları, özellikle onun doğu bölgeleri klasik göçebe hayvancılık için ideal bir bölge olduğu bilinmektedir.

Doğuda Türklerin anavatanı olan Güney Sibirya'nın kapı komşusu olan Batı Sibirya bölgesi göçebe toplumların ilk durak noktası olmuştur ve arkeolojik açıdan büyük öneme sahiptir. Araştırmacılara göre Sibirya'nın güney ve doğu bölgelerinde son beş bin yıl içinde tespit edilen bilgilere göre en az beş kez havaların soğuması ve kuraklığın yaşandığı tespit etmişlerdir. Güney Sibirya'da iklimlerin soğuk ve kurak geçmesiyle birlikte Batı Sibirya'da nem oranının artması ve iklim kuşaklarının kuzeye

doğru kaymasına neden olmuştur. Batı Sibirya'nın orman- stepkuşağı kuzeye doğru ilerlerken yerinde bozkır kuşağına bırakmıştır. Burada daha önce bulunan yerli halkın kuzey ve batı istikametine ilerlemesine, yerlerini güney ve güney-doğudan gelen göçebe kültürlerine bırakmasına neden olmuştur.

Gelişmiş ekonomileri aynı zamanda metalürji merkezleri de olan ilk Türklerin de bulunduğu Sibirya'nın güney-doğu bölgelerden göçlerle birlikte Batı Sibirya'ya çömlekçilik, metalurji ve metal işletmeciliği, hayvancılık ve toprağı işletmeye tarım temellerini getirmişlerdir. Batı Sibirya'ya doğu ve güney bölgelerinden gelen göçlerin burada oldukça kısa sürede yerli halkları asimile etmesi ve maddi kültürlerin tamamen değişmesine neden olmuşlardır. Son beş bin yıl içinde doğal-iklim koşulların özellikle göçebe hayvancılıkla uğraşan toplumlar için yaşanabilir en uygun bölge Batı Sibirya olduğu kaydedilmiştir. Bölgede iki iklim kuşağının bozkır ve tayganın bulunması, Avrasya'nın doğu – batı göç ve ticaret yolunun üzerinde olması ve ayrıca kuzey-güney güçlü nehir sitemin bulunması nedeniyle hep cazibe merkezi olmuştur. Bölgede Bronz Döneminde, kabileler arasında kurulan diyalog bir araya gelmeleri ve farklı ekonomilere mensup olan toplumların ticaret yolunun güvenliği için önemli politik güç haline gelmeleri için inanılmaz olumlu ortam oluşturmuştur.

İnsanoğlunun Batı Sibirya bölgesine güney ve güney-doğu bölgelerinden ilerleyişi Geç Paleolitik Dönemine başlamıştır. Paleolitik Çağda Batı Sibirya'nın kuzeyine doğru kademeli ilerleyiş ile yaklaşık M.Ö. I.Bin yıllarda Kuzey Buz denizine ulaşılmıştır. Uç kuzey bölgesine ulaşan insan geçimini sağlamak için mors, fok ve diğer balıkları avlamıştır. Deniz ve hayvan avcılığını yaparak buraya ait özgün kültürü oluşturmuştur.

Batı Sibirya'nın en güney kısımlarında ise insanlara ait ilk kanıtlar 14-13 bin yıl öncesine aittir. Kuzey Amerika kıtasında da ilk arkeolojik bulgular yakın döneme aittir. Anadolu üzerinden Güney Sibirya'ya ulaşan ilk insanın bir kısmı henüz buzları erimemiş ve köprü görevini gören Bering boğazı üzerinden Kuzey Amerika'ya giderken bir kısım insan henüz buzulların yeni çözülmeye başlayan Batı Sibirya'nın en güneyinde olan bölgeye avlanmak için gelmiştir. Genetik araştırmalara dayanarak Kızılderililerin Sibirya kökenli topluluk olduğu ve dillerinde Türkçe kelimelerin

bulunduğu göz önünde bulundurursak Batı Sibirya'ya gelen ilk insanın da Türkçe konuştuğu düşüncesi de yanlış olmayacaktır.

Batı Sibirya Mezolitik Çağda Orta Ural, Batı Sibirya ve Kuzey Kazakistan bölgelerinde Mezolitik arkeolojik noktalarda bulguların birbirine benzerlik göstermesi, bu dönemde nüfusun bu bölgede yoğunlaşması bölgelerinde iklim şartlarının insan yaşaması için uygun olması aynı toplum tarafından iskân edildiğini göstermektedir.

Taş Devrinden maden çağa geçiş döneminde Sibirya'nın tamamında tarihi-kültürel değişim yaşanmıştır. Sibirya'nın güneyinde Afanasyevo kültürü hâkim olurken, Ural dağlarından Baraba bozkırlarına kadar orman- step bölgesinde arkeolojik kültür çeşitliliği oluşmuştur. Bu çeşitli kültürlerin hepsini hatta Sibirya arazisinin tamamını yutacak ve dönemin yeniçağını açan tek hegemonu Andronova kültürü olmuştur.

M.Ö. II. bin yılların ortalarında Tobol-İrtiş ve Zauralye bölgesine orman bozkır kuşağı bölgesine bozkır gruplarının ilerleyişi buradaki nüfusun tamamen etki altına almıştır. Andronova topluluğu mensubu olan bu bozkır grupların göçleri bölgeye yeni tip hayvancılık, metal işletmeciliği, ev mimarisi ve defin adetlerini getirmişlerdir. Batı Sibirya'yı da etkileyen bu yeni kültür, nüfusa gelişim açısından ivme kazandırmıştır. Önceki dönemde bölgede bulunan ilkel toplumlar yerine gelişmiş yeni maddi kültürü olan kültür almıştır.

Bilim dünyasında Andronova kültürü ile ilgili araştırmaları dar bir alanda, Batı Sibirya'nın Zauralye'ye bölgesiyle sınırlı kalmıştır. Öyle ki Andronova kültürü ile ilgili batı ve doğu arasında olan alanda yapılan araştırmalar dikkate alınmamıştır. Durum böyle olunca bu kültürle ilgili bilim dünyasının algısı sadece batı bölgesine bağlı olarak gelişmiştir. Andronova kültürü ile ilgili tüm çözülmeyen problemlerin merkezi Zauralye bölgesiymiş algısı yaratılmıştır. Andronova kültürü araştırmaların ağırlık merkezi Zauralye bölgesine kaymasıyla birlikte kültürle ilgili terminoloji sorununu da yaratmıştır. Andronova kültürü yayılmış olduğu devasa alanında arkeolojik tüm bulguları tek "Andronova kültürü" ya da "Andronova topluluğu" v.s gibi terimlerle adlandırılmıştır. Andronova topluluğu terimi Andronova'nın çeşitli bölgelerde farklılık gösterdiği anlamına gelerek, kültürü Alakulskaya ve Fedorovskaya tip/etaplara ayırmışlardır. İlerleyen zamanlarda bu iki etaba ayrılmış olan Andronova kültürü maalesef sadece en kuzey bölgeleri en çok araştırılan bölge olmuştur.

Bilim dünyası Andronova kültürü kökenlerini Hint-İranî kavimlerine dayandırmaya ısrarla devam etmektedir. Andronova kültürün yayıldığı alanın sadece kuzey-batı kısımlarına ağırlık vererek tüm kültüre dayatılan zorlama araştırmaların, hem etik hem bilimsel açıdan doğru olmadığı düşüncesindeyiz. Andronova kültürü ilk etabı Alakulskaya grubu maddi kültürü Tuva Cumhuriyetinde bulunan M.Ö. IX –VIII. yüzyıla ait olan Arjan yerleşim ve mezarlarıyla parallelik göstermektedir. Alakulskaya kültüründe şehirlerin şehri olarak adlandırılan ve kültürün en batısında bulunan Sintaşta yerleşimi ile Arjan yerleşimi arasında büyük benzerliklere rastlanmıştır.

Andronova kültürü dağıldıktan sonra Batı Sibirya yeni geçiş dönemi yaşayarak Güney Sibirya'dan yeni göç gruplarına ev sahipliği yapmıştır. Güney Sibirya'da oluşan Karasuk kültürü etkisi altında kalmış Batı Sibirya'nın doğusunda yayılan bu kültün Batı Sibirya İrmenskaya arkeolojik kültürü adını almıştır. Esasında arkeologlar Karasuk kültürünün Batı Sibirya'ya yayıldığını kabul etmek istemedikleri için Karasuk kültürünü bölgeler ve parçalar halinde ayırarak yeni kültürler oluşturmuşlar. Bu yeni kültürlere yeni adlar vererek, yeni kültürlerin etki alanlarını genişletmişlerdir. Akabinde bölgenin en etkili kültürlerini kuzeyli kültürler gibi göstererek, Karasuk etkisini hiçe saymışlardır. Böylece diğer kültürlerin etnik aidiyeti konusunda bir daha karmaşıklığa sürüklenmişlerdir. Karasuk kültürünün bölünmesiyle birlikte kültürün yayıldığı noktalardan ziyade daha çok sınırlarının nerede bittiğini vurgulayarak, Karasuk kültürünün oluş ve bitiş noktasını sadece Minusinsk havzasıyla sınırlandırmışlardır.

Tarih öncesi Çağlarda Batı Sibirya nüfus sayısının az olmasının en önemli sebeplerinden birinin bölgede teknolojik ve kültürel gelişimlerin geç olmasıdır . Bölgede büyük gelişmelerin olduğu dönemler literatürde geçiş dönemleri olarak bilinmektedir. Batı Sibirya'da geçiş dönemleri Neolitik, Tunç ve Demir Çağlarda iklim değişimleri ve demografik patlamalar sonucunda bölgeye Güney Sibirya'dan yeni nüfusun gelmesi ve yeni teknolojileri getirmesiyle olmuştur. Geldikleri bölgede yeniden demografik patlama yaşatarak yeni alanlara yayılmaya devam etmişlerdir. Geç Tunç Dönemi yaklaştıkça yayılma alanı olabilecek en kuzey bölgelere kadar yayılmış; öyle ki daha kuzeye ilerleyecek alan kalmamıştır. Kuzey bölgelerde uğraştıkları hayvancılık için iklim şartları ve tayga kuşağında olan bataklıklar hayvancılık için elverişli değildi. Kaldı ki kuzey bölgelerde avcılık ve balıkçılık (tüketici ekonomiye mensup) yapan

nüfusu sıklığı buraya yerleşmeye uygun olmamıştır. Kuzeye doğru ilerledikçe mera hayvancılığı azalarak tarım önem kazanmaya başlamıştır.

M.Ö. VIII. yüzyılda yeniden iklim değişimlerinin baş göstermesi kuraklık ve ekolojik kriz sonucu Tunç Çağının bitmesine ve Demir Çağının başlamasına neden olmuştur. Tunç Çağı döneminden kalmış olan hiçbir kültür bir sonraki Demir Çağında varlığını sürdürememiştir. Hatta ara kültürlerin büyük bölümü Demir Çağının gelmesiyle birlikte yok olmuştur. Batı Sibirya'nın güney doğu ve doğu bölgelerinden gelen yeni göç dalgası Demir Çağını başlatmıştır. Batı Sibirya İrtiş, İşim, Tobol nehirleri civarı, Baraba bozkırları, Kuzey Kazakistan bölgesi yeni göçleri alarak burada Sargatskaya kültürünü oluşmuştur.

Yeni metal maddesi demirin, Sibirya'nın çeşitli bölgelerinde kullanımı aynı anda olmamıştır. Demir Çağının birinci dönemi olan "İskit dönemi" Güney Sibirya'nın Erken Demir Çağının, neredeyse tamamında, Tunç madeni önemli yere sahip olmuştur. Kaliteli tunç ve gelişmiş tunç işletmeciliği ilk demir eşyalarından daha kaliteli olmuştur. Metalurji merkezleri Tunç metalinin gerekli hammaddelerini sağlamış ve demirin geniş şekilde kullanımını geciktirmiştir.

Batı Sibirya'da demirin ilk kullanımı güney bölgeleriyle aynı anda olmuştur. Batı Sibirya'nın kuzey bölgelerine metal hammaddesi daha çok güney bölgelerinden temin edilmiştir. Bu da kuzey bölgelerin metal eşya açısından güney bölgelerine ekonomik olarak bağımlı tutmuştur. Güney bölgelerinde herhangi gelişme durumunda, kuzey bölgeleri de anında hissetmiş ve etkilenmiştir.

Minusinsk havzasında demir kullanımı M.Ö. III. yüzyılda, Altaylarda ise M.Ö. V ile IV. yüzyıllar arasında başlanmıştır. M.Ö. VIII-VI. arasında yüzyıllar ise Tunç Çağından Demir Çağına geçiş dönemi olarak adlandırılmaktadır. M.Ö. I. bin yıllarda Batı Sibirya Tobol-İrtış bölgesinde Demir Çağında bölgeye hâkim olan kültürün Sargatskaya kültürü olduğu bilinmektedir. Sargatskaya kültürü M.Ö. V. yüzyılda oluşmuş ve gelişim sürecinin zirve yaptığı dönem demirin en yoğun kullanıldığı döneme denk gelmiştir. Sargatskaya kültürü kökenlerinin geçiş döneminde bulunduğu düşünülmektedir. Demir cevheri kullanılmaya başlamasıyla birlikte değişen sistemler, yeni ekonomik temellerin de geçiş döneminde atılmıştır.

M.Ö. I. bin yılların sonlarına doğru Batı Sibirya'da toplumların uğraştığı iki temel ekonomi; bozkır ve orman-step bölgelerinde hayvancılıkla uğraşan üretici ekonomi, kuzey bölgelerinde ise orman ve daha kuzey kuşağında balıkçılık ve avcılıkla uğraşan tüketici ekonomi olan iki temel ekonomi türü oluşmuştur. Bu bölgelerde kendi iç mekanizmalarına sadık kalarak her iki ekonomi yan yana var olmaya devam etmiştir. Bölgeye göçler başladığı sırada hayvancılık yapan toplum orman bölgesine girmemiştir. Aynı şekilde avcılık ve balıkçılık yapan toplumlar, kuzeyden güney ve doğu bölgelerine ilerlememiştir. Temel uğraşı hayvancılık olan kültürler kendilerine uygun olmayan alanlara girdiklerinde ise mensup oldukları kültürün izlerini mutlaka bırakmışlardır (göçebe kültürleri her zaman daha baskın olmuştur). Fakat ilerleyen zamanlarda hayvancılığa bağlı olan göçebe toplumların nüfusun çoğalması ile birlikte iklimlerin bir daha ısınması ve doğal kuşakların birkaç derece kuzeye kayması göçebe kabilelerin de hafif kuzeye kayması gözlemlenmiştir.

Diğer taraftan arkeologlar, tarihçiler ve diğer bilim dalındaki araştırmacılar için Sargatskaya kültürünün etnik aidiyeti her zaman merak konusu olmuştur. Rusya ilim adamları Zauralye bölgesi orman-step kuşağı Erken Demir Çağı kültürlerin etnik aidiyeti hakkında dört "ana" hipotezi ileri sürmüşlerdir. Bu araştırmalara göre Sargatskaya kültüründeki etnik aidiyeti İranîlere, Ugorlara, Samoyedlere ve Ugor-İranî kavimlere dayanmaktadır. Hipotezlerin hiç biri geçerli kanıt ve net argümanlara dayanmadığı gibi hipotez olarak kalmıştır.Arkeolojik verilere dayanarak Sargatskaya kültürü geçiş döneminde iklimlerin değişmesiyle Güney Sibirya'dan gelen yeni göç dalgası ve Kuzey Kazakistan bölgesinin Djetıasarskaya arkeolojik kültürü (İskitler) etkisiyle oluşan bir kültür olduğu tahmin etmekteyiz. Güney Sibirya'dan göç dalgası başladığında Batı Sibirya orman-step kuşağı doğusunda İrmenskaya kültürü bulunmaktadır. O, da Karasuk kültürün parçalanmış olan ve İrmenskaya adı altında bir kültür olduğunu bilinmektedir. Dolayısıyla zannedilen Ugor etkisi göründüğü gibi söz konusu olması mümkün değildir. Kaldı ki Sargatskaya kültürü tüm maddi ve manevi kültüründe Ugor kabileleriyle ilgili hiçbir izin olmadığı da çok açıktır.

M.S. VII. yüzyılın başlarında Güney Urallarda bulunan ve Eski Macarların mensup oldukları Kuşnarenkovskaya arkeolojik kültüründe Sargatskaya kültürü arasında paralelliklere rastlanmıştır. Araştırmacılar günümüzdeki Macarların Ugor dili konuşan bir toplum olduğuna dayandırarak Sargatskaya kültürünün erken Macarlarla

bağlantılı Batı Sibirya orman-step bölgesinde Ugorlara ait tek kültür olarak yorumlamaktadırlar. Batı Sibirya'nın Ugorlara ait kültürlerin tamamı Batı Sibirya'nın orman kuşağında ve daha kuzeyde bulunmaktadır. Orman kuşağında bulunan Ugor kültürleri yerleşik, genetik düz çizgiye sahip (değişmeden), göçlerini sadece kendi aralarında orman kuşağında kısa mesafelerde gerçekleştirmiş kültürlerdir. Sargatskaya kültürü kuzey kültürleriyle hep komşu kalıp, güney ve doğu bölgelerinde bulunan kültürler ile bir bütünlük oluşturmuştur. Sargatskaya kültürü, kuzey kültürleri kültür alanından etkilenmiş değil, etkileyen güçlü bir kültür olarak temel ekonomilerini ve hayat tarzını hiçbir zaman değiştirmemiştir. Hatta Hunların başlattığı kavimler göçü sırasında bile kuzeye çekilen Sargatskaya kültürüne mensup bazı küçük gruplar buradaki kültürlerin görünümünde ciddi değişimlere sebep olmuştur.

Sargatskaya arkeolojik kültürün gerek sürdürdükleri hayat tarzı gerek maddi ve manevi kültürleri açısından bozkır Türk göçebe kültürlerinde bulunan tüm unsurların mevcut olduğunu görmekteyiz. Sargatskaya kültürü insanı çoğunlukla çadırlarda yaşamış ve kabileler halinde hareket etmişler. Yarı göçebe olan Sargatskaya kültürü insanı Hun tipi silahlar kullanmış, güneydeki bulunan İskitler (Djetıasatskaya Kültürü) gibi giyinmiş, ata binmiş, çoğunlukla koyun beslemiş ve bozkır kültürlerinde rastlanan geleneklere göre gömülmüştür. M.S. IV. yüzyılın ortalarında Hun göçleriyle batıya ilerleyen Sargatskaya kültürü M.S. VII. yüzyılın başlarına kadar güneyde bulunan Djetıasarskaya kültürü ile birlikte hareket etmiştir. M.S. VII. yüzyılın başlarında batıya başlayan yeni Türk göçleri (Gök-Türkler) ile birlikte Güney Urallara ulaşmıştır.

Hun ve Hun birlikleri ise batı istikametine ilerlerken Güney Ural bölgesinde önemli askeri üsler kurmuştur. Bölgede zengin arkeolojik maddi kültürü bırakarak Güney Uralların yerli kültürlerinde silinmez izler bırakmışlardır.

Göçebe kabilelerin bozkır bölgesinden orman-step ve Ural-İtil orman bölgelerine sızmaları kitleler halinde olmuştur. Hatta bazı Hun grupları daha kuzeye Perm ve aşağı Kama bölgelerine kadar ilerleyip buradaki Kaçka ve Harino5 gibi mezarları bırakmışlardır. M.S. II. yüzyılda Güney Urallarda Hunlar tarafından başlamış olan göçler sadece güney bölgeleriyle kalmayıp, kuzeye kadar ilerlediği görülmektedir. Kuzey bölgelerinde oluşturulan kurganların burada belli merkezlerin olduğu da bir göstergedir. Muhtemelen bu kuzey bölgelerinde yerli Perm nüfusunun ilk defa kalabalık

bozkır kültürleri temasları olduğunu düşünmekteyiz. Bozkır kültürlerin temasları barışçıl olarak ilerlediği arkeolojik olarak desteklenmektedir.

Bu durum sıradan basit kültür değişim olmamakla birlikte M.S. III-IV. yüzyıllar öncesi olan dönemlerde Priuralye bölgesinde başlamış olan asimile süreci M.S. III-IV. yüzyıllarda daha belirgin hale gelmiştir. Böylece Belaya nehri civarında olan bölgede arkeolojik kültürlerin temellerini güney bozkırlarından gelen Türkçe konuşan göçebelerin belirlediği ve yeni kültürlerin ortaya çıktığı düşünülmektedir.

Erken Orta Çağ döneminde Hun imparatorluğunun yıkılmasının hemen ardından Asya bozkırlarında göçebe olarak bulunan Aşina boyuna (Hun topluluğu) dayanan Gök-Türkler, bölgede Hunlar tarafından temeli atılan kültürel gelişimleri devam ettirlmiştir.

Yazılı kaynaklarda bilindiği üzere Gök-Türk kağanlığı dönemin dört en büyük devletlerden biri olmuştur. Çin, İran, Bizans'ın yanında büyük politik güç haline gelen Gök-Türkler en büyük ticaret yolu –İpek yolunu kontrol altına alarak dünya devi haline gelmiştir. Gök-Türklere ait kültürler, bir çok gelenek ve hayat tarzı geniş bozkır alanlara yayılarak bozkır göçebe ve yarı göçebe halkların kültür ve tarihlerinin bir parçası olmuştur. M.S.VI-VII. yüzyıllar arasında Göktürlerin egemenliğine giren Güney Ural bölgesinde de önemli gelişmeler yaşanmıştır.

Turbaslinskaya, Bahmutinskaya ve Kuşnarenkovskaya kültürleri Gök-Türkler döneminde Güney Urallarda oluşan kültürlerdir. Yaklaşık M.S. IV. yüzyıldan itibaren bölgede olan gelişmeler ve kültürler açısından değişimler yerli kültürler için tamamen bozkır göç dalgalarına bağlı olup yerli Fin-Ugor nüfusunu asimilasyonu ve kuzeye sürüklenmeleri arkeolojik bulgularla desteklenmektedir.

Sağlam kültür temelleri olan ve uzun süre hiç değişmeyen güney bölgelerinde bulunan Djetıasarskaya kültürü ise M.S. ilk bin yılının VI-VII yüzyılına kadar seramiklerde "Türk" desenleme geleneği yanında seramiklerin üzerinde Türk "Runik" yazıların bulunması ayrı bir heyecan yaratmıştır. Djetıasarskaya kültürü seramiğin üzerinde bulunan bu Türk runik yazısı seramiğin ağız boyun kısmında harflerin 8-13 mm boyutunda olup termal işlem öncesi seramiğin üzerine çizilerek yapılmıştır. Yazı iki satır halinde olup sekiz harften oluşmaktadır. Runik yazısının şüphesiz eski Türk yazısı olup Türkler tarafından Doğu Avrupada kullanılan alfabe olduğu düşünülmektedir. Uzmanlara göre Aral gölü civarında bulunan Türk kabilelerin

kullandıkları eski runik alfabe olmakla beraber bu tip yazılar tam çözülememektedir. Merkez Asya'da bulunan 1893 yılında Danimarkalı dilbilimci Vilhelm Thomsen tarafından başarılı şekilde okunurken, Doğu Avrupada İlil, Kuzey Kafkaslar, Kırım, Macaristan, Sibirya bölgelerinde bulunan runik yazıların okunması ve açıklanması başarılı olmakla birlikte, Merkez Asya'daki olan yazılara benzerlik gösterse de tam olarak çözülememiştir. Djetıasarskaya kültürü seramiğinde bulunan runik yazısı Don (Tanayıs)-İtil nehri bölgesinde bulunan runik yazıları ile benzerlik göstermektedir. Bilimde bu yazılar Hazar-Bulgar epigrafiği olarak adlandırılmaktadır. Bilim dünyasında Türk runik yazıların iki çeşidi olduğunu düşünmektedirler. Uzmanlara göre eski Türk runik yazıları en geç M.S. IV. kullanılmaya başlandığı fakat ilk kullanımının Doğu Türkistan topraklarında gerçekleştiği ortaya çıkmıştır. Daha sonra Orta Asya ve Doğu Avrupa'da yayılıp kullanılmıştır. Rastlanılan bu ilk çeşit runik tarzı henüz gelişmemiş fakat Türk nüfusu arasında yaygın şekilde kullanılmıştır. Eski Türk runik yazının Hun İmparatorluğun dağılışı ve akabinde "Tele" kabilelerin (eski Bulgarların) İtil-Don (Tanayıs) nehri ve daha sonra Tuna civarına kadar yayıldıkları bölgelerde varyantları oluşturmuşlardır. Orta Asya'da ise eski runik yazı gelişerek en geç M.S. VII. yüzyılda devlet yazısı haline gelerek sadece ikinci Gök-Türklerin değil Moğolistan, Yenisey, Yedi-Su ve Doğu Türkistan bölgelerinde kullanılmaya başlanmıştır.

Djetıasarskaya kültürü bölgesine kesin olarak an az iki defa M.S. VI. ve VII. yüzyılda doğudan gelen Türk kabilelerin etkisi altında kalmıştır. Gelen Türk kabileler ile Djetıasarskaya kültürü yakın kültürler olmaları dolayısıyla Djetıasarskaya kültürü tüm süreci boyunca kültür temelleri hiç sarsılmamış hatta civarında olan kültürleri etkilediğini düşünmekteyiz. Djetıasarskaya tipi seramiklerin üzerinde Türk runik yazının bulunması nedeniyle bu kültürün insanları başka bir dil değil kesinlikle Türkçe konuştukları düşünülmektedir.

M.S. III-VI. yüzyıllarda doğudan gelen kuvvetli göç dalgalarısonucu Djetıasarskaya kültürü büyük gruplar halinde batıya doğru sürüklenmiştir. Djetıasarskaya kültürü Aral denizi civarında göç dalgaları M.S. V-VI. yüzyıllarda, M.S. VI. sonlarında-VII. yüzyıllarda ve M.S. VIII. yüzyılda olduğu tespit edilmiştir. M.S. VIII-IX. yüzyıllarda iklim değişimleri, kuraklık Sırdarya nehri kollarının kuruması sonucu Djetıasarskaya kültürü nüfusu Orta ve aşağı İtil bolgesi ve Kuzey Kafkas bölgesine ilerlediği düşünülmektedir.

Djetıasarskaya kültürü ekonomileri hem hayvancılık hem tarım ve avcılıkla uğraşmışlardır. Doğu Aral bölgesi Seyhun nehri delta civarı bölgesinde bulunan Djetıasarskaya Kültürü, Orta Asya, Kazakistan, Kuzey Kafkaslar ve İtil bölgesi birçok halkın üzerinde etnik ve kültürel tarihlerin de etkisi bulduğu bilinmektedir.

Çok eski zamanlardan beri aşağı Seyhun nehri bölgesi civarda Djetıasarskaya kültürü bulunan bölge birçok kabile için kışlak bölgesi olmuştur. Djetıasarskaya kültürü hem kavimlerin göç güzergâhı üzerinde bulunması hem ipek yolunun önemli damarlarını kontrol altında tutması sonucunda etkileşim kaçınılmaz olmuştur.

Djetıasarskaya kültüründe bulunan maddi kültürün benzerlerine M.S. VI-VIII. yüzyıllarda Güney Ural bölgesinde rastlanması, Djetıasarskaya kültürünün bulunduğu bölgeden (bu kültüre akraba ya da sıkı münasebetleri olan kabilelerin) Güney Ural bölgesine kalabalık grupların halinde göç ettikleri ve devamında önemli stratejik merkezleri oluşturdukları düşünülmektedir. Güney Urallara gelen bu kalabalık Türk gruplar Turbaslinskaya, Kuşnarenkovskaya gibi grupların bölgede yerli nüfus üzerinde belirleyici rolü olan gruplar olmuşlardır.

Djetıasarskaya kültürünün hem Sargatskaya kültürü oluşumu sırasında hem Kuşnarenkovskaya kültürü oluşumunda yer alması nedeniyle Kuşnarenkovskaya kültürü Güney Urallara göç ettiğinde, büyük ihtimalle buraya Türk dilini getirmiş odukları görülmektedir. Güney Urallara kesin göç eden Kuşnarenkovskaya ve Turbaslinskaya kültürleri bölgede bulunan Fin-Ugor kabileler üzerinde kesin olarak Türk kültürünün ve Türkçenin zaferi olmuştur. Arkeologlar Kuşnarenkovskaya kültürü Ugor menşeli ve Ugor dili konuştuklarını düşünse de bunu destekleyecek hiçbir kanıtı bulunmamaktadır. Kaldı ki dil bilimcilerin Macar dili araştırmaları sonucunda dilde bulunan "kelimeler" ne kadar Ugor dili grubunda sayılsa da Ugor grubun kendi içinde bile akraba dillerin bir birine çok uzak oldukları bilinmektedir.

M.S. VI-VIII. yüzyıllarda Orta Kama Belaya nehri civarına Kuşnarenkovskaya, Turbaslinskaya kültürleri gelişiyle birlikte bölgeye canlılık kazandırıp Güney Uralların yeni nüfusunu oluşturmuşlardır. Bir dönem arkeologlar Güney Urallarda bulunan (düztabanlı seramikleri bırakan) yerli İmenkovskaya kültürü Turbaslinskaya kültüründe etkisi olduğu düşünülse de, yerli olan İmenkovskaya kültüründe ölüleri yakarak gömdükleri ve kurgan ya da toprak üstü yükseltiler şeklinde defin geleneklerinin

olmadığı için Turbaslinskaya kültürüne etkisi ya da bağlantısı olmadığını kesin olarak açıklamışlardır. Bölgede bulunan kültürlerin etnik ve sosyal yapısı açıdan devam eden ve M.S. VI-VIII. yüzyıllar arasındaki dönem, en önemli gelişim süreçlerinden olmuştur. Bölge M.S. VI-VII. yüzyıllar arasında Güney Ural bölgesi Batı Gök-Türk Kağanlığı egemenliği altına girmesiyle birlikte Gök-Türklerle birlikte güney bozkırlarından gelen Türk kabileler tarafından bölgede yeni kültürel oluşumların başlangıcı olmuştur. Bahmutinskaya, Turbaslinskaya ve Kuşnarenkovskaya gibi kültürler Batı Gök-Türk Kağanlığın bir parçası olup, taşıdıkları kültürler Gök-Türk kağanlığının Güney Ural varyantı kültürleri olmuştur.

Yerli Ugor kabilelerin Priuralye bölgesinde Türk kabileler etkisi ise hatta Ugor çağı şeklinde adlandırması absürd ve birçok açıdan tartışmalı bir görüş olduğunu kanısındayız

Ugorlara ait olan kültürlerin henüz ayrıntılara girmeden, yüzeysel araştırma yapıldığında;

-Ugorlara ait olan kültürlerin hangi dönem aralıklarında oluştukları ve kronolok aralığı,

-Ugor nüfusun İtil-Ural bölgesinde kültürleri tam olarak bölgenin neresinde bulundukları ya da ortaya çıktıkları,

-Ugorlara ait olan arkeolojik kültürlerin tam olarak hangileri Ugor gruplara ait olduğu tespit edilmediği,

-Araştırmacıların kültürleri değerlendirirken uygun olmayan veriler hakkında söz etmemeleri ve son olarak Ugorlara ait olarak düşünüler kültürlerin diğer kültürlerden ayırt edici olan maddi ve manevi özelliklerinin içinde tam bir kaos yaşandığı, bu kaosun içinde bu enventerlerin bir kültürden diğerine yakıştırılmaktadır.

Arkeolojik kültürleri birbirinde ayıran önemli özelliklerden ve arkeologların da bir arkeolojik kültürü tanımlarken dikkate aldıkları en önemli eşyalardan birinin seramikler olduğu bilinmektedir.

Ugor Arkeolojik Kültürlerin seramik kapların tanımlanması: elde yapılmış, tabanı (küreyi andıran) şekillerde, seramik hamuru içinde Talk maddesi ya da ufalanmış deniz kabuklarının bulunduğu açıklanmaktadır. Hamurun içinde katılan talk madde ve

ufalanmış deniz kabukları iki farklı gelenektir ikisi bir arada sadece Nevolinskaya kültürünün bazı bölgelerinde gözlemlenmiş ve başka kültürlerde hiç rastlanmamıştır. Seramik hamurunda Talk maddesi kullanımı Ural dağların doğu kısımda Zauralye bölgesinde yaygın olmuştur. Ugor Arkeolojik kültürlerin seramiklerin yapılışı ve alt gövde şekilleri dışında (tabanların küreyi andıran şekiller, omuz, boğaz, ağız ve varsa burun hakkında bilgiler bulunmamaktadır) başka özellikleri hakkında bilgiler verilmemektedir. Seramiklerin desenleri hakkında bilgiler de oldukça azdır ve çok karışıktır. Desenlendirme teknikleri ve şekilleri kimi araştırmacıya göre çizilerek kimi araştırmacıya kesilerek her iki teknik birbirine karışmaktadır. Örneğin seramiklerin üzerinde ip, tarak, damga ve kesilerek yapılmış desenleri bulunduğu şeklinde yorumlar bulunmaktadır. Taraklı-ipli deseni ise her araştırmacı kendine göre yorumlamaktadır. Uzman arkeologlar taraklı-ipli desen seramikleri Selyanino-Kişert, Çiyalinskaya kültürü ve Postpetrogromskogo tipi seramiklerimde hem ipli hem damgalı desenler bulunduğunu iddia etmektedir (ikisi bir arada değil). Bölgede bulunan Ugor kabilelerin örneğin Nevolinskaya, Lomovatovskaya, Polomskaya kültürlerini birbiri ile karşılaştırdığımızda kap yapılışı ve desenlemeler teknik açıdan birbirinden farklıdırlar. Ugor kültürlerindeki seramiklere taraklı-ipli desen seramikleri denilmektedir. Fakat saydığımız seramiklerde bile bu unsurlar oldukça az sayıda bulunmaktadır.

Ugor arkeolojik kültürlerini diğer kültürlerden ayırdedici diğer özellik ise mezarlarda ölülerin yüzlerine konulan ya da kumaş üzerine dikilen maskelerdir. Priuralye bölgesinde üç tip yüz maske kullanmışlardır. Bunlar: göz çevresi maskesi (bazen göç ve ağız çevresi aynı anda) "Gözlük"ve "Ağızlık", tüm yüzü kapatan maskeler ve kumaş üzerine dikilen plaklar şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu maskeler kullanım açısından kronolojik ve bölgesel farklılıklar bulunmaktadır. Yerli Ural kültürlerinde nerdeyse hiçbiri bir arada rastlanmamaktadır.

Birçok toplumda defin geleneklerinde maske kullanımı bir biriyle etnik ve bölgesel açıdan bağlı olmayan milletlerde de görülmüştür. Maske kullanımı en yaygın şekilde Ak Deniz, Kuzey Karadeniz, Ön Asya, Anadolu'da oldukça yaygın olan bir gelenek olmuştur. Kama civarı ve Priuralye bölgesinde bulunan maskeler tipolojik olarak Kuzey Karadeniz bölgesinde kullanılan maskeler ile benzerlik göstermektedir. Bu durumda Ugor kültürleri için etnik ayırt edici özellik olarak düşünülen maskeler bölgeye dışardan geldiği (sonradan kazanılan gelenek), yerliler tarafından ise

benimsenip kullanılmış olduğu düşünülmektedir. Kimi yerde kullanılmaya devam etmiş kimi yerde unutulmuştur. Örneğin Ugor kültürü olan Çiyalinskaya arkeolojik kültüründe ölüler için yüz maskeleri hiç kullanılmamıştır.

Ugor kültürleri diğer kültürlerden ayırdedici olduğu söylenen diğer özellik ise defin geleneklerinde at derisi ve at vücudunun bazı parçalarını (kafa, çene, bacak kemikleri v.b) defin geleneklerinde kullanmalarıdır. Kaynaklarda Ugorların mezarlarında at kafası ve bacaklarını derisinin içinde bırakılmış hayvanın derisi içini çeşitli malzeme ile (saman gibi) doldurarak hayvanın "dinleniyor" pozisyonda getirerek ölü ile birlikte defnettiklerini şeklinde yorumlara rastlanmaktadır. Fakat hiçbir Ugor kültüründe ve hatta orman Ugor kültüründe bu şekilde gömülme geleneği görülmemiştir. Ayrıca Ugor kültüründe at kafası ve at bacakları defin geleneğine de rastlanmamıştır. Ugor kültürü olarak düşünülen Nevolinskaya kültüründe at hayvanına ait kemikler bir yerde degil dağınık şekillerde ve özellikle at kafatasları ve mezarları üst toprağı ve oluklarında bulunmuştur. Bunun yanında at kafatasları diğer tüm hayvan (büyük baş hayvan kafatası) kafataslarının %10 miktarınca bulunmuştur. Ugor defin geleneklerinde özellikle ve sadece at kültünden bahsetmek yersiz ve doğru değildir. Herşeyden önce birçok araştırmacı ve bilim adamı at kültü mezar geleneklerinde ata ait deri, kafatası, at kemikleri defin geleneği Avrasya bozkır kültürlerinde özellikle erken Bulgarlarda ve Türk menşeli kültürlerde bir gelenek olduğu hakkında kimsenin itirazı bulunmamaktadır.

Ugorlarda; at koşum takımları, kızaklar, köpek kızakları, kayıklar ölüleri öbür dünyaya götüren araç olarak değerlendirilmektedir. Fakat defin geleneklerinde bu envanter çeşitli Avrasya toplumlarında görülmüş bir gelenektir. Örneğin kuzeyli "Varyag"(Vikingler) kabileleri de ölüyü öbür dünyaya götüren araç olarak düşünülen kızaklar ve benzeri eşyalarla birlikte gömülmektedir. Bu husus Vikinglerin Ugor olmadıkları gibi bu geleneğin etnik ayırt edici özellik olması mümkün değildir.

Ugor Arkeolojik kültürleri diğer kültürlerden etnik olarak ayırt ettiği düşünülen bu üç önemli "ayırt edici özelliğin" yanında sadece "Ugorlara ait" olan diğer kültürel özellik Ural hayvan uslübunun kullanılmasıdır (Perm, Peçora, Ob-Sibirya bölgelerinde).

Bahsedilen bölgelere ait hayvan uslübü ile süslenmiş ya da yapılmış eşyalar herşeyden önce yeni teknolojik gelenekler kullanılarak yapılmış eşyalardır. Büyük üç

boyutlu dökümler ya da kalıp yardımıyla yapılan şekiller, çift taraflı şekiller ve damgalama şekilleri olan yeni teknoloji ile yapılmış olduğu ve daha önce bu geleneğin bölgede olmadığı bütün araştırmacılar tarafından bilinmektedir. Bu tip teknolojileri bir önceki geleneklerde aramak mümkün değil çünkü önceki bronz dökme gelenekleri bu toplumlarda gelişmemiştir. Büyük ihtimalle bu gelenek ve yenilikler güneyden (Güney Ural, Aral civarı, Kuzey Karadeniz ve Azak denizi civarından) gelmiştir[694]. Örnek gösterilen hayvan figür tasfirleri Ugor toplumlarda bulunmayan teknolojiler sayesinde yapılmıştır ve detaylandırılmıştır. Hayvan figürlerin yeni şekilleriyle ortaya çıkmıştır. Ugor kültürlerinde teknolojik gelişimlerin olmadığı gibi mitolojik geleneklerinde bu tasvir edilen hayvanların da olmadıklarını göstermektedir. Bu elementler olsa bile bu mitolojik figürler başka toplumların mitoloji ve edebiyatından geçen figürlerdir. Örneğin "Simurg" figürü, insana benzeyen hayvan figürleri gibi diğer figürler mevcuttur.

Hayvan üslübunun yaygınlığı açısından Ugorların bulundukları bölgede güneyde at, kuzey bölgelerinde ise ayı kültünün yaygın olduğu düşünülmektedir. Fakat kuzeyde bulunan çeşitli eşyaların üzerinde olan at figürleri güney bölgesinden daha az değildir, hatta sayıları güney bölgelerle aynıdır.

Erken İtil Bulgarları sanatında bazen hem Ugor hem Orta Asya resim geleneklerini bir arada görmek mümkündür. Erken İtil Bulgarların ustaları gelişmiş metal teknolojileri kullanarak metal eşyaları için pazar bulmayı ve geniş kitlelere ulaşmayı hedeflemiştir. Bunun için başka kültürlerin motiflerinin geniş üretimini başlatarak, kendi eşyaların üzerinde kullanarak, geniş pazarlara ulaşmıştır. Ugor kabileleri ise kendi metal üretim teknolojileri olmadığı için Bulgar ustalardan metal ve süs eşyaları satın almayı daha kârlı bulmuşlardır. Ural yerli nüfusun Bulgar ustaların yapmış oldukları çeşitli eşyalara talebi yüksek oldukça, Bulgar ustaların Asya, Avrupa ve yakın doğu teknolojilerle teknik ve becerileri birleştirip yüksel kalite ürünlere arzın oluşması sonucu ekonomilerinde heyecan ve yüksek gelir elde etmişlerdir. Yerli pazarlarda satılan kaliteli ürünler kendilerini bekletmeden hemen sahiplerini bulmuştur.

Ugor kültürleri denilen Nevolinskaya, Polomskaya, "Vahvizdinsiye" arkeolojik kültürleri ve daha sonra muhtemelen daha geç dönem Zauralye ve Ob nehri civarında

694 Levina, *Etnokulturnaya İstoriya*, s.219-220.

mezarlardan çıkan buluntu eşyaların tamamını tek bir çatı altında toplayarak Ugor kültürleri şeklinde yorumlanmaktadır. Ugor kültürleri Eski Macarların mensup oldukları düşünülen Kuşnarenkovskaya ve Kara-Yakupovskaya kültürlerini de bu grubun içine katılmaktadır. Eski Macarların mensup oldukları kültürleri yerli Uğor kültürleri ile birlikte değerlendirmeleri çok ilginçtir ki çünkü Macar dil araştırmalara dayanmaktadır. Priuralye bölgesi orman kuşağında bulunan yerli Ugor grupları arkeolojik buluntuların kendi içlerinde bir birinden o kadar uzaktır ki, onları bir tek etnik grubun içinde saymak oldukça zordur, kaldı ki Eski Macarlar arkeolojik kültürlerini sadece dil verilerine dayanarak Ugor arkeolojik grubun içinde değerlendirmek büyük hata olacaktır. Eski Macarların mensup oldukları düşünülen kültürlerde onların gerek hayat tarzı gerek maddi ve manevi kültürleri açısından bozkır Türk kültürüne çok yakın olduklarını kanısına varılmıştır.

Böylelikle Proto Macarların ilk oluşumundan M.S. IX. yüzyılda Karpat havzasına göçüne kadar olan süreçte mensup oldukları kültürler yakınlıklarının kuzeyden yana değil, bozkır hayat tarzına yöneliktir ve maddi ve manevi hayatlarında bozkır göçebe kültürleriyle büyük yakınlık bulunmaktadır. Batılı bilim adamları Macarları Ugor dil ailesine mensup olduklarını ve Ugorlarla akraba grup olduğunu düşünse de bu ne dilsel platformda ne de arkeoloji ve etnografik zeminde ispatlanmış değildir. Aksine arkeolojik kültürlerin geliş süreci boyunca bozkır kültürlerine yakınlığının yanı sıra Eski Macarların Güney Urallara geldiklerinde Türkçe konuştuklarını düşünmekteyiz. Eski Macarların Güney Urallara gelmeden önce kültürel açıdan Djetıasarskaya kültürü ile ya doğrudan iç içe ya da çok yakın komşu oldukları kanısına varılmıştır. Djetıasarskaya kültürü seramiklerinde bulunan Eski Türk runik yazının bulunması, ayrıca Eski Macarlara ait olduğu düşünülen Kuşnarenkovskaya kültürün Güney Urallarda aniden belirmesinin Gök-Türkler dönemine denk gelmesi bu bölgede iletişim dilinin Türkçe olduğuna ilişkin en önemli delillerden olduğunu düşünmekteyiz.

KAYNAKÇA

Absalyamov Muslim. *O Tipah Jiliş Na Tagarskih i Tagarsko - Taştıkskih Poseleniyah.* Kemerovo: Kemerovo Üniversitesi Yayınları 1977.

Adile Ayda. Etrüskler (Tursakalar) Türk Diller Din ve Dil İle İlgili Deliller, İstanbul: Boyut, 2020.

Ageeva, Ruf. *Stranı i Narodı: Proishojdeniye Nazvani.* Moskova: Nauka,1990.

Ahmetbeyoğlu, Ali. *Grek Seyyah Priskos(V.Asır)'A Göre Avrupa Hunları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1995.

Akbulatov, İldar. *Ekonomika Pannih Koçevnikov Yujnogo Urala.* Ufa: Başkurdistan Milli Muze Yayıları 1999.

Amartol, Georgiy. *Hronograf Greçeskiy Podlinnik Uçennıye Zapiski Vtorogo Otdeleniya İmperatorskoy Akademii Nauk. Kniga VI*, St-Petersburg: İmparator adına İlimler Akademisi yayınevi, 1861.

Anninskiy, Sergey. *İzvestiya Vengerskih Missionerov XIII-XIV. vekov. O Tatarah i Vostoçnoy Yevrope, İstoriçeskiy Arhiv.* Cilt III, Moskova, Leningrad: SSCB İlimler Akademisi, 1940.

Artamonov, Mihail. *İstoriya Hazar*. Leningrad: Gos Ermitaj Yayınları,1962.

Artamonov, Mihail. *K Voprosu o Proishojdenii Skifskogo İskusstva, Soobşeniya Gosudarstvennogo Ermitaja*. Leningrad: Rusya İlimler Akademisi Yayınları 1962

Artamonov, Mihail. *Sokrovişa Sakov, Amu-Daryinskiy Klad. Altayskiye Kurganı. Minusinskiye Bronzı, Sibirskoye Zoloto.* Moskova: İskusstvo yayınları 1973.

Bader, Otto. "Uralskiy Neolit, Kamennıy Vek na Teritorii SSSR", *Materyalı i İssledovaniya po Arheologii SSSR*. 166 (1970): 157-171.

Balassa, József. *Vengerskiy Yazık,* Çev.,O.V.Gromova, İ.V.Salimona, Yu. İ.Şaşmonin, Moskova: Nauka 1951.

Bartók, István. "A Grammatica Hungarolatina (1539) Szaknyelvi Jelentősége", *Iskolakultúra.* 10 (2009): 96-100.

Bartold, Vasiliy. . *İzvleçeniya iz Soçeneniya Gardizi "Zayn Al-Ahbar".Prilojeniye k Otçetu o Poyezdke v Srednyuyu Aziya s Nauçnoy Tselyu 1893-1894.*VIII Cilt, Moskova: Nauka 1973.

Bartold, Vasiliy. *Sovetskoye Vostokovedeniye, Arabskiye İzvestiya O Rusah Bartold Soçineniya.* Moskova, Leningrad: Nauka, 1940.

Baskakov, Nikolay ."Türskiye Yazıki", Moskava: Kom Kniga, 2006.

Baştav, Şeref. *Makaleler 1*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2005.

Baypakov Karl ve Taymagambetov, Jaken. *Arheologiya Kazahstana: Uçebnoye Posobiye Dlya Studentov Vuzov.* Almatı: Kazakistan Ünivetsitesi Yayınları, 2006.

Baypakov, Karl. ve Taymagambetov J.K.*Arheologiya Kazahstana: Uçebnoye Posobiye dlya Studentov Vuzov*. Almatı: Kazakistan Ünivetsitesi Yayınları, 2006.

Belavin A, N. Krılasıva, *İstoriya Tatar Zapadnogo Priuralya,* Cilt I, Kazan: Tataristan İlimler Akademisi 2016.

Bell, Jehn. *Travels from St-Peterburg in Russia to diverse parts of Asia.* Cilt I, Glasgow: R. A. Foulis yayınları, 1763.

Belobrov.B.A.Metrologiya,StranaAriyev,https://www.academia.edu/30118854/%D0%9C%D0%B5%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D1%8F_%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%8B_%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%B5%D0%B2 (erişim 18.10.2020).

Berseneva, Natalya. "Jenskiye Pogrebeniya s Orujeyem: Realii Jizni İli Otobrajeniye Sotsıalnoy İdentiçnosti? (Po Materyalam Sargatskoy kulturı)",*Vestnik Arheologii, Antropologii i Etnografii.*1/14 (2011): 72-79.

Berseneva, Natalya. *Sotsıalnaya Arheologiya, Vozrast, Gendr İ Status V Pogtebeniyah Sargatskoy Kulturı*. Tümen: Ural bölümü Rusya İlimler Akademisi.2011.

Biçurin, Nikita. *Sobraniye Svedeniy o Narodah, Obitaayuşih v Sredney Azii v Drevniye Vremena*. Moskova-Leningrad: SSCB İlmler Akademisi Yayınları 1951.

Bogryanorodnıy, Konstantin. *Ob Upravlenii İmperiyey*. (Düzeltilmiş İkinci Baskı) çev., G.G. Litavrina ve A.P.Novoseltseva, Moskova: Nauka, 1991

Bokovenko, Nikolay. "Tipologiya Bronzovıh Kotlov Sarnatskogo Vremeni v Vostoçnoy Evroppe".*Sovetskaya Arheologiya*. 4 (1977): 228-235.

Bokovenko, Nikolay. *Naçalo Skifo-Sakskoy Epohi v Tsentralnoy Azii: Problemı Hronologii i Kulturnoy İntegratzıı, Sovremennıye Problemı Arheologii Rosii*. Cilt II, Novosibirsk: Arkeoloji ve Etnografya Rusya İlimler Akademisi 2006.

Bokovenko, Nikolay. *Problemı Zapadnosibirskoy Arheologii, Epoha Jeleza.* Novosibirsk: Nauka 1981.

Bolşaya Rossiyskaya Anseklopediya, Aleksandr Zubov, II. Cilt Moskova, BSE yayınları, 2005.

Bolşaya Rossiyskaya Ansiklopediya, Aleksandr Prohorov, Cilt XXX, Moskova: BSE Yayınları 1969—1978.

Bolşaya Rossiyskaya Entsıklopediya, Aleksandr Drınoçkin, V Cilt, Moskova: BRE yayınları, 2006.

Bolşaya Rossiyskaya Entsıklopediya, L.İ. Avilova, II Cilt, Moskova: BRE yayınları, 2005.

Bolşaya Sovetskaya Ensiklopediya, S.N.Lebedev ve V.V.Çernov, XXX Cilt Moskva: BSE Yaynları 1969-1978.

Botalov, Sergey ve Babenko Konstantin. *Narodı Yujnogo Urala İ İh Sosedi V Drevnosti İ Srdnevekovye*, Ufa: Başkurdistan Devlet Üniversitesi 2004.

Boyarşinova, Zoya. *Naseleniye Zapadnoy Sibiri do Naçala Russkoy Kolonizatsii.* Tomsk: Tomsk Üniversitesi Yayınevi, 1960.

Boyarşinova. Zoya. Naseleniye Zapadnoy Sibiri do Naçala Russkoy Kolonizatsii, Tomsk: Tomsk Üniversitesi Yayınevi, 1960.

Bubel, Evgeniy, İvanov Vladimir ve Çiçko Tatyana. "Svedeniya Srednevekovıh Pismennıh İstoçnikov o Geografiçeskih Koordinatah "Magna Hungaria" ("Velikoy Vengrii")" ,*İzvestiya Samarskogo Nauçnogo Tsentra Rossiyskoy Akademii Nauk* 2013. 1(2013): 229-231.

Budenz, Josef. *Magyar-Ugor Összehasonlító Szótár*. Budapest: İlimler Akademisi,1873–1881.

Çernetsov, Valeriy. *Drevnyaya İstoriya Nijnego Priobya, Meterialı İssledovaniya Po Arheologii SSSR*. Moskova: Rusya İlimler Akademisi 1953.

Çernetsov, Valeriy. Moşinskaya, Stanislava Venda. *Po Sledam Drevnih Kultur.* Moskova, Nauka 1953.

Çernıh, Evgeniy ve Kuzminıh, Sergey. *Drevnyaya Metalurgiya Severnoy Yevrazii (Seyminsko-Turbinskiy Fenomen)* . Moskova: Nauka, 1989.

Çernikov, Sergey. *Vostoçnıy Kazahstan v Epohu Bronzı, Materyalı İssledovaniy po Arheologii.* Moskova, Leningrad: SSCB İlimler Akademisi Yayınları, 1960.

Çhaidze, Viktor. *Tamatarha, Rannesrednevekovıy Gorod na Tamanskom Poluostrove.* Moskova: Taus, 2008.

Çiçurov, İgor. *Vizantiyskiye İstoriçeskiye Soçineniya "Hronografiya" Feofana.* Moskova: Nauka, 1980.

Çiçurov, İgor. Vizantiysliye İstoriçeskiye Soçineniya, Moskova: Nauka, 1980 .

Çikunova, İrina. "Pryaltsa Rafaylovskogo Selişa Kak İstoçnik Po İzuçeniyu Pryadeniya u Sargatsev", *Vestnik Arheologii, Antropologii i Etnografii.* 4 (2004): 119-128.

Çindina, L.A *Oçerki Kulturogeneza Narodov Zapadnoy Sibiri, Mir Realnıy i Potustoronniy.* Cilt II. Tomsk: Tomsk Devler Üniversitesi Yayınları 1991.

Çindina, Ludmila. *Drevnyaya İstoriya Srednego Priobya v Epohu Jeleza, Kulayskaya Kultura.* Tomsk, Tomsk Üniversitesi Yayınları 1984.

Çindina, Ludmila. *Drevnyaya İstoriya Srednego Priobya v Epohu Jeleza. Kulayskaya Kultura,* Tomsk: Tomsk Devlet Üniversitesi 1984.

Çindina, Ludmila. *Oçerki Kulturageneza Narodov Zapadnoy Sibiri*. Tomsk: Tomsk Üniversitesi yayınları, 1994.

Çindina, Ludmila. *Oçerki Kulturogeneza Narodov Zapadnoy Sibiri, Mir Realnıy i Potustoronniy.* Cilt 2,Tomsk: Tomsk Devlet Üniversitesi 1994.

Çindina, Ludmila. *Smenı Kultur iMigratsii v Zapadnoy Sibiri.* Tomsk: Tomsk Devlet Üniversitesi yayınları 1987.

Çlenova, Natalya. "Arheologiçeskiye Materyalı k Voprosu ob İrantsah Doskifskoy Epohi i İndoiransah" *Sovetskaya Arheologiya.* 1(1984): 88-104.

Çlenova, Natalya. "Karasukskiye Kulturı Sibiri i Kazahstana i ih rol v Kimmeriysko-Karasukskom Mire (XIII-VII. Vek Do Naşey Erı)",*Sibir v Proşlom, Nastoyaşem, Buduşem.*3(1981): 17-21.

Çlenova, Natalya. "Kulturı Skifskogo kruga: Çertı Shodstva i Razliçiya. Sayano-Altayskiy Rayon v Skifskom Mire", Kradkiye Soobşeniya İnstituta Arheolojii, 207(1991).

Çlenova, Natalya. "O kulturah Bronzovoy Epohi Lesobozkırnoy Zonı Zapadnoy Sibiri",*Sovetskaya Arheologiya.* 23,(1955): 38-57.

Çlenova, Natalya. *Hronologiya Pamyatnikov Karasukskoy Epohi*, Moskova: Nauka, 1972.

Çlenova, Natalya. *Hronologiya Pamyatnikov Karasukskoy Kulturı,* Moskova: Nauka, 1972.

Çlenova, Natalya. *Pamyatniki Kontsa Epohi Bronzı v Zapadnoy Sibiri,* Moskova: Nauka, 1994.

Çlenova, Natalya. *Proishojdeniye Aboregenov Sibiri i ih Yazıkov*, Tomsk: Tomsk Üniversitesi Yayınları, 1973.

Çlenova, Natalya. *Proishojdeniye i Ranyaya İstoriya Plemen Tagarskoy Kulturı,* Moskova: Nauka 1967.

Çoruhlu Yaşar, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları,* İstanbul: Kabalacı Yayınevi, 2011.

Danilevskiy, Nikolay ve Grot Yakov. *O Puti Madyar s Urala v Lebediyu.* St-Petersburg: İzvestiya Russkogo Geografiçeskogo Obşestva yayınları, 1883: 235.

Djakson, Tatyana vd. *Drevnyaya Rus v Svete Zarubejnıh İstoçnikov: Hristomatiya, Zapodnoyevropeyskiye İstoçniki IV Cilt,* Moskova: Rusya İlimler Akademisi, 2010.

Dmitriyev, Pavel. "Mısovskiye Stoyanki i Kurganı", *Trudı Sektsii Arheologii İnstituta Arheologii i Estestvoznaniya*. 4,(1928): 187-207.

Dmitriyev, Pavel. *Mısovskiye Stoyanki i Kurganı, Trudı Sektsii Arheologii,* Moskova: Rusya İlimler Akademisi 1928.

Dmitriyev, Pavel. "Mısovskiye Stoyanki i Kurganı", *Trudı Sektsii Arheologii.* 4(1929):187-188.

Dovatur, Aristid, Kalistov Dmitriy ve İrina Şişova. Narodı Naşey Stranı v İstorii Geredota, Moskva: Nauka, 1982.

Eberhard, Fischer Johann *Sibirskaya İstoriya s Samogo Otkrıtiya Sibiri do Zavoyevaniya Sey Zemli,* St. Petersburg: İmparator Adına Rusya İlimler Akademisi, 1774.

Endlicher, Bozkırhanus Ladislaus, *Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana (1849)* Oksford Üniversitesi,1849: 8-14. https://archive.org/details/rerumhungaricar00hispgoog/page/n5/mode/2up

Ensıklopidiçeskiy Slovar Brokgauza i Efrona, 82 Cilt, St-Petersburg: Brokgauza i Efrona yayınevi 1890-1907.

Erdeli, İştvan. "İzvleçeniya iz hroniki Vengerskogo Anonima", *Voprosı Arheologii Urala*. 7 (1967): 172-181.

Erdelyi, İştvan. *Osnovı Fino-Ugorskogo Yazıkoznaniya (Voprosı Proishojdeniya i Razvitiya Finno – Ugorskih Yazıkov) Probleme Svyazi Finno- Ugorskih (Uralskih)Yazıkov s Drugimi Yazıkami,* Moskova: Nauka, 1974.

Erlih, Viktor. *İzuçeniye Severnoy Azii i Razvitiye Nauki v Sibiri i na Dalnem Vostoke v Dorevolyutsıonnıy Period, Oçerk İstorii,* Novosibirsk: Sibirya bölümü İlimler Akademisi Yayınları, 2003.

Etnogenez Narodov Balkan i Severnogo Priçernomorya. Lingvistika, İstoriya, Arheologiya. Moskova: SSCB İlimler Akademisi 1984.

Fasmer, Max. *Etimologiçeskiy Slovar Russkogo Yazıka, Çev., O.N.Trubaçeva "Russisches Etymologisches Wörterbuch",* Moskva: Progres , 1987.

Fedorova–Davıdova E.A.,*Andronovskoe Pogrebeniye XV-XIII v do Haşey Erı (k Voprosu o Pereodizatsii Andronovskoy Kulturı),* Moskova: Gosudarstvennıy İstoriçeskiy Muzey Yayınları, 1960.

Fialko, E.E. *Kurganı Bozkırnoy Skifii,* Kiev: Naukova Dumka, 1991.

Fodor, İştvan. *In Search Of A New Homeland: The Prehistory Of The Hungarian People And The Conquest.* Budapest: Corvina Kiado, 1982.

Formozov, Aleksandr. "K Voprosu o Proishojdenii Andronovskoy Kulturı", *KSİİMK (Kratliye Soobşeniya o Dokladah i Polevıh İssledovaniyah İnstituta İstorii Materyalnoy Kulturı.* 39(1951): 3-19.

Formozov, Aleksandr. "Ravninnost Zapadnoy Sibir i Svyazannıye s ney Osobennosti Jivotnogo Mira", *Russkiy Ornitologiçeskiy Jurnal.* 21/797 (2012): 2301-2320.

Gabor, Dyoni "Protovengrı na Urale v Pervom Tısyatiletii Naşey Erı v Rossiyskoy i Vengerskoy İstorigrafii", Doktora Tezi, Gorkogo Adına Ural Devlet Universitesi, 2007.

Galibin, Valentin ve Matveyeva, Natalya. *Aktualnıye Problemı Metodiki Zapadnosibirskoy Arheologii,* Novosibirsk: İlimler Akademisi yayınları, 1989.

Galkina, Elena. "Etnosı Vostoçnoy Yevropı v Tsıkle "o Türkah" Arabskoy Geografiçeskoy Literaturı", *Rossıca Antıqua.* 1 (2010): 54-98.

Gening Vladimir, "İjevskiy mogilnik IV-V vekov(v knige Voprosı Arheologii Urala)" *Voprosı Arheologii Urala,* 7(1967): 127,128.

Gening Vladimir, "Turayevskiy Kurgannıy Mogilnik v Nijnem Prikamye" *Vesnik Arheologii Urala,* 2 (1962): 72-80.

Gening Vladimir*, Azelinskaya Kultura III-V vekov*, İjevsk: Ural Devlet Üniversitesi Yayınları, 1963.

Gening Vladimir, Etniçeskiy *Substrakt v Sostave Başkir i ego Proishojdeniye,*(Nauçnaya Sessiya po Etnogenezu Başkir Sempozyumda sunulan bildiri, Ufa İlimler Akademisi Mayıs 15-05, 1969.

Gening Vladimir, *İssledovaniya po Arheologii Yujnogo Urala,* Ufa: Ufa SSCB İlimler Akamesi, 1977.

Gening Vladimir, *Problemı Arheologii i Drevney İstorii Ugrov*, Moskova: Nauka, 1972.

Gening Vladimir,"Problemı İzuçeniya Jeleznogo Veka Urala*",Vesnik Arheologii Urala,* 1 (1961): 40-44.

Gening, Vladimir ve Ludmila Koryakova. "Kompleks Rannego Jeleznogo Veka Na Çupinskom Poselenii", *Kradkiye Soobşeniya Arheologii*. 184,(1985): 52-60.

Gening, Vladimir ve Vladimir Gening. *Metod Opredeleniya Drevnih Traditsıy Orienterovok Pogrebennıh Po Storonam Sveta, Arheologiya i Metodı İstoriçeskih Rekonstruktsıy,* Kiev: Naukova Dumka, 1985.

Gening, Vladimir. *Yujnoye Priuralye III-VII naşey Erı: Problemı Etnosa i Ego Proishojdeniye Problemı Arheologii i Drevney İstorii Ugrov*, Moskova: SSCB İlimler Akademisi, 1972.

Gjesik, Rişard. "Kakuyu Traditsıyu İspolzovali Vengrı Dlya Formirovaniya İstoriçeskoy İdentiçnosti", *Peterburgskiye i Balkanskiye İssledovaniya.* 1/25 (2019) : 136-144.

Gluşko, Evgeniy. *Geografiya i Prirodnıye Resursı, Tsıkliçnost Lanşaftoobrazovaniya Yujnogo Priaralya v Golotsene, Cilt 4*, Novosibirsk: Nauka, 1996.

Gmelin, Giorg. *Perevod s Predisloviya, soçenennogo Profesorom Gmelinım çev. S.P.Kraşennikov*, St-Peterburg: İlimler Akademisi Yayınları,1749.

Gmelin, Giorg. *Reise durch Sibirien, von dem Jahre 1733 bis 1743.* Gottingen: Vandenhoeck, 1751–1752.

Golden, Peter. B.*Türk Halkları Tarihine Giriş,* çev., Osman Karatay, İstanbul: Ötüken, 2016.

Grakov, Boris, Skifı, Nauçno-Populyarnıy Oçerk, Moskova: Moskova Devlet Üniversitesi Yayınları, 1971.

Grigoryev, Stanislav. *Drevniye İndoyevropeytsı. Opıt İstoriçeskoy Rekonstruktsii,* Çelyabinsk: Ural Bölümü İlimler Akademisi yayınları, 1999.

Grot, Konstantin, *Moravya i Madyarı s Polovinı IX da Naçala X vekov.* St. Petersburg: Rusya İlimler Akademisi, 1881.

Grousset, Rene. *Bozkır İmparatorluğu Attila, Cengiz Han, Timur.* İstanbul: Ötüken, 2010.

Gryaznov, Mihail. "Drevniye Kulturı Altaya",*Materyalı po İzuçeniyu Sibiri.* 2,(1930): 3-12.

Gryaznov, Mihail. "K Voprosu o Kulturah Pozdney Bronzı v Sibiri", *Kratkiye Soobşeniya İnstituta İstorii Materyalnoy Kulturı.*64 (1956): 27-42.

Gryaznov, Mihail. "Naçalnaya Faza Razvitiya Skifo-Sibirskih Kultur", *Arheologiya Yujnoy Sibiri.*12 (1983): 3-18.

Gryaznov, Mihail. "Pamyatniki Karasukskogo Etapa v Kazahstane", *Sovetskaya Arheolpgiya.*16 (1952): 129-162.

Gryaznov, Mihail. "*Pamyatniki Zapadnıh Rayonov" Andronovskaya kultura.* Moskova-Leningrad: Nauka, 1966.

Gryaznov, Mihail. "Pastuşeskiye Plemena Sredney Azii v Epohu Razvitoy i Pozdney Bronzı", *Kradkiye Soobşeniya po Arheologii SSSR.* 122 (1970): 35-38.

Gryaznov, Mihail. *Drevniye Kulturı Altaya, Materyalı po İzuçeniyu Sibiri,* Cilt II, Novosibirsk: Obşestvo İzuçeniya Sibiri Yayınları, 1930.

Gryaznov, Mihail. *İstoriya Drevnih Plemen Verhney Obi po Raskopkam Bliz Sela Balşaya Reçka.* Moskova,Leningrad:,Materyalı İssledovaniy po Arheologii SSSR yayınları, 1956.

Gryaznov, Mihail. *Pogrebeniya Bronzovoy Epohi v Zapadnom Kazahstane*. Moskova, Leningrad: SSSR İlimler Akademisi Yayınları, 1927.

Gumilev Lev Nikolayeviç, *Hunnu,* Moskova: Nauka, 1960.

Gumilev, Lev. N. Drevnyaya Rus i Velikaya Step, Moskova: Mısl yayınevi, 1989 .

Gumilev, Lev. N. Drevnyaya Rus i Velikaya Step, Moskova: Mısl, 2002.

Gumilev, Lev. N. *Drevnyaya Rus i Velikaya Step.* Moskova: Mısl yayınevi, 1989.

Gyarmathi ,Samuel *Affinitas Linguae Hungaricae Cum Linguis Fennicae Originis Grammatice Demonstrata: Vocabularia Dialectorum Tataricarum Et Slavicarum Cum Hungarica Comparata (Classic Reprint)* . New York: Forgotten Books, 2018.

Habdulina, Maral ve Genadiy Zdanoviç. *Bronzovıy Vek Uralo-İrtişskogo Mejdureçya.* Çelyabinsk: Başkurdistan Devlet Üniversiytesi, 1984.

Habdulina, Maral. *Ranniy Jeleznıy Vek i Srednevekovye Uralo-İrtışskogo Mejdureçya.* Çelyabinsk: İlimler Akademisi Yayınları, 1987.

Halikov Alfred vd, "Voprosı Etnogeneza Türkoyazıçnıh Narodov Srednego Povoljya" *Sovetskaya Arheologiya*, 1(1974): 265-274.

Halikov Alfred, "Kem Voprosa za Arheologiçeskite İzvori na Kulturata na Probolgarite",*Problemi na Kulturata*, 4(1981): 2-10.

Halikova Elena ve Alfred Halikov, *Ranniye Vengrı na Kame i Urale (Bolşe-Tiganskiy Mogilnik),* Kazan: FEN Yayınları, 2018.

Halikova, Elena. Magna Hungaria. *Voprosı İstorii* 7(1975): 37-42.

Haritonov, Mihail. *Sotsıokulturnıye Aspektı Zoomorfnoy Simvoliki Narodov Tsentralnoy Azii*. Ulan-Ude: Buryatya Devlet Üniversitesi, 2001.

Harmatta, Janos. Irániak Es Finnugorok,Iraniak Es Magyarok, MÖT 1977: 167,183. http://opac.regestaimperii.de/lang_de/suche.php?page=1&qs=Ir%C3%A1niak+Es+Finnugorok%2CIraniak+Es+Magyarok+&ts=&ps=&tags=&ejahr=&thes=&sprache=&sortierung=d&pagesize=20&objektart= (erişim 10.05.2020).

Hasanova, Zifa. "Vremennıye Letniye Jilişa Başkir İnzerskogo Baseyna v Kontse XIX - Naçale XXI vekov", *Vestnik Arheologii, Antropologii i Etnografii*. 2/37,(2017): 127-136.

Haussig, J "Theophylakts Exkurs Über Die Skythischen Völker", *Byzantion,* 23 (1953) s.363 https://www.jstor.org/stable/pdf/44168814.pdf (erişim 09.04.2020).

Haydu, Petr. *Uralskiye Yazıki İ Narodı*. Moskva: Progress,1985.

Haydu, Petr. *Yazıki Mira: Uralskiye Yazıki*. Moskova: Nauka, 1993.

Hazanov, Anatoliy.. *Koçevniki i Vneşniy Mir.* Almatı: Dayt-Press, 2002.

Helimskiy, Evgeniy. *Slavyanskoye Yazıkoznaniye: X Mejdunarodnıy Syezd Slavinistov. Sofiya 1988*. Moskova: Nauka, 1988.

Herberstein, Sigismund. *Zapiski o Moskovskih Delah.* Moskva: A.S.Suvorin yayınevi, 1908.

Hodjayov, Telman. "Obıçay Prednamerennoy Deformatsii Golovı v Sredney Azii", *Antropologiçeskiye i Etnografiçeskiye Svedeniya o Naselenii Sredney Azii.* 2 (2000): 22-45.

Hotinskiy, Nikita, Viktoriya Nemkova ve Tatyana Surova. "Glavnıye Etapı Razvitiya Rastitelnosti i Klimata Urala v Golotsene", Arheologiçeskiye İssledovaniya Severa Evrazii, *Voprosı Arheologii Urala*. 16 (1982): 145-153.

Hotinskiy, Nikita. *Golotsen Severnoy Evrazii*. Moskova: Nauka, 1977.

Hudud Al-Alam. The Regions Of The World. A Persian Geography 372 A. H. — 982 A. D, çev., V. Minorsky. London: Luzac & Co, 1937.

Hudyakov, Yuliy. *Arheologiya Bozkırnoy Evrazii. İskusstvo Koçevnikov Yujnoy Sibiri i Tsentralnoy Azii*. Moskova: Yurayt Yayınevi, 2019.

Hvolson, Daniil. *İzvestiya o Hazarah, Burtasah, Bulgarah, Madyarah, Slavyanah i Rusov.* St-Petersburg: İmparator Adına İlimler Akademisi Yayınları, 1869.

Hvolson, Daniil. İzvestiya o Hazarah, Burtasah, Bulgarah, Madyarah, Slavyanah i Rusov, St-Petersburg: İmparator Adına İlimler Akademisi Yayınları, 1869.

İbn Fadlan Seyahatnamesi. çev., Ramazan Şeşen, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2019.

İlyinskaya, Varvara ve Aleksey Terenojkin. *Skifiya VII-IV vekov Do Naşey Erı*. Kiev: Naukova Dumka, 1983.

İnostrantsev Konstantin, *Hunnu i Gunnu (Razbor Teoriy o Proishojdenii Naroda Hunnu Kitayskih Letopisey, o Proishojdenii Yevropeyskih Gunnovi o Vzaimnıh Otnoşeniyah Etih Dvuh Narodov),* Moskova: Drekt Medya, 2014.

İordan, *O proishojdenii i Deyaniyah Getov*, çev. E.Ç.Skrjiskaya, St-Petersburb: Aletey, 1997.

İslam Ansiklopedisi, SándorPapp, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2019.

İslamov, Tofik, Andrey Puşkaş ve Vladimir Şuşarin. *Kratkaya İstoriya Vengrii s Drevneyşih Vremen do Naşıh Dney.* Moskova: Nauka, 1991.

İspovednik, Feofan. *Hronologiya.* Moskova: Direkt Mediya, 2016.

İstoriya Herodota, çev. Stratanovskiy, Leningrad, Nauka, 1972.

İstrin, Vasiliy. *Hronika Geogiya Amartola v Drevneslovyanskom Perevode.* Petrograd: Rossiyskaya Gosudarstvennaya Akademiçeskaya Tipogtafiya, 1920.

İvanov, İ.V ve S.S, Çernyanskiy. *Voprosı Arheologiçeskogo Poçvovedeniya i Nekotorıye Rezultatı Paleopoçvennıh İssledovaniy v Zapovednike Arkayim, Arheologiçeskiy İstoçnik iodelirovaniye Drevnih Tehnologiy.* Çelyabinsk, Ural Bölümü Rusya İlimler Akademisi, 2000.

İvanov, İgor. *Drevniye Ugrı-Madyarı v Vostoçnoy Yevrope*. Ufa: Gilem, 1999.

İvanov, İgor. *Evolyutsıya Poçv Bozkırnoy Zonı kak İndikator İzmeneniy Klimatiçeskih Usloviy v Golotsene, Paleoklimatı Poslelednikovya i Golotsena.* Moskova: Nauka, 1989.

İvanova, İgor. "Spetsıfika İ Harakternıye Çertı Koçevogo Mentaliteta: Kulturulagiçeskiy Analiz", *Vestnik BGU.* S6 (2004): 93-96.

Jelezçikov Boris, *İstoriya i Kultura Sarmatov*, Volgograd: Volgograd Devlet Üniversitesi Yayınları, 1983.

Jirov, Evgeniy. *Ob İskustvennoy Deformatsii Golovı, K Soderjaniyu 8-go Vıpuska Kratkih Soobşeniy İnstituta İstorii Materyalnoy Kulturı.* Moskova, Leningrad: SSCB İlimler Akademisi Yayınları, 1940.

Jivotnovodstvo, Uçebnoye Posobiye. Moskova, Agropromizdat,1991.

Kafesoğlu, İbrahim. Umumi Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülahazalar, İstanbul: Ötüken, 2017.

Kalinina, Tatyana. *Drevneyşiye Gosudarstva Vostoçnoy Yevropı.2001:İstoriçeskaya Pamyat i Formı ee Voploşeniya, İnterpritatsıya Nekotorıh İzvestiy o Slavyanah v "Ananimnoy Zapiske"* Moskova: Vostoçnaya Literatura, 2003.

Karamzin, Nikolay. İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo, Moskova: Nauka, 1988.

Karamzin, Nikolay. *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo, Cilt IX.* St-Petersburg: N.Grea Yayınevi, 1821.

Karamzin, Nikolay. *İstoriya Gosudarstva Rossiyskogo,* Moskova: Nauka, 1989.

Karimulin, Abrar. O Vozmojnom Rodstve Otdelnıh İndeyskih Yazıkov s Türskimi", Kazan: Voprosı Türskogo Yazıkoznaniya, 1976.

Katoliçeskaya Entsıklopediya, Cilt I,Moskova, Fransiskantsev yayınevi, 2002.

Kazakov Evgeniy, *Pogrebalnıy İnventar Tankeyevskogo Mogilnika,* Kazan: İlimler Akademisi yayınları 1971.

Kazakov Evgeniy, *Voljskiye Bolgarı i Ugorskiy Mir Uralo-Povoljya*, Kazan: Tataristan İlimler Akademisi, 2007

Kazakov. Evgeniy. Voljskaya Bulgariya İ Fino Ugorskiy Mir", *Finno-Ugrica.* 1(1997): 33-53.

Kesariyskiy, Prokopiy. İstoriya Voin Rimlyan s Persami, Vandalami i Gotmi, St-Petersburg: İmp Adına Yayın evi, 1876.

Kezai Simon.*"Magyar Krónıkája"* çev., Császár Mihály. Budapest: Lampel Róbert (Wodıaner F. És Fıal), 1901.

Kirilova Yuliya, "Mobilnost" V İzobrazitelnom İskusstve Severnoy Azii Na Primere İzobrajeniy Medvedya Malıh Form Epoha Neolita-Bronzovıy Vek",*Omskiy Naucnıy Vestnik* , 76 (2009): 57-60

Kiselev, Sergey. *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri.* Moskova: SSCB İlimler Akademisi Yayınları, 1951.

Kitova, Ludmila, Ludmila Çindina ve Valeriy Çernetsov. "Put v Nauku i Metodologo-Etnografiçeskoe Naslediye, Materyalı XVII Mejdunarodnoy Zapadnosibirskoy Arheologo-Etnografiçeskoy Konferentsii, Vostok i Zapad: Problemı Sinhronizatsii Etnokulturnıh Vzaimodeystviy", *Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta.* 42(2016): 5-9.

Kiyatkina, Tatyana. *Djetıasarskaya Kultura, Kraniologiçeskiye İssledovaniya iz Mogilnikov Altı-Nasar 4, Nizovya Sırdaryi v Drevnosti.* Moskova: Rusya İlmler Akdemisi, 1995.

Klimenko, Vladimir."Klimat i İstoriya v Sredniye veka" ,*Vostok (Ories*). 1 (2003): 5-41.

Klimov, Valeriy. *Klimat Severnoy Yevrasii v Pozdnelednekovye i Golotsene (Po Palinologiçeskim Dannım).* Moskova: Rusya İlimler Akademisi, 1996.

Klyaştornıy Sergey ve Larisa Levina, *Etniçeskaya İstoriya i Traditsıonnaya Kultura Narodov Sredney Azii i Kazahstana*, Karakalpakistan: Nukus, 1987.

Knyazkov, Sergey. *Oçerki iz İstorii Petra Velikogo i Ego Vremeni.* Moskova: Kultura yayınları, 1990.

Kobeleva, Lidiya. "Formirovoçnıye Massı Keramiki Sargatskoy Kulturı Kak İndikator Kulturnoy Adaptatsii i İzmençivosti", *Vestnik Novosibirskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Arheologiya, Etnografiya*. 13/5 (2014): 145-150.

Kolesnikov, Aleksandr ve Andrey Kuybışev. *Rabotı v Priirtışye, Arheologiçeskiye Otkrıtiya za 1976 God.* Moskova: Nauka, 1977.

Kolonskih Aleksandr, "Kollektsıya Keramiki Gorodişa Ufa-II iz Raskopok N.A.Majitova 1958 goda", *Mejdunarodnıy Jurnal Gumanitarnıh i Yestestvennıh Nauk*, 10 (2017): 9-22.

Koltsova, Ludmila. *Arheologiya SSSR, Mezolit.* Moskova: Nauka, 1989.

Komar, Aleksey. " Drevniye Madyarı Etilkeza: Perspektivı İssledovaniy, Madyarı V Srednem Podneprovye", *Arheologiya i Davnyaya İstoriya Ukrainı*.7 (2011): 21-78.

Komarova, Marina. "Pogrebeniya Okuneva Ulusa", *Sovetskaya Arheologiya*. 9 (1947): 47-59.

Komkov, Anatoliy. *Slovar Geografiçeskih Nazvaniy Zarubejnıh Stran.* Moskova: Nedra,1986.

Kononov, Andrey. *Türkologiçeskiy Sbornik 1974, Sposobı i Terminı Opredeleniya Stran Sveta u Türskih Narodov.* Moskova: Nauka, 1978.

Konovalov P.V., *Hunnu v Zabaykalye*, Ulan-Ude: Buryatknigizdat, 1976.

Konovalova, İrina. *Vostoçnaya Yevropa v Soçineniyah Al-İdrisi.* Moskva: Rusya İlimler Akademisi (Vostoçnaya Literatura), 1999.

Koroçkova, Olga, Vladimir Stefanov ve Nina Stefanova. "Kulturı Bronzovogo Veka Predtayejnogo Tobolo-İrtışya (Po Materyalam Rabot UAZ)",*Voprosı Arheologii Urala.* 20 (1991): 70-92.

Koroçkova, Olga. "Vzaimodeystviye Kultur v Epohu Bronzı v Srednem Zauralye i Podtayejnom Tobolo-İrtışye: Faktorı, Mehanizmı, Dinamika", Doktora Tezi, İnstitut Arheologii RAN, 2011.

Koroçkova, Olga. *Vzaimodeystviye Kultur v Epohu Pozdney Bronzı (Andronovskiye Drevnosti Tobolo-İrtışya)* . Yekatirinburg: Ural Devlet Üniversitesi Yayınları, 2010.

Koryakova, Ludmila ve A.B.Buldaşeva. *Kultura Zauralskih Skotovodov Na Rubeje Er (Gaevskiy Mogilnik Sargatskoy Obşnosti: Antropologiçeskoye İssledovaniye),Pogrebalnaya Obryadnost.* Yekaterinburg: Yekaterinburg Yayınları, 1997.

Koryakova, Ludmila, Galina Beltikova ve Viktor Borzunov. "Nekotorıye Problemı Arheologii Rannego Jeleznogo Veka Zauralya i Zapadnoy Sibiri", *Voprosı Arheologii Urala*. 20 (1991): 102-112.

Koryakova, Ludmila, İgor Stefanov ve Nina Stefanova. *Problemı Metodiki İssledovaniy Drevnih Pamyatnikov i Kulturno-Hronologiçeskaya Stratigrafiya Poseleniya Uk-III,* Sverdlovsk: SSCB İlimler Akademisi Yayınları, 1991.

Koryakova, Ludmila. Poseleniya Sargatskoy Kulturı, *Drevniye Poseleniya Urala i Zapadnoy Sibiri.*17(1984):76.

Koryakova, Ludmila. "Drevniye Poseleniya Urala, Zapadnoy Sibiri", *Voprosı Arheologii i Urala*. 17 (1984): 68-78.

Koryakova, Ludmila. "Poseleniya Sargatskoy Kulturı, Drevniye Poseleniya Urala i Zapadnoy Sibiri", *Vestnik Arheologii Urala*. 17(1984) : 61-79.

Koryakova, Ludmila. "Zolotoy vek Zauralskoy Lesobozkırı", *Uralskiy İstoriçeskiy Vestnik.* 14 (2006): 76-102.

Koryakova, Ludmila. *Arheologiçeskiye İssledovaniya na Urale i v Zapadnoy Sibiri.* Sverdlovsk: İlimler Akademisi Yayınları, 1977.

Koryakova, Ludmila. *Ranniy Jeleznıy Vek Zauralya i Zapadnoy Sibiri (Sargatskaya Kultura).*Sverdlovsk: Ural Üniversitesi Yayınları, 1988.

Koryakova, Ludmila." İz İstorii İzuçeniya Sargatskoy Kulturı", *Arheologiçeskiye İssledovaniya Dereva Evrazii*. 16 (1982):113-124.

Kosarev, Mihail. "O Kulturah Andronovskogo Vremeni v Zapadnoy Sibiri", *Sovetskaya Arheologiya.*2(1965): 242-246.

Kosarev, Mihail. *Androidnıye Kulturı Zauralya i Zapadnoy Sibiri,* Çelyabinsk: Başkurdistan Üniversitesi Yayınları, 1993.

Kosarev, Mihail. *Bronzovıy Vek Zapadnoy Sibiri.* Moskova: Nauka,1981.

Kosarev, Mihail. *Drevniye Kulturı Tomsko-Narımskogo Priobya.* Moskova:Nauka1974

Kosarev, Mihail. *Drevnyaya İstoriya Zapadnoy Sibiri. Çelovek i Prirodnaya Sreda.* Moskova: Nauka, 1991.

Kosarev, Mihail. *Zapadnaya Sibir v Drevnosti.* Moskova: Nauka, 1984.

Kosinskaya, Lubov. *Neolit Severa Zapadnoy Sibiri: Genezis i Svyazi.* Tverv: Tverv Üniversitesi Yayınları, 2002.

Kosintsev, Pavel, Dmitriy Rajev ve Natalya Matveyeva. *Aktualnıye Problemı Metodiki Zapadno-Sibirskoy Arheologii.* Novosibirsk: İlimler Akademisi Yayınları, 1989.

Kosintsev, Pavel. *Migratsii v Drevnosti: Tipologiya i Klasifikatsıya, Paleodemografiya i Migratsıonnıye Protsesı v Zapadnoy Sibiri v Drevnosti i Srednevekovye.* Barnaul: İlimler Akademisi, 1994.

Kotelnikova, İrina. "K Voprosu o Geneze Fedorovskoy i Çerkaskulskoy Kultur (po Materyalam Pogrebalnogo Obryada)", Vestnik Arheologii, *Antropologii i Etnografii.* 3(2001): 58-64.

Kotov Vasiliy,"Jenskoye Bojestvo Umay/Humay: Sravnitelnaya Harakteristika", *İzvestiya Altay Gu* 4/2 (2010): 111-115.

Kovaç, Bela. "Shodnıye Motivı v Hartovskom Epose i v Vengerskoy Mifologii i Folklore (Mısli)",*İzvestiya SOİGSİ.* 11/50(2014): 97-102.

Kovalevskiy, Sergey."O Verovaniyah i Obryadah İrmenskogo Naseleniya" , *Narodı i Religii Yevrazii.*9/9 (2007): 30-42.

Kradin, Nikolay. *Koçevniki Evrazii.* Almatı: Dayk-Press, 2007.

Krasnov, Yuriy. *Ranneye Zemledeliye i Jivotnovodstvo v Lesnoy Polose Vostoçnoy Evropı*. Moskova: Nauka, 1971.

Krivtsov Veçaslav ve Aleksey Vodorezov. *Fiziçeskaya Geografiya i Landşaftı Rossii.* Ryazan: S.A.Yesenina adına Ryazan Devlet Üniversitesi yayınları, 2016

Krivtsova-Grakova, Olga. "Alekseyevskoye Poseleniye i Mogilnik", *İstoriya Materyalnoy Kulturı*. 17(1948): 57-172.

Kruto, Pavel Ve Dmitriy Rajev. *Kultura Zauralskih Skotovodov Na Rubeje Er (Gaevskiy Mogilnik Sargatskoy Obşnosti: Antropologiçeskoye İssledovaniye),Lyudi.* Yekaterinburg: Yekaterinburg Yayınları, 1997.

Kubarev, Vladimir ve Dmitriy Çeremisin, *Traditsıonnıye Verovaniya i Bıt Narodov Sibiri XIX –Naçalo XX vekov.* Novosibirsk: Nauka, 1987.

Kukuşkin, İgor. Obryad Krimatsii u Andronovskogo (Fedorovskogo) Naseleniya: *Semantiçeskiy Aspekt, Rossiyskaya Arheologiya*. 4 (2019): s.54-65.

Kunik, Arist ve Viktor Rozen. İzvestiya *Al-Bakri, Drugih Avtorov o Rusi i Slavyanah.* I. Cilt. St-Petersburg: İmparator adına İlimler Akademisi Yayınları, 1878.

Kuzmina, Elena. "Klasifikatsıya i Pereodizatsıya Pamyatnikov Andronovskoy Obşnosti", *İnformatsıonnıy Billuten Mejdunarodnoy Asotsıatsii po İzuçeniyu Kultur Tsentralnoy Azii UNESCO*. 9 (1985): 27-43.

Kuzmina, Elena. *Otkuda Prişli İndoarii*? .Moskova: Rossiyskiy İnstitut Kulturologii RAN yayınları, 1994.

Latışev, Vasiliy. İzvestiya Drevnih Pisateley Greçiskih i Latinskih o Skifii i Kafkaze, St-Petersburg: İmp. Adına İlimler Akademisi Yayımevi, 1906.

Lengyel, János "Krónıkaszerkesztések I. Károly Róbert És Nagy Lajos Korában" *Együtt,* 9/2 (2007),s.73-79.https://docplayer.hu/112413491-Kronikaszerkesztesek-i-karoly-robert-es-nagy-lajos-koraban.html (erişim 08.09.2019).

Levaşova. Valentina. "Predvaritelnoye Soobşeniye ob Arheologiçeskih İssledovaniyah Zapadno-Sibirskogo Muzeya v 1926-1927 godah", *İzvestiya Zapadno- Sibirskogo Muzeya*. 1 (1928): 159-160.

Levina Larisa, *Etnokulturnaya İstoriya Vostoçnogo Priuralya. I. Tısyaçiletiya Do Naşey Erı-I.Tısyaçiletiya Naşey Erı,* Moskova: Vostoçnaya Letiratura,1996.

Levina Larisa, *Keramika Nijney i Sredney Sırdaryi v I.Tısyaçiletiye Naşey Erı*, Moskova: Nauka, 1971.

Levina, Larisa ve Anna Yelkina. *Nizovya Sırdaryi v Drevnosti. Djetıasarskaya Kultura.* Moskova: Rusya İlimler Akademisi, 1995.

Leybnits, Godfrut. Sbornik Pisem i Materialov Leybnitsa, Otnasyaşihsya k Rossii i Petru Velikomu, St-Petersburg: İmp. Adına İlimler Akademisi Yayımları, 1873.

Leyn. L.S, Vozniknoveniye koçevogo Skotovodstva, Skifo-Sibirskoye Kulturno-İstoriçeskoye Yedinstvo, Materyalı I Vsesoyuznoy Arheologiçeskoy Konferentsii, Kemerovo: Kemerovo Devlet Üniversitesi Yayınları, 1980.

Lihaçeva, Olga. " Rekonstruktsıya Kompleksa Voorujeniya Znatnogo Voina Sargatskoy Kulturı (Po Materyalam Mogilnika Sidorovka)",*Narodı i Religii Evrazii.* 4/21 (2019): 34-47.

Lizanets, Petr. "Slavyanskiye Zaimstvovaniya v Vengerskom Yazıke –İstoçnik İssledovaniya İstorii Praslavyanskih Yazıkov", *Zakarpatskiy Filologiçnı Studii.* 16/9 (2020): 19-29.

Loboçevskogo Adına Azamas şubesi Üniversitesi, Batı Sibirya Fiziki Coğrafyası https://arz. unn. ru/2016-05-16-10-34-33/1184-2016-05-19-08-28-26 (erişim 22.10.2020).

Majitov Niyaz , *Stepi Yevraazii v Epohu Srednevekovya,* Moskova: Nauka 1981.

Majitov Niyaz, "Kurgannıy mogilnik v Derevne Novo-Turbaslı",*Başkirskiy Arheologiçeskiy Sbornik,* Ufa: İlimler Akademisi yayınları, 1959.

Majitov Niyaz, "Novıye Materialı o Ranney İstorii Başkir",*Arheologiya i Etnografiya Başkirii,*Cilt II, Ufa: İlimler Akademisi Yayınları,1964.

Majitov Niyaz, "Raniye Pamyatniki Bahmutinskoy Kulturı",Voprosı Arheologii Urala, 2(1962): 65-71.

Majitov Niyaz, *Bahmutinskaya Kultura (Etniçeskaya İstoriya Naseleniya Severnoy Başkirii v Seredine I.Tısyaçeletiya Naşey Erı),*Moskova: Nauka,1968.

Majitov Niyaz, *Başkirskiy Arheologiçeskiy Sbornik*, (Ufa: İlimler Akademisi yayınları, 1959), 114-140.; Niyaz Majitov, *Stepi Yevrazii v Epohu Srednevekovya,* Moskova: Nauka, 1981.

Majitov Niyaz, *K İzuçeniye Arheologii Başkirii v I Tısyaçiletii Naşey Erı,* Ufa: Arheologiya i Etnografiya Başkirii, 1962.

Majitov Niyaz, *Taynı Drevnego Urala,* Ufa: Başkirskoye knijnoye İzdatelstvo, 1973.

Majitov Niyaz, *Yujnıy Ural v VII-XIV veke*, Moskva: Nauka, 1977.

Maksiminkov, Gleb. *Problemı Hronologii i Kulturnoy Prenadnejnosti Arheologiçeskih Pamyatnikov Zapadnoy Sibiri.* Tomsk: Tomsk Üniversitesi Yayınları,1970.

Maloletko, Aleksey. *Drevniye Narodı Sibiri, Etniçeskiy Sostav po Dannım Toponimiki, Rannee Zaseleniye Severnoy Azii.* Tomsk: Tomsk Ünivetsitesi Yayınları, 2012.

Malutina, Tatyana. "Fedorovskaya kultura Uralo-Kazahstanskih Bozkırey". Doktora Tezi, İnstitut Arheologii RAN, 1994.

Mamedov, Eldar. *İzmeneniya Klimata Sredneaziatskih Pustın v Golotsene, Kolebaniya Uvlajnennosti Aralo-Kaspiyskogo Regiona v Golotsene*. Moskova: Nauka, 1980

Margulan, Alkey vd. *Drevnyaya Kultura Tsentralnogo Kazahstana.* Almatı: İlimler Akademisi, 1966.

Martınov, Anatoliy ve Valeriy Alekseyev. İstoriya i Paleontologiya Skifo-Sibirskogo Mira, Kemerovo: Kemerovo Devlet Üniversitesi Yaynları, 1986.

Martınov, Anatoliy. *Voprosı İstorii Sibiri i Dalnego Vostoka.* Novosibirsk: Sibirya Bölümü İlimler Akademisi Yayınları, 1961.

Martselin Ammian, *Rimskaya İstoriya,* çev. Yu. A Kulakovskiy ve A.İ Sonni, Moskova: AADOMİR, 2005.

Masanov, Nurbulat. *Problemı Sotsıalno-Ekonomiçeskoy İstorii Kazahstana na Rubeje XVII-XIX Vekov.* Alma-Ata: Nauka, 1984.

Matuzova, Vera. *Angliyskiye Srednevekovıye İstoçniki IX-XIII vekov.* Moskova: Nauka, 1979.

Matüşenko V.İ.*Drevnyaya İstoriya Naseleniya Lesnogo i Lesobozkırnogo Priobya (Neolit iBronzovıy Vek)* .Tomsk: Tomsk Üniversitesi Yayınları, 1974

Matüşenko, Viktor ve L.V. Taurov. *Mogilnik Sidorovka v Omskom Priirtışye.* Novosibirsk: Nauka, 1997.

Matveev, A.V. "O nekotorıh Osobyanostyah Ranneandronovskih Zahoroneniy Pritobolya so Sledami Ognya", *Vestnik Arheologii, Antropologii i Etnografii.* 1(1997): 15-23.

Matveev, Aleksey, Natalya Matveeva ve Tatyana Kryukova. "Novıye Pamyatniki Epohi Bronzı i Rannego Jeleznogo Veka v İngalinskoy Doline (Po İtogam Rabot 1998 g)",*Vestnik Arheologii, Antropologii i Etnografii.* 2 (1999): 126-135.

Matveev, Aleksey. *İrmenskaya Kultura v Lesobozkırnom Priobye, İstoçniki. Problemı Periodizatsii i Hronologii.* Novosibirsk: Novosibirsk Üniversitesi Yayınları, 1993.

Matveev, Aleksey. *Lesobozkırnoye Zauralye vo II-Naçale I Tısyaçeletiya do Naşey Erı.* Tümen: Sibirya Bölümü İlimler Akademsi yayınları, 2000.

Matveev, Aleksey. *Pervıye Andronovtsı v Lesah Zauralya.* Novosibirsk: Nauka,1998.

Matveev, Aleksey. *Pervıye Andronovtsı v Lesah Zauralya.* Novosibirsk: Nauka, 1998

Matveyev, Aleksey ve Evgeniy Sidorov. *Zapadnaya Sibir v Drevnosti i Srednevekovye.* Tümen: Tümen Devlet Üniversitesi Yayınları, 1985.

Matveyev, Aleksey ve Natalya Matveyeva. *Budet li Reşena Zagadka "Plyuşennogo Zolota" Sibirdkih "Bugrov",Drevniye Pogrebeniya Ob-İrtişya.* Omsk: Omsk Devlet Üniversitesi, 1991.

Matveyev, Aleksey. *İrmenskaya Kultura v Lesobozkırnom Priobye.* Novosibirsk: Novosibirsk Üniversitesi Yayınları,1993.

Matveyev, Natalya. *Sargatskaya Kultura na Srednem Tobole.* Novosibirsk:Nauka1993

Matveyeva Natalya, Lidiya Kobeleva , "K voprosu ob İshodnıh Kompanentoh Ranne Srednevekovogo Kulturageneza Lesostepnogo Zauralya (Po Dannım Gonçarstva),*Vestnik Arheologii, Antropologii i Etnografii,* 3/22 (2013): 68-78.

Matveyeva, Natalya vd. *Kompleksnoye İzuçeniye Usloviy Jizni Drevnego Naseleniya Zapadnoy Sibiri.* Novosibirsk: Sibirya Bölümü ilimler Akademisi, 2005.

Matveyeva, Natalya, Andrey Konovalov ve Svetlana Berlina. "Fortifikatsii Rannego Jeleznogo Veka Zapadnoy Sibiri: Paleoekonomiçeskiy Aspekt", *Problemı Vzaimodeystviya Çeloveka i Prirodnoy Sredı*. 4 (2003): 33-39.

Matveyeva, Natalya, Svetlana Berlina, ve T.N. Rafikova. *Kolovskoye Gorodişe (Drevnosti İngalskoy Dolını: Arheologopeleoekologiçeskoye İssledovaniye).* Novosibirsk: Nauka, 2008.

Matveyeva, Natalya. "Rafaylovskoye Gorodişe-Pamyatnik Sargatskoy kulturı Srednego Pritobolya", *Rossiyskaya Arheologiya.* 1 (1993): 148-163.

Matveyeva, Natalya. *İstoçniki Etnokulturnoy İstorii Zapadnoy Sibiri.* Tümen, Tümen Devlet Üniversitesi, 1991.

Matveyeva, Natalya. *Problemı Arheologii Bozkırnoy Evrazii.* Kemerovo: Kemerovo Devlet Üniversitesi yayınları, 1987.

Matveyeva, Natalya. *Problemı Pozdney Bronzı i Perehoda k Epohe Jeleza na Urale i Sopledelnıh Territoriyah*. Ufa: İlimler Akademisi,1991.

Matveyeva, Natalya. *Ranniy Jeleznıy Vek Priişimya.* Novosibirsk: Nauka, 1994.

Matveyeva, Natalya. *Sotsıalno-Ekonomiçeskiye Strukturı Naseleniya Zapadnoy Sibiri v Rannem Jeleznom Veke (Lesobozkırnaya i Podtayejnaya Zonı).*Novosibirsk: Nauka, 2000.

Matveyeva, Natalya. *Voyennoye Delo Drevnego Naseleniya Sredney Azii.* Novosibirsk: Nauka, 1987.

Matveyeva. Natalya. "Kuşnarenkovskiye Kompleksı V Svete Kulturogeneza Perioda Rannego Srednevekovya v Zauralye", *Sovremennıye Problemı Arheologii Rossii.* 2 (2006): 160-169.

Matvyeva, Galina. *Arheologiya i Etnografiya Başkirii IV*. Ufa: SSCB İlimler Akademisi, 1971.

Matyuşenko, Vladimir ve Larisa Taurova. *Mogilnik Sidorovka v Omskom Priirtişye.* Novosibirsk: Nauka, 1997.

Matyuşenko, Vladimir ve Valentin Yaşin. *Pogrebeniye Voina iz Mogilnika u Derevni Sidorovka Omskoy Oblasti i Nekotorıye Aspektı Mirovozreniya Koçevnikov Bozkırey*. Omsk: Omsk Devlet Üniversitesi Yayınları, 1989.

Matyuşenko, Vladimir. *Drevnyaya İstoriya Sibiri.* Omsk: OmGU yaynları,1999.

Matyüşenko, Vladimir. *İz İstorii Sibiri.* Tomsk: Tomsk Üniversitesi yayınları,1973.

Maytinskaya, Klara. *Vengerskiy Yazık.* Moskova: Rusya İlimler Akademisi, 1955.

Melçuk Aleksandr vd. *Sravnitelino-İstoriçeskoye İzuçeniye Yazıkov Raznıh Semey: Leksiçeskya Rekonstruktsıya, Rekonstruktsıya İsçeznuvşıh Yazıkov.* Moskova: SSCB Yabancı Diller İlimler Akademisi, Nauka, 1991.

Messerschmidt, Daniel. *Forshungreise durch Sibirien* 1720-1727.

Meye, Antuan. *Obşeslavyanskiy Yazık*. Moskova: İnostrannaya Literatura Yayınları, 1951.

Mihaylov, Nikolay vd. *Vpadinı Yugo Zapadnogo Altaya v Srednem i Pozdnem Golotsene, Ceografya*. St-Petersburg: St-Petersburg Devlet Üniversitesi, 1992.

Miller, Gerhard. *"İstoriya Sibiri",Cilt I,*Moskova-Leningrad: İlimler Akademisi Yayınları, 1937.

Minorskiy, Vladimir. *Sharaf Al-Zaman Tahir Marvazi On China, The Turks And India*. London: Royal Asiatic Society, 1942.

Mişin, Dmitriy. *İskitliba v İslamskom Mire v Ranee Srednevekovye*. Moskova: Kraft Yayınevi, 2002.

Mogilnikov M.A. *Problemı Arheologii i Drevney İstorii Ugrov, K Voprosu o Sargatskoy Kulture.* Moskova: Nauka, 1972.

Mogilnikov, Vladislav. "Vzaimootnoşeniya Kulayskoy i Sargatskoy Kultur, Ranniy Jeleznıy Vek", *Kradkiye Soobşeniya İnstituta Arheologii.*186 (1986): 25-29.

Mogilnikov, Vladislav. *Arheologiçeskiye Otkrıtiya 1984 Goda*. Moskova: Nauka 1986

Mogilnikov, Vladislav. *Arheologiya İ Etnografiya Başkirii IV.* Ufa, SSCB İlimler Akademisi, 1971.

Mogilnikov, Vladislav. *Arheologiya SSSR, Epoha Bronzı Lesnoy Polosı SSSR.* Moskova: Nauka, 1987.

Mogilnikov, Vladislav. *Bozkırnaya Polosa Aziatskoy Çasti SSSR v Skifskoye Vremya.* Moskova: SSCB İlimler akademisi, 1992.

Mogilnikov, Vladislav. *Etniçeskiye Protsessı na Urale i v Zapadnoy Sibiri v Pervobıtnuyu Epohu.* İjevsk: Udmursk Devlet Üniversitesi yayınları, 1983.

Mogilnikov, Vladislav. *Etnogenez Narodov Severnoy Azii: Meteryalı Konferentsii.* Novosibirsk: Rusya İlimler Akademisi, 1969.

Mogilnikov, Vladislav. *K voprosu o Priçinah i Haraktere Migratsıy v Lesobozkıri Zapadnoy Sibiri v Rannem Jeleznom Veke, Osobennosti Estestvenno-Geografiçeskoy Sredı i İstoreçeskiye Protsesı Zapadnoy Sibiri*. Tomsk: Tomsk Devlet Üniversitesi, 1979.

Mogilnikov, Vladislav. *Pamyatniki Yujnogo Priuralya i ZapadnoySibiri Sarmatskogo Vremeni.* Moskova: Nauka, 1972.

Mogilnikov, Vladislav. *Pereodizatsıya Kultur Epohi Jeleza Srednego Priirtışya, Materyalı Konferentsii"Etnogenez Narodov Severnoy Azii"*. Novosibirsk, İlimler Akademisi, 1969.

Mogilnikov, Vladislav. *Problemı Arheologii i Drevney İstorii Ugrov.* Moskova: Nauka, 1972.

Mogilnikov, Vladislav. *Ranniy Jeleznıy Vek Zapadnoy Sibiri.* Tomsk, İlimler Akademisi, 1978.

Mogilnikov, Vladislav. *Sargatskaya Kültüra, Bozkırnaya Polosa Aziatskoy Çasti SSSR v Skifo –Sarmatskoye Vremya.* Moskova: Nauka, 1992.

Mogilnikov. Vladislav. "K Probleme Genezisa Ugorskoy Etnokulturnoy Obşnosti", *Finno-Ugrovedeniye.* 1(1944): 61-68.

Molodin, Veçaslav. "Etnokulturnaya Mozaika v Zapadnoy Barabe (Epoha Pozdney Bronzı-Perehodnoye Vremya Ot Epohi Bronzı k Jeleznomu Veku XIV-VIII veka do Naşey Erı", *Arheologiya, Etnografiya i Antropologiya Yevrazii.* 4/60(2014): s.57-62.

Molodin, Veçaslav. *Arheologiçeskoye Naslediye Tünemskoy Oblasti, Pamyatniki Lesobozkıri i podtayejnoy Polosı.* Novosibirsk: Nauka, 1995.

Molodin, Veçaslav. *Arheologiya Yujnoy Sibiri.* Kemerovo: Kemerovo Üniversitesi yayınları, 1985.

Molodin, Veçaslav. *Baraba v Epohu Bronzı.* Novosibirsk: Nauka, 1985.

Molodin, Veçaslav. Pantsinger G. ve diğerleri. *Çiça-Gorodişe Perehodnogo ot Bronzı k Jeleznomu Vremeni v Barabinskoy Lesobozkıri.* Novosibirsk: İnsitut Arheologii Yayınları, 2009.

Molodin, Veçaslav. Pilipenko, A.S. Pozdnyakov ve D.V. Kompleksnıy. *Podhod, Multidistsıplinarnıye Metodı v Arheologii: Noveyşiye İtogi i Perspektivı Materyalov Mejdunarodnogo Sempozyuma.* Novosibirsk: Rusya İlimler Akademisi 2017.

Moravcsık, Gyula "Sagen und Legenden Über Kaiser Basileios I", *Dumbarton Oaks Papers.*15 (1961): s. 59-126.

Müller, Gerhard Friedrich. *Opisaniye Sibirskih Narodov.* Moskova: Pamyatniki İstoriçeskoy Mısli yayınları, 2009.

Nagy Zoltán, V Poiskah Rodnıh i Çujıh. Vengerskiye İssledovatili v Rossii v Period Avstro-Vengrii, Yejegodnik Finno – Ugorskih İssledovateley, İjevsk: Udmutskiy Devlet Universitesi yayınları 2018.

Nagy, Zoltán *V Poiskah Rodnıh i Çujıh. Vengerskiye İssledovatili v Rossii v Period Avstro-Vengrii, Yejegodnik Finno - Ugorskih İssledovateley.* İjevsk: Udmutskiy Devlet Universitesi yayınları, 2018.

Napolskih, Vladimir. "Predıstoriya Uralskih Narodov", *Acta Ethnographica Hungarica.* 44/3-4 (1999): 431–472.

Napolskih, Vladimir. "Yogra (Ranniye Obsko – Ugorsko - Permskiye Kontaktı i Etimologiya)"*Antropologiçeskiy Forum,* 3 (2005): 240-268.

Napolskih, Vladimir. "Yogra (Ranniye Obsko-Ugorsko-Permskiye Kontaktı i Etnonimiya)" , *Antropologiçeskiy Forum*. 3 (2005): 240-250

Napolskih, Vladimir. *Vvideniye v İstoriçeskuyu Uralistiku.* İjevsk: Udmurdskiy İnstitut İstorii, Yazıka i letiraturı yayınları, 1997.

Nefedov Filip, *Otçet ob Arheologiçeskih İssledovaniyah v Yujnom Priuralye, Proizvedennıh 1887 i 1888 godah,* 3 (1899): 28.

Nehardt, Aleksandra. Skifskiy Rasskaz Geredota v Oteçestvennoy İstoriografii, Moskova: Nauka, 1982.

Neumann Karl Friedrich, Die Völkerdessüdlichen Russlands in ihrergeschichtlichen Entwicklung, Leipzig, 1855.

Nikifor Patriarh, *Brebiariy (758-829),* çev., İ.S.Çiçurov, Vizantiyskiye İstoriçeskiye Soçineniya, Moskva: Nauka ,1980.

Nikonorov, Valeriy ve Yuliy Hudyakov. *Svistyaşiye Strelı Maodunya i Marsov Meç Attilı; Voyennoye Delo Aziatskih Hunnu, Evropeyskih Gunnov*. Moskova: Filometis, 2004.

Novikova Olga ve Aleksandr Dudko. "Ritualnıye Kompleksı na Kurgannıh Mogilnikah İrmenskoy Kulturı", *Vestnik Kemerovskogo Gosudarstvennogo Universiteta*. Cilt 6, 2 (2015): 131-135.

Obıdenov, Mihail. *Pozdniy Bronzovıy Vek Yujnogo Urala*. Ufa, İlimler Akademisi, 1986.

Oborin Vladimir, *Drevneye İskusstvo Narodov Prikamya. Permskiy Zverinıy Stil,* Perm: Permskoye Knijnoye İzdatelstvo, 1976.

Okladnikov. A.P. *İstoriya Sibiri s Drevneyşih Vremen da Naşıh Dney,* Cilt I, Leningrad: Nauka, 1968.

Olhovskiy, Valeriy. *Pamyatniki Predskifskogo i Skifskogo Vremeni na Yuge Vastoçnoy Evropı*. Moskova: Nauka, 1997.

Ögel, Bahaettin. *Türk Kültür Tarihine Giriş*, Ankara, Gazi Üniversiyesi Basınevi,1991

Paffengolts, Konstantin. *Jeoloji Sözlüğü.* Cilt II, Moskova: Nedra, 1978.

Pallas, Petr Semyon. *Puteşestviya Po Raznım Provintsıyam Rossiyskogo Gosudarstva.* Cilt I-VI, St-Peterburg: İmparator Adına İlimler Akademisi Yayınları,1773-1788.

Paniyskiy Prisk, *Skazaniya*, Ryazan: Aleksandiriya yayınevi, 2005.

Pankratova Ludmila, "O Vozmojnıh İstokah İkonografii Obraza Medvedya v Kulayskoy Metaloplastike" ,*Vesnik TGPY*, 9/162 (2015): 247-254

Pastuşenko İvan,"Mojno li Govorit ob "Ugorskoy Epohev Prikamye", *İstoriya i Filologiya*, 1(2011): 144.

Petrin, Valeriy. *Paleolitiçeskiye Pamyatniki Zapadno-Sibirskoy Ravninı.* Novosibirsk: Nauka, 1986.

Pletneva, Ludmila. *Oçerki Kulturageneza Narodov Zapadnoy Sibiri, Poseleniya i Jelişa.* Tomsk: Tomsm Üniversitesi Yayınları, 1995.

Pletneva, Svetlana. *Ot Koçeviy k Gorodam, Saltovo-Mayatskaya Kultura.* Moskova: Nauka, 1967.

Podosinov, Aleksandr. *Ex Oriente Lux! Oriyentatsıya po Stranam Svete v Arhaiçeskih Kulturah Yevrazii*. Moskova: Yazıki Russkoy Kulturı yayınları, 1999.

Pogodin, Lionid. *Keramika Pozdnih Pamyatnikov Sargatskoy Kulturı, Keramika Kak İstoriçeskiy İstoçnik.* Tobolsk: Tobolsk Devlet Üniversitesi Yayınları, 1996.

Pogodin, Lionid. *Perehodnıy Period (K Voprosu o Migratsıyah v Lesobozkırnom Priirtışye v I tısyaçeletye do Naşey Erı)Smena Kultur i Migratsii v Zapadnoy Sibiri.* Tomsk: Tomsk Üniversitesi Yayınları, 1987.

Pogodin, Lionid. *Perehodnıy Period (k Voprosu o Migratsıyah v Lesobozkırnom Priirtışye v I.Tısyaçiletye Do Naşey Erı)* . Tomsk: Tomsk Üniversitesi Yayınları, 1987.

Polnoye Sobraniye Uçenıh Puteşestviy po Rossii İzdavayemoye İmperatorskoy Akademiyey Nauk po Predlojeniyu ee Prezidenta: s Premeçaniyami İzyasneniyami i Dopolneniyami; Zapiski Puteşestviya Akademika Falka, çev. Pavel Petro. St-Peterburg: İmparator adına Yayınevi, 1824.

Polosmak, Natalya ve Ludmila Barkova. *Kostüm i Tekstil Pazırıktsev Altaya (IV-III Vekov Do Naşey Erı).* Novosibirsk: İNFOLİO yayınevi, 2005.

Polosmak, Natalya *Vsadniki Ukoka.* Novosibirsk, İNFOLİO-press yayınevi 2001

Polosmak, Natalya. *Baraba v Epohu rannego Jeleza.* Novosibirsk: Sibirya Bölümü İlimler Akademisi, 1987.

Polosmak, Natalya. *Steguşeye Zoloto Grifı (Ak-Alahinskiye Kurganı).*Novosibirsk: Nauka, 1994.

Potapov, Leonid. *Sbornik Muzeya Antropologii İ Etnografii*, Cilt. XXVI Moskova, Leningrad: Nauka, 1970.

Potemkina, Tamila. "O Sootvetstvii Tipov Rannealakulskoy Keramiki v Pritobolye", *Kradkiye Soobşeniya İnstituta Arheologii*. 169 (1982): 44-53.

Potemkina, Tamila. *Bronzovıy Vek Lesobozkırnogo Priobya.* Moskova: Nauka, 1985.

Potemkina, Tamila. *Bronzovıy Vek Lesobozkırnogo Pritobolya.* Moskova: Nauka,1985

Potemkina, Tamila. *Problemı Arheologii Ural i Zapadnaya Sibir K 70-Letiyu T.M.Potemkinoy,* Kurgan: Kurgan Devlet Üniversitesi, 2007.

Potemkina, Tamila. *Problemı Arheologii: Ural i Zapadnaya Sibir.* Kurgan: Kurgan Devlet Üniversitesi Yayınları, 2007.

Potemkina, Tamila. *Teoriya i Praktika Arheologiçeskih İssledovaniy.* Barnaul: Altay Devlet Üniversitesi, 2005.

*Povest Vremennıh Let "Lavretyevskaya i İpatevskaya Letopis",*I.Cilt, St-Petersburg: Edurd Prats yayınevi, 1846.

*Povest Vremennıh Let "Lavretyevskaya Letopis",*I.Cilt, Leningrad: SSCB İlimler Akademisi, 1926.

*Povest Vremennıh Let," İpatevskaya Letopis",*II. Cilt, St-Petersburg: Arheologiçeskaya Kommissiya yayınları, 1871.

*Povest Vremennıh Let.*çev., D.S.Lihaçev. St-Petersburg: Nauka, 1996.

Prisk Paniyskiy ,Gotskaya İstoriya, çev., V.V.Latışeva, *Vestnik Drevney İstorii*. 4 (1948): 675—698.

Priska Paniyskogo Skazaniya, *Uçennıye Zapiski Vtorogo Otdeleniya İmperatorskoy Akademii Nauk*, St-Petersburg: İmparator Adına İlimler Akademisi yayınları, 1861.

Pşeneçnyük, Anatoliy. *Problemı Drevnih Ugrov Na Yujnom Urale.* Ufa. SSCB İlimler Akademisi, 1988.

*Puteşestviye Abu Hamid Al-Garnati v Vostoçnuyu i Tsentralnuyu Yevropu(1131-1153),*çev., O.G.Bolşakov, Moskova: Vostoçnaya Literatura Yayınları, 1971.

Puteşestviye İbn-Fadlana Na Volgu, çev.İ.Yu.Kraçkovskiy, Moskova, Leningrad: İlimler Akademisi, 1939.

Puteşestviye v Vostoçnıye Stranı Vilgelme de Rubruk v Leto Blagosti 1253 (Otrıvok iz Knigi Djovanni Del Plano Karpini. İstoriya Mangalov) çev., A.İ.Malein , Moskova: Geografgiz, 1957.

Pallas, Peter Simon. *Reise Durch Verschiedene Provinzen Des Rußischen Reichs (Puteşesviya po Raznım Provinziyam Rossiyskoy İmperii).* St-Petersburg: R. A. Foulis yayınları, 1763.

Radlov, Vasiliy. *İz Sibiri*, çev. K.D.Tsıvina ve B.E.Çistova, Moskova: Nauka, 1989.

Radlov, Vasiliy. *Sibirskiye Drevnosti.* Cilt I St-Petersburg: İmperaporskoy Arheologiçeskoy Komissii Yayınınları, 1891.

Radlov. Vasiliy. *Sibirskiye Drevnosti (İz Putevıh Zapisok po Sibiri).* Almanca'dan tercümesi A.A.Bobrinskiy, St. Petersburg: İ.N.Skorohodov adına yayınevi,1896.

Rajev, Dmitriy. "Rasprostroneniye Obıçaya Prijiznennoy Deformatsii Golovı Sredi Naseleniya Sargatskoy Obşnosti", *Problemı İstorii, Filologii, Kulturı*. 21 (2008): 527-540.

Rıdzevskaya, Elena. *Drevnyaya Rus i Skandinaviya v IX-XIV veke.* Moskova: Nauka, 1978.

Rıkuşina, Galina. "Odontologiçeskaya Harakteristika Çerepov iz Sklepov Djetıasırskoy Kulturı (altı-Nasar, Tompakasar, Kosasar-3)", *Nizovya Sırdaryi v Drennosti, Sklepı.* 2 (1993): 247-252.

Rudenko Sergey ve Nikolay Rudenko*, İskusstvo Skifov Altaya*, Moskova: GMİİ, 1949.

Rudenko, Sergey. "Sibirskaya Kollektsıya Petra I" *Svod Arheologiçeskih İstoçnikov,* 3/9 (1962): 7-37.

Rudenko, Sergey. *Başkırı, İstoriko-Etnografiçeskiye Oçerki.* Ufa: Kitap, 2006

Rudenko, Sergey. *Kultura Hunnu i Noinulinskiye Kurganı*. Moskova, Leningrad, Nauka, 2006.

Rudenko, Sergey. *Kultura Naseleniya Gornogo Altaya v Skifskoye Vremya.* Moskova, Leningrad: Nauka, 1960.

Rudenko, Sergey. *Kultura Naseleniya Gornogo Altaya v Skifskoye Vremya.* Moskova, Leningrad: SSCB İlimler Akademisi, 1953.

Ryabina, Evgeniy. *Arheologiya Srednego Pritobolya i Sopredelnıh Territoriy*. Kurgan: Kurgansk Devlet üniversitesi Yayınları, 2016.

Sadıkova M.H., *Başkirsiyiy Arheologiçeskiy Sbornik*, Ufa: İlimler Akademisi Yayınları,1959.

Sajnovics, Joannis. *Demonstratio Idioma Ungarorum Et Lapponum Idem Esse (1770),* Whitefish, Montana: KessingerPublishing, 2010.

Salnikov, Konstantin. "Andronovskiy Kurgannıy Mogilnik u Sela Fedorovki Çelyabinskoy Oblasti",*Materyalı po Etnografii.* 1 (1940): 58-67.

Salnikov, Konstantin. Bronzovıy vek Yujnogo Zauralya (Andronovskaya Kultura), *Materyalı i İsledovaniya po Arheologii SSSR,* 21(1951):110-114.

Salnikov, Konstantin. Kurganı na Ozere Alakul"*Materyalı İssledovaniy po Arheologii SSSR*. 24 (1952): 62-63.

Salnikov, Konstantin. *Oçerki Drevney İstorii Yujnogo Urala.* Moskova: Nauka, 1967.

Savinov, Dmitriy ve Vladimir Bobrov. *Devniye Kulturı Altaya i Zapadnoy Sibiri,* Novosibirsk: Nauka, 1978.

Savinov, Dmitriy. *Vozmojnosti Sinhronizatsii Pismennıh iArheologiçeskih Dat v İzuçenii Kulturı Yujnoy Sibiri Skifo-Sarmatskogo Vremeni.* Barnaul: SSCB İlimler Akademisi Yayınları, 1991.

Schlözer August Ludwig, Nestor. *Russkiye Letopisi na Drevneslovyanskom Yazık, Sliçennıye, Perevedennıye i Obyesnennıye A.Şletserom.* St. Petersburg: İmp Adına Yayınevi, 1809.

Schwandlner, Johann. *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini.* Vindobonae, 1746.

Sidorov, Evgeniy ve Andrey Borodovskiy. "Obrabotka kosti v Lesobozkırnom Priobye (v I tısyaçeletii Do Naşey Erı)",*Problemı Tehnologii Drevneyşih Proizvodstv.* 2 (1990): 159-170.

Simokatta Fiafilakt, İstoriya, çev. S.İ.Kandratyeva, Moskova: SSCB İlimler Akademisi, 1957.

Skazaniya ,"O Çelovetseh Neznayemıh v Vostoçney Strane",Arheologiya Severe Rossii: Yugra-Volost Novgoroda Velikogo v XI-XV. v.Svod İstoçnikov iİssledovaniy:

Sbornik Materialov Vserossiyskoy Nauçnoy Konferentsii s Mejdunarodnım Uçastiyem. Surgut-Nefteyugansk-Ekaterinburg: İnstitut Arheologii Severa, 2019.

Skripkin Anatoliy, *Sarmatı i Vostok*, Volgograd Devlet Üniversitesi Yayımları, Volgograd: 2010

Smirnov Aleksey, "Jeleznıy Vek Çuvaşskogo Povoljya", Materyalı İstorii i Arheologii, Moskova, Nauka 1961.

Smirnov Aleksey,"Jeleznıy Vek Başkirii", *Materyalı i İssledovaniya po Arheologii SSSR*, 58(1957): 50

Smirnov Konstantin, "Ranniye Koçevniki Yujnogo Urala, Arheologiya i Etnografiya Başkirii", Cilt IV, Ufa: İlimler Akademisi Yaynları, 1971.

Smirnov, Konstantin ve Elena Kuzmina. *Proishojdeniye İndoyevrapeytsev v Svete noveyşih Arheologiçeskih Otkrıtiy*. Moskova: Nauka, 1977.

Smirnov, Konstantin. "Problema Proishojdeniya Rannih Sarmatov", *Sovetskaya Arheologiya*,3 (1957): 3-19.

Smirnov, Konstantin. *Ranyaya İstoriya i Kultura Sarmatov.* Moskova, Nauka, 1964

Smirnov, Konstantin."Amazonka" IV. Vekov Do Naşey Erına Don (Tanayıs)u", *Sovetskaya Arheologiya*. 1 (1982): 120-131.

Sokolova, Z.L. *Etnogenez i Etniçeskay İstoriya Narodov Severa.* Moskova: Nauka, 1975.

Sokolova, Zoya. *Jelişe Narodov Sibiri (Opıt Tipologii).* Moskova, Nauka, 1998.

Soyer Piter, *Epoha Vikingov*, St-PetersburgYevarasya Yayınevi,2006.

Starikov, Vladimir. *Mezolit i Neolit Lesnogo Zauralya.* Moskova: İlimler Akademisi Yayınları, 1980.

Stokolos, Vladimir. *Kultura Naslediya Bronzovogo Veka Yujnogo Zauralya (Hronologii i Pereodizatsıya).* Moskova: Nauka, 1972.

Suleymanov, Oljas. Aziya, Moskova: Grifon yayınevi, 2005.

Sunçugayev, Ya. İ. *Drevnyaya Metalurgiya Hakasii-Epoha Jeleza*. Novosibirsk: Nauka, 1979.

Szentpepery, Imre. Slovak Komel ve Veszpremy Laslo, Scriptores Rerum Hungaricarum: Tempore Ducum Regumque Stirpis Arpadinae Gestarum, Budapest: Edendo Operi Praefuit Emericus Szentpetery,1999.

Szentpepery, Imre. Slovak Komel ve Veszpremy Laslo. *Scriptores Rerum Hungaricarum: Tempore Ducum Regumque Stirpis Arpadinae Gestarum*. Budapest: Edendo Operi Praefuit Emericus Szentpetery, 1999.

Şaraf Al-Zaman Tahir Marvazi, Glava o Türkah, Trudı sektora Vostokovediniya, I Cilt, Almata: Kazakistan İlimler Akademisi,1959.

Şarapova, Svetlana. "İskusstvennaya Deformatsıya Çerepa v Sargatskoy Srede (Bioarheologiçeskiy Aspekt)", *Kratkiye Soobşeniya İnstitüsü.* 250(2018): 243-252.

Şarapova, Svetlana. "Traditsii İzgotovleniya Keramiki i ornamentalnıye Stili Naseleniya Zauralya v Rannem Jeleznom Veke", *Arheologiya Etnografiya i Antropologiya Evrazii.* 4/20 (2004): 130-139.

Şuşarin, Vladimir. Mejdunarodnıye Svyazi Rossii do XVII veka Russko-Vengerskiye Otnoşeniya v IX. veke, Moskova: SSCB İlimler Akademisi, 1961.

Şuşarin, Vladimir. *Mejdunarodnıye Svyazi Rossii do XVII veka Russko-Vengerskiye Otnoşeniya v IX. Veke.* Moskova: SSCB İlimler Akademisi, 1961.

Tairov, Aleksandr. *İzmeneniya Klimata Bozkırey i Lesobozkırey Tsentralnoy Yevraazii vo II-II tısyaçiletii do naşey erı: Materyalı k İstoriçeskim Rekonstruksıyam.* Çelyabinsk: Rifey, 2003.

Tairov, Aleksandr. *Koçevniki Uralo-Kazahstanskih Bozkırey v VII-VI bekov do naşey Erı.* Çelyabinsk: Yujno Uralskiy Gosudarstvenniy Üniversitet, 2007.

Tairov, Aleksandr. *Pastbişno – Koçevaya Sistema i İstoriçeskiye Sudbı Koçevnikov Uralo-Kazahstanskih Bozkırey v I.tısyaçeletii do Naşey Erı.* Yekaterinburg: Nauka, 1993.

Taskin, Vladimir. *Materyalı po İstorii Sünnu.* Moskova: Nauka, 1973.

Taşağıl Ahmet, *Gok-Türkler II (Fetret Devri 630-681),* Ankara: TTK,1999

Tatişev, Vasiliy. İstoriya Rossiyskaya, Moskova, Leningrad: Nauka, 1962.

Teplouhov, Sergey. "Drevniye Pogrebeniya v Minusinskom Kraye",*Materyalı po Etnografii.* Cilt III, 2 (1927): 57-112.

Teplouhov, Sergey. "Opıt Klassifikatsii Drevnih Metalliçeskih Kultur Minusinskogo Karaya" ,*Materyalı po Etnografii* Cilt IV, 2 (1927): 44-57.

Teplouhov, Sergey. *Drevnemetalliçeskiye Kulturı Minusinskogo Kraya, Priroda.* Leningrad: SSCB İlimler Akademisi Yayınları, 1929.

Teplouhov, Sergey. *Materyalı po Etnografii, Opıt Klasifikatsii Bronzovıh Metalliçeskih Kultur Minusinskogo Kraya.* Cilt II, Leningrad: Gosudarstvennıy Ruskiy Muzey Yayınları, 1929.

Teplouhov, Sergey..*Drevniye Pogrebeniya v Minusinskom Kraye. Materyalı po Etnografii.* Cilt III, Leningrad: Gosudarstvennıy Russkiy Muzey Yayınları, 1927.

Teplovodskaya, Tatyana. *Rezultatı Mikroskopiçeskogo Analiza Keramiki Poseleniya Atasu*. Barnaul: Altay Devlet Üniversitesi Yayınları, 1983.

Tigeyeva, Elena ve Ludmila Belonogova. "Zerkala Sargatskoy Kulturı Tobolo-İşimskogo Mejdureçya", *Vestnik Arheologii, Antropologii i Etnografii.* 4/43 (2018): 84-90.

Tihomirov, Mihail. *İstoçnikovedeniye İstorii SSSR s Drevneyşih Vremen do Kontsa XVIII. Veka*. Moskva: Sotsıalno Ekonomiçeskaya Literatura yayınları, 1962.

Tipı Traditsıonnogo Selskogo Jilişa Narodov Yugo-Vostoçnoy i Tsentralnoy Azii. Moskova: Nauka, 1997.

Tkaçev, Aleksandr ve Yuriy Lısenko. *Domostroitelstvo Andronovskih Plemen Vostoçnogo Kazahstana.* Ust-Kamenogorsk: Kazahskoy Gosudarstvennosti 530 Let Yayınevi, 1997.

Tkaçev, Aleksandr. *Voprosı Periodizatsii Arheologiçeskih Pamyatnikov Tsentralnogo i Severnogo Kazahstana*. Karaganda: Karaganda üniversitesi Yayınları, 1987.

Togan, Zeki Velidi,"Sakalar (IV)",Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,23 (1987).

Troitskaya, Tatyana ve Aleksandr Novikov. *Arheologiye Zapadno Sibirskoy ravninı.* Novosibirsk: Sibirya bölümü İlimler Akademisi Yayınları, 2004.

Troitskaya, Tatyana ve Tatyana Mjelskaya. "Keramika Zavyalovskogo Tipa v Novosibirskom Priobye", *Etnokulturnıye Protsesı v Verhnem Priobye i Sopredelnıh Regionah v Kontse Epohi Bronzı.* 9 (2008): 115-122.

Troitskaya, Tatyana. Bronzovıy i Jeleznıy Vek Sibiri", *Drevnyaya Sibir.* 4 (1974):32-47.

Troitskaya, Tatyana. *Zapadnaya Sibir v Drevnosti i Srednevekovye*. Tümen, Tümen Üniversitesi, 1985.

Trubnikova Natalya, *Koşebeyevskiy Mogilnik i Yego Mesto v Etniçeskoy İstorii Mejdureçya Tsnıi Volgi v Pervıh Stoletiyah Naşey Erı, Proishojneniye Mariyskogo Naroda,* Yoşkar-ola: 1966

Tsıbirtarov, Aleksandr. *Burytya v Drevnosti. İstoriya (s Drevnih Vremen do XVII Veka).*Ulanude: Buratskiy Gosudarstvennıy Üniversitet:1999.

Tsıpanov, Evgeniy. *Sravnitelnıy Obzor Finno Ugorskih Yazıkov.* Sıvtıvkar: Kola Yayınevi, 2008.

Türskiye Narodı Sibiri. Moskova: Nauka, 2006.

Vámbéry, Ármin. *A magyar és török-tatár nyelvekbeli szóegyezések / összeállította.* Pest: Athenaeum, 1869.

Vanşteyn, Savyan. *Mir Koçevnikov Tsentra Azii.* Moskova, Nauka, 1991.

Vásáry, István. *Eski İç Asya'nın Tarihi.* Çev., İsmail Doğan, Ötüken, İstanbul, 2007.

Vasilyev, Vladimir. *Problemı Formirovaniya Severo-Simodiyskih Narodnostey.* Moskova: Nauka, 1979.

Vasütkin, Sergey. Sotsıalnaya Organizatsıya koçevnikov Yevraazii v Oteçestvennoy Arheologii, Barnaul: Altay devlet üniversitesi yayınları, 1998.

Vasyutkin Sergey, "Nekotorıye Spornıyr Voprosı Arheologii Başkirii I. Tısyaçiletiya Naşey Erı", *Sovetskaya Arheologiya*, 1(1968): 56.

Vasyutkin Sergey, "Salihovskiy Kurgannıy Mogilnik Kontsa IV-V vekovv Başkirii", *Sovetskaya Arheologiya*, 2 (1986): 180-197.

Vedetskaya, Evgeniya, Andrey Polyakov ve N.F Bozkıranov. *Svod Pamyatnekov Afanasyevskoy Kulturı.* Barnaul: Azbuka Yayınevi, 2014.

Vereş, Petr. *Etnokulturnaya İstoriya Naseleniya Zapadnoy Sibiri.* Tomsk: Omsk Devlet Üniversitesi Yayınları, 1978.

Vinogradov, Aleksey. *Drevniye Ohotniki i Rıbolovı Sredneazeatskogo Mejdureçya.* Moskova: Nauka, 1981.

Vinogradov, Nikolay. "Antromorfnıye "Kuklı"v Pogrebalnoy Obryadnosti Mogilnika Kulevçi VI", *Povoljskaya Arheologiya*. 1/31 (2020): 117-121.

Vitsen, Nikolas. *Severnaya i Vostoçnaya Tartariya Vklyuçayüşaya Oblasti Raspolojennıye v Severnoy i Vostoçnoy Çastyah Yevropı i Azii.* çev V.G.Trisman, Amsterdam: Pegasus yayın evi, 2010.

Vlasov, Viktor. *Geometriçeskiy Stil Novıy Entseklopediçeskiy Slovarı İzobrazitelinogo İskusstva.* St-Peterburg: Azbuka –Klasika Yayınları, 2005.

Vodovozov, İgor. *İstoriya Drevney Russkoy Literaturı.* Moskova: Prosveşeniye yayımevi, 1958.

Volkov, Evgeniy. "Osobennosti Landşafnoy Priuroçinnosti Pamyatnikov Sargatskoy Kulturı Tobolo-İsetskogo Mejdureçya", *Ekologiye Drevnih i Sovremennıh Obşestv*. 2 (2003): 110-121.

Vremennik Georgiya Monaha (Hronika Georgiya Amartola), Bogorodskiy. Moskva: Peçatnik yayımevi, 2000.

Werner, J.AndreasAlföldi, Fundeausder Hunnenzeitundihreethnische Sonderung. Archaeologia Hungarica (Acta Archaeologica Musei Nationalis Hungariciedd. L.Martonund N.Fettich) Band 9. Budapest 1932 https://journals.ub.uni-heidelberg.de/index.php/germania/article/view/35520/29169 08.02.2020.

Yalnitskiy, Leonid. Skifiya Yevraziyskih Stepey: İstoriko-Arheologiçeskiy Oçerk, Novosibirsk: Nauka, 1977.

Yanikov, Genadiy. *Velikaya Severnaya Ekspeditsıya.* Moskova: Gosudarstvennaya İzdatelstvo Geografiçeskoy Literaturı Yayınları,1949.

Yardtseva, Viktoriya. *Yazıkoznaniye,"Bolşoy Ensoklopediçeskiy Slovar",* Moskova: Nayçnoye İzdatelstvo AST, 1998.

Yurasov, Mihail. "Deyanya Vengrov Magistra P,Kotorogo Znayut Anınimom", Peterburgskiye, *Slavyanskiye i Balkanskiye İssledovaniya.* 1 (2007): 68-75.

Zah, Viktor. "Periodı Transformatsıı v İstorii Drevnih Obşestv Tobolo-İşimya v Golotsene", *Vestnik Arheologii i Etnografii.* 4/19 (2012): 17-29.

Zahoder, Boris..*Kaspiyskiy Svod Svedeniy o Vostoçnoy Yevrope.* Moskova: Nauçnaya Literatura yayınları, 1962.

Zakiyev Mirfatıh, Tatar Halkı Tarihi (Etnik Tamırları Hem Kileçege), Kazan: Alma-Lit, 2008.

Zakiyev Mirfatıh, Tatarı: Problemı İstorii i Yazıka, Kazan: Tataristan İlimler Akademisi Yayınları, 1995.

Zakiyev Mirfatih, Glubokiye Etniçeskiye Korni Türskih Narodov, Astana: Türskaya Akademya Yayınları, 2011.

Zakiyev, Mirfatıh ve Yakov Kuzmin-Yumanadi. *Voljskiye Bulgarı i ih Potomki, Rossiyskiy Fond Kulturı 1993.* Moskova: İNSAN, 1993.

Zapiski Kapitana Filippa İogana Stralenberga ob İstorii i Geografii Rossiyskoy İmperii Petra Velikogo. Severo-Vostoçnaya Çast Evropı i Azii. Moskova, Leningrad: SSCB İlimler Akademisi Yayınları, 1986.

Zavitluhina, M.R. "Ob Odnom Arhivnom Dokumente po İstorii Sibirskoy Kolleksii Petra I", *Soobşeniya Gosudarstvennogo Ermitaja*. 39 (1974): 34-42.

Zdanoviç, Genadiy. " Nekotorıye Materyalı po Arhetekture Razvitoy Bronzı Srednego Priirtışya" , *İz İstorii Sibiri*. 21 (1976): 123-125.

Zdanoviç, Genadiy. "Keramika Epohi Bronzı Severo-Kazahstanskoy Oblasti", *Vestnik Arheologii Urala*.12 (1973): 21-43.

Zdanoviç, Genadiy. *"Strana Gorodov"-Ukreplennıye Poseleniya Epohi Bronzı XVIII-XVII v.do Naşey Erı na Yujnom Urale, Arkayım: İssledovaniya. Poiski. Otkrıtiya.* Çelyabinsk: Kamennıy Poyas yayın evi, 1995.

Zdanoviç, Genadiy. *Bronzovıy Vek Bozkırnoy Polosı Uralo İrtişskogo Mejdureçya.* Çelayabinsk: Başkurdistan Üniversitesi Yayınları, 1983.

Zdanoviç, Genadiy. *Bronzovıy Vek Uralo-Kazahstanskih Bozkırey*. Sverdlovsk: Uralskiy Üniversitet Yayınları, 1988.

Zdanoviç, Genadiy. İ.V,İvanov ve M.K, Habdulina. "Opıt İspolzovaniya v Arheologii Paleopoçvennıh Metodov İssledovaniya (Kurganı Kara-Oba i Obalı v Severnom Kazahstane)", *Sovetskaya Arheologiya*. 4,(1984): 41-49.

Zdanoviç, Genadiy.”K Voprosu ob Andronovskom Kulturno-İstoriçeskom Yedinstve”,*Kratkiye Soobşeniya Akademii Nauk SSSR.* 177 (1984): 20-32

Zdanoviç, S.Ya. “Jilişa Poseleniya Finalnogo Bronzovogo Veka Sargarı v Severnom Kazahstane”, *Drevniye Kulturı Povoljya i Priuralya; Nauçnıye Trudı.* 221 (1978): 35-37.

Zdanoviç, Z.B. “Keramika Epohi Bronzı Severo-Kazahstanskoy Oblasti” *Voprosı Arheologii Urala.* 12 (1973): 21-43.

Zenin, Vasiliy. “Osnovnıye Etapı Osvoyeniya Zapadno-Sibirskoy Ravninı Paleolitiçeskim Çelovekom”, *Arheologiya, Etnografiya i Antropologiya Yevrazii.* 4(2002): 22-44.

Zimina, Olga ve İrina Çikunova. “Opıt Geografiçeskoy Rekonstruktsii Jelişa Kaşinskoy Kulturı Rannego Jeleznogo Veka”, Vestnik Arheologii, *Antropologii i Etnografii*. 4/47 (2019): 57-67.

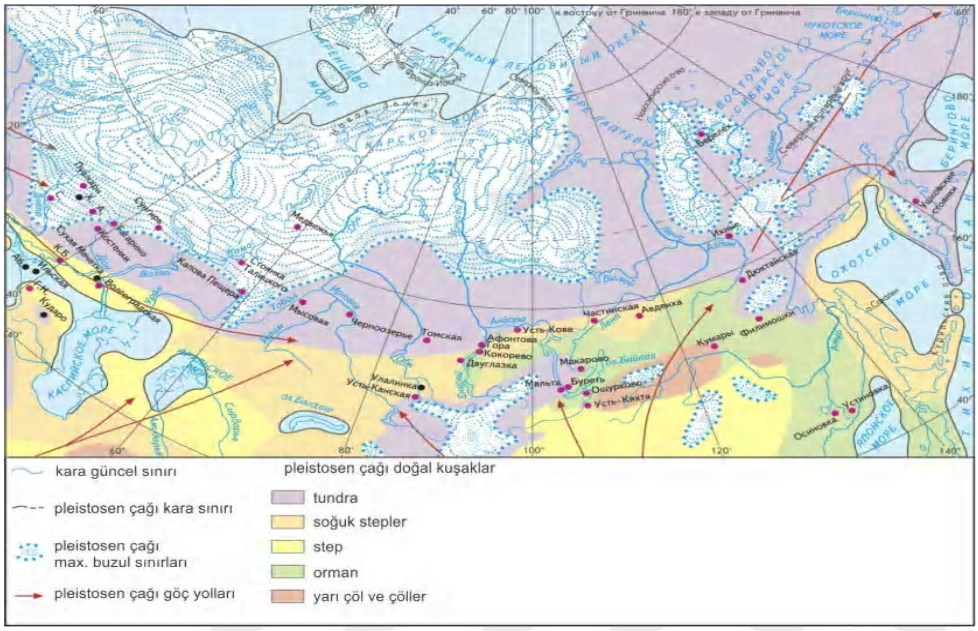
Zimonyi Istvan, *Bulgarlar Ve Ogurlar, Türkler Ansiklopedisi.* III. Cilt, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Zinner, Ervin. *Sibir v İzvestiyah zapadnoyevrapeyskih Puteşesvinnikov i Uçennıh XVIII. Veka.* İrkutsk: Vostoçno Sibirskoye Yayınları, 1968.

Zubar Vitaliy, *Nikropol Hersonesa Tavriçeskogo*, (üKiev: Naukova dumka,1982.

EKLER
RESİMLER

Resim. 1: Batı Sibirya buzulların çekilmesi



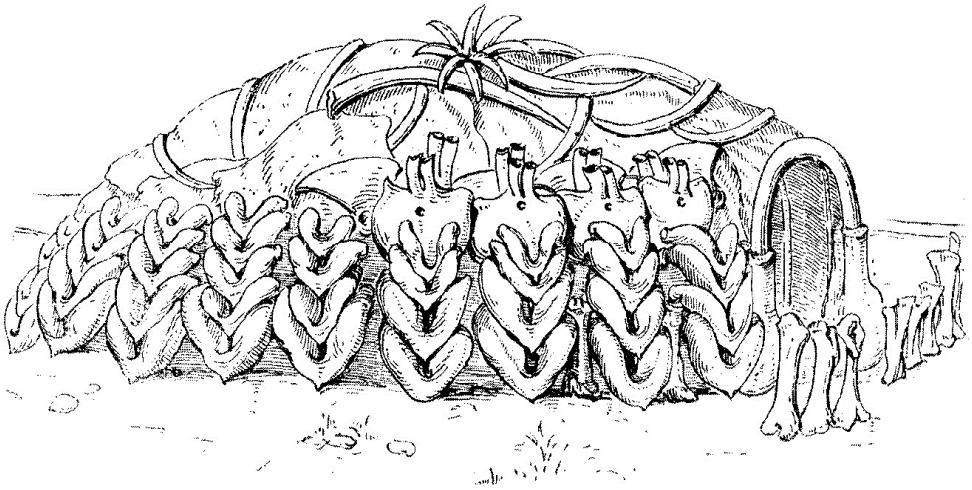
Kaynak: Bolşaya Sovetskaya Antsıklopediya, N.B.Leonova,, Moskova, BSE Yayınları,2004 "Kamennıy Vek " maddesi, 245-248.

Resim 2: Batı Sibirya kuşakları



Kaynak: Bolşaya Sovetskaya Antsıklopediya, N.B.Leonova,, Moskova, BSE Yayınları,2004 "Kamennıy Vek " maddesi, 245-248.

Resim 3: Batı Sibirya İlk Yerleşimler



Kaynak: https://cultprosvet-mag.livejournal.com/25183.html(ErişimTarihi 02.08.2019)



Kaynak: https://cultprosvet-mag.livejournal.com/25183.html (ErişimTarihi 02.08.2019)

Resim 4: Batı Sibirya İlk İnsan ve Kullandığı Aletler



Рис. 19. Шлифованный каменный топор. Форма его полированного лезвия уже близка к современным. Выточенное из сланца выпуклое острие по мере надобности подправлялось небольшим абразивом. Эффективность такого орудия возрастала за счет полукруглой формы его рабочей кромки. Тесла имели аналогичную форму и отличались от топоров лишь сечением бойка и принципом расположения его относительно оси рукояти. Новосибирское Приобье. НГКМ

Рис. 20. Каменное долото. Новые орудия — топор, тесло, долото — резко расширили возможности обработки дерева. С их помощью люди стали делать лодки, а с появлением этого транспортного средства произошли и первые вооруженные схватки на воде. Новосибирское Приобье. НГКМ

Kaynak: V.İ.Molodin,"Sibirskoye Voorujeniye: Ot Kamennogo Veka Do Srednevekovya" Novosibirsk: Rusya İlimler Akademisi yayınları,2003,22.

Resim 5: Andronova Kültürü Yayılma alanı



Kaynak: https://www.bilgipedia.com.tr/andronovo-kulturu/ (ErişimTarihi 07.03.2017)

Resim 6: Andronova Kültür Topluluğu Şintaşta Mezarı

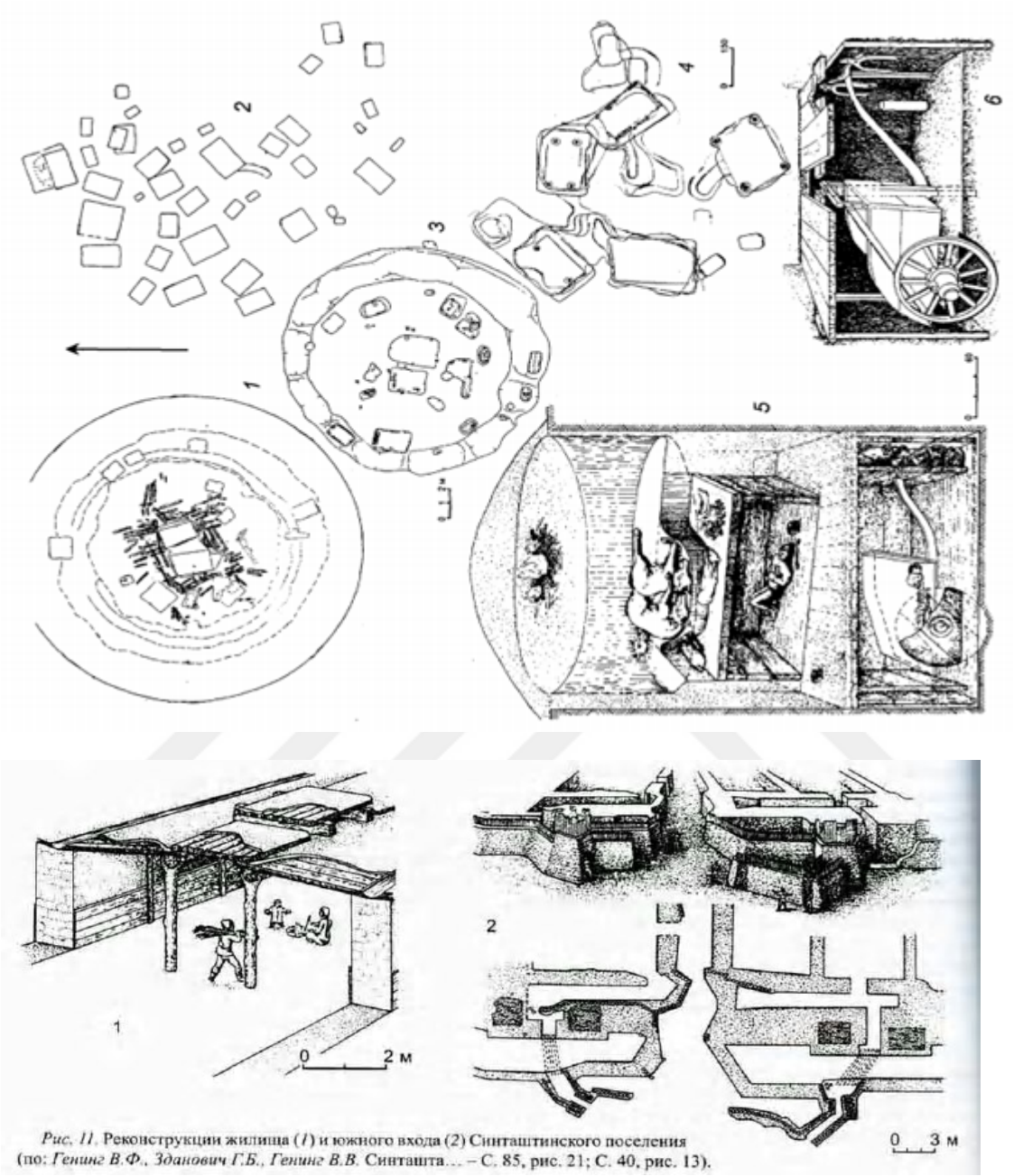
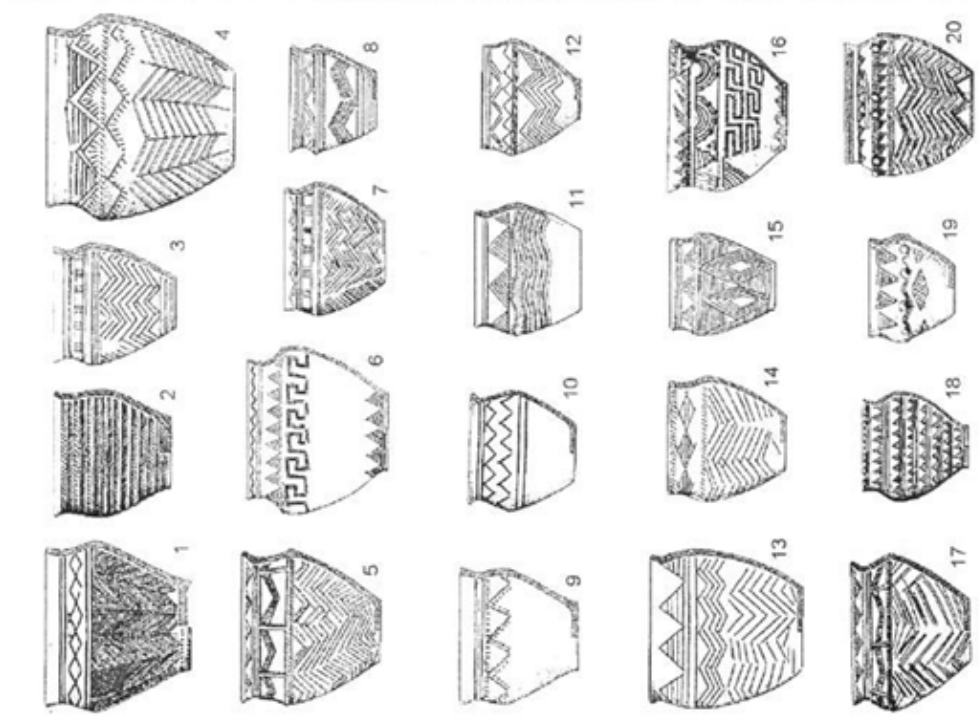


Рис. 11. Реконструкции жилища (*1*) и южного входа (*2*) Синташтинского поселения (по: *Генинг В.Ф., Зданович Г.Б., Генинг В.В.* Синташта... – С. 85, рис. 21; С. 40, рис. 13).

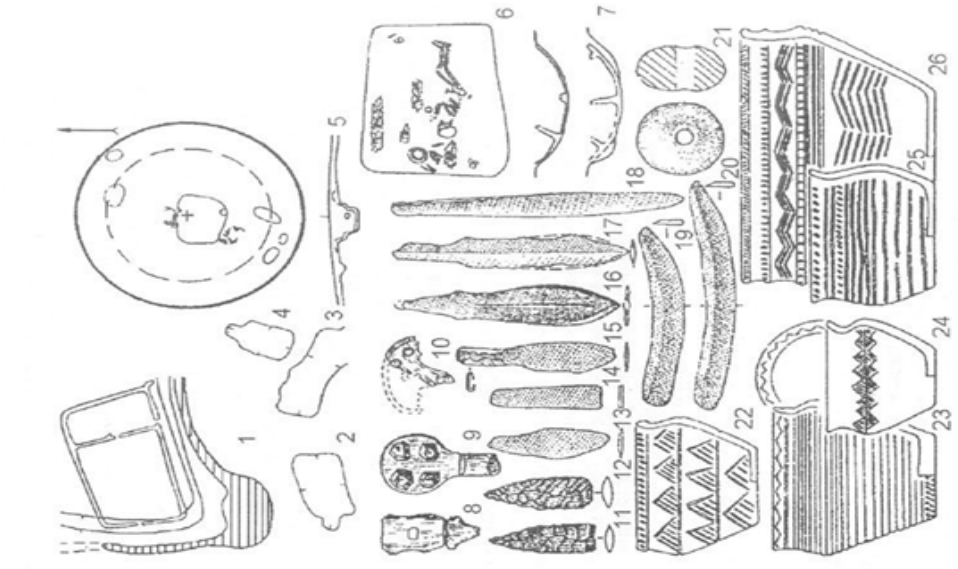
Kaynak: V.F.Gening, G.BZdanoviç, Sintaşta, Çelyabinsk: Yujno-Uralskoye Yayınevi 1992,68.

Resim 7: Andronova Kültür Topluluğu Petrovskaya Etabı Seramikleri



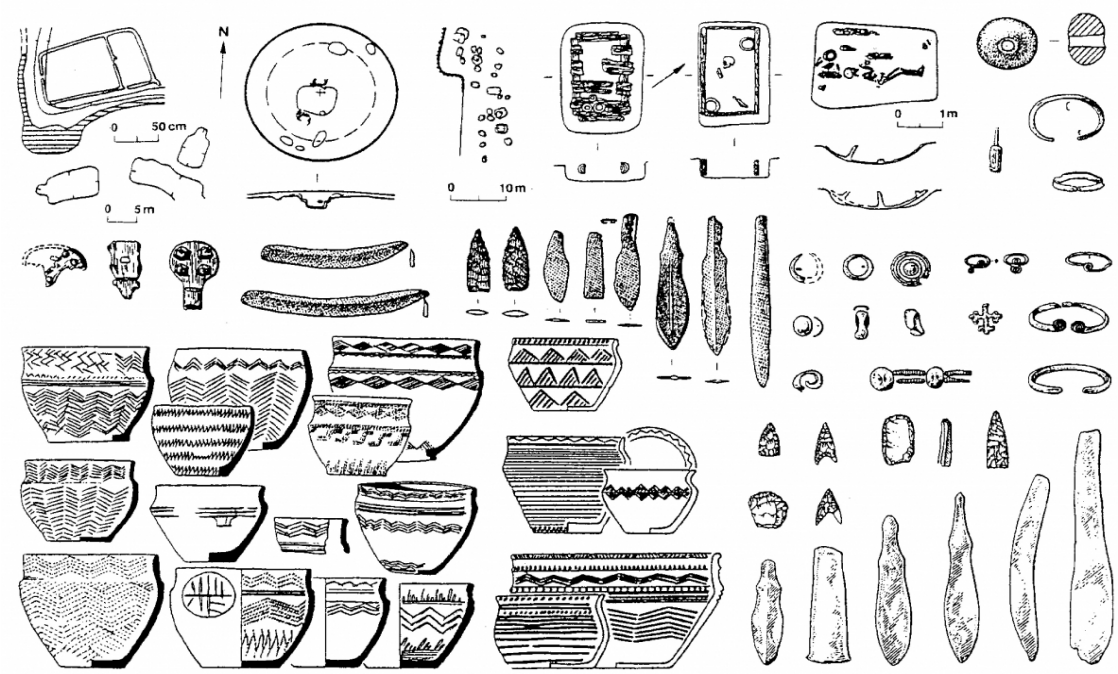
Kaynak: G.B. Zdanoviç, Bronzovıy Vek Uralo Kazahstanskih Stepey, Sverdlovsk: Ural Universitesi Yayınları,1988,73.

Resim 7. Andronova Kültür Topluluğu Petrovskaya Etabı Yerleşim, Mezar Şeması Ve Mezardan Çıkan Envanterler



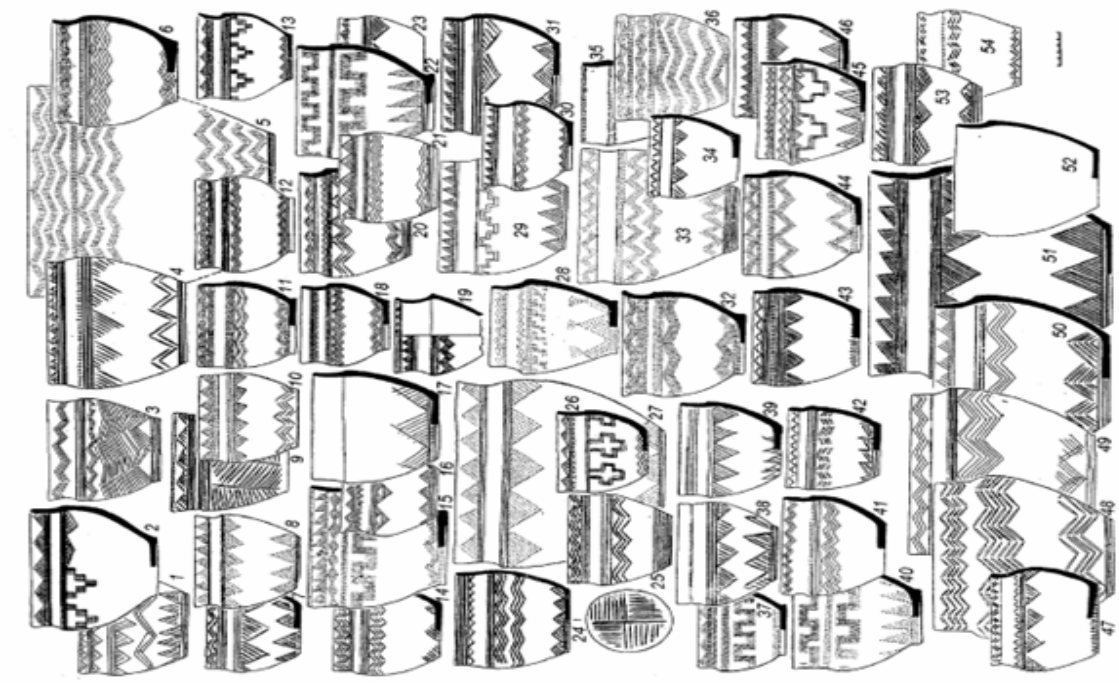
Kaynak: G.B. Zdanoviç, Bronzovıy Vek Uralo Kazahstanskih Stepey, Sverdlovsk: Ural Universitesi Yayınları 1988,105.

Resim 8: Andronova Kültür Topluluğu Alakulskaya Arkeolojik Kültürü



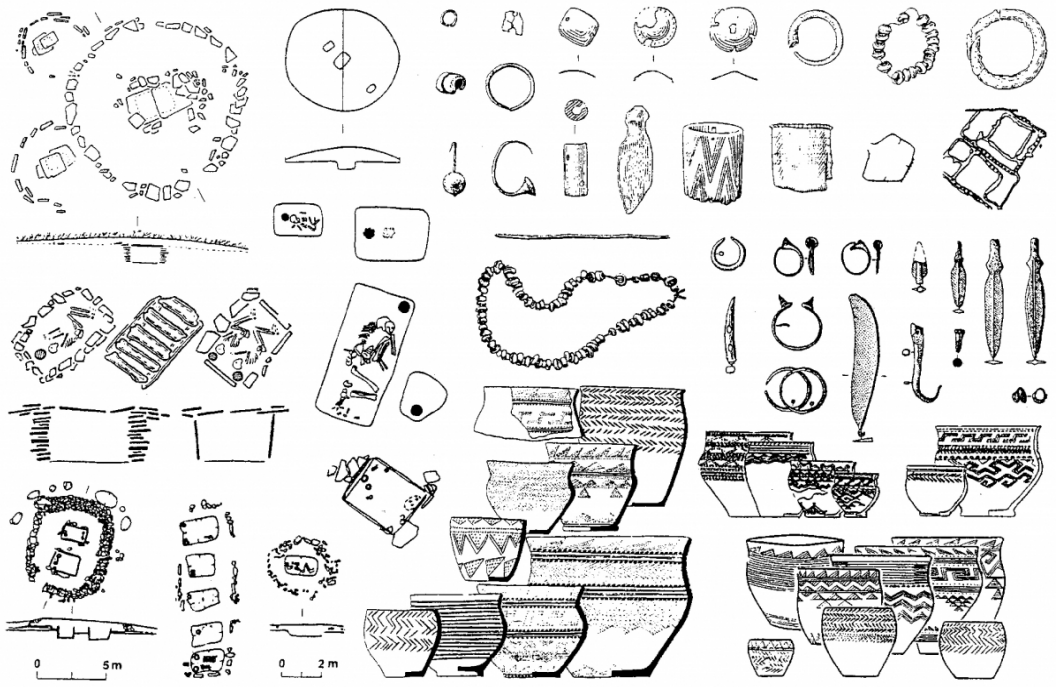
Kaynak: Mogilnikov, V.İ. Arheologiya SSSR, Epoha Bronzı Lesnoy Polosı SSSR. Moskova,1980,101.

Resim 9: Alakulskaya Kültürü "Alakulskiy" mezarı seramikleri



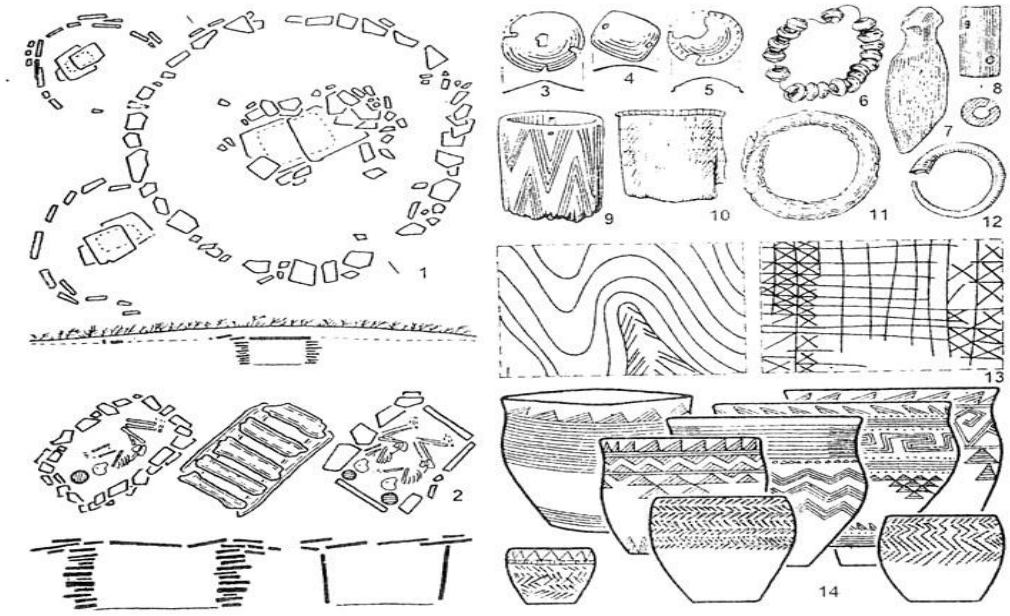
Kaynak: V.V. Ilyushina,Keramiçeskiy kompleks Alakulskoy kulturı Poseleniya Uk3,Vesnik Arheologii, Antropologii i Etnografii 2 (14) 2012,99.

Resim 10: Andronova Kültür Topluluğu Fedorovskaya Arkeolojik kültürü



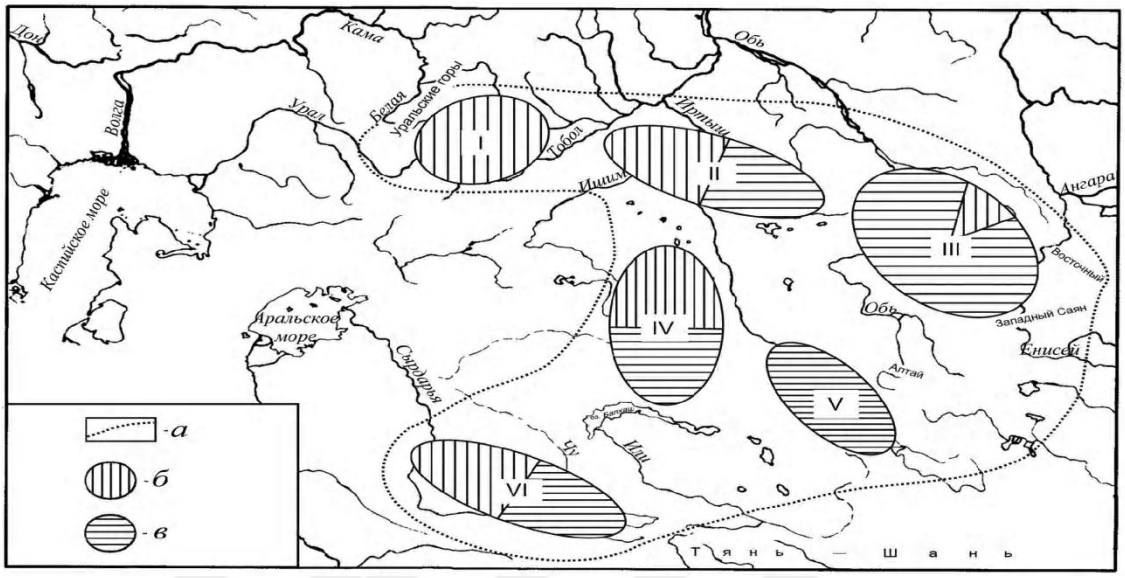
Kaynak: E.B.Vadetskaya, Arheologiçeskiye Pamyatniki v Stepyah Srednego Yeniseya, Leningrad: 1986,95.

Resim 11: Mezarlar şemaları, seramik kaplar ve mezarlardan çıkan envanterler.



Kaynak: Fedorova Arkeolojik kültürü Yenisey bölgesi mezarları ve mezarlardan çıkan envanter E.B.Vadetskaya, Arheologiçeskiye Pamyatniki v Stepyah Srednego Yeniseya, Leningrad: 1986,92.

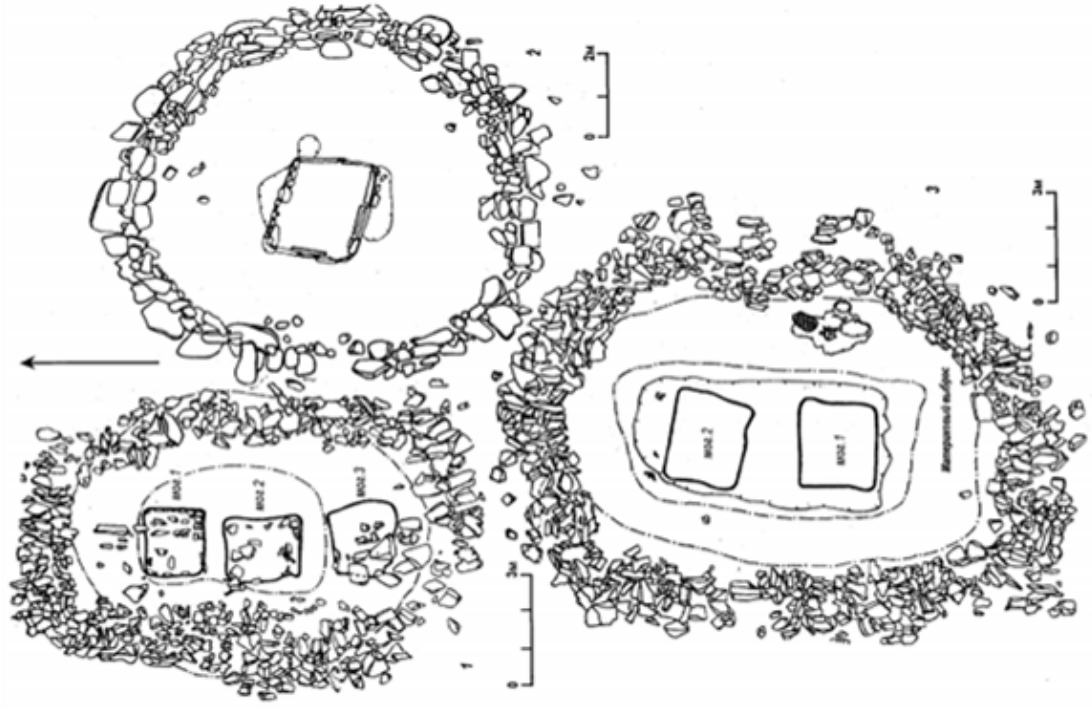
Resim 12: Federovskaya Arkeolojik kültürün Mezarlarında Kremasyon uygulamaları



a.Fedorova kültürü Yayılma alanı, **b.**Kremasyonuygulamaları, **c.**İngumasyon uygulamaları

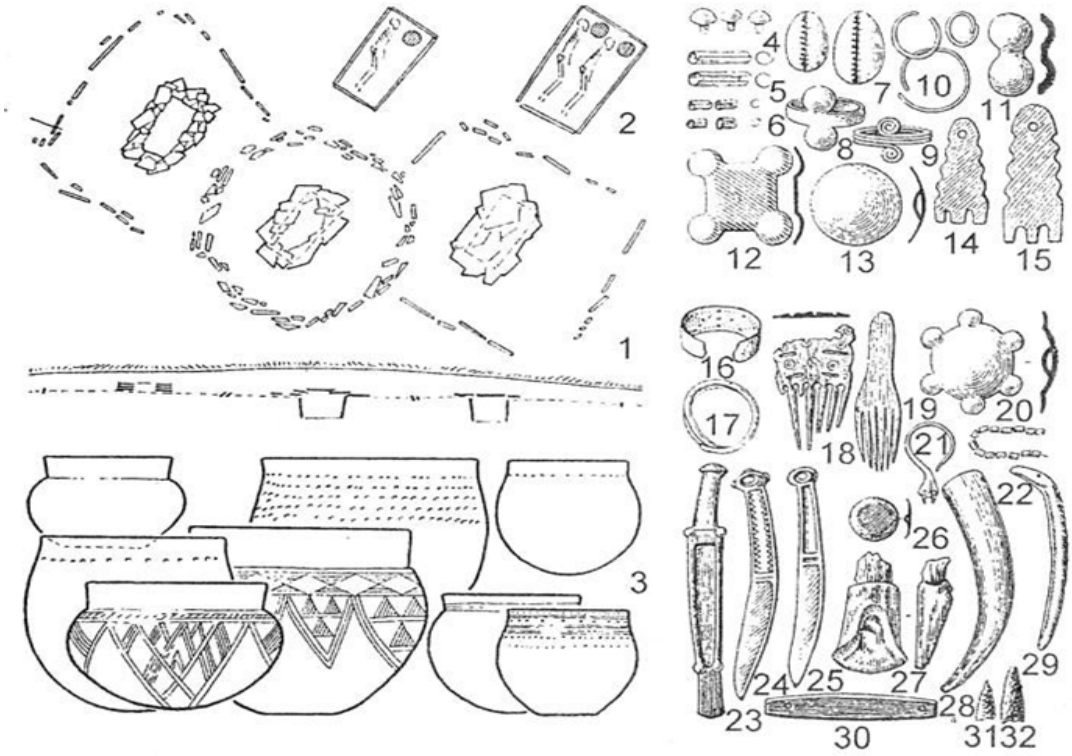
Kaynak: A. Kukushkin, Cremation rite among Andronovo (Fedorovo) population: semantic aspect, Rossiyskaya Arheologiya 4(2019) ,90.

Resim 13: Fedorova Arkeolojik Kültürü "Ureftı-1"kurganları



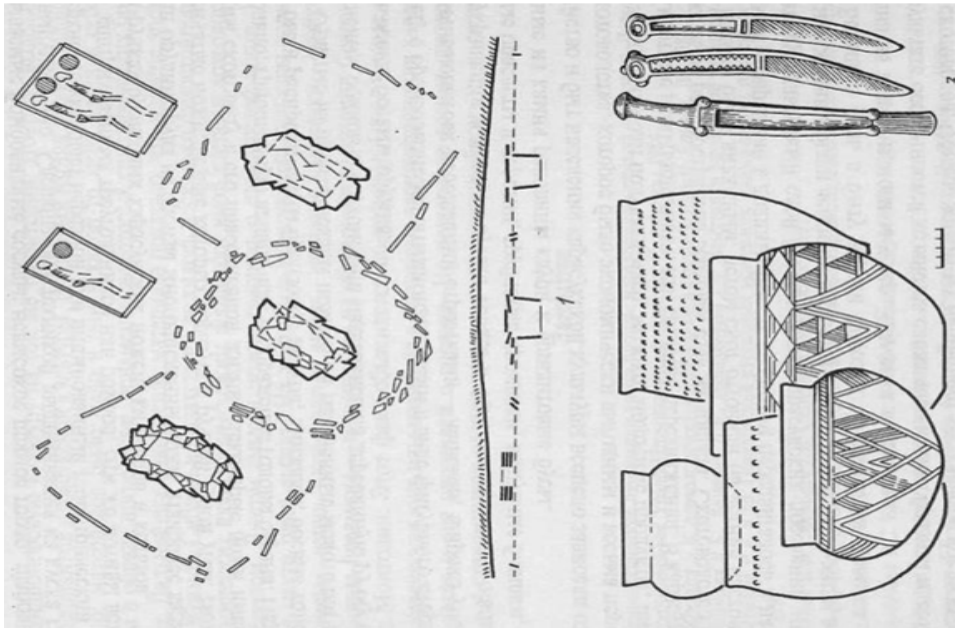
Kaynak: V.İ.Stefanov, S.A.Dneprov, O.N.Koroçkova, AndronovskiyeDrevnosti Tümenskogo Pritobolya, Yekatirinburg, 2000,74.

Resim 14: Karasuk Arkeolojik Kültürü (Karasuk Arkeolojik Kültürü Mezarlarından Çıkan Envanter)



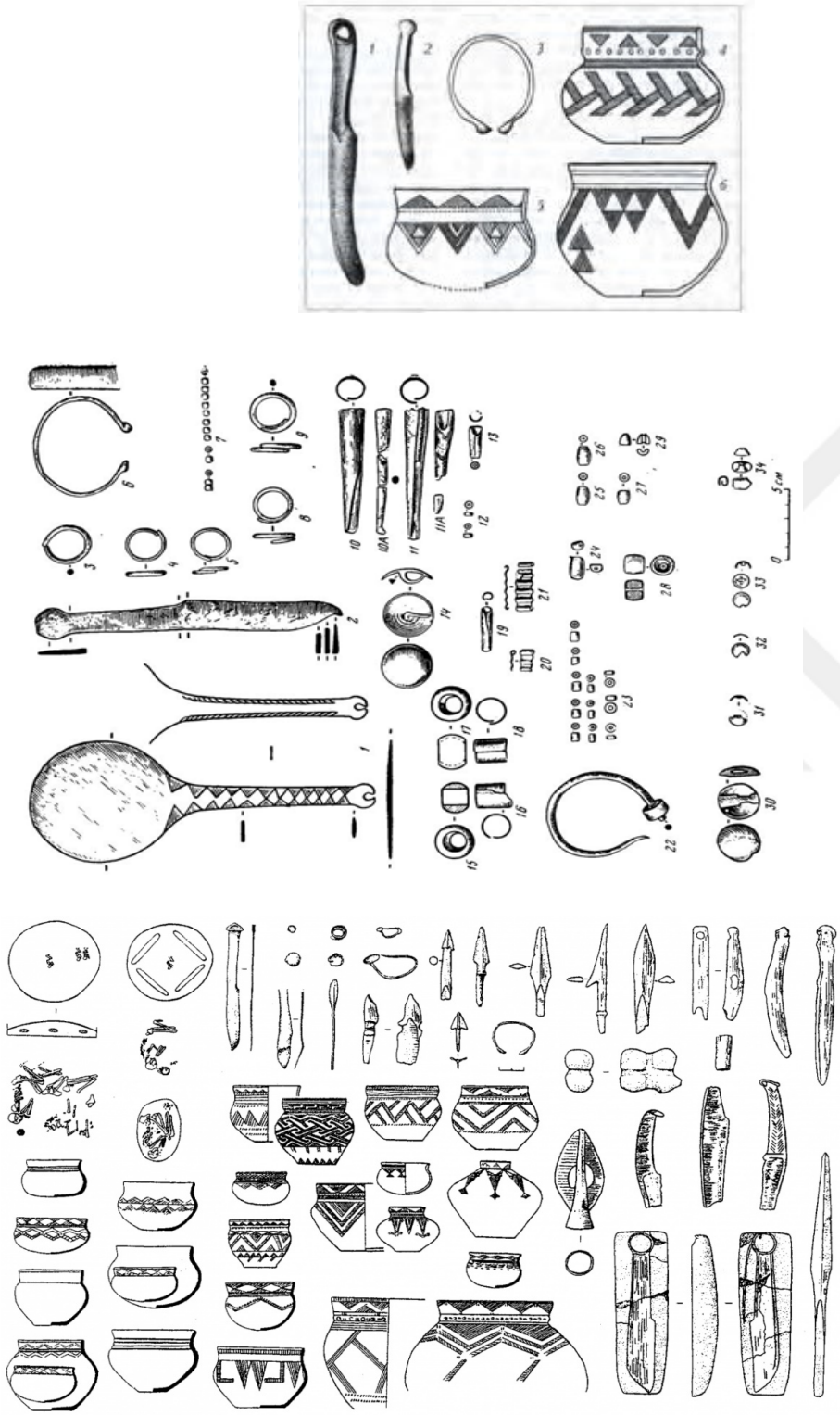
Kaynak: E.B.Vadetskaya, E.B.Vadetskaya, Arheologiçeskiye Pamyatniki v Stepyah Srednego Yeniseya, Leningrad:1986,67.

Resim 15: Seramikler, Mezar, Seramikler, Karasuk Kültürü Tipik Bıçakları



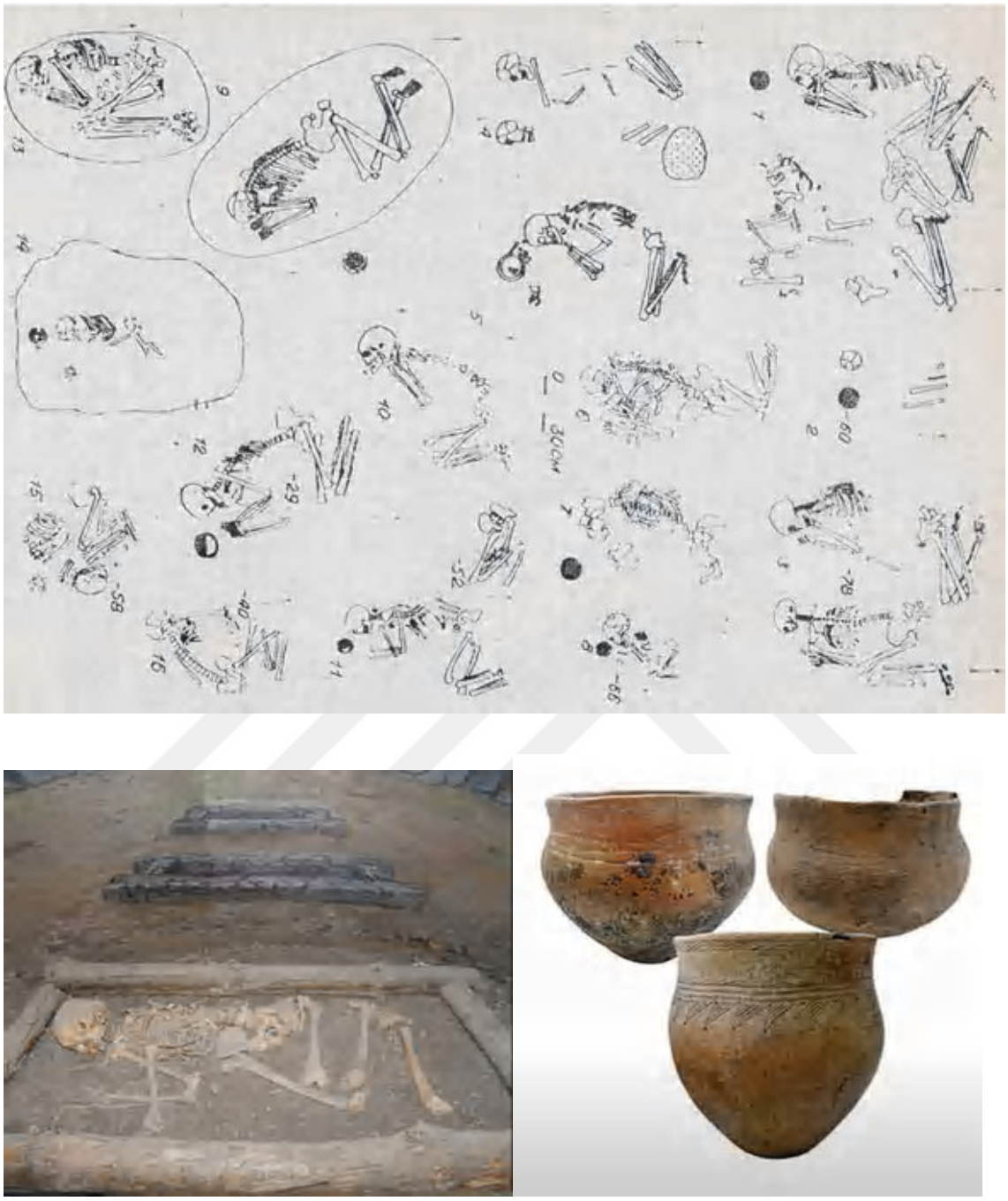
Kaynak: E.B.Vadetskaya, E.B.Vadetskaya, Arheologiçeskiye Pamyatniki v Stepyah Srednego Yeniseya, Leningrad:1986,79.

Resim 16: İrmenskaya Arkeolojik Kültürü İrmenskaya Arkeolojik Kültürü Mezarlarından Çıkan Seramikler, Bıçaklar Ve Diğer Envanterler



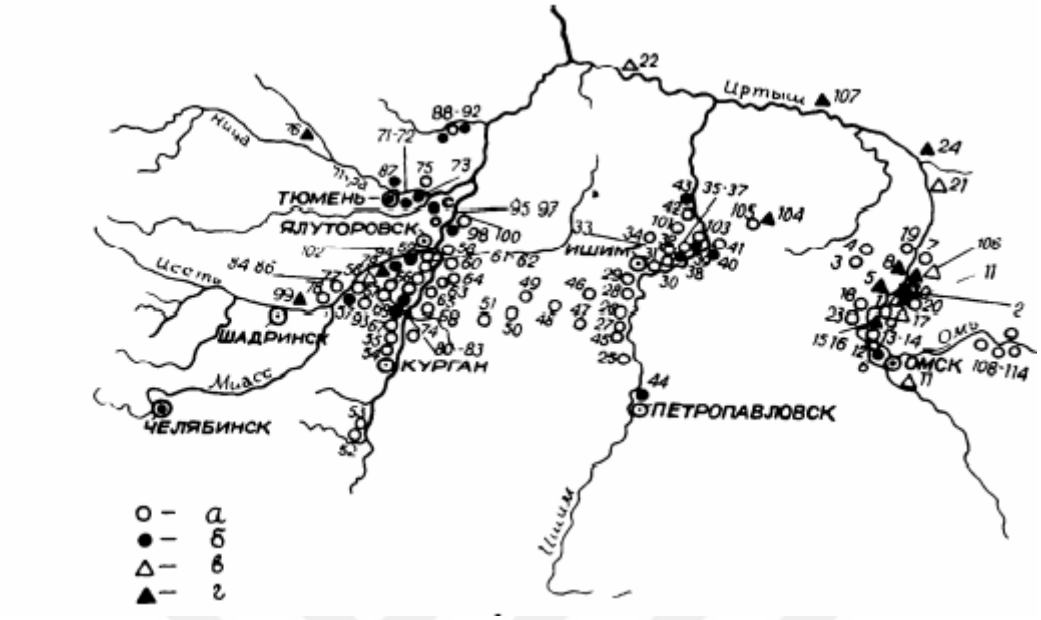
Kaynak: V.İ.Matüşenko, İz İstorii Sibiri, Tomsk: Tomsk Üniversitesi Yayınları1973,405.

Resim 17: İrmenskaya Arkeolojik Kültürü Mezarlarında Ölülerini Yatırma Şekilleri



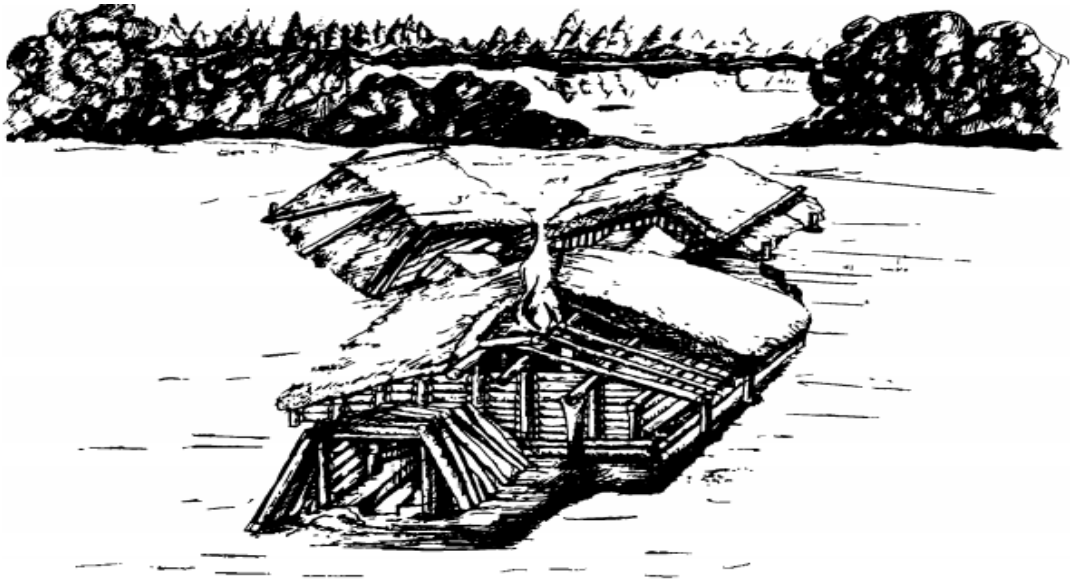
Kaynak: Kuzminykh S.V. Büyük Rusya Ansiklopedisi 2008,789.

Resim 18: Sargatskayaarkeolojik Kültürü Sargatskatya Kültürü Yayıldığı Coğrafya Harita Ve Tahmin Edilen Ev Şekilleri



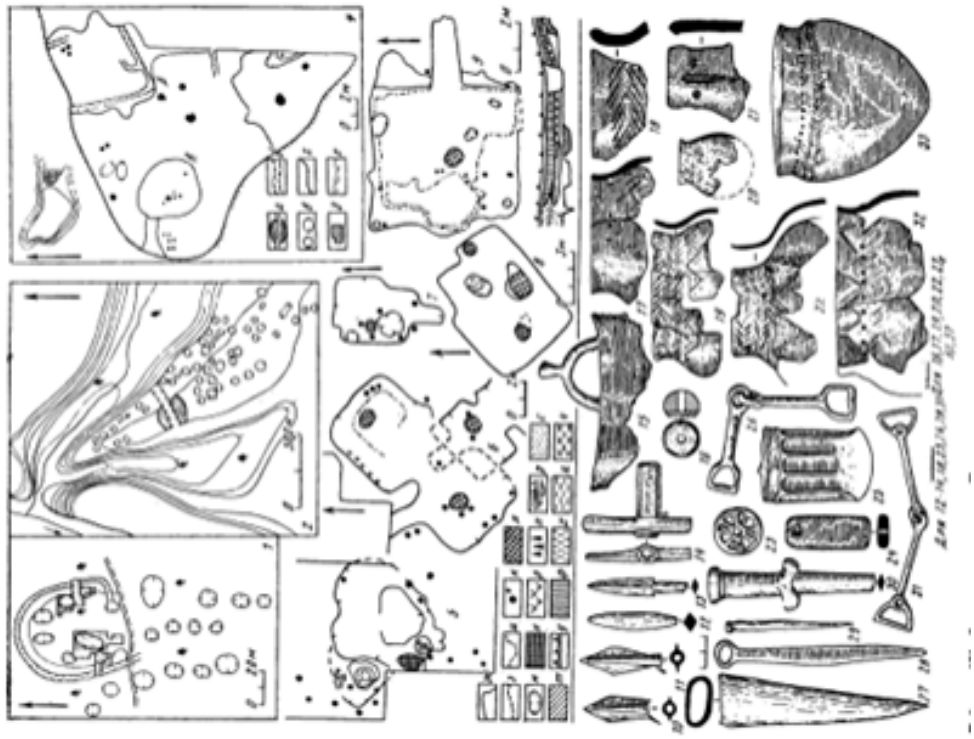
Kaynak: L.N. Koryakova, Ranniy JeleznıyVek Zauralya i Zapodnoy Sibiri, Sverdlovsk: Ural Üniversitesi,1988,82.

Resim 19: Sargatskayaarkeolojik Kültürü Sargatskatya Kültürü Yayıldığı Coğrafya Harita ve Tahmin Edilen Ev Şekilleri



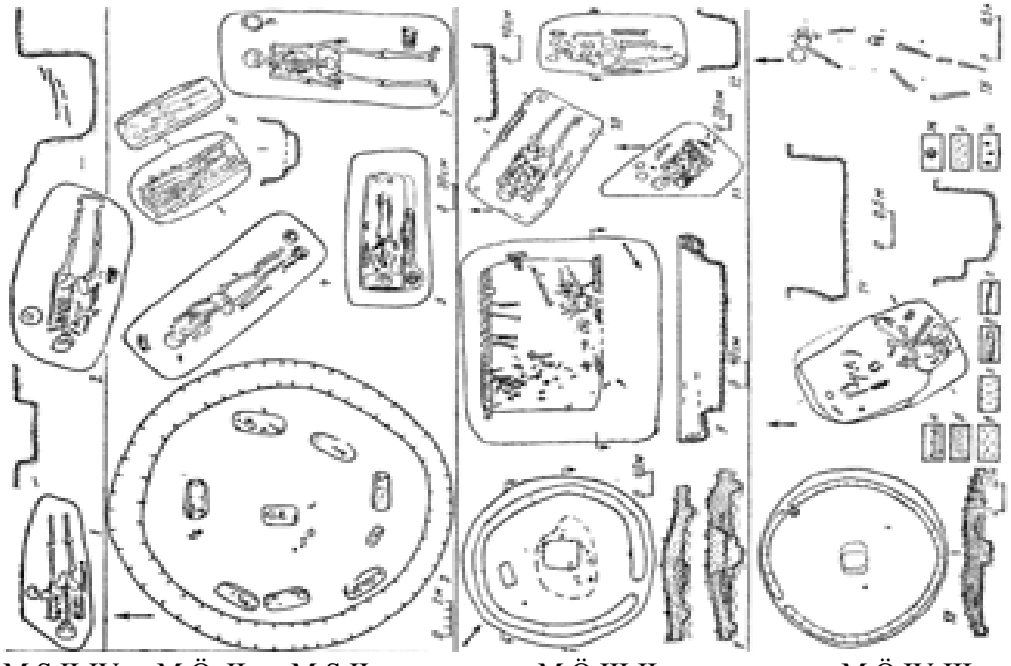
Kaynak: L.N. Koryakova, Ranniy JeleznıyVek Zauralya i Zapodnoy Sibiri, Sverdlovsk: Ural Üniversitesi,1988,89.

Resim 20: Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Yerleşim Yerleri Şemaları



Kaynak: Mogilnikov, V.İ. Arheologiya SSSR, Epoha Bronzı Lesnoy Polosı SSSR. Moskova,1980,70.

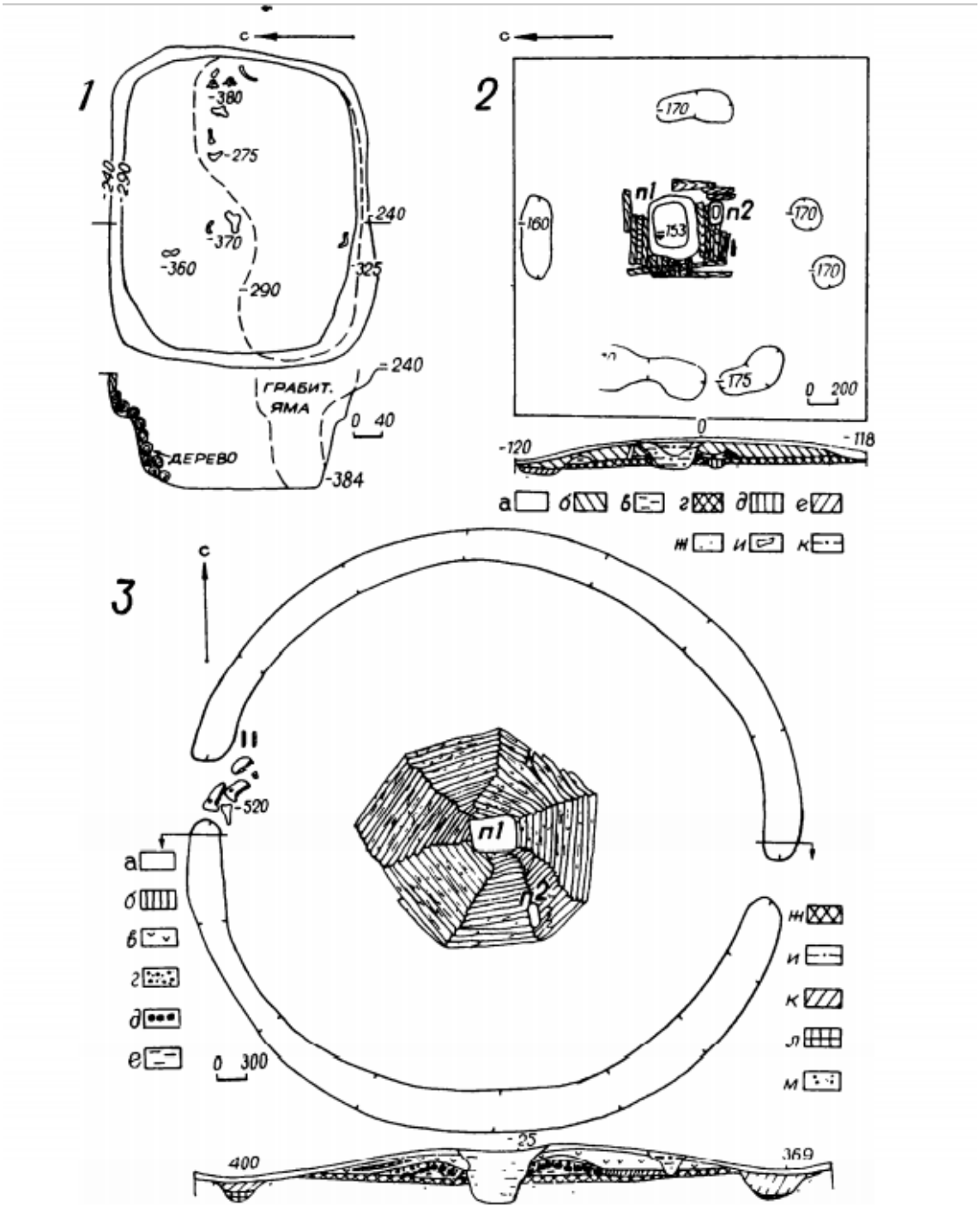
Resim 21: Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Yüzyıllara Bölünmüş Şekilleri



M.S II-IV M.Ö. II.yy-M.S.II.yy M.Ö.III-II.yy M.Ö.IV-III.yy

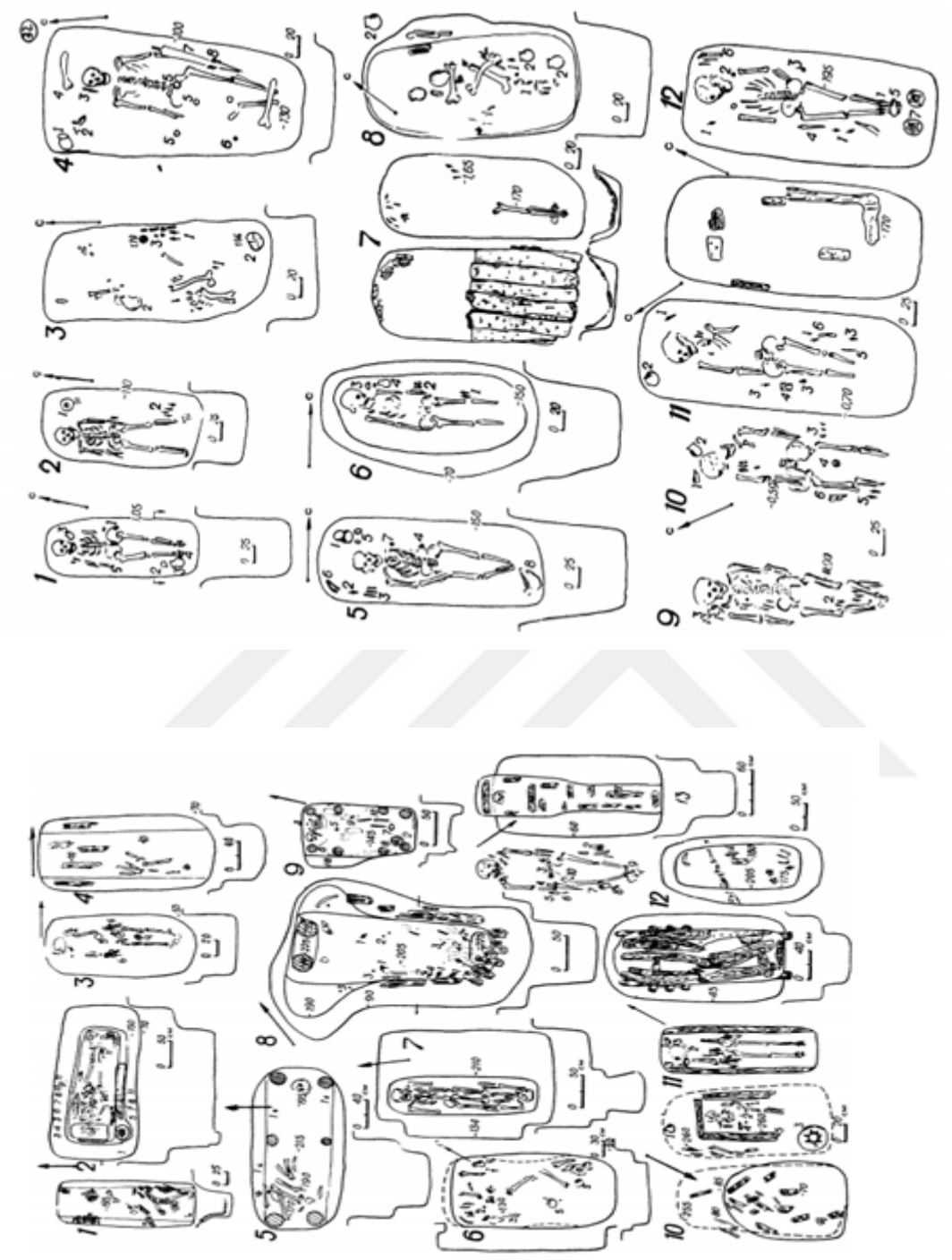
Kaynak: Mogilnikov, V.İ. Arheologiya SSSR, Epoha Bronzı Lesnoy Polosı SSSR. Moskova,1980,68.

Resim 22: Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Kurgan Şekli Ve Ortasında Bulunan Mezar Üstü Çadır Kondtrüksyonu



Kaynak: Mogilnikov, V.İ. Arheologiya SSSR, Epoha Bronzı Lesnoy Polosı SSSR. Moskova,1980, 63.

Resim 23: Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Ölülerini Yatırma Pozisyonları ve Mezar Şekilleri



Kaynak: Mogilnikov, V.İ. Arheologiya SSSR, Epoha Bronzı Lesnoy Polosı SSSR. Moskova, 1980,52.

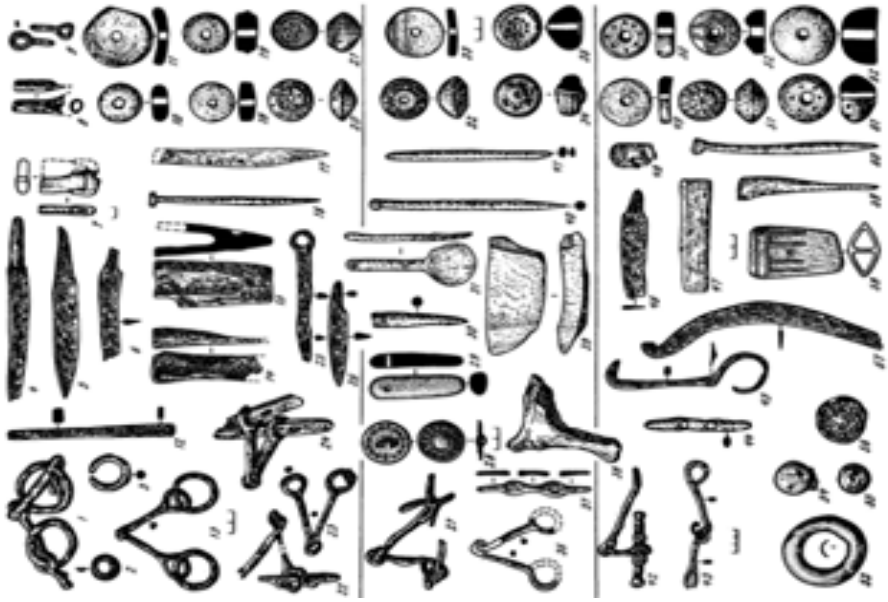
Resim 24: Sargatskaya Arkeolojik Kültürü Mezar ve Yerleşimlerden Bulunan Envanter Kemer tokaları, elbise süsleri, iğneler v.s



M.S II-IV M.Ö.II.yy-M.S.II.yy M.Ö.III-II.yy M.Ö.V-III.yy

Kaynak: Mogilnikov, V.İ. Arheologiya SSSR, Epoha Bronzı Lesnoy Polosı SSSR. Moskova,1980,49.

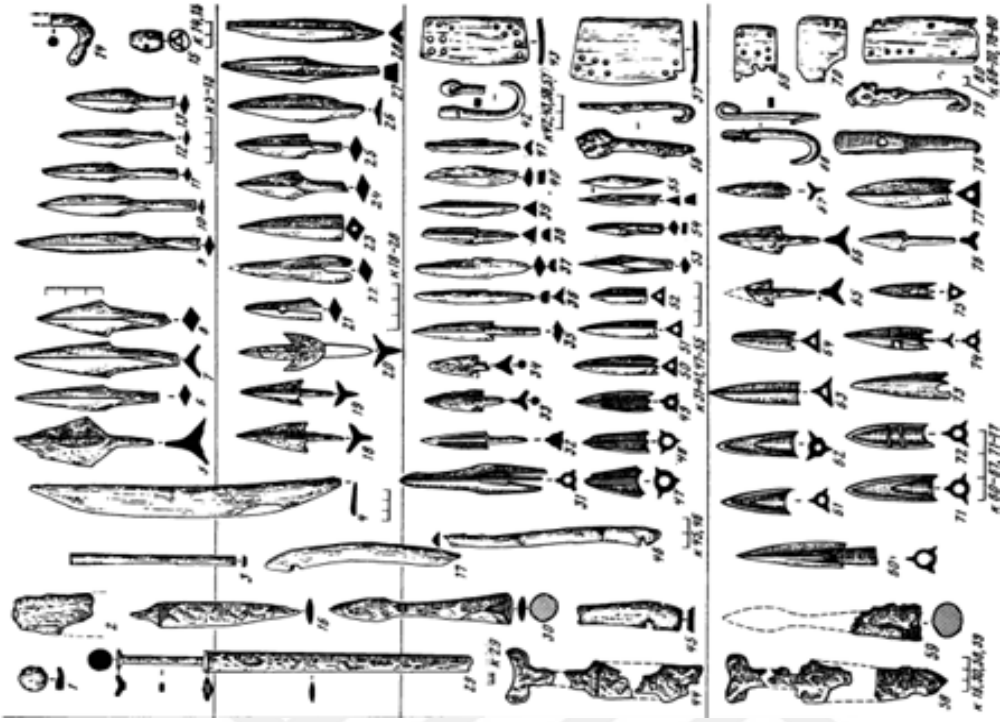
Resim 25: El Aletleri, at koşum takımları v.b bazı silahlar



M.Ö.II.yy-M.S.II.yy M.Ö.III-II.yy M.Ö.V-III.yy

Kaynak: Mogilnikov, V.İ. Arheologiya SSSR, Epoha Bronzı Lesnoy Polosı SSSR. Moskova,1980,48.

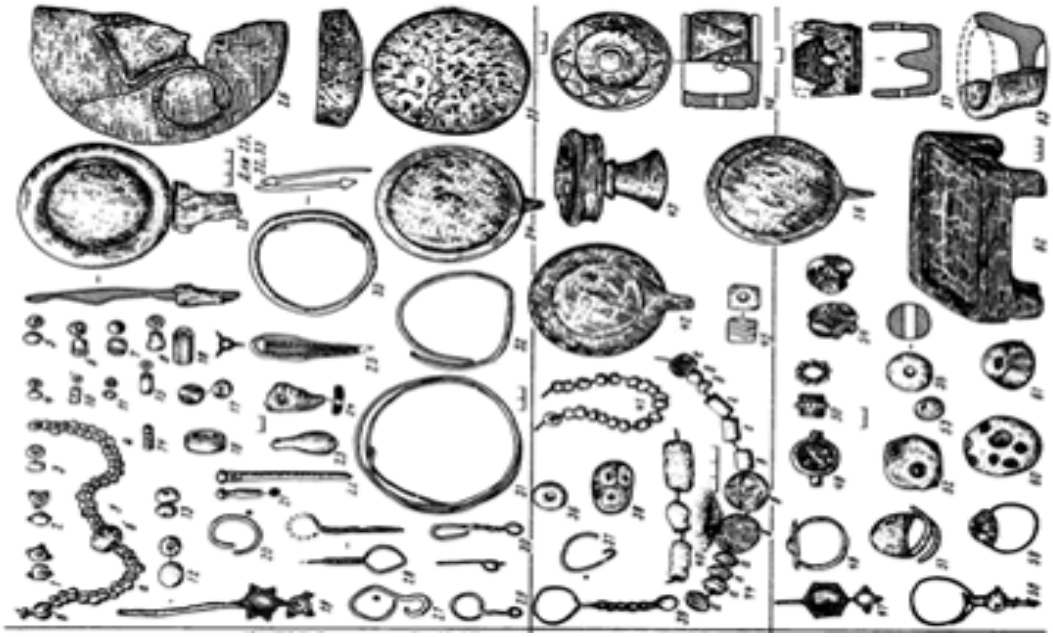
Resim 26: Sargatskaya Arkeolojik Kültürü ok uçları ve silahlar



M.S II-IV M.Ö. II. yy-M.S. II. yy M.Ö. III-II. yy M.Ö. V-III.yy

Kaynak: Mogilnikov, V.İ. Arheologiya SSSR, Epoha Bronzı Lesnoy Polosı SSSR. Moskova,1980,90.

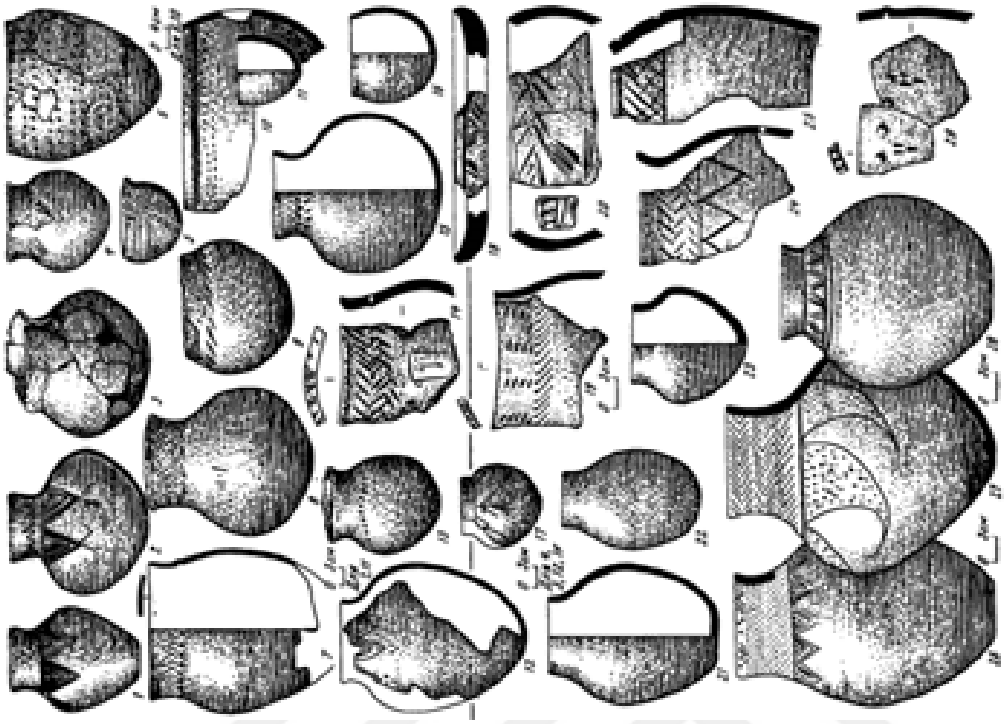
Resim 27: Kült ve Süs Eşyaları



M.S. II-IV. yy M.Ö.II.yy-M.S.II.yy M.Ö.III-II.yy M.Ö.V-III.yy

Kaynak: Mogilnikov, V.İ. Arheologiya SSSR, Epoha Bronzı Lesnoy Polosı SSSR. Moskova,1980,59.

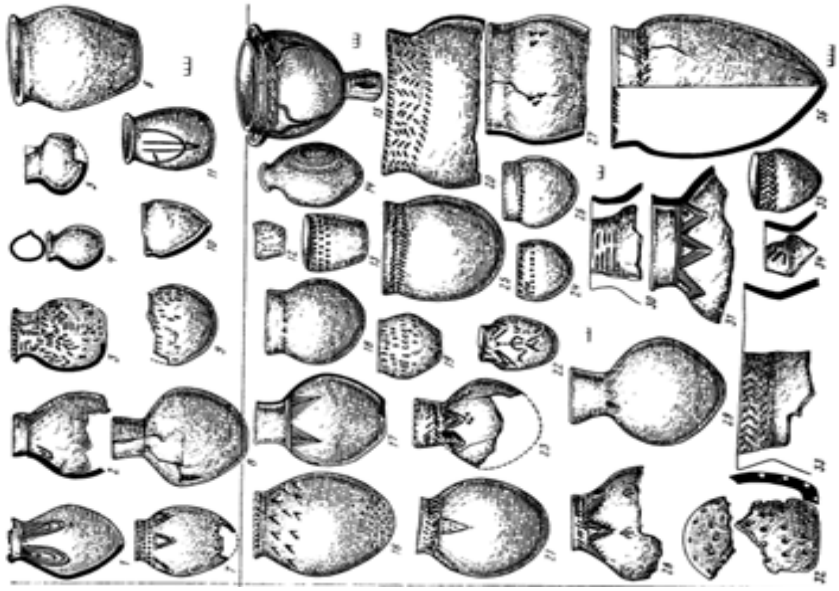
Resim 28: Sargatskaya Arkeolojik kültürü Seramikleri



M.S. II-III.yy M.Ö.II.yy-M.S.II.yy

Kaynak: Mogilnikov, V.İ. Arheologiya SSSR, Epoha Bronzı Lesnoy Polosı SSSR. Moskova,1980,88.

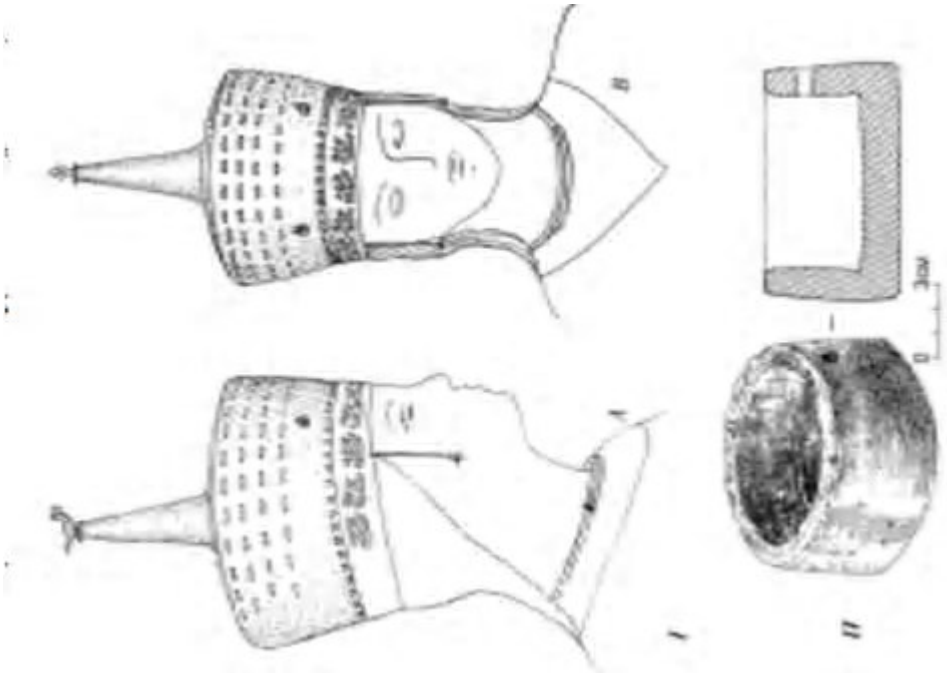
Resim 29: Sargatskaya Arkeolojik kültürü Seramikleri



M.Ö.III-II.yy M.Ö.V-III.yy

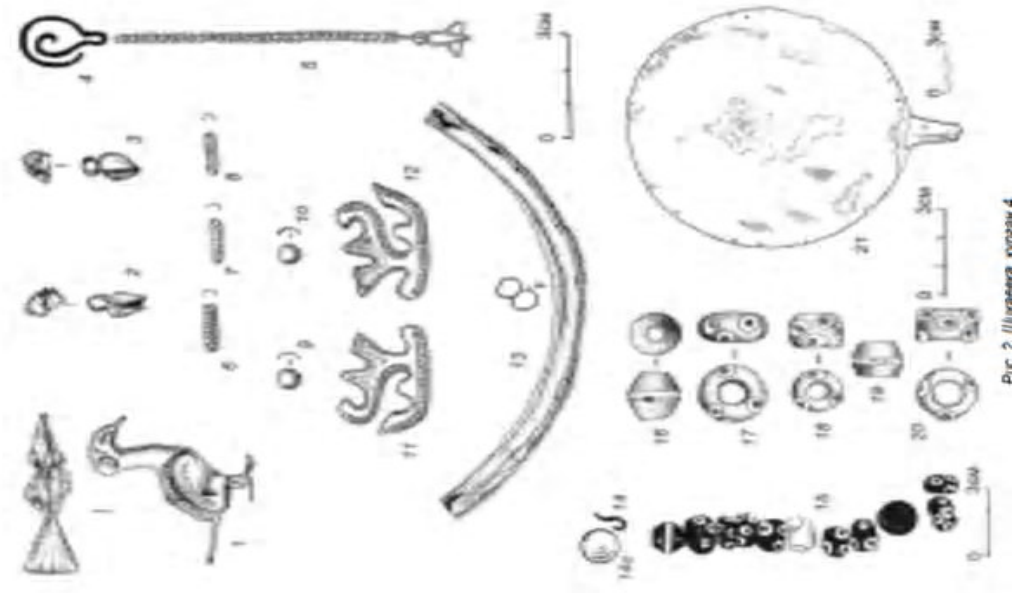
Kaynak: Mogilnikov, V.İ. Arheologiya SSSR, Epoha Bronzı Lesnoy Polosı SSSR. Moskova,1980,36.

Resim 30: Sargatskaya Arkeolojik Kültürüne ait Kadın Başlığı



Kaynak: Potemkina, T.M. ProblemıArheologii Ural i ZapadnayaSibir K 70-Letiyu T.M.Potemkinoy, Kurgan:2007,52.

Resim 31: Arkeolog T.Patemkina Tarafından Bulunan Soylu Kadına Ait Olan Kadın Mezarından Başlık ve Tütsülük. Soylu Kadına ait olan başlık altın ve gümüş parçaları,ayna,saç ve şakak süsleri,boncuklar başlık tepesinde bulunan altın kuş figürü, geyik boynuzları andıran figürler.



Kaynak: Potemkina, T.M. ProblemıArheologii Ural i ZapadnayaSibir K 70-Letiyu T.M.Potemkinoy, Kurgan:2007,84.

Resim 32: Sargatskaya Kültürü Suni Yollardan Deforme Edilmiş Kafatasları



1.Çember deformasyonu kadına ait kafatası,2ve3 erkeğe ait kafatasları,4.çok deforme olmuş ve erkeğe ait kafatası Gayevskiy kurganı,5 ve 6 erkeğe ait deforme olmuş kafatasları Abatskiykurganı

Kaynak: Rajev, D.İ. "Rasprostroneniye Obıçaya Prijiznennoy Deformatsii Golovı Sredi Naseleniya Sargatskoy Obşnosti", *ProblemıİstoriiFilologii, Kulturı*. 21 (2008),222.

Resim 33: Sargatskaya Arkeolojik Kültürüne ait Kazanlar



Kaynak: Ryabina, E.A. Arheologiya Srednego Pritobolya i Sopredelnıh Territoriy. Kurgan: Kurgansk Devlet üniversitesi Yayınları 2016,308.

Resim 34: Sargatskaya Kültürüne Komşu Olan Kültürler



Kaynak: https://shareslide. ru/istoriya/prezentatsiya-k-uroku-po-istorii-sibiri (ErişimTarihi 05.07.2019)

Resim 35: Batı Sibirya bölgesinde Orman-Step kuşağı
Batı Sibirya Orman-Step kuşağında bulunan Baraba bölgesi tipik görüntüsü







Kaynak: V.İ.Molodin, Etnokulturnaya Mozaika v Zapadnoy Barabe (EpohaPozdneyBronzı-Perehodnoye Vremya Ot Epohi Bronzı k JeleznomuVeku XIV-VIII Do NaşeyErı) *Arheologiya, Etnografiya i AntropologiyaYevrazii*4(60) 2014, s201.

Resim 36: Gorodişe Ufa II



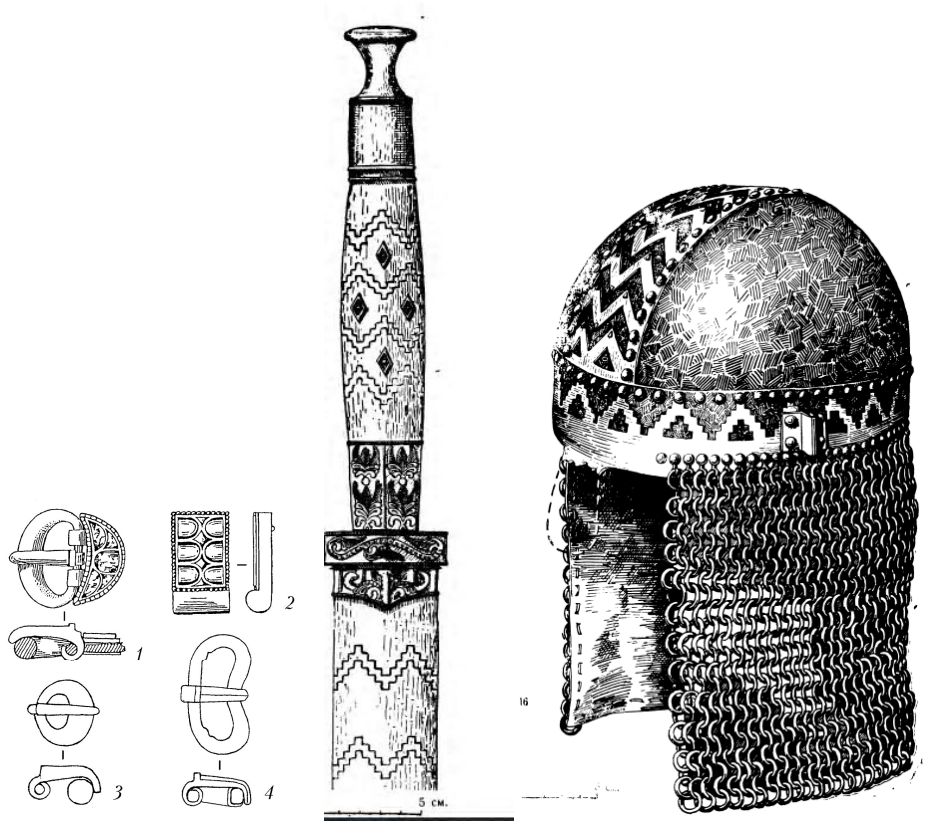
Kaynak: https://utv.ru/material/muzej-ili-zabroshennyj-kotlovan-chto-zhdet-unikalnyj-pamyatnik-gorodishe-ufa-ii/ (ErişimTarihi 06/04/2019)

Resim 37: Gorodişe Ufa II Seramikleri



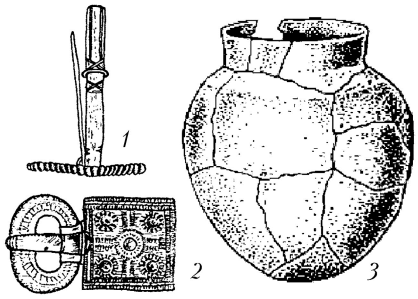
Kaynak: https://pobashkirii.ru/gorodishhe-ufa-2/(ErişimTarihi :08.04.2019)

Resim 38: Turayevo Kurganı



Kaynak: V.F.Gening,Turayevskiy Kurgannıy Mogilnik v Nijnem Prikamye,Voprosı Arheologii Urala Sverdlovsk 1962/2.; Bolşaya Rossiyskaya Entsıklopediya "Turayevo" Moskova 2016,521-522 .

Resim 39: Turbaslinskaya Kültürü



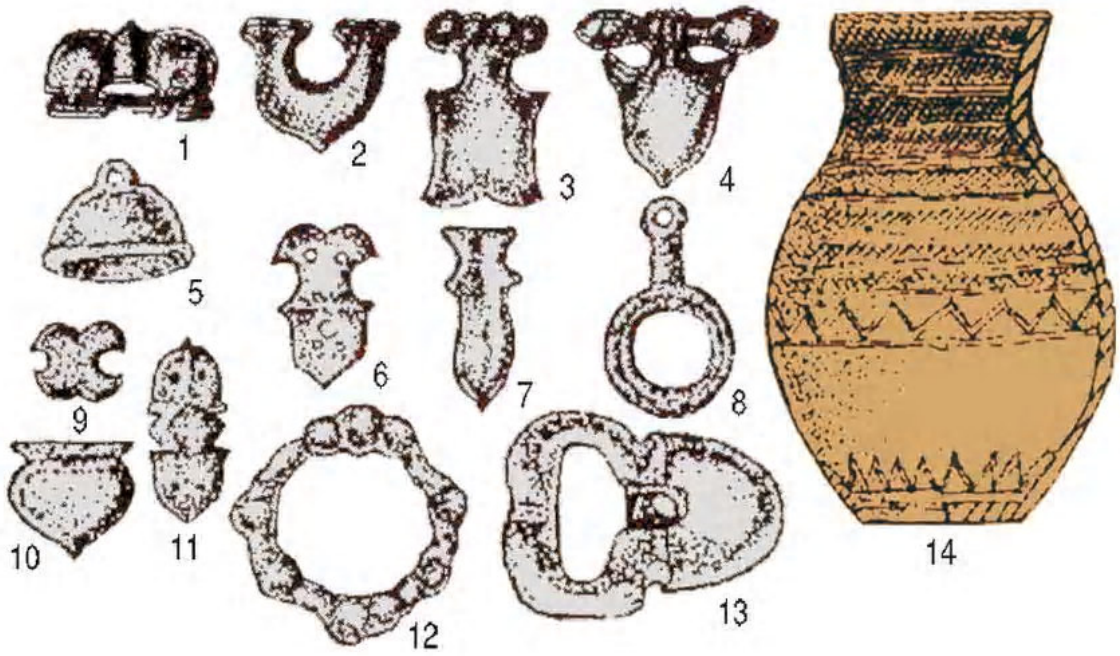
Kaynak: Bolşaya Rossiyskaya Entsıklopediye, A.A. Karsnoperov "Turbaslinskaya Kultura" Moskova 2016, 523.

Resim 40: Turbaslinskaya Kültürü Envanteri



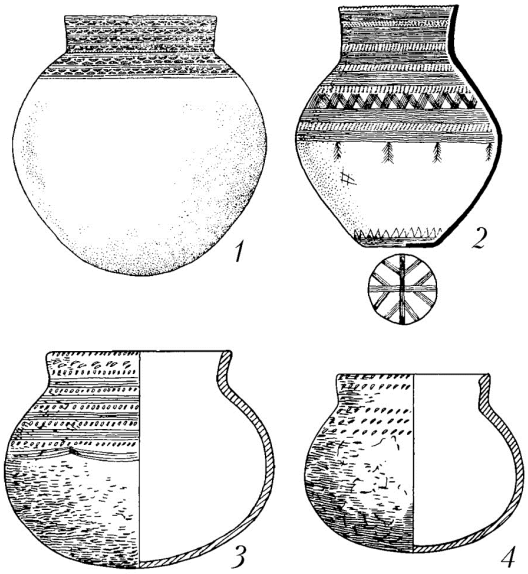
Kaynak: S. G. Botalov, Güney Ural halklarının kökeninde. Altın Orda döneminde Güney Urallar (IX - XV yüzyılların başı) Chelyabinsk YuGU, 2019,400

Resim 41: Kuşnarenkovskaya Kültürü



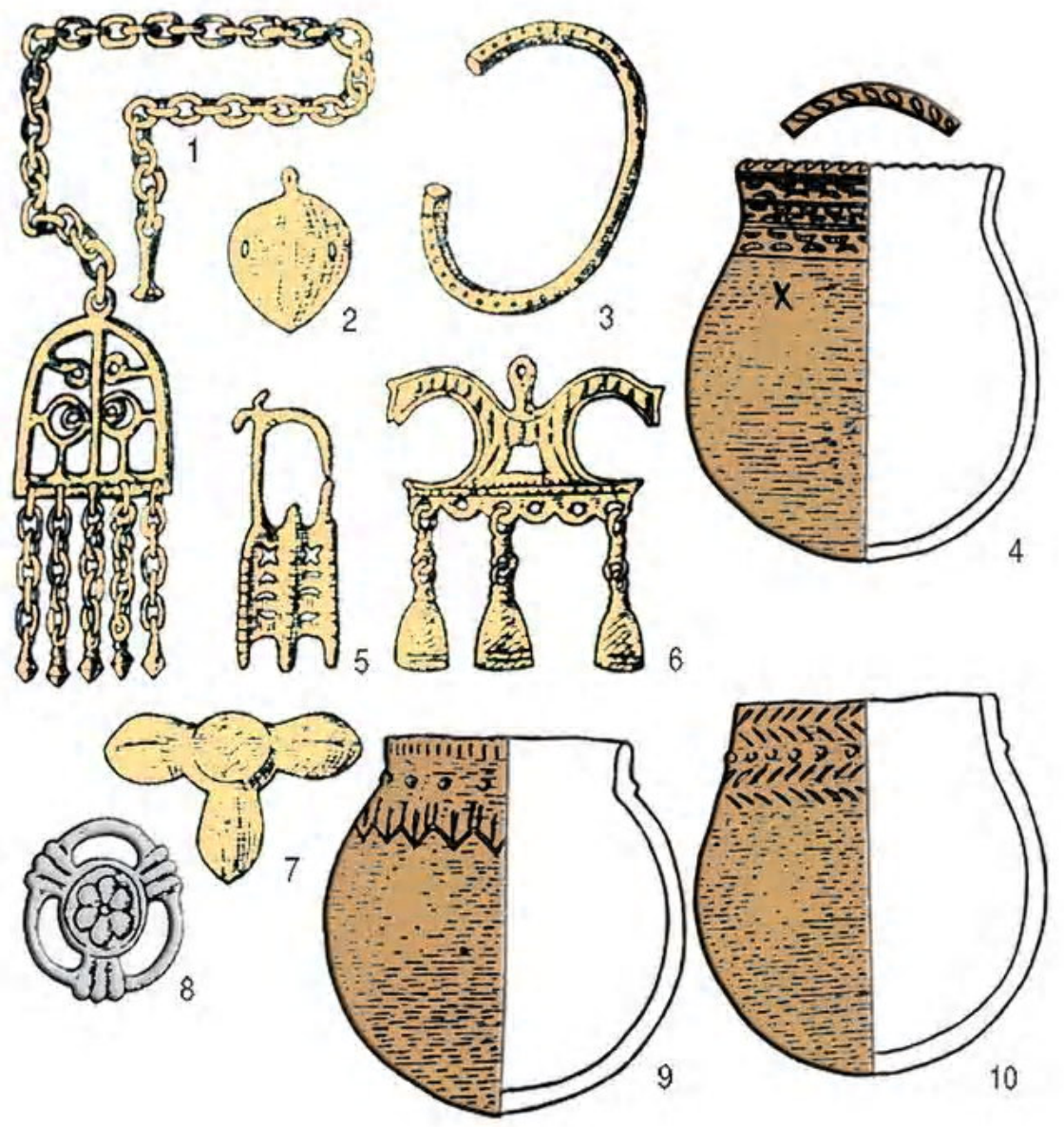
Kaynak: S. G. Botalov, Güney Ural halklarının kökeninde. Altın Orda döneminde Güney Urallar (IX - XV yüzyılların başı) Chelyabinsk YuGU, 2019,405

Resim 42: Kuşnarenkovskaya Kültürü Seramikleri



Kaynak: Bolşaya Rossiyskaya Entsıklopediya, G.İ. Matveyeva ” Kuşnarenkovskaya Kultura” Moskova 2010, 491.

Resim 43: Kara-Yakupovskaya Kültürü



Kaynak: N.A Majitov, A.H.Sutanova, İstoriya Başkortostana s Drevneyşih Vremen do XVI veka, Ufa,1994,198.

Resim 44: Bahmutinskaya Kültürü



Kaynak: http://bashenc.online/ru/articles/97355/(ErişimTarihi 02.01.2018)

EK2

ERKEN MACARLAR

BOLŞE-TİGANSKİY MEZARLIĞI

Not: bu bölüm resimleri aşağıda belirtilen kaynaktan alınmıştır.

Bolşe-Tiganskiy Mezargından Çıkan Bazı Envanterler

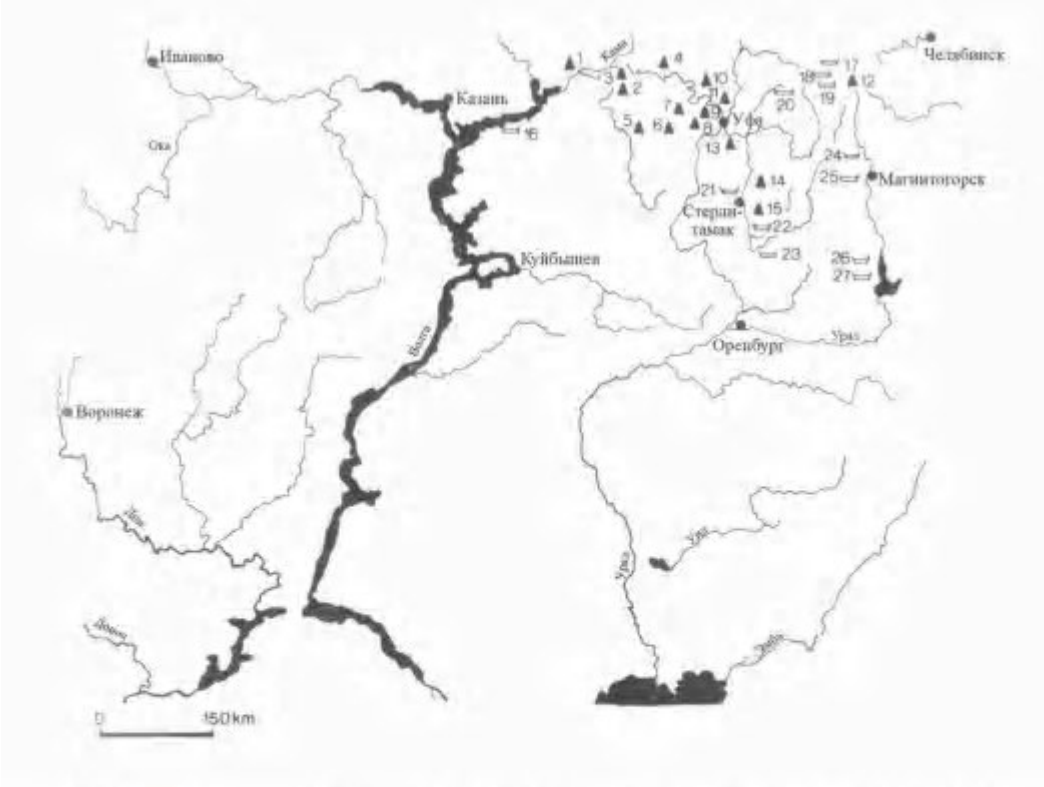


Рис.35. Могильники и отдельные погребения кушнаренковского типа (на Южном Урале - Нижнем Прикамье) VI - первая половина VIII в.: 1-15; Вторая половина VIII - IX в. – 16-27)

▲ 1 - Луговское; 2 - Иманлы; 3 - Такталачук; 4 – Маняк; 5 – Куштеряк; 6- Булгары; 7 – Ново-Биккино; 8 - Сактыш-Тамак; 9 - Кушнаренково; 10 – Бирск; 11 – Ново-Турбаслы; 12 - Лагерево; 13 – Сареево; 14 – Ихтисат; 15 - Ишимбай. 16 – Большие Тиганы; 17 - Каранаево; 18 - Старо-Халилово; 19 - Лагерево; 20 – Ишимбаево; 21- Стерлитамак; 22 - Иткучуково; 23 – Ямаши-Тау (Валиши); 24 – Муракаево; 25 – Хусаиново; 26 - Бекешево I; 27 - Бекешево II.

Kaynak: E.A.Halikova, A.H.Halikov, Ranniye Vengrı na Kame i Urale (Bolşe-Tiganskiy Mogilnik). Arheologiya Stepey, Kazan: Fen Yayınları 2018,202.

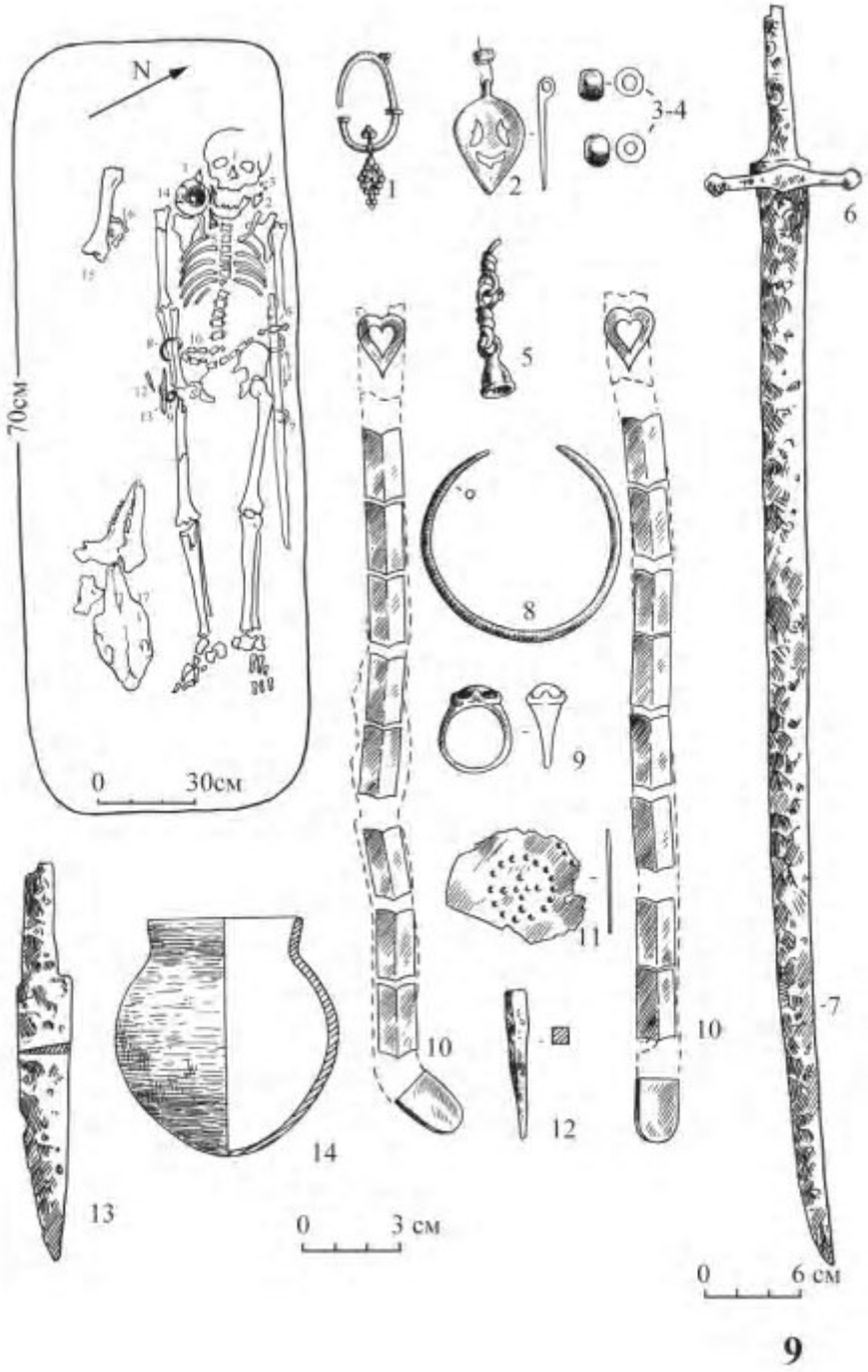


Табл.VIII. Большие Тиганы (1974). С.23.



Рис. 1. Реконструкция мужского (1,2) и женского (3,4) костюма по раскопкам Больше-Тиганского могильника. 1 - погр. 37; 2- погр.28; 3- погр.20; 4- погр.30 (по: Chalikowa, Chalikow, 1981, s. 32, 40, 41, 44, abb., 20, 30,32,34).

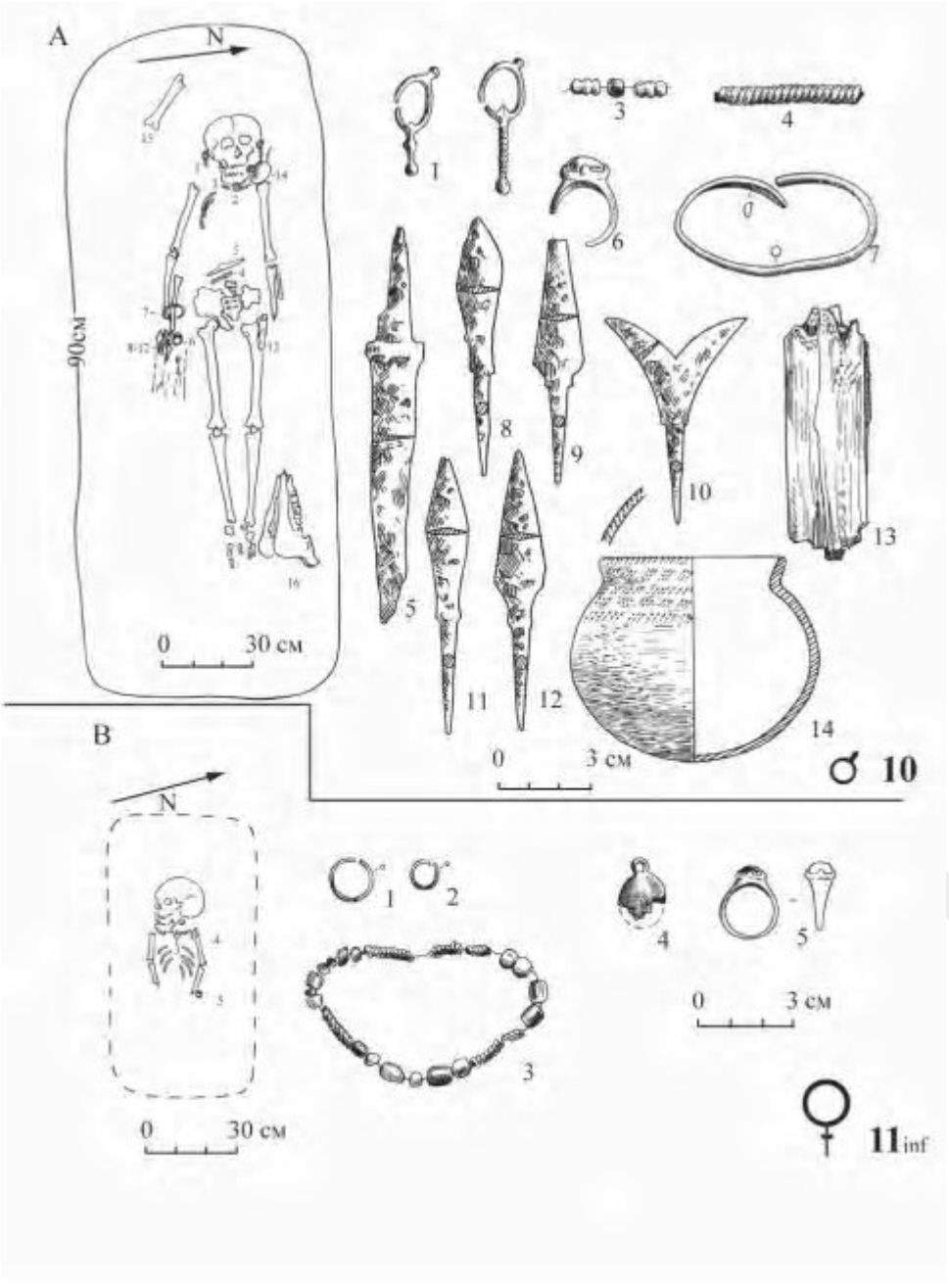


Табл.IXA. Большие Тиганы (1974). С. 24.
Табл.IXB. Большие Тиганы (1974). С.26.

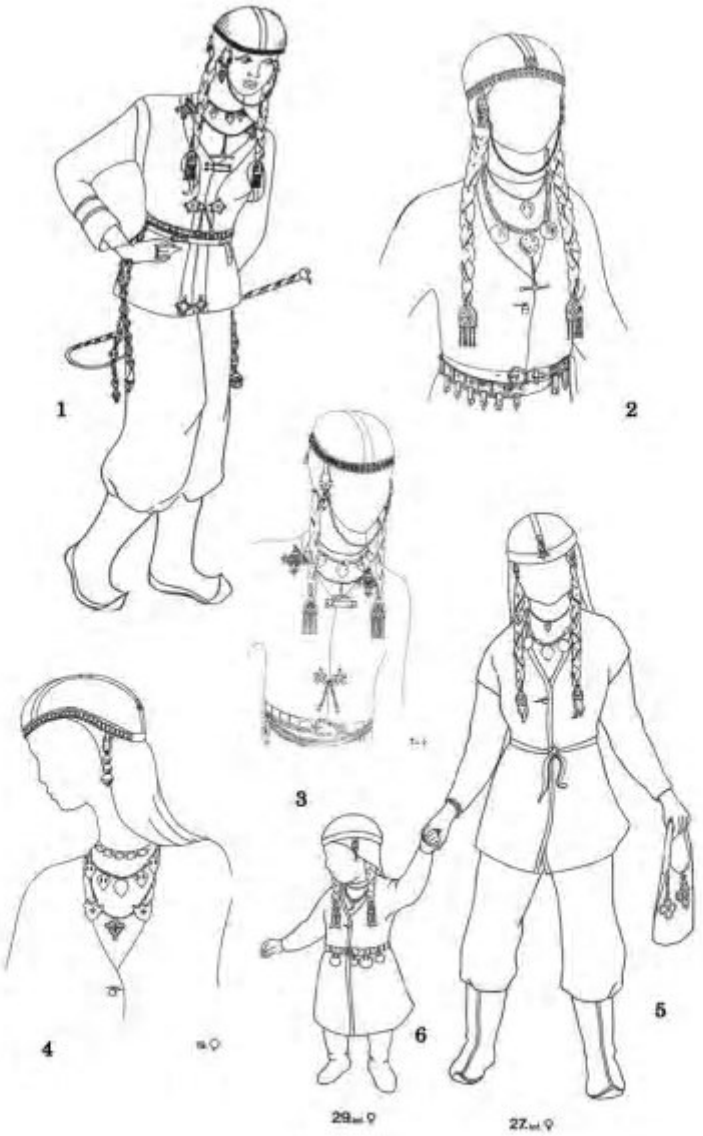


Рис. 2. Реконструкция женского костюма по раскопкам Больше-Тиганского могильника. 1- погр. 7; 2- погр. 17; 3- погр. 7 (деталь); 4 - погр.19; 5 - погр. 27; 6 - погр. 29 (по: Chalikowa, Chalikow, 1981, s. 19, 29, 31, 37, abb., 7,8, 22, 24, 33).

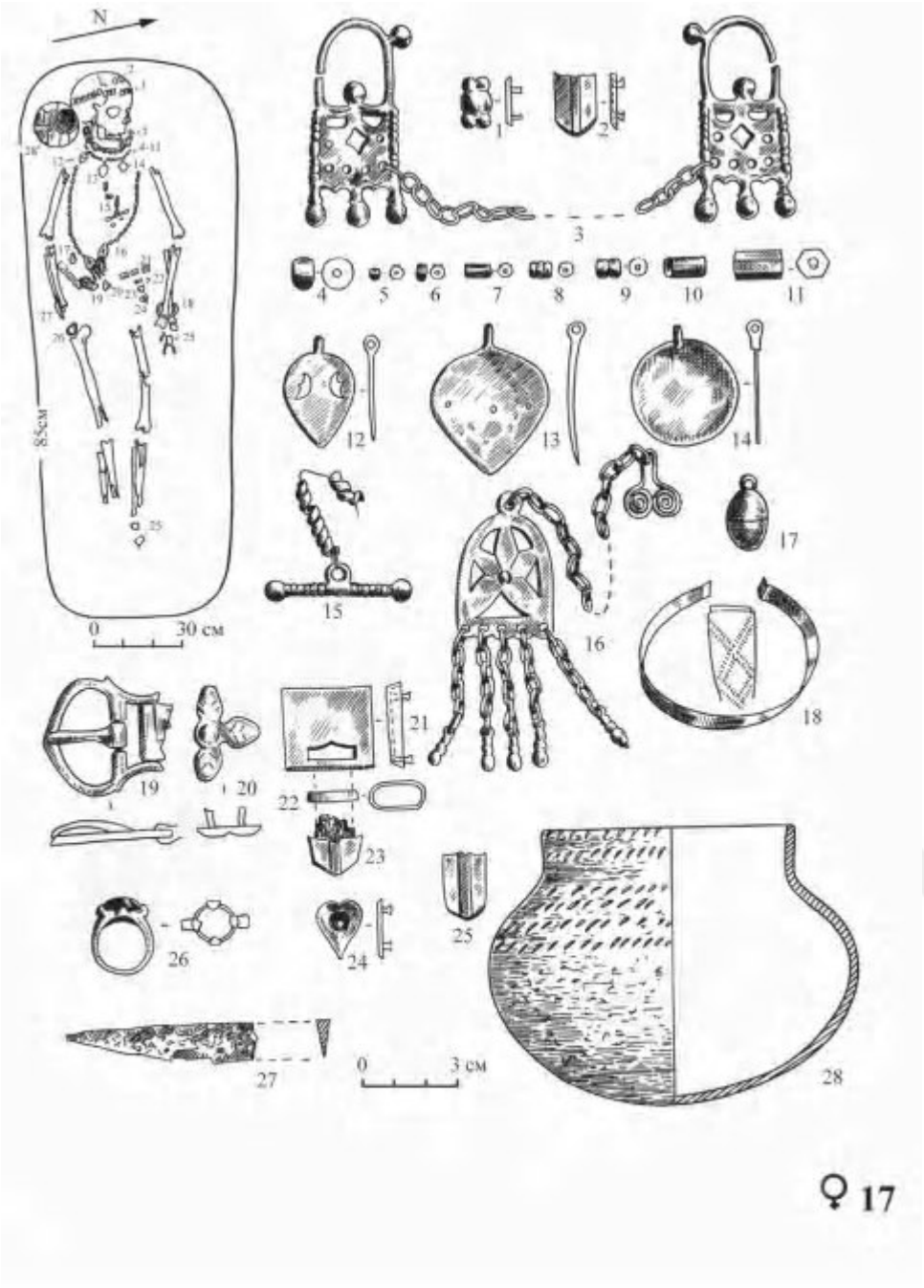


Табл.XIV. Большие Тиганы (1974). С.29.



Рис.34. Погребение 37 (1974). Вариант реконструкции костюма мужчины.

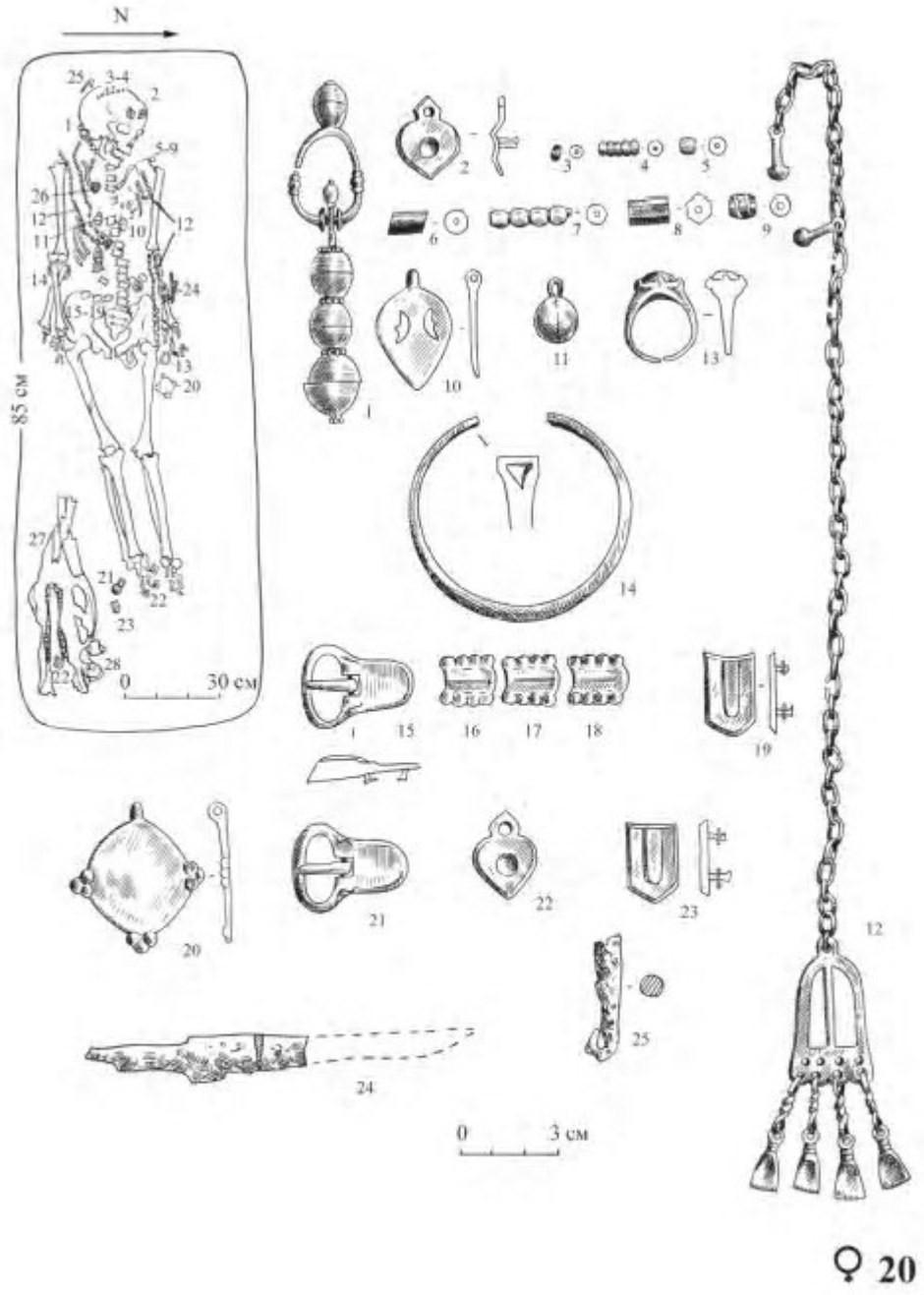


Табл.XVII. Большие Тиганы (1974). С.33.



Рис. 31. Погребение 28 (1974).



Рис. 32. Погребение 28 (1974). Вариант реконструкции костюма мужчины.

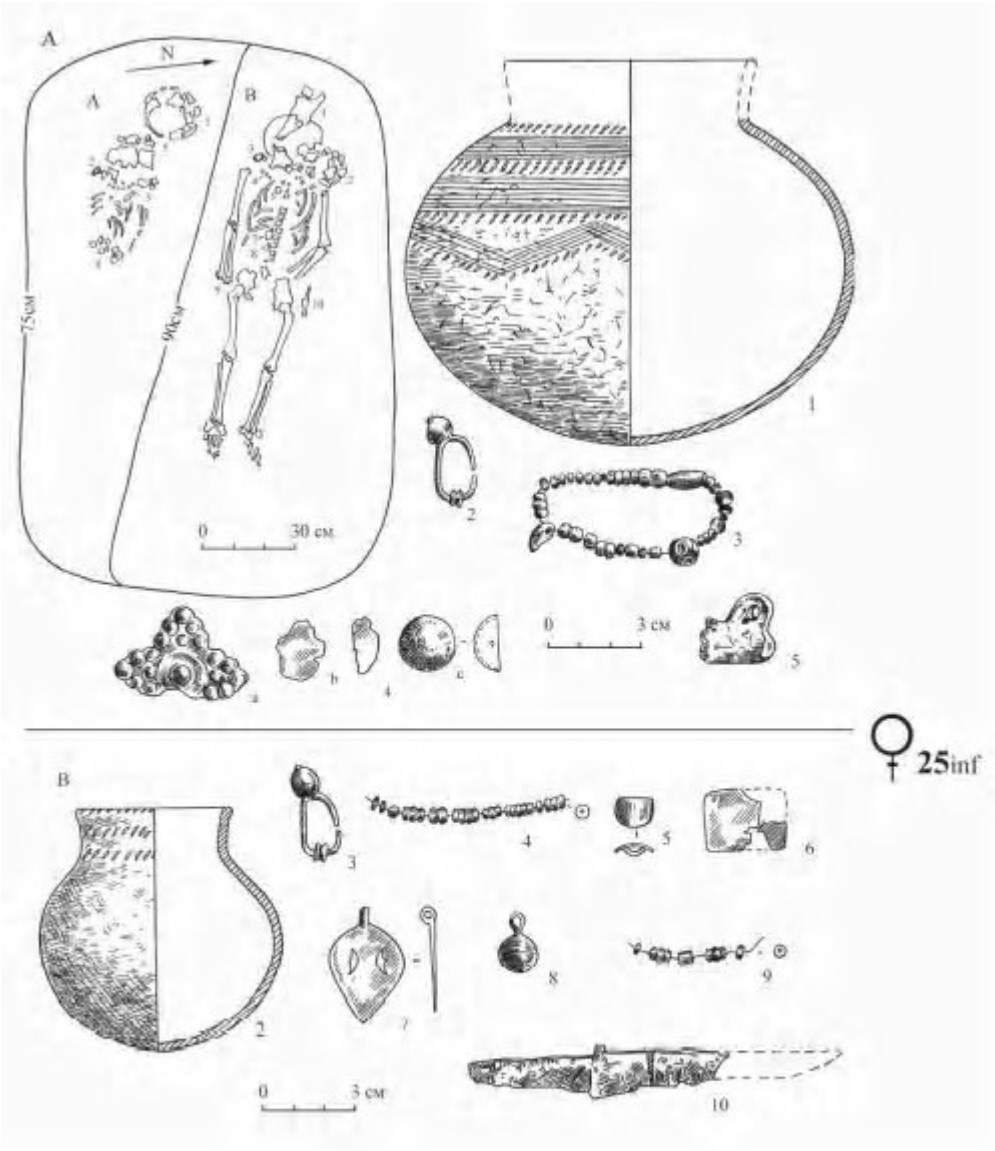


Табл.XXIA. Большие Тиганы (1974). С.38.
Табл.XXIB. Большие Тиганы (1974). С.38.



Рис.7. Погребение 7 (1974). Вариант реконструкции украшений костюма девушки



Рис.8. Погребение 7 (1974). Вариант реконструкции костюма девушки

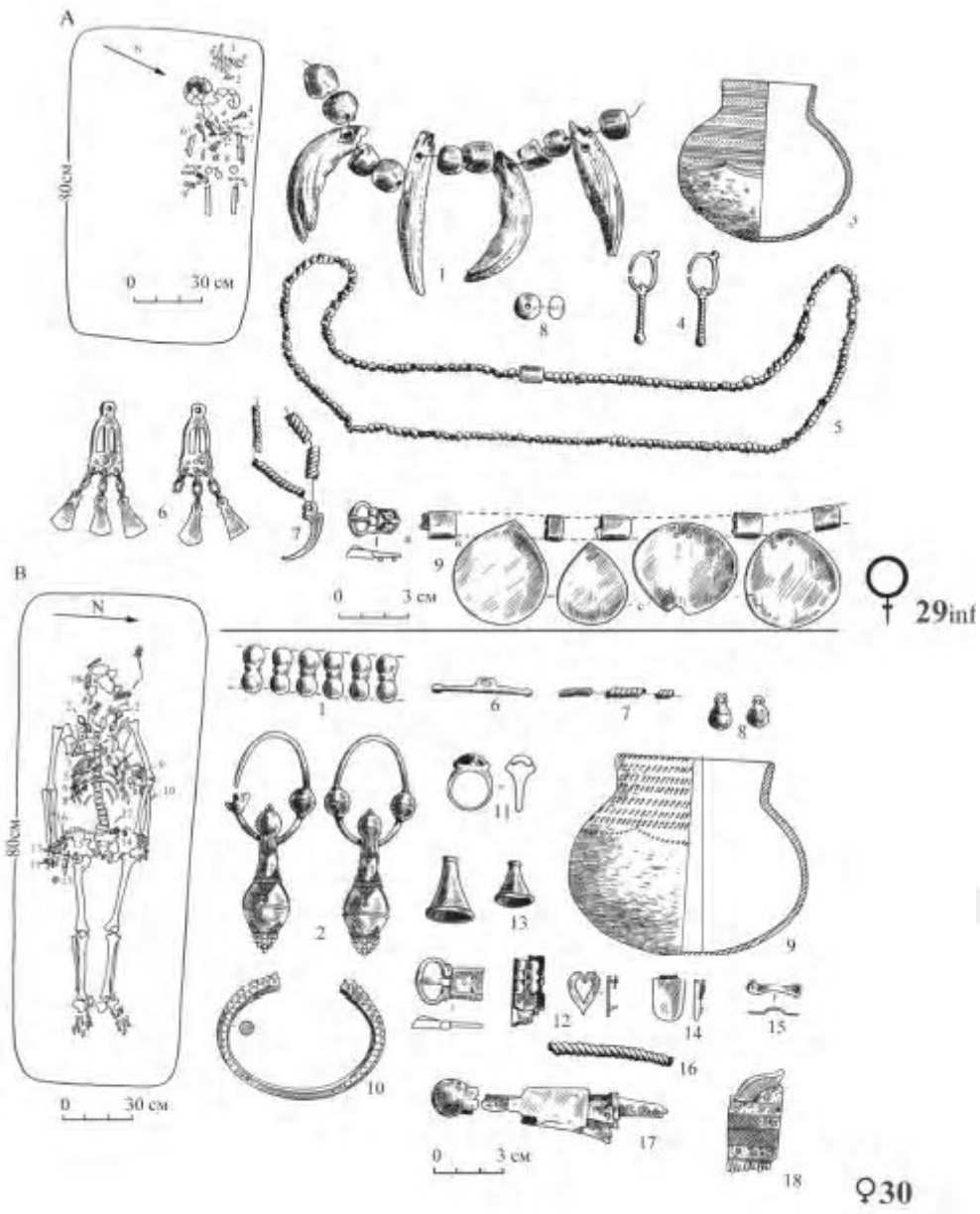


Табл.XXIVA. Большие Тиганы (1974). С.42.
Табл.XXIVB. Большие Тиганы (1974). С.42.



Рис. 20. Погребение 17 (1974). Реконструкция украшений костюма молодой женщины.



Рис. 21. Погребение 19 (1974).



Рис. 22. Погребение 19 (1974). Реконструкция украшений костюма молодой женщины.



Рис. 23. Погребение 20 (1974).



Рис. 24. Погребение 20 (1974). Вариант реконструкции костюма женщины.



Рис. 25. Погребение 21 (1974).



Рис.5. Погребение 7 (1974).



Рис.6. Погребение 7 (1974). Деталь.



Рис. 26. Погребение 22 (1974).



Рис. 27. Погребение 22 (1974). Реконструкция уздечки.

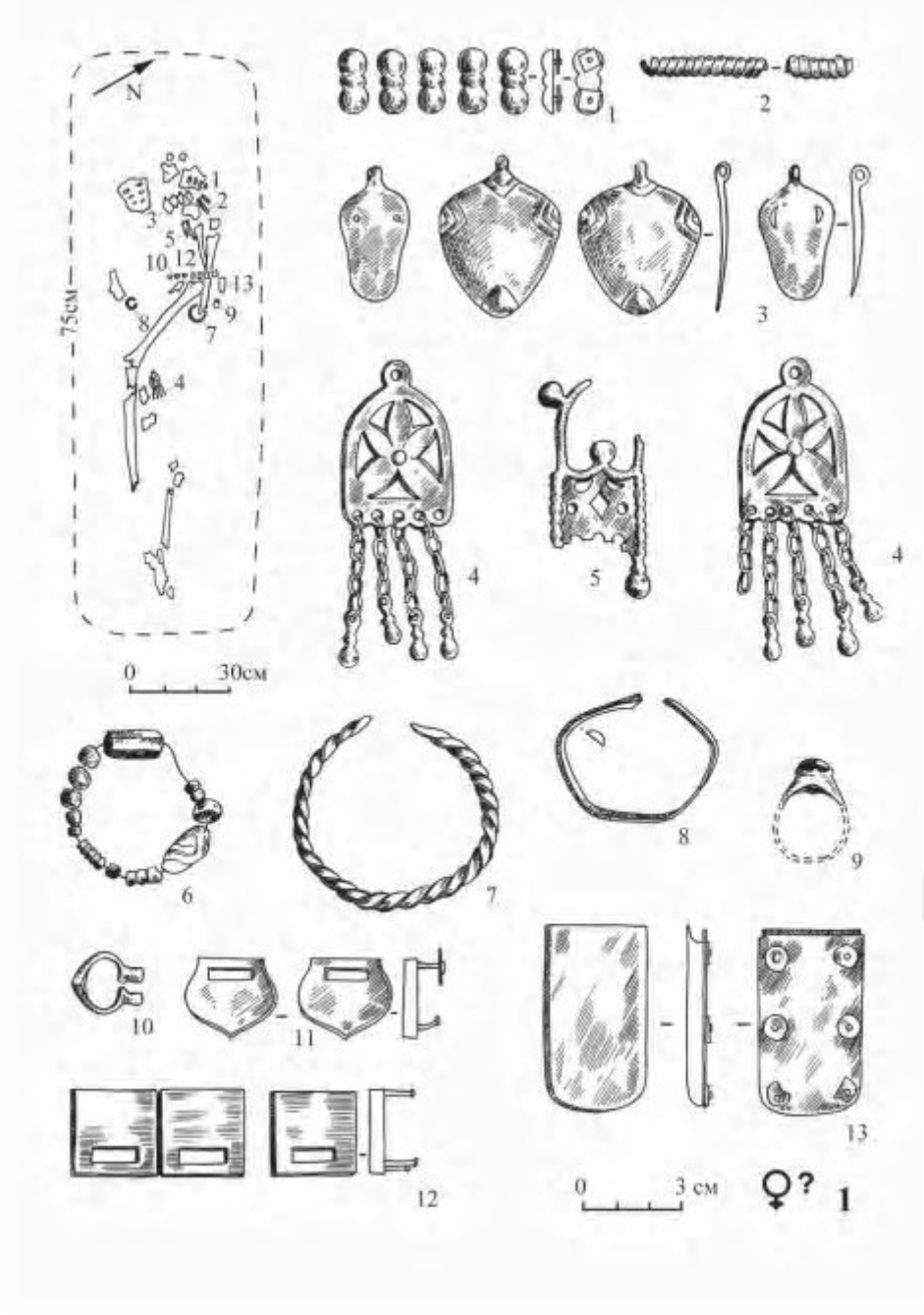


Табл.I. Большие Тиганы (1974). С. 15.

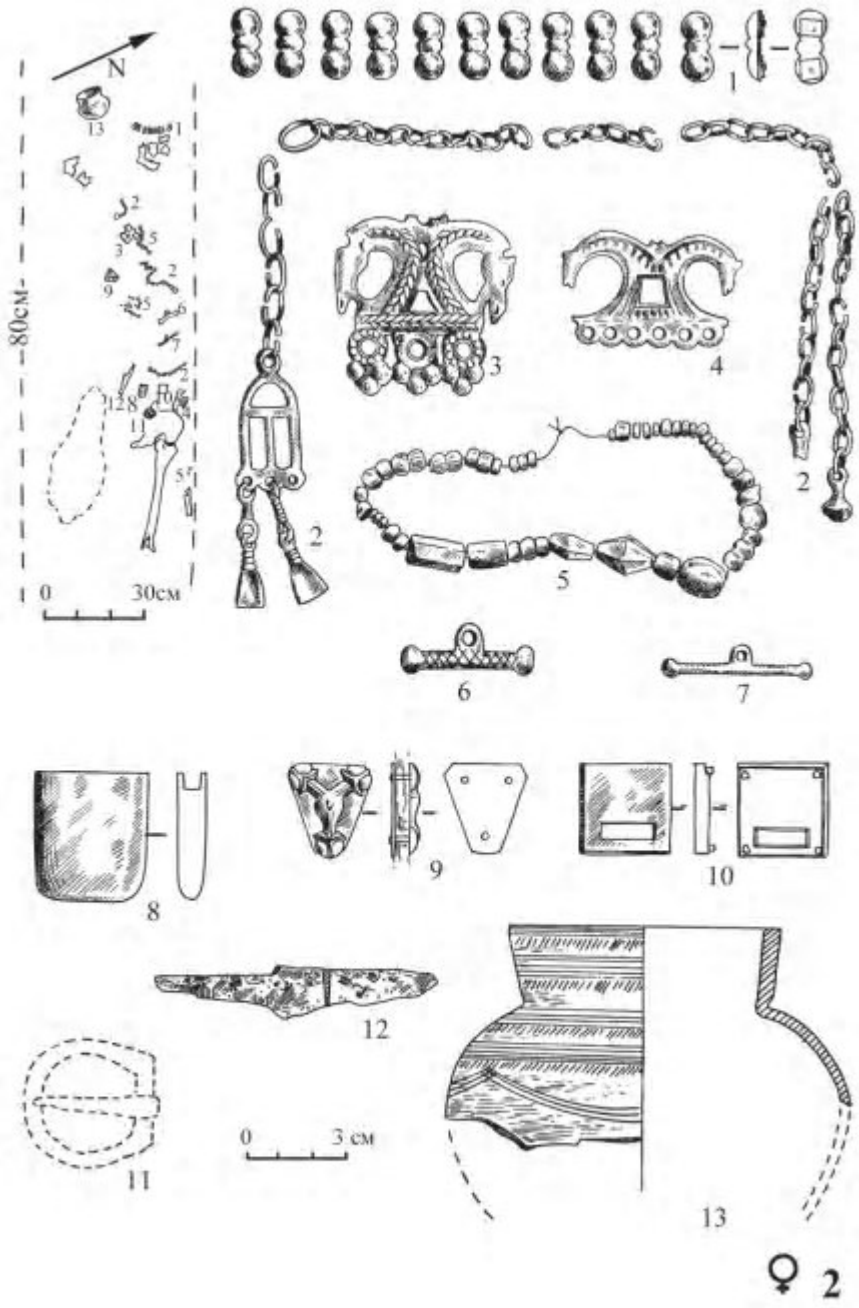


Табл.II. Большие Тиганы (1974). С. 15.

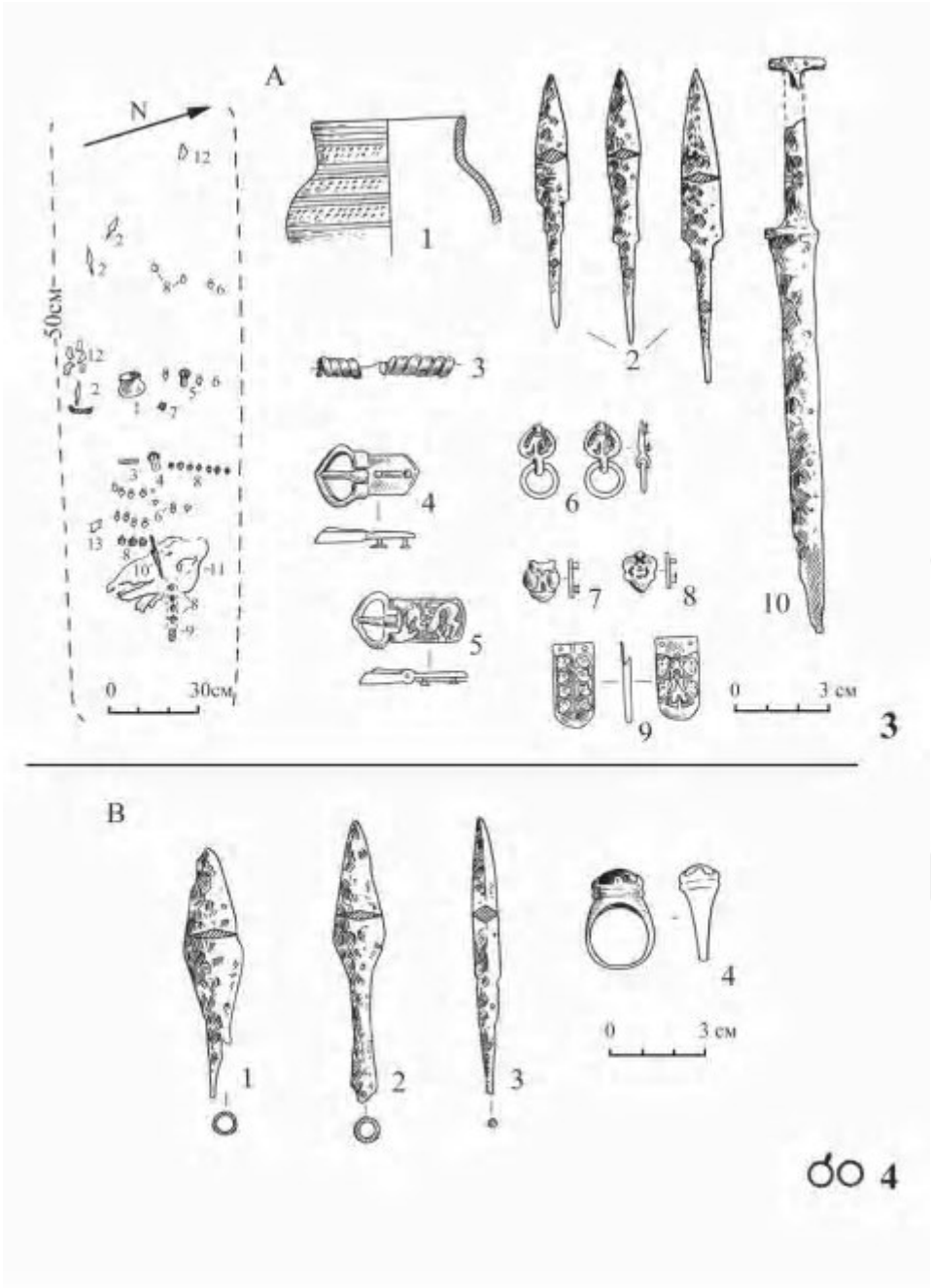


Табл.III. Большие Тиганы (1974). С. 18.

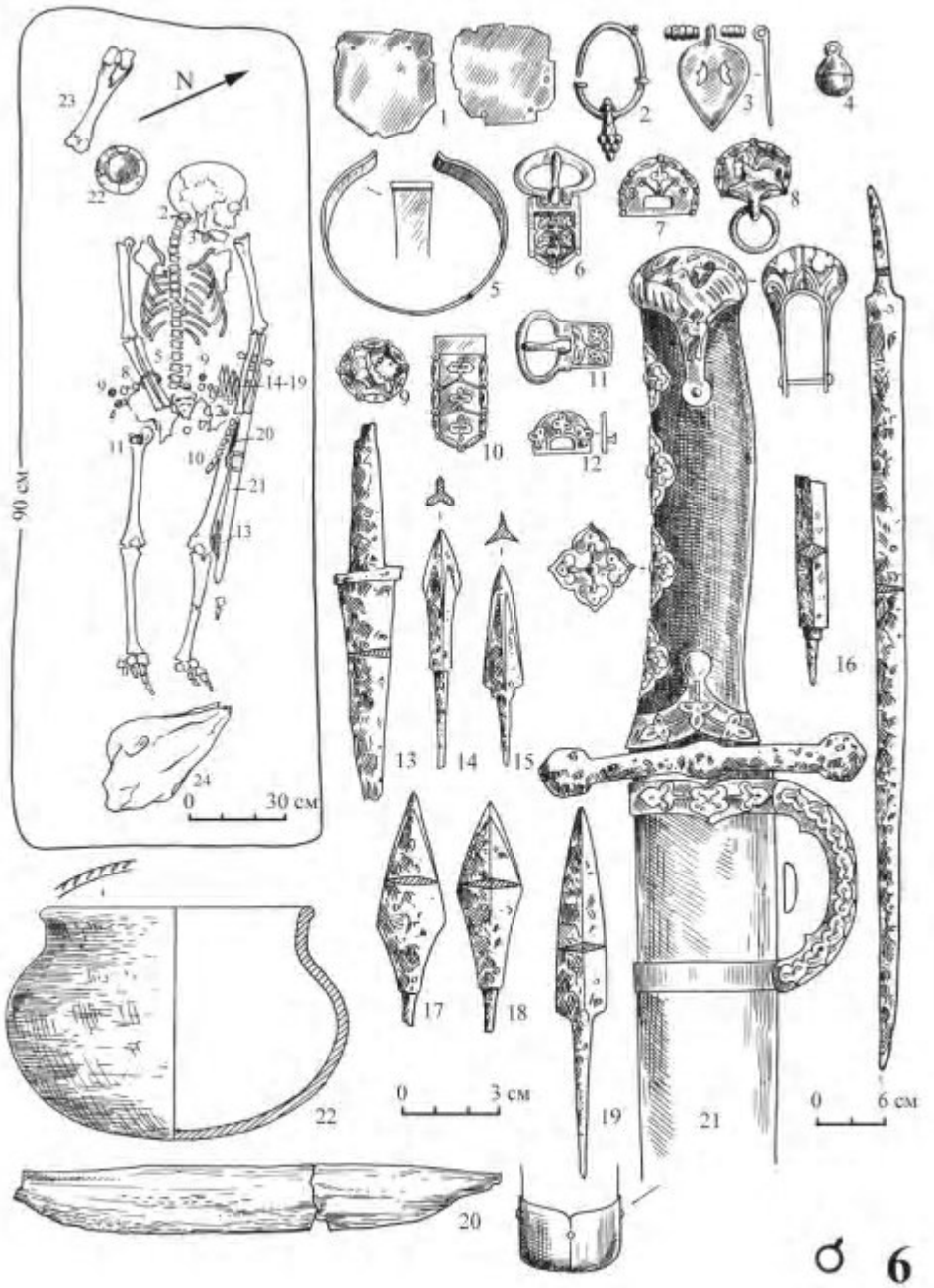


Табл.V. Большие Тиганы (1974). С. 18.

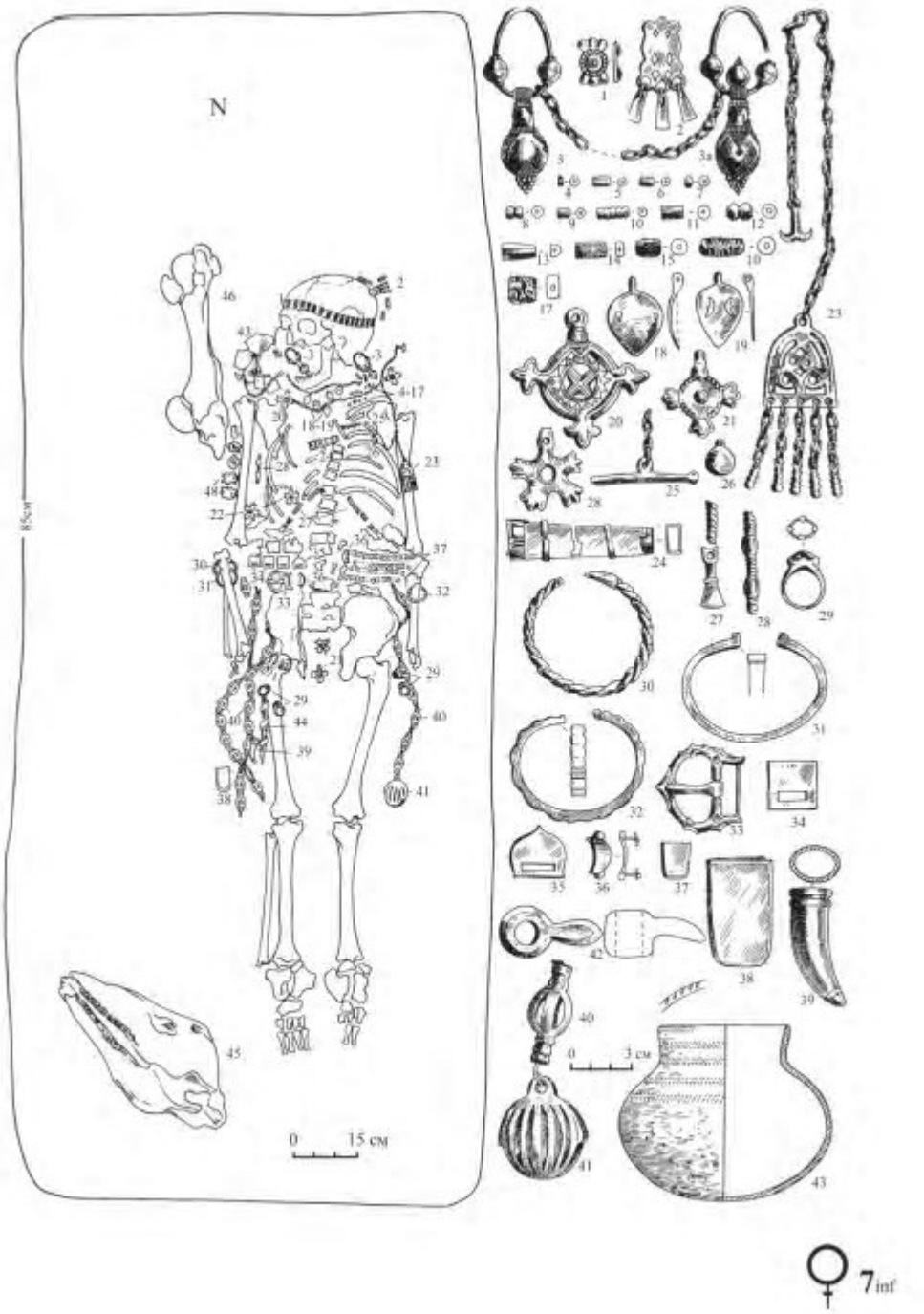


Табл.VI. Большие Тиганы (1974). С. 19.

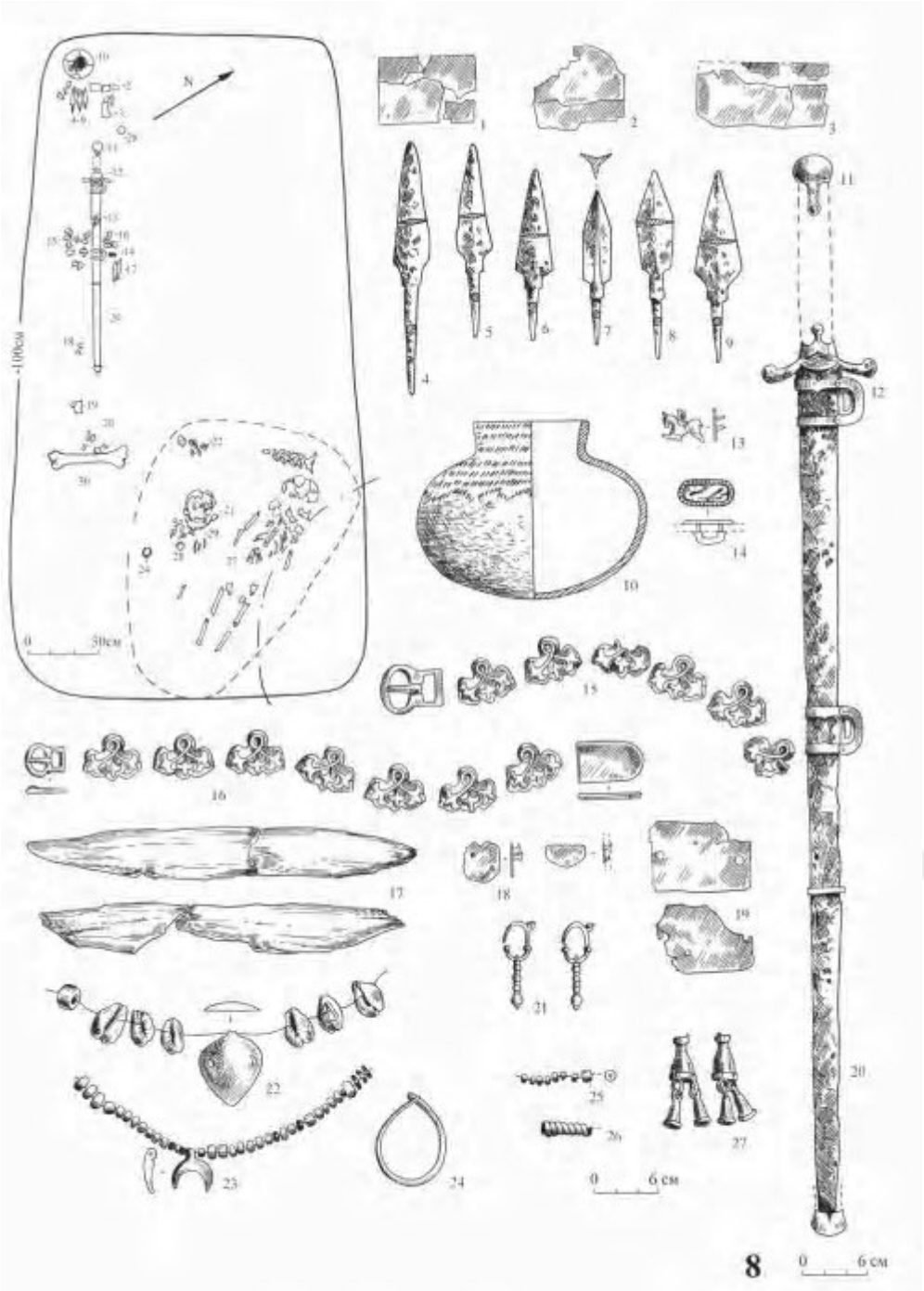


Табл.VII. Большие Тиганы (1974). С.23.

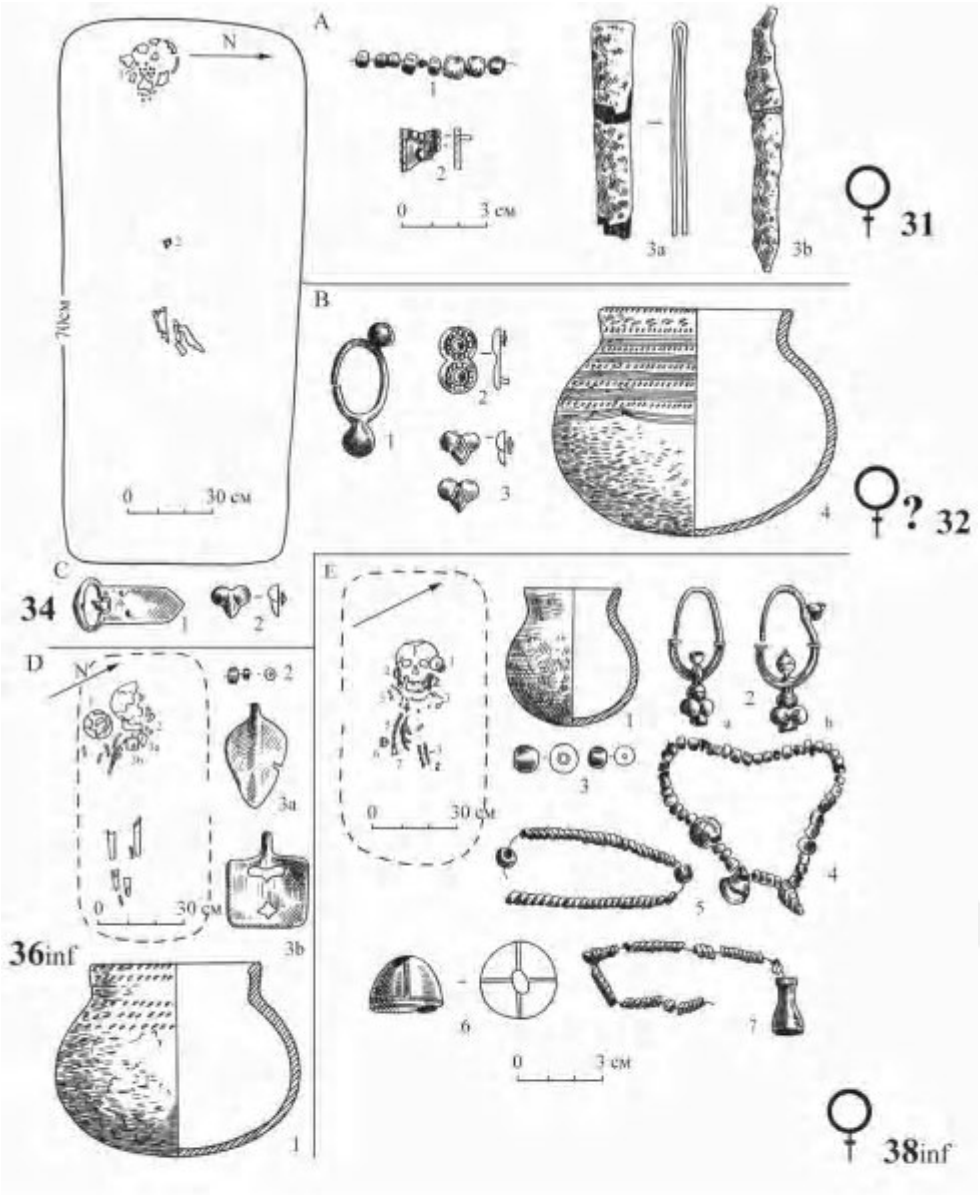


Табл.XXVA. Большие Тиганы (1974). С.44.
Табл.XXVB. Большие Тиганы (1975). С.44.
Табл.XXVC. Большие Тиганы (1975). С.44.
Табл.XXVD. Большие Тиганы (1975). С.47.
Табл.XXVE. Большие Тиганы (1975). С.47.

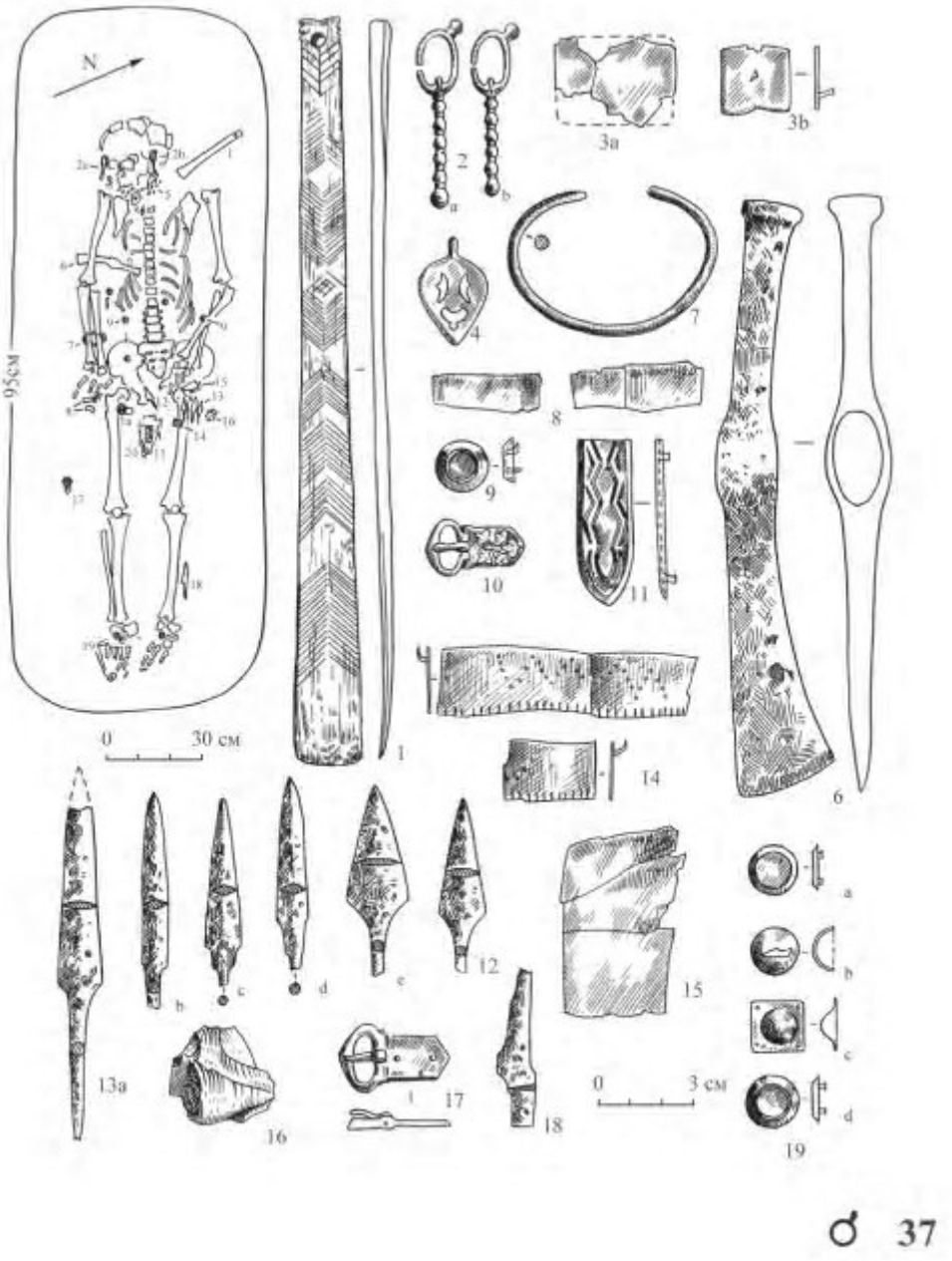


Табл.XXVIII. Большие Тиганы (1975). С.47.

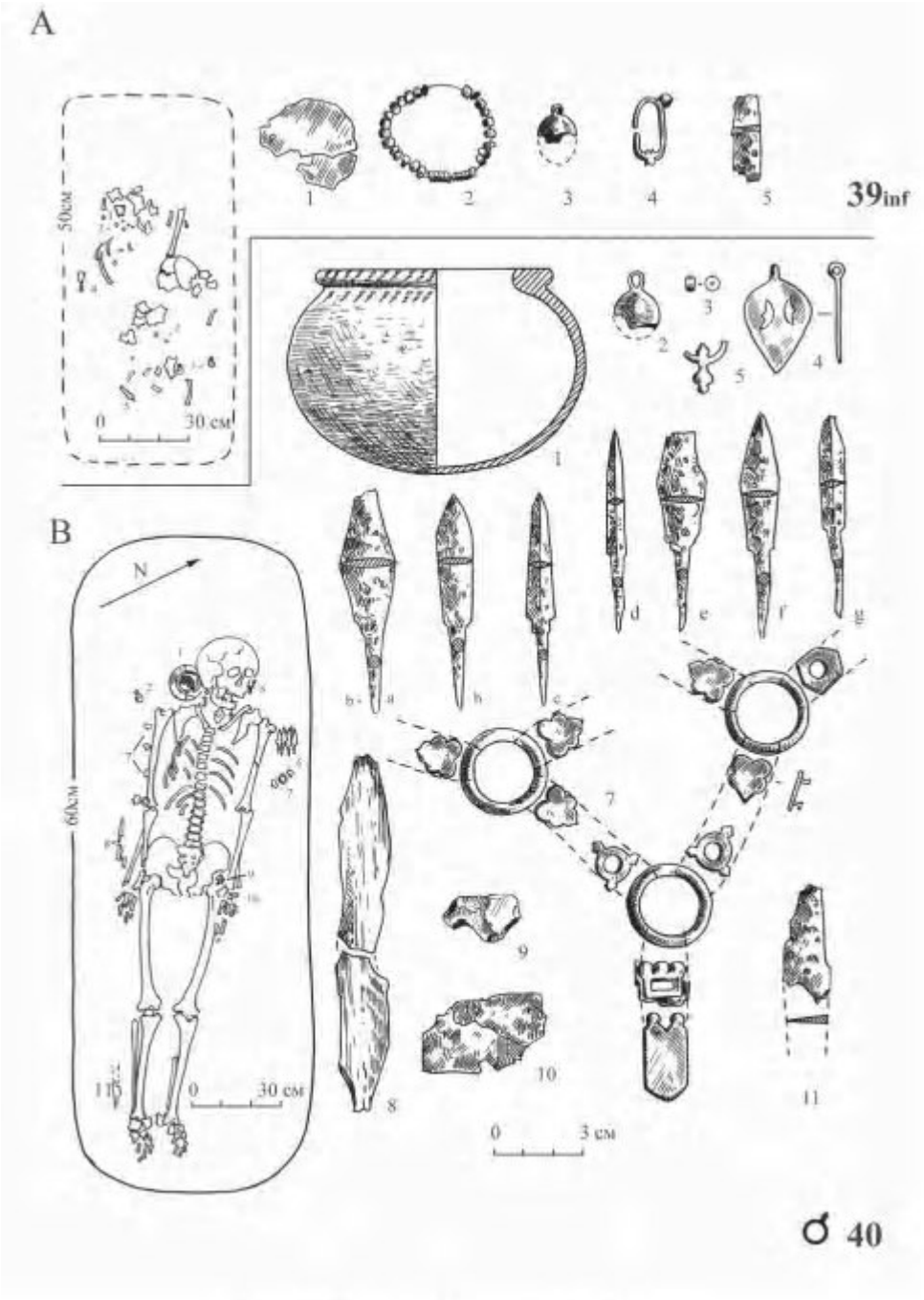


Табл.XXIXA. Большие Тиганы (1975). С.48.
Табл.XXIXB. Большие Тиганы (1975). С.48.



Табл.XXXA. Большие Тиганы (1975). С.48.
Табл.XXXB. Большие Тиганы (1975). С.49.
Табл.XXXC. Большие Тиганы (1975). С.49.

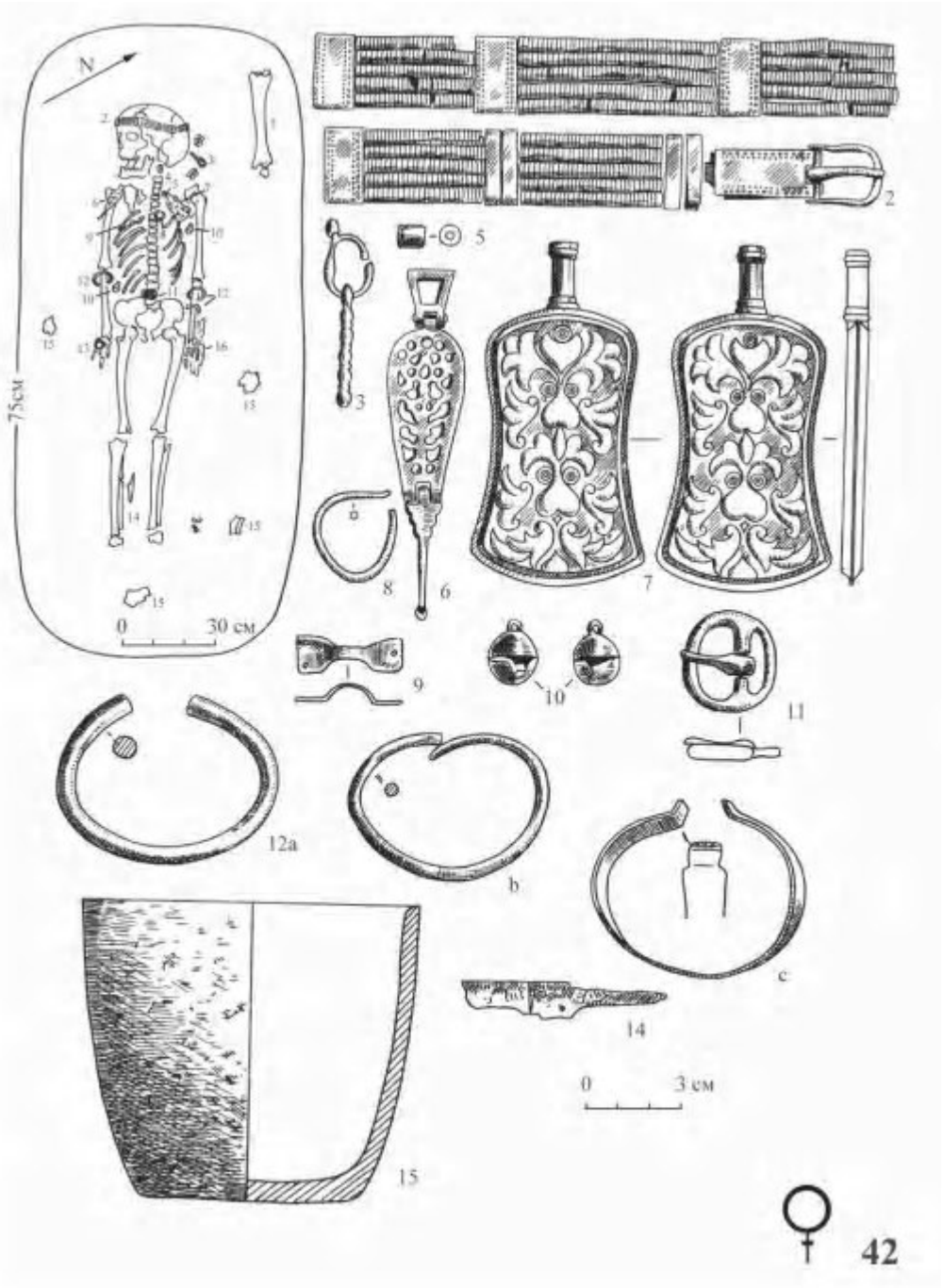


Табл.XXXI. Большие Тиганы (1975). С.48.

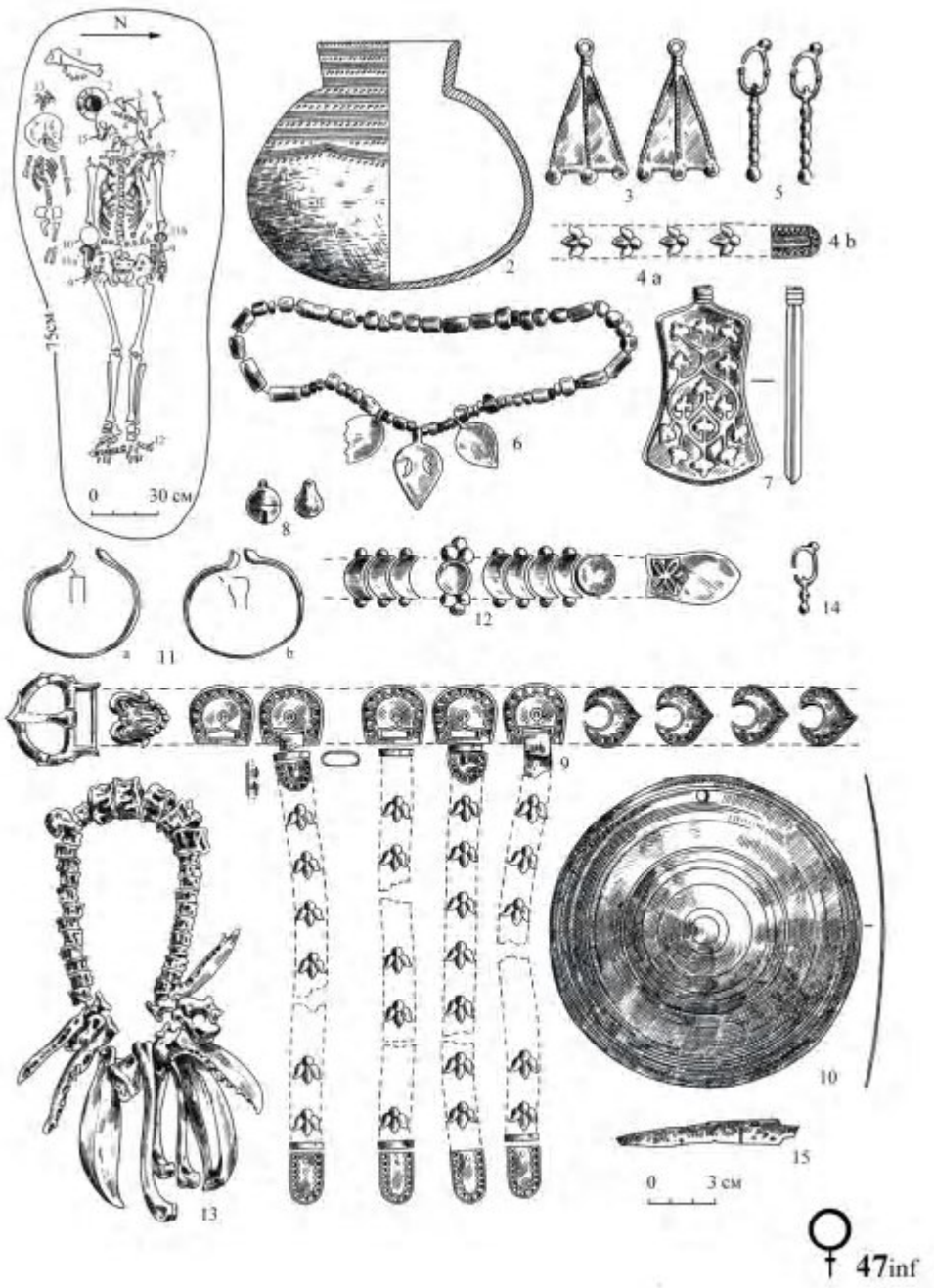


Табл.XXXIII. Большие Тиганы (1975). С.50.

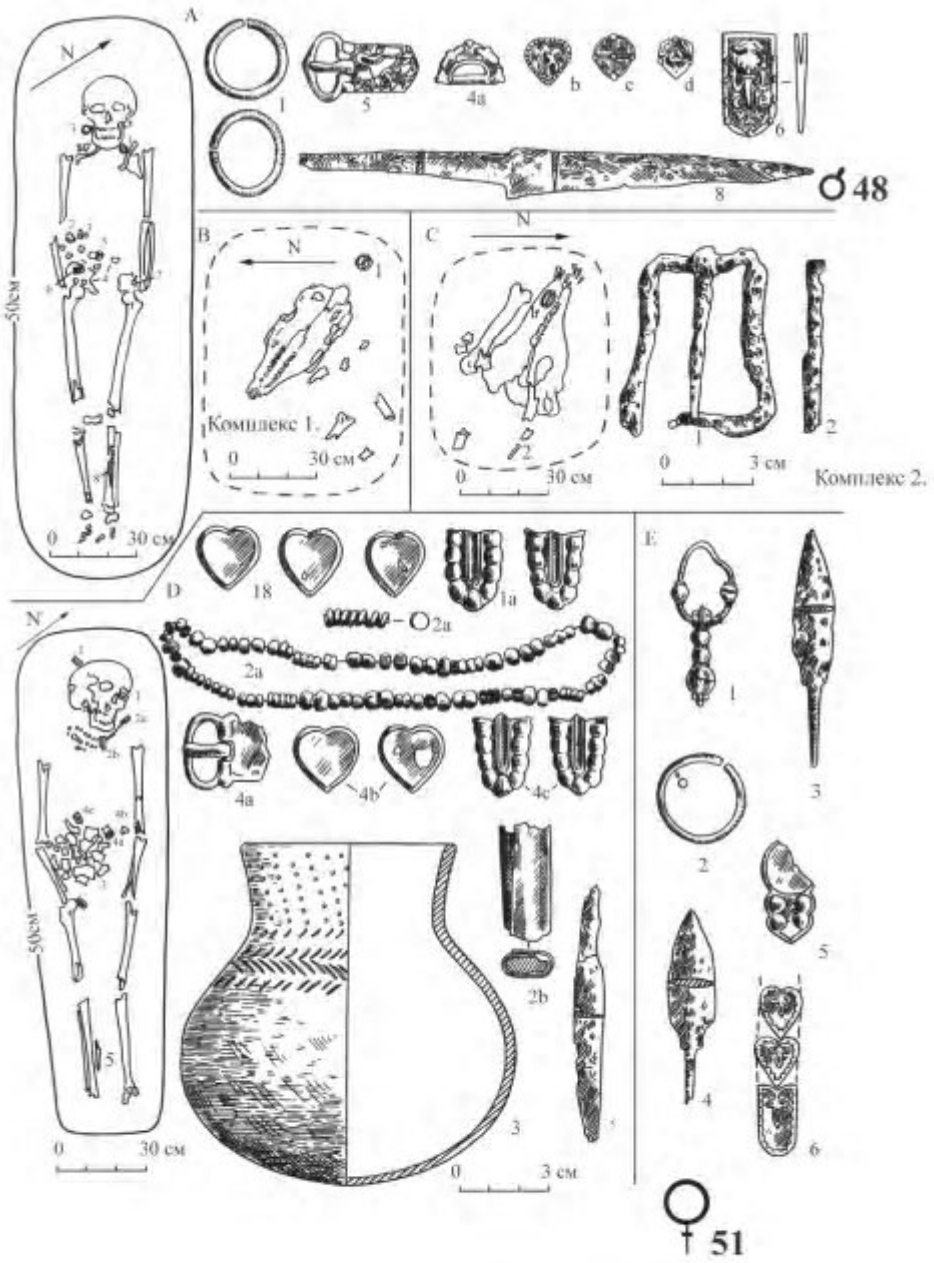


Табл.XXXIVA. Большие Тиганы (1975). С.51.
Табл.XXXIVB. Большие Тиганы (1975). С.51.
Табл.XXXIVC. Большие Тиганы (1975). С.51.
Табл.XXXIVD. Большие Тиганы (1975). С. 52.
Табл.XXXIVE. Большие Тиганы (1975). С.53.

Kaynak: E.A.Halikova, A.H.Halikov, Ranniye Vengrı na Kame i Urale (Bolşe-Tiganskiy Mogilnik). Arheologiya Stepey, Kazan: Fen Yayınları 2018,202